

Liefde voor een leider;
het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn

In Love with a Leader;
Pim Fortuyn as charismatic leader

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus

prof.dr. H.A.P. Pols

en volgens besluit van het
College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
4 november 2016 om 11.30 uur
door

Clemens Albert van Herwaarden
geboren te Nieuwerkerk aan den IJssel

Promotiecommissie:

Promotor(en):
Prof.dr. H.J.G. Beunders
Prof.dr. P.B. Cliteur

Overige leden:
Prof.dr. J.A. Baggerman
Prof.dr. P.T. van de Laar
Prof.dr. J. de Vries

The Erasmus logo, featuring the word "Erasmus" in a stylized, cursive script.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1

Controversen rond het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn

1.1	Inleiding	11
1.1.1	De ‘essentialistische’ school en de ontkenning van Fortuyns charisma	15
1.1.2	Ad Fontes: de essentialistische charisma-benadering van Paulus in het Nieuwe Testament	26
1.2	Met de constructivistische charisma-benadering van Weber kijken naar Fortuyn in Rotterdam	30
1.2.1	Brievenanalyse vanuit een constructivistische benadering van charisma	39
1.3	Populisme en charismatisch leiderschap	45
1.4	Rol van het individu wordt uitgewist door wetenschappers	53
1.5	Samenvatting en opbouw van de studie	55

Eerste druk oktober 2016

© Clemens van Herwaarden

Ontwerp omslag en binnenwerk: Raakvlak

www.raakvlak.com

Hoofdstuk 2

De theorie van charismatisch leiderschap als hulpmiddel bij de verklaring van het fenomeen Fortuyn

2.1	De ideaaltypen van gezag	70
2.1.1	Het rationele gezag	73
2.1.2	Het traditionele gezag	74
2.1.3	Het charismatische gezag	75
2.1.4	Samenvatting van de drie gezagstypen	76
2.2	Webers omschrijvingen als toepasbare theorie voor hedendaags charisma	78
2.2.1	Charismatisch leiderschap in het moderne mediatijdperk	80
2.2.2	De geboorte van een charismatisch leider: leider, samenleving of volgeling?	94
2.2.3	De psyche van de volgeling en de opkomst van een charismatische leider	97
2.2.4	Wisselwerking tussen het sociale klimaat en charismatische rollen van een leider	99
2.2.5	Situationeel charismatisch leiderschap en de charismahonger van volgelingen	101
2.3	Het enige Nederlandstalige onderzoek naar charisma. Buitenbeentje of houvast?	105
2.4	Conclusie	112

Hoofdstuk 3

Het charismatisch potentieel in Nederland en de opkomst van Pim Fortuyn

Deel 1: De politiek van paars

3.1	Inleiding	126
3.1.1	Het primaat van paars	133
3.1.2	Kritiek en lof voor paars-I	138
3.1.3	De Januskop van het tweede paarse kabinet	146
3.2	Het andere geluid van de nieuwe realisten	154
3.3	Bestuurlijke vernieuwing gesmoord in de paarse praktijk van alledag	168
3.4	De verbroken belofte van dualistische paarse politiek	174
3.5	De paarse belastinghervorming ¹⁴¹	182
3.6	Paars-III staat klaar	184
3.7	Conclusie	189

Hoofdstuk 4

Het charismatisch potentieel in Nederland en de opkomst van Pim Fortuyn

Deel 2: Burgerij, samenleving, media en de boodschap van Pim

4.1	Inleiding	207
4.2	De burger belicht	209
4.3	Van burger naar samenleving	219
4.4	De grote rol van de media in de samenleving: 1989 het sleuteljaar	225

4.5	De boodschap van professor Pim	234
4.5.1	De grote kloof tussen de burgers en de politieke elite	237
4.5.2	Het moderne Westen versus de ‘achterlijke’ islam en het ‘verkeerde’ asiel- en minderhedenbeleid	248
4.5.3	Meer veiligheid en hardere aanpak van de criminaliteit	255
4.5.4	Het falen van de publieke dienstverlening in de zorg en het onderwijs	260
4.6	Bewondering en afkeer van de ongrijpbare aanvaller van paars	270
4.7	Conclusie	278

Hoofdstuk 5

Pim Fortuyn als charismatisch leider in premortem-uitingen

5.1	Inleiding: concrete handvatten voor de bestudering van de brieven	307
5.2	Brievenanalyse: het heroïsche imago van de politieke buitenstaander versus de gevestigde orde	320
5.2.1	De korte-termijn-gevolgen van het optreden van de politieke held	332
5.2.2	De honger van de oudere bedreigde burgerij naar een charismatisch leider	336
5.3	Vragen bij de brievenanalyse op macroniveau	357

5.4	Jong en oud maken hun eigen Fortuyn	358
5.5	De catalyserende rol van een leider	368
5.6	Bevorderlijke (psychologische) kenmerken bij de toedichting van charisma	385
5.7	Twee discoursen van onbehagen achter de toedichting van charisma	391
5.8	Conclusie: Pim Fortuyn als emancipatieleider van de bedreigde burgerij	394

Hoofdstuk 6

Postmortem-uitingen aan Pim Fortuyn

6.1	Inleiding	418
6.2	Een rouwend land na de moord op Pim Fortuyn	423
6.2.1	Uitingen van rouw, persoonlijk verdriet en ontzetting	429
6.2.2	Uitingen van dank, liefde, bewondering en affectie	438
6.2.3	Uitingen van protest, kritiek, boosheid en wraak	446
6.2.4	Pim Fortuyn als held, redder en messias	455
6.3	Opvallende verschillen en overeenkomsten tussen de rouw om Pim Fortuyn en Theo van Gogh	470
6.4	Rouwen om Theo op de Linnaeusstraat	483
6.4.1	Boze uitingen	485

6.4.2	Pacifiserende uitingen	489	Literatuur	575
6.4.3	Verdrietige uitingen en traditionele condoleances voor de familie	490	Samenvatting	593
6.4.4	Dank en kritiek voor de vermoorde Van Gogh	497	Personenregister	615
6.5	Conclusies over de rouw om Theo van Gogh	498	Woord van dank	624
6.6	Conclusie: Postmortem-uitingen voor Fortuyn en de charisma-theorie	503	Summary	626
Hoofdstuk 7			Over de auteur	647
Slotbeschouwing: de receptie van Fortuyn en liefde voor een leider				
7.1	De liefde voor een leider is van alle tijden	539		
7.2	Onderzoek naar het charismatisch leiderschap van Silvio Berlusconi en Donald Trump?	544		
7.3	Pim Fortuyn als politieke ster?	550		
7.3.1	Onderzoek naar Pim Fortuyn en het internet in 2002?	556		
7.4	Slot: De gekleurde receptie van de Fortuyn-revolte	558		

Hoofdstuk 1

Controversen rond het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn

1.1 Inleiding

Op zes mei 2002 werd Pim Fortuyn doodgeschoten op het Mediapark in Hilversum. Binnen een half jaar tijd was de politicus bij vele kiezers uitgegroeid tot een bijzondere vriend, held, redder en Messias die het voor het ‘gewone volk’ opnam en verschillende problemen in de Nederlandse samenleving zou gaan oplossen die de paarse elite volgens hem had verontachtzaamd.¹ Met Fortuyn als minister-president zou er volgens een significante groep aanhangers eindelijk werk worden gemaakt van de bestrijding van de criminaliteit, de toestroom van asielzoekers, het vergroten van de veiligheid en de inburgering van immigranten.²

Het rouwbeklag rond de leider die over de problemen van de multiculturele samenleving en de Haagse elite zei wat veel mensen dachten maar niet openlijk durfden te zeggen was massaal en intens. Op 15 mei werd de bijzondere band tussen een gedeelte van het volk en de vermoorde charismatische leider bekrachtigd, toen ruim anderhalf miljoen mensen hun stem uitbrachten op de vermoorde lijsttrekker van de Lijst Pim Fortuyn.

Kort na de politieke moord werd het charisma-begrip van de beroemdste Duitse socioloog Max Weber (1864-1920) door de historicus Henk te Velde verbonden aan de politicus. In *NRC Handelsblad* van 8 mei 2002 stipte Te Velde aan de hand van het begrip charisma de overeenkomsten aan tussen Pim Fortuyn en leiders van rond 1900 zoals Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), Abraham Kuyper (1837-1920) en Pieter Jelles Troelstra (1860-1930).³ Nog in hetzelfde jaar brak socioloog Joop Ellemers een lans om het succes van Fortuyn te verklaren met behulp van de inzichten van Weber over charismatisch gezag.⁴ In 2003 schreef historicus Peter Jan Margry naar aanleiding van de door hem in het Meertens Instituut verzamelde rouwuitingen rond Fortuyn een artikel over de verschillende bijzondere beelden, zoals held, redder en Messias, die op de vermoorde politicus waren geprojecteerd.⁵ In 2004 zette Ellemers zijn ideeën om Webers analyse-model expliciet te koppelen aan Fortuyn verder uiteen in een uitgebreider artikel en in het verlengde van deze inzichten schreef ik in dat jaar de studie 'Pim Fortuyn: een charismatisch leider. Het fenomeen charisma ter discussie en een analyse van premortem-uitingen van aanhangers van Fortuyn'. In 2005 publiceerde ik deze studie in gewijzigde en niet-wetenschappelijk geannoteerde vorm als *Fortuyn, chaos en charisma*.⁶ In datzelfde jaar werden in Nijmegen een seminar

en lezingenreeks gehouden met als thema "charisma en de fascinatie van leiders". In 2008 werd in Groningen een conferentie georganiseerd met als onderwerp "charismatisch leiderschap en sociale hervormingsbewegingen". Beide initiatieven resulteerden uiteindelijk in de publicatie van een bundel waarin charismatisch leiderschap aan verschillende politieke figuren werd verbonden en in beide bundels bleef het optreden van Pim Fortuyn niet onopgemerkt.⁷

Deze samenvatting kan de gedachte doen postvatten dat na het overlijden van Fortuyn een brede en wetenschappelijk onderbouwde consensus ontstond over het charismatisch leiderschap van de politicus. Bovengenoemde studies zouden dan de basis vormen van verder uitgebreid empirisch onderzoek waarin de theorie over charismatisch leiderschap en Pim Fortuyn aan elkaar wordt verbonden. Dat is niet het geval.

De aangehaalde publicaties bevatten inspirerende inzichten, maar tot dusver is er geen uitgebreid onderzoek gedaan naar het fenomeen Fortuyn en de inzichten van Max Weber die als eerste het begrip charisma in een seculiere context plaatste. De paar Nederlandse wetenschappers die Fortuyn wel zien als charismatisch leider in het verlengde van Weber kunnen tot dusver niet verwijzen naar uitgebreid geannoteerd kwalitatief onderzoek.⁸

Fortuyn, chaos en charisma was een aanzet tot empirisch onderzoek met een langere adem, maar

wat opvalt is het feit dat Nederlandse onderzoekers die zich uitgebreid met Fortuyn bezighouden het charismabegrip van Weber niet expliciet willen verbinden aan de politicus. Charisma wordt amper onderzocht of zelfs aangemerkt als onwerkbaar begrip voor wetenschappelijk onderzoek naar Fortuyn.⁹

Deze onwil ligt in het verlengde van bestaande internationale wetenschappelijke kritiek op Weber.¹⁰ Sinds diens inzichten over charismatisch leiderschap postuum zijn uitgebracht is er wel enigszins sprake van discussie tussen voor- en tegenstanders. Na Webers ideeën over charismatisch leiderschap zijn er twee zienswijzen met betrekking tot charisma te ontdekken in wetenschappelijke studies, namelijk de ‘essentialistische’ en de ‘constructivistische’ benadering van charisma.¹¹

Beide ‘scholen’ worden in dit hoofdstuk besproken. Op dit moment wordt in de belangrijkste Nederlandse wetenschappelijke publicaties over Fortuyn vanuit de ‘essentialistische’ benaderingswijze van charisma expliciet niet ervoor gekozen om de inzichten van Weber en diens navolgers te verbinden met het fenomeen Fortuyn. Omdat ik meen met deze studie aan te tonen dat met deze weigering een grote kans wordt gemist om de bijzondere band tussen een politieke nieuwkomer en diens aanhang te duiden, wordt in hoofdstuk twee langer stil gestaan bij de internationaal wetenschappelijke constructivistische ‘school’ die

Weber wel gebruikt en waarvan de inzichten in deze studie over het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn zullen worden gevolgd.

1.1.1 De ‘essentialistische’ school en de ontkenning van Fortuyns charisma

De charisma-ontkennende werkwijze komt duidelijk naar voren in twee studies uit 2003, een onderzoeksvoorstel uit 2004 - waaruit in 2012 een proefschrift over Fortuyn voortvloeide - en de inzichten van Hans Wansink die in 2004 als eerste een dissertatie schreef over de opvallende politicus.¹²

Communicatiewetenschapper Jan Kleinnijenhuis wees in *De puinhopen in het nieuws* op het unieke karakter van de verkiezingen van 2002, maar wilde de uitslag van de verkiezingen niet koppelen aan wat hij ‘incidentele verklaringen’ noemde, zoals vermeende charismatische eigenschappen van politici.¹³ Omdat het charisma van politici onderhevig was aan grote schommelingen zag hij dit persoonlijk charisma niet als overtuigende verklaring van de verkiezingsuitslag van 2002. Hij vatte charisma duidelijk op als een persoonlijke kwaliteit, waardoor de wetenschappelijke ogen werden gesloten voor de bijzondere dynamiek tussen een groep volgelingen en het opvallende optreden van de politieke buitenstaander in de paarse gedepolariseerde polder.

Het onderzoek van Kleinnijenhuis roept wel de wetenschappelijke behoefte op om het begrip charisma te gebruiken bij de bestudering van Fortuyn's opkomst. Volgens hem wist Fortuyn namelijk zijn onderwerpen op de agenda te zetten en de kiezers en de media te overtuigen van het feit dat hij de paarse puinhopen met een simpele handomdraai zou kunnen omtoveren in gouden bergen.¹⁴ Het tekende de kracht van Pim Fortuyn, nog steeds volgens de VU-onderzoeker, dat hij het eigendom van de thema's asielzoekers en criminaliteit (het *issue-ownership*) in één klap wist te veroveren.¹⁵ Dit had volgens hem echter niets met mogelijk 'buitenissige charismatische kwaliteiten van Fortuyn te maken, maar meer met de uitoefening van ordinair politiek vakwerk'.¹⁶ De 'rasprovocateur' Fortuyn was in zijn campagne rond de puinhopen van paars zeer succesvol, maar het doel van een verkiezingscampagne was volgens de communicatiedeskundige niet zo ingewikkeld. Het ging volgens de onderzoeker om het volgende: 'Politieke partijen die stemmen willen winnen moeten proberen hun issues op de agenda te krijgen, zich profileren, kritiek uitlokken en succes uitstralen'. De kunst zat volgens hen in de uitvoering. Een meeslepend politicus met een eigen kompas was belangrijker dan een meeslepende campagne-adviseur.¹⁷

Een andere publicatie uit 2003, waarin charisma als onwerkbaar begrip werd aangemerkt, was

een speciaal aan Fortuyn gewijd nummer van het politicologische tijdschrift *Acta Politica*. In geen van de vijf artikelen, geschreven door tien wetenschappers afkomstig van drie verschillende universiteiten, werd uitgebreid stilgestaan bij mogelijk charismatisch leiderschap van Fortuyn.¹⁸

De Amsterdamse politicoloog Wouter van der Brug beschreef charisma eveneens als een persoonlijke eigenschap en merkte om deze reden in *Acta Politica* op dat het concept charisma tautologisch van karakter is en dat de bestudering van het charisma van een politicus leidt tot een cirkelredenering waardoor het voor een wetenschapper een moeilijk en onwerkbaar begrip is: 'The usefulness of the concept 'charisma' to explain electoral success is however doubtful. The reasoning becomes circular unless we define very strictly what is (and what is not) meant by charisma. Successful politicians are easily called charismatic and an unsuccessful politician will never be called charismatic (...). Retrospectively, one can easily mention the qualities of Fortuyn to explain his success. However, if he had been unsuccessful it would have been just as simple to name certain qualities that would have caused his failure. Because of the inherent tautological nature of the concept of charisma as an explanation of success, this notion will not be pursued further here'.¹⁹

Een jaar later werd charisma nogmaals als onwerkbaar tautologisch concept beschreven in het

onderzoeksvoorstel *Pim Fortuyn: de evolutie van een mediafenomeen* (2004) dat werd opgesteld onder leiding van Ruud Koopmans met medewerking van Jan Kleinnijenhuis en Wouter van der Brug. In dat voorstel, waaruit acht jaar later het proefschrift van Jasper Muis over Fortuyn als mediafenomeen voortkwam, werd charisma met de volgende cirkelredenering nogmaals uit de wetenschappelijke gereedschapskist verwijderd: 'Pim Fortuyn had charisma. Omdat hij charisma had kreeg hij veel aandacht in de media. Deze aandacht bewijst dat hij charisma had'.²⁰

Een paar jaar nadat Van der Brug zijn wetenschappelijke bezwaren tegen het begrip charisma en de koppeling aan Fortuyn formuleerde, maakte hij in een kwantitatieve studie toch een vergelijking tussen het charismatisch leiderschap van Hans Janmaat, Pim Fortuyn en Mat Herben. In eerste instantie wees hij Janmaat aan als de meest charismatische van de drie.²¹ Om dit 'probleem' te voorkomen werd een ander rekenmodel losgelaten op de verzamelde data, wat deze uitkomst weer ongedaan maakte.²² Uiteindelijk concludeerden de onderzoekers dat de resultaten - in het bijzonder voor het geval Fortuyn - 'terughoudendheid oproepen in de toewijzing van charismatisch leiderschap aan populistische leiders zonder duidelijke specificatie wat de band tussen de volgelingen en de leider charismatisch maakt'.²³

In 2012 verscheen *Pim Fortuyn. The evolution of a media phenomenon* van socioloog Jasper Muis, dat voortvloeide uit het hier eerder aangehaalde onderzoeksvoorstel van Koopmans, Kleinnijenhuis en Van der Brug uit 2004 waarin charisma als tautologisch en onwerkbaar begrip was weggezet. De visie van Muis lag volledig in lijn met die benaderingswijze: '(...) the charisma explanation suffers from the tendency of circular reasoning'.²⁴ Niet alleen het tautologische karakter van het begrip was voor de onderzoeker een probleem: '(...) charisma is not always convincingly measured as a preceding characteristic and the explanation lacks empirical evidence when it is rigorously put to test'.²⁵ Om deze redenen werd de electorale doorbraak van Fortuyn niet onderzocht met behulp van inzichten rond charisma: 'We argued that such post-hoc attributions (charismatisch leiderschap van een politicus, CvH) run the risk of circular reasoning and therefore cannot offer a satisfactory explanation for electoral breakthroughs'.²⁶

Muis bestudeerde Fortuyn in het licht van mobilisatiestrategieën van een mediafenomeen waarin de politieke agenda een grote rol speelde. Deze nadruk op de politieke agenda van een mediafenomeen en het wegvlakken van de opvallende wisselwerking tussen het electoraat en de individuele politicus resulteerde bij Muis uiteindelijk in de conclusie dat Rita Verdonk met dezelfde agenda

in 2002 net zo'n groot succes zou hebben gehad als Pim Fortuyn.²⁷

De bijzondere band, die verschillende kiezers met Fortuyn voelden, en de charismatische gevoelens die door diens soms buitenissige en unieke optreden in de Nederlandse parlementaire geschiedenis bij een groep volgelingen werden opgeroepen, werden door Muis - met in zijn zog wetenschappers als Koopmans en Kleinnijenhuis - niet tot studieobject gemaakt.

Al snel na de dood van Fortuyn viel een breed gedragen instemming onder Nederlandse politicos, communicatiewetenschappers en sociologen waar te nemen om charisma als persoonsgebonden en tautologisch begrip te bestempelen en terzijde te schuiven.

Deze houding kwam ook terug in de werkwijze van Wansink die al voor de publicatie van zijn proefschrift *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (2004) in een artikel schreef dat hij geen aandacht ging besteden aan het charismatische complex rond Fortuyn. Hij liet de term 'charisma' wel vallen, maar zag het ook louter als een persoonsgebonden eigenschap en vertaalde het woord als 'uitstraling'.²⁸ Volgens Wansink was Fortuyn vlak voor zijn dood niet de populairste politicus van Nederland en stond hij bij veel kiezers in laag aanzien en zag zelfs zijn eigen aanhang hem niet als potentiële premier.²⁹

Het proces van het toedichten van postmortem-charisma aan Fortuyn is door de gewelddadige dood en de welhaast live verslaggeving van de moord gestimuleerd.³⁰ Hierdoor kan het imago van Fortuyn bij leven achteraf te positief zijn ingekleurd. De stelligheid echter waarmee Wansink poneerde dat Fortuyn bij leven in laag aanzien stond en dat de kiezers voornamelijk op Fortuyn stemden vanwege inhoudelijke redenen, was exemplarisch voor de wetenschappelijk nadruk die post-mortem werd gelegd op de politieke agenda van Pim Fortuyn als reden van zijn succes. De constatering dat Fortuyn weinig aanzien genoot tijdens zijn leven stond in schril contrast met de inhoud van twee boeken die werden geschreven door journalisten die de politicus op de voet hadden gevolgd tijdens de twee campagnes van 2002. Jutta Chorus en Menno de Galan publiceerden het boek met de veelzeggende titel *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (2002) en Marcel van Roosmalen schreef *Op pad met Pim. Van Eindhoven tot Hilversum* (2002).³¹

Zoals PvdA-voorman Joop den Uyl en VVD-leider Hans Wiegel tijdens de gepolariseerde politieke jaren zeventig volle zalen trokken met linkse en rechtse intellectuelen, zo bracht Fortuyn in zijn eentje - in groot contrast met de gedepolariseerde paarse jaren - weer mensen op de been om naar politieke bijeenkomsten te gaan.³² Het *Jeugdjournaal* meldde zelfs dat bijna alle

kinderen boven de zes jaar niet alleen wisten wie Pim Fortuyn was, maar ook ongeveer waar hij voor stond - iets wat geen andere politicus ooit eerder was gelukt.³³

De zalen waren tijdens de Fortuynrevolte echter niet meer voornamelijk gevuld met een intellectuele elite, maar er kwamen nu brede lagen uit de samenleving, waaronder 'mensen uit oude wijken' en 'nieuwe rijken', kijken naar de politicus: 'De voormalige discotheek De Bergense Meermin is afgeladen vol. Een uur voor aanvang van het optreden staat al een kilometer file op de Bergerweg. De afdeling Field moet driehonderd belangstellenden wegsturen. Er schijnt een magisch licht in de witte zaal. Fortuyn staat in het midden op een gipsen sokkel. De menigte zit aan zijn voeten. Sommigen hebben kleine recorders bij zich. (...) Zijn ellebogen gaan opzij, zijn handen omhoog. 'Ik ben er niet voor bankzitters, voor de mensen achter de geraniums. Die zijn voor Melkert en Rosenmöller. Ik ben er voor de mensen die iets van hun leven willen maken. Die zeggen: we leven maar één keer. Die zeggen: kan niet bestaat niet. Die mensen willen we helpen'. Zijn armen gaan omlaag. De gezichten van de toeschouwers staan strak. (...) In ons werelddeel zijn zij te gast (moslims, CvH). Wij hebben rivieren met bloed vergoten om een scheiding tussen kerk en staat te bewerkstelligen. Zij hebben zich maar te schikken. Er wordt met onze cultuur niet gemarchan-

deerd.' De zaal juicht'.³⁴ In dat soort zalen zaten mensen die niet meer naar een normaal politicus keken, maar naar een leider die ze bewonderden en waardoor ze betrokken werden bij de politiek en die ze wilden volgen en sommigen zelfs actief werden: 'Mevrouw Seline Minke. (...) Ze komt uit Leidschendam en is fan van Pim. Dit fan-zijn houdt in dat ze overal is waar Pim is. (...) Ook heeft ze een oranje fototoestel waarmee ze foto's van Pim maakt. Waarom ze zoiets doet, weet ze niet. Het is een opdracht van boven'.³⁵

Campagneleider van Leefbaar Nederland, Kay van de Linde, maakte het tot de breuk tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn begin februari 2002 allemaal mee en vatte de bijzondere wisselwerking tussen de politicus en het publiek als volgt samen: 'Hij heeft een religieuze aantrekkingskracht op mensen. Ze komen anti-Pim de zaal in en gaan er bekeerd weer uit'.³⁶ Wansink had weinig oog voor de charismatische dynamiek tussen Fortuyn en een groep kiezers tijdens het lange verkiezingsjaar 2002 en haalde, met een verwijzing naar *Acta Politica* (2003), de inhoud van de politieke agenda van Fortuyn aan als verklaring van zijn electorale succes: 'Ze stemden op Fortuyn omdat ze vonden dat Nederland geen immigranten meer moest toelaten, om inhoudelijke redenen dus'.³⁷

In *Acta Politica* (2003) had Van der Brug een lans gebroken om Fortuyn als normaal politicus

te benaderen en de winst van de LPF te verklaren vanuit het *policy voting model* ook wel het *policy preference model* genaamd.³⁸ Dit model zag de winst van een politieke partij als het resultaat van de afstemming tussen de politiek-inhoudelijke wensen van de kiezers (de vraagzijde) die als rationele wezens tijdens de verkiezingscampagne op zoek gingen naar de politieke partij (de aanbodzijde) waarvan zij verwachtten dat deze de politieke idealen van de kiezers het beste zou omzetten in politiek beleid.³⁹ Dat Fortuyn veel kiezers aantrok vanwege zijn politieke agenda wordt niet ontkend, maar in deze studie wordt aangetoond dat juist het contrast tussen de taboe-doorbrekende standpunten van de politieke nieuwkomer versus het paarse establishment bij een groep Fortuyn-aanhangers er mede voor zorgde dat hij als charismatisch leider werd gezien.

Het *policy preference model* maakte duidelijk inzichtbaar dat bestaande onvrede in de samenleving over asielzoekers, migratie en criminaliteit tijdens de gemeenteraads- en landelijke verkiezingen van 2002 samensmolten met de politieke agenda van Pim Fortuyns LPF, maar het model behandelde Fortuyn te veel als normaal politicus waardoor de verklaring voor de Fortuynmanie achterwege bleef.⁴⁰ De bijzondere dynamiek tussen de kiezers en een nieuwe leider werd niet onderzocht omdat dit model te veel uitging van eenrichtingsverkeer tussen de zoekende kiezer en de partij die het

beste de belangen van de kiezer kon behartigen.

In het huidige onderzoek wordt weinig tot geen aandacht geschonken aan gevoelens van bewondering en liefde van een groep kiezers voor Fortuyn die juist mede vanwege diens politieke agenda werden opgeroepen. Het bezwaar dat het succes van een politicus achteraf - post hoc - wordt verklaard met behulp van charisma en dat het concept een tautologische werkwijze oproept, wordt ondervangen omdat in deze studie het toedichten van charisma mede wordt blootgelegd in brieven die vóór zijn dood aan Fortuyn zijn geschreven. De vondst van bijzondere brieven gericht aan Fortuyn vóór zijn overlijden is aanleiding voor een aanpak die het fenomeen charisma plaatst op het micro-niveau van sociale interactie tussen de leider en de volgeling waardoor de, volgens sommigen moeilijk grijpbare, charismatische interactie wel *in actu* kan worden bestudeerd.⁴¹ Daarbij levert de bestudering van de postmortem-uitingen ook meer inzicht in het beeld dat volgelingen van Fortuyn hadden gemaakt tijdens de verkiezingscampagne.

Wansink kon zijn wetenschappelijke weigering om Fortuyn als charismatisch leider te beschrijven uiteindelijk niet volhouden. Tien jaar na zijn boek sijpelde het begrip in 2014 door in zijn geschiedenis van Nederland: 'Als populistische kiesbeweging was de LPF zonder zijn charismatische leider buitengewoon kwetsbaar'.⁴² Het begrip werd

echter niet uitgewerkt en functioneerde hier als 'leeg' bijvoeglijk naamwoord, synoniem aan het woord 'uitstraling'. Zijn summiere beschrijving laat echter wel meer ruimte om veertien jaar na de opkomst en gewelddadige dood van Fortuyn aandacht te besteden aan diens charismatisch leiderschap. De beschreven omgangswijze van charisma past in de 'essentialistische' benadering die ook in internationale publicaties terugkomt en diametraal tegenover de andere internationale 'constructivistische school' staat.⁴³

1.1.2 Ad Fontes: de essentialistische charisma-benadering van Paulus in het Nieuwe Testament

Tegenover de constructivistische visie die later in dit hoofdstuk wordt toegelicht, staat de essentialistische gedachte waarin de 'gift van God' of 'genadegave' 'van boven' indaalt in de persoon waardoor deze wordt uitgerust met speciale, uitzonderlijke eigenschappen.⁴⁴ Deze essentialistische opvatting van het begrip charisma (genadegave) gaat terug tot de eerste uitgebreide bron over charisma, namelijk het Nieuwe Testament. Het bekendste voorbeeld van essentialistisch charisma was het moment dat de apostelen tijdens Pinksteren werden vervuld met de Heilige Geest en bijzondere krachten kregen (Handelingen 1:8 en 2:4).

Weber stuitte op de term charisma door de bestudering van werk van de kerkrechtgeleerde Rudolph Sohm (1841-1917) die in 1892 in *Die geschichtlichen Grundlagen*, het eerste deel van zijn *Kirchenrecht*, beschreef op welke manier de transitie plaatsvond van de spirituele vroegchristelijke gemeenschappen naar een kerkelijke organisatie met een hiërarchie en een bisschop aan het hoofd. Deze transformatie werd door Weber gezien als een historisch proces en in het boek *Wirtschaft und Gesellschaft* uitgewerkt in de theorie over de routinisering van charisma.⁴⁵

Charisma is een term die via de Griekse vertaling van het Nieuwe Testament in het taalgebruik is terechtgekomen en die in de Nieuwe vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap met 'genadegave' wordt vertaald.⁴⁶ Max Weber putte voor zijn werk over charismatisch gezag uit de brieven van Paulus, die hij mede via Sohm had leren kennen. Paulus was de eerste schrijver in de klassieke Oudheid die in zijn brieven aan de Corinthiërs en de Romeinen het Griekse woord charisma uitwerkte als religieus idee.⁴⁷ Uit zijn brieven blijkt dat niet alleen de discipelen van Jezus Christus de genadegaven van hogerhand kregen aangereikt, maar ook christenen uit de vroegste gemeenten. In zijn ijver om de eerste christelijke gemeenschappen te begeleiden in de uitvoering en verspreiding van het geloof, hanteerde Paulus charisma als een flexibele term die hij al naar gelang de context van

de ontspruitende christelijke gemeenten inzette.⁴⁸

In zijn brief aan de Corinthiërs (12:4-11) onderscheidde Paulus negen wat hij noemde genadegaven, die de eerste christenen van de Heilige Geest konden ontvangen. Hiervan waren zes van bovennatuurlijke aard: genezing, wonderdoening, profetie, glossolalie, d.w.z. het geïnspireerd door de Heilige Geest spreken van vreemde, onbegrijpelijke talen tijdens een toestand van religieuze extase, spirituele wijsheid en kennis. Drie hadden een minder bovennatuurlijke dimensie en waren van ondersteunende aard: vertrouwen, het onderscheiden van geesten en de interpretatie van tongentaal.⁴⁹ Twee jaar later kwam Weber in Romeinen 12:6-8 zeven charismata tegen waarvan alleen profetie een bovennatuurlijke genadegave was: 'Wij hebben nu gaven, onderscheiden naar de genade, die ons gegeven is: profetie, naar gelang van ons geloof; wie dient, in het dienen; wie onderwijst, in het onderwijzen; wie vermaant, in het vermanen; wie mededeelt, in eenvoud; wie leiding geeft, in ijver; wie barmhartigheid bewijst in blijmoedigheid'.⁵⁰

De verschillende gezichten van genadegaven in deze twee belangrijke bijbelteksten over charisma in het Nieuwe Testament moeten worden verklaard vanuit de historische context waarin Paulus het religieuze idee op instrumentele wijze inzette: 'Whereas Paul made strenuous efforts to downplay the relative importance of miraculous gifts to the

Corinthians, whose spiritual elite had overvalued the supernatural, in Rome he is more concerned to counter individual pride and foster a sense of community'.⁵¹

Bij bestudering van de eerste langere uitwerking van charisma als religieus idee valt de veelvormigheid op: 'The originality and versatility evident in Paul's deployment of the word offer a unique example of the apostle's linguistic ability'.⁵² Terwijl Paulus in de religieuze context al de ruimte liet voor een aardse en bovennatuurlijke invulling van charisma, zo plaatste Weber charisma - met zijn uitwerking van charismatisch gezag tot sociologisch concept - definitief in een seculiere omgeving.⁵³ Bij Weber was het niet langer de Heilige Geest die volgelingen optuigde met genadegaven, maar zijn het bijvoorbeeld politieke leiders die door hun volgelingen als charismatisch leider werden gezien. Met deze constructivistische zienswijze verruimde Weber het essentialisme van Paulus: 'The creativity and depth of Weber's intellectual powers are evident in his reinvention of charisma: he reached back to ancient religion in order to devise a counter to the modern world he inhabited'.⁵⁴

1.2 Met de constructivistische charisma-benadering van Weber kijken naar Fortuyn in Rotterdam

Max Weber definieerde charismatisch gezag als 'de heerschappij over wensen, waarbij de beheerders zich voegen op grond van het geloof in de onalledaagse, buitengewone eigenschappen van een persoon.'⁵⁵ De charismatische legitimiteit was persoonsgebonden, maar niet persoonsbepaald. Er werden aan de charismaticus bepaalde krachten toegedicht door de navolgers. Het toedichten van deze krachten kon onafhankelijk van de charismaticus plaatsvinden. Niet het optreden van de persoon was bepalend, maar de aard van het geloof in hem en zijn zending bij zijn aanhangers. De kracht die aan charismatische personen werd toegedicht kon verschillen in de tijd. Ieder tijdperk bracht volgens Weber zijn eigen charismatisch leider voort.⁵⁶

Deze constructivistische visie op charisma gaat er van uit dat charisma van 'buiten naar binnen werkt', dus een projectie was van de volgelingen die hun leider bekleden met gezag.

Door de bestudering van primaire bronnen die zijn geschreven voordat een publiek figuur is overleden kan het toedichtingsmechanisme van bijzondere eigenschappen aan een politicus beter worden begrepen waardoor een element van diens aantrekkingskracht voor een deel van de kiezers

wordt blootgelegd. Hierdoor wordt een vinger gelegd op de quasireligieuze dynamiek tussen een politicus en een deel van zijn aanhangers die valt te ontdekken tijdens één van de meest bijzondere verkiezingsjaren in Nederland sinds de invoering van het algemeen kiesrecht.

Voorafgaand aan de landelijke verkiezingen liet Fortuyn aan zijn volgelingen zien dat hij op gemeentelijk niveau in staat was om voor grote veranderingen te zorgen. In woord en geschrift schroomde hij niet om zich als redder van het volk neer te zetten en het begrip liefde werd door de politicus met een messianistische stijl expliciet aan de politieke strijd verbonden. Tijdens zijn presentatie als lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam op 20 januari 2002 zei Fortuyn dat het de liefde voor Rotterdam was die hem dreef om de partij aan te voeren.⁵⁷ De verkiezingslogan van Leefbaar Rotterdam tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart 2002 luidde veelzeggend genoeg: 'Omdat ik van deze stad hou!'. Deze tekst stond ook onder de foto van Pim Fortuyn op de verkiezingsposter van Leefbaar Rotterdam en prijkte op de verkiezingsfolder van de partij waarvan tienduizenden exemplaren in de havenstad werden verspreid. Het verkiezingsmateriaal van Leefbaar Rotterdam vond gretig aftrek. Normaliter zaten veel Rotterdammers niet te wachten op verkiezingsfolders maar met Fortuyn was dat anders. Zelfs politieagenten vroegen aan het campagne-

team om posters van de lijsttrekker, omdat ze meenden dat ze door een overwinning van Pim Fortuyn eindelijk weer hun vak konden gaan uitoefenen.⁵⁸

De politieke strijd van Fortuyn riep in Rotterdam ook veel weerstand op. Tijdens het plakken van campagneposters werden vrijwilligers van Leefbaar Rotterdam bespuugd door Marokkaanse jongeren.⁵⁹ Op een verkiezingsbijeenkomst in discotheek *Now & Wow* veranderde een portret van Fortuyn langzaam in dat van Hitler. Gedurende de campagne werden Pim Fortuyn en actieve leden van Leefbaar Rotterdam meermaals uitgemeemaakt voor racisten en fascistten. De bestaande politici probeerden de persoon en de strijdpunten van Fortuyn allereerst te bezoedelen, daarna te marginaliseren en tenslotte te demoniseren.⁶⁰ Politieke opposanten schroomden niet om de Tweede Wereldoorlog aan de nieuwe partij te verbinden.⁶¹ Na een incident in de Maashaven op 26 februari 2002, waar Fortuyn tijdens de opname van een verkiezingsspotje voor TV Rijnmond door een groep allochtone jongeren fysiek werd bedreigd en werd uitgescholden voor 'kankerhomo', besloot Leefbaar Rotterdam geen straatcampagnes meer te voeren.⁶²

De gevoelens van haat en liefde voor de politicus overstegen volledig de gebruikelijke campagedynamiek van voorafgaande gemeentelijke- en landelijke verkiezingen vanwege de harde botsing

tussen de bestaande machthebbers en Fortuyn die verbaal ook de messen sleep in de strijd om de macht. De felle weerstand tegen Fortuyn versterkte bij veel van zijn aanhangers gevoelens van compassie. Juist omdat hij verwoordde wat veel mensen dachten en met zijn boodschap heftige reacties opriep bij de gevestigde orde ontstond een charismatische band tussen Fortuyn en zijn aanhangers. Veel mensen voelden zich nauw verbonden met zijn missie om minister-president te worden. Deze 'opdracht' werd door Fortuyn - *It's a hell of a job* - en zijn aanhangers als een zware strijd gezien. Eindelijk was er een welbespraakte politicus opgestaan die een beladen boodschap succesvol verkondigde in een politieke arena waarvan veel mensen vonden dat er voorheen niet naar het volk werd geluisterd.

Met de grote overwinning van Leefbaar Rotterdam tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 liet Fortuyn zien dat de oeroude machtsbasis van de PvdA - de havenstad werd door critici daarom ook wel 'Moskou aan de Maas' genoemd - na 57 jaar daadwerkelijk kon worden verpulverd. Leefbaar Rotterdam haalde met 85.792 (34.66%) van de 247.385 stemmen niet alleen 17 van de 45 zetels, maar zorgde daarna met Fortuyn aan het hoofd er daadwerkelijk voor dat een college werd gevormd zonder de voorheen oppermachtige sociaal-democraten.⁶³ Dat er iets bijzonders aan de hand was met Fortuyn werd

bijvoorbeeld duidelijk bij zijn binnenkomst in het Rotterdamse gemeentehuis op de avond van de verkiezingsuitslag. Rotterdamse politieagenten salueerden voor hem en zeiden 'At your service' tegen hun leider.⁶⁴

Terwijl veel Rotterdammers eerst nog niet voor hun politieke voorkeur durfden uit te komen omdat een keuze voor Fortuyn in aanloop naar de verkiezingen in extreem-rechtse hoek was geplaatst - 'Ze zeggen het niet, Pim, maar zullen wel op je stemmen'⁶⁵ - werd met de overwinning in Rotterdam de ban van politieke correctheid onder delen van de bevolking gebroken en vertelden actieve aanhangers waarom Fortuyn had gewonnen: 'Ze zeggen: Dat de stad vies is. Dat de stad onveilig is. Dat het onderwijs slecht is. Dat de gezondheidszorg slecht is. Dat het verkeer een puinhoop is. Dat er te veel bureaucratie is. Dat er te veel ambtenaren zijn. Dat er te veel illegalen zijn. Dat ze zich moeten aanpassen. Dat Pim de kar trekt. Dat Pim in het echt heel aardig is. Dat de pers Pim stigmatiseert'.⁶⁶

De nieuwe lokale politieke formatie ging in het revolutionair veranderde stadsbestuur, met drie wethouders van Leefbaar Rotterdam, vorm geven aan vijf kernthema's die Fortuyn ook als landelijke politieke speerpunten had aangewezen: veiligheid, inburgering van immigranten, 'menselijke maat', transparante overheid en afrekenbare gedragsnormen voor overheid en burgers.⁶⁷

De bijzondere nieuwkomer op het politieke toneel voegde de daad bij het woord en in Rotterdam kwamen volksvertegenwoordigers uit alle geledingen van de samenleving in het stadsbestuur terecht.⁶⁸

De historische overwinning in Rotterdam was voor de voor- en tegenstanders van Fortuyn het definitieve signaal dat er ook op landelijk niveau grote veranderingen zaten aan te komen. Volgens Weber moest de charismatisch leider steeds aan zijn volgelingen tonen dat hij over bijzondere gaven beschikte waardoor het geloof in de leider bleef bestaan.⁶⁹ De grote overwinning van Fortuyn in Rotterdam op de gevestigde orde was een belangrijk moment waarop hij aan zijn volgelingen liet zien over bijzondere gaven te beschikken waarmee hij zich boven zijn opposenten plaatste.

In de TV-uitzending op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen met de landelijke lijsttrekkers toonde Fortuyn direct aan dat hij goed in staat was om de landelijke politieke leiders te ontregelen waardoor een verandering van de politieke orde niet meer ondenkbaar leek. De misprijzende reactie van Ad Melkert na de democratische overwinning van Fortuyn in Rotterdam, benadrukte de afstand tussen de bestaande politieke elite en de politieke nieuwkomer op pijnlijke wijze. De wrok van de paarse technocraat spatte van het beeldscherm. Melkert dacht dat hij minister-

president zou worden, maar zag nu tot zijn eigen ontsteltenis in dat dit misschien niet zou gaan lukken. De arrogantie van de macht was nog nooit zo zichtbaar geweest. Het beeld van de weinig sportieve verliezer Melkert en het enthousiasme van de winnaar Fortuyn knalde de woonkamer van de kijker binnen. Als mensen de uitzending niet hadden gezien dan hoorden ze het de volgende dag wel. Bovendien werden de belangrijkste beelden de dagen daarna keer op keer herhaald, waardoor er sprake was van een ‘media-multiplier-effect’.⁷⁰

Historicus Henri Beunders legde na de zege in Rotterdam en de publicatie van *De puinhopen van acht jaar Paars* (2002) duidelijk de vinger op het succes van Fortuyn en zijn boodschap: ‘De kracht ervan ligt in het dubbele aanbod dat Fortuyn doet: met hyperindividualisme, internet en interimmanagement vooruit over de barrières van bureaucratie naar de toekomst, en tegelijkertijd terug naar de kleinschalige geborgenheid van de jaren vijftig. Modernisering plus nostalgie (...). Nostalgie en woede over de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingen, niet de media, vormen de ijzersterke combinatie die Fortuyn zo groot hebben gemaakt’. Beunders beschreef Fortuyn als één van de eerste en weinige Nederlandse wetenschappers al tijdens zijn leven als een charismatisch leider die juist door zijn reactionair-modernistische boodschap bijzondere gevoelens opriep bij een groot deel van de bevolking. De historicus schroomde

niet om Fortuyn met voormalige Nederlandse minister-presidenten te vergelijken: ‘Een charismatisch, revolutionair leider wordt geboren uit de mix van gekwelde, gedreven persoon en behoeftige tijdgeest. Waar nostalgicus Van Agt mislukte, waar ‘Macher’ Lubbers mislukte (‘Nederland is ziek’, ‘kampementen’), combineert Fortuyn beide (...) Nostalgisch en bikkelhard. Fortuyn is Van Agt en Lubbers in één persoon. Laten we dus ook de katholieke nostalgie van Fortuyn, omhangen met Moeder en Maria, niet onderschatten. (...) Emotie drijft de mens, zeker de charismaticus à la Fortuyn, met zijn gekwelde bezieling, ongehooflijke lef en dito bek. Maar hij zou nergens zijn zonder emotionele burgers die hem in al het breekbare, eenzame, overmoedige en woedende herkennen dat ze in zichzelf meedragen. Ze roepen nu ‘Hosannah!’ tegen de messias die zich niet, als Gulliver, met touwtjes als ‘kaders’ en ‘randvoorwaarden’ aan de grond laat snoeren. Ze weten dat het hoog spel is, dat weet Fortuyn ook’. Volgens Beunders zette de charismaticus Fortuyn zich met zijn tweeledige verhaal van nostalgie en moderniteit succesvol af tegen de statische regenteske ideologisch dorre politiek van Paars in een steeds emotioneler wordende Nederlandse samenleving.⁷¹

Om deze reden kon het dat geslaagde zakenmannen, de ‘nieuwe rijken’, zich identificeerden met de zware strijd van Fortuyn: ‘Als je ziet wat

voor rotzooi ze over hem uitkieperen. Dat-ie dat aankan...' Voor de heer Bakels uit Utrecht (...) is er maar één conclusie mogelijk: de heer Fortuyn is een groot leider. Zelf is hij ook een leider en hij weet hoe eenzaam dat kan zijn. 'Je hebt personality nodig. Heel veel'. Niet alleen de geslaagden in de samenleving voelden zich nauw verbonden met de leider en zijn moeilijke strijd tegen de machthebbers van het land: 'Arme Pim, altijd in de verdrukking. Gelukkig weten ze in de zaal hoe dat voelt. Ze klappen en knikken de lijststrekker bemoedigend toe. Een dikke vrouw die Monique heet, heeft allemaal plastic tassen aan haar looprek hangen. (...) Ze is dakloos en zegt: 'Ik ben hetzelfde als Pim'.⁷²

Onderzoek naar de LPF-kiezer heeft meer inzicht gegeven in de achtergrond van de mensen die op Fortuyn stemden. De LPF-kiezer was net zo vaak wel als niet werkzaam als de gemiddelde Nederlander. Ruim drie op de vijf volwassen Nederlanders (62%) hadden tijdens de verkiezingen van 2002 werk. Uiteindelijk scoorde de LPF 15 mei 2002 verhoudingsgewijs goed bij kiezers onder de 40 jaar, laag-opgeleiden, mensen die eerder niet waren gaan stemmen, driepersoonshuishoudens en stemgerechtigden die woonden in de drie grote steden en de verstedelijke agglomeraties daaromheen.⁷³ Normaliter is politieke interesse hoger naarmate kiesgerechtigden een hogere opleiding hebben genoten, maar in 2002 nam de

politieke interesse onder met name burgers met een wat lager opleidingsniveau toe. De gemiddelde LPF'er was vaak cynisch over politiek en had weinig vertrouwen in de Tweede Kamer. Opvallend genoeg lukte het Fortuyn echter om in 2002 bij bovenstaande groep mensen een hoge mate van politieke interesse op te roepen. Politiek cynisme, weinig vertrouwen in de Tweede Kamer in combinatie met politieke interesse zoals de LPF-kiezer in 2002 is uniek. Later zou er bij PVV-stemmers sprake zijn van politiek cynisme, weinig vertrouwen in de Tweede Kamer en weinig interesse in de politiek.⁷⁴ Een belangrijke uitdrukking van deze plotselinge interesse onder een nieuwe groep kiezers die zich voorheen juist vaak had afgewend van de politiek was de aankoop van Fortuyns boek *De puinhopen van acht jaar Paars*.⁷⁵ Hiervan werden meer dan 250.000 exemplaren verkocht.⁷⁶

1.2.1 Brievenanalyse vanuit een constructivistische benadering van charisma

De brieven-analyse in deze studie laat zien dat er nog vóór zijn gewelddadige overlijden mede door de overwinning in Rotterdam en het optreden van Fortuyn tijdens de landelijke verkiezingscampagne veel bijzondere gevoelens werden vrijgemaakt bij zijn aanhangers. Het enorme rouwbeklag en de overweldigende electorale steun die de dode

lijsttrekker kreeg, kan alleen worden begrepen als het optreden van Fortuyn wordt gekoppeld aan constructivistische inzichten rond charismatisch leiderschap. Het draait om de interactie tussen de volgeling en de leider en een nauwkeurige beschrijving van de manier waarop charisma aan de politicus wordt toegedicht. Charisma moet niet als een tijdloos en contextloos begrip worden gezien maar als een relatie die van tijd tot tijd kan veranderen.⁷⁷ Charisma is een product van haar eigen tijd. Zoals tijdens de sociale hervormingsbewegingen aan het einde van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw sprake was van een duidelijke verwevenheid tussen charisma en politieke religie met aansprekende leiders als Domela Nieuwenhuis en Abraham Kuyper zo ontstond er na de twee paarse kabinetten ruimte voor het situationeel gemediatiseerd charismatisch leiderschap van Fortuyn.⁷⁸

De manier waarop de Vlaamse historicus Marc Reynebeau pleitte voor de toepassing van charisma in historisch onderzoek sluit aan bij de werkwijze die hier wordt toegepast: 'There charisma becomes relevant because then it can be seen at work. This pragmatic approach does not limit itself to a speculative description or tautological contemplation of a leader's presumed extraordinary qualities. It highlights charisma contingency and makes its function within a specific historical and political context the focal point of the investi-

gation. And most important of all, it takes into account a very basic prerequisite of the phenomenon: it must be experienced in order to have an effect. A hermit can be charismatic, but there is nobody out there who can be influenced by it'. Reynebeau waarschuwde voor de essentialistische aanpak: 'A comprehensive study of charisma should necessarily avoid the essentialist approach. It can do so by developing a proper language which treats the occurrence as what it is: an historical and hence contingent phenomenon. Here a parallel can be drawn with the study of nationalism, in which the idea of nation poses similar conceptual problems to that of charisma, especially since for nationalists the nation is basically the core of a belief system. Nevertheless it can be studied pragmatically as an imagined community. Whatever someone's personal convictions on the subject are, it should be taken seriously because it is there, and (...) so that it can be historicized'.⁷⁹

In deze constructivistische studie wordt met behulp van pre- en postmortem-uitingen concreet zichtbaar gemaakt op welke wijze volgelingen overgaan tot het toedichten van charisma aan Fortuyn. De hier eerder aangehaalde Nederlandse beoefenaren van de sociale wetenschappen negeerden de constructivistische wetenschappelijke visie op charisma en gebruikten zonder er verder uitgebreid op in te gaan een essentialistische visie waarin sprake was van persoonsgebonden

charisma dat werd gezien als persoonlijke uitstraling om deze ongrijpbare ‘charismatische’ karaktertrek van Pim Fortuyn als explanans voor diens succes als onwerkbaar te bestempelen en vervolgens op semantische wijze als tautologisch begrip af te serveren. Met deze studie, waarin de charismatische projecties van de aanhangers voor en na de dood van Fortuyn centraal staan, wordt een mogelijke cirkelredenering die besloten ligt in een vereenvoudigde essentialistische visie vermeden.⁸⁰

Deze studie richt zich op de bestudering van mogelijk charismatische gevoelens die bij een gedeelte van het electoraat zijn vrij gekomen door het publieke optreden van Fortuyn die vanaf november 2001 op gemeentelijk en landelijk niveau een gooi naar de macht deed. De persoonlijke eigenschappen van de politicus vormen niet het uitgangspunt van deze studie. Hier gaat het om de verklaring van charismatische projecties in brieven aan Fortuyn geuit door burgers die hem schreven voor zijn dood en in de rouwuitingen na de moord. De pre- en postmortem-uitingen worden ingebed in bestaande constructivistische wetenschappelijke literatuur over charismatisch leiderschap. Daarbij wordt in deze studie naar het charismatisch leiderschap van Fortuyn ook een vergelijkend onderzoek gedaan naar de inhoud van postmortem-uitingen gericht Theo van Gogh.

Door deze vergelijking krijgen de charismatische percepties rond Fortuyn extra reliëf. De inhoud van

de rouwuitingen geeft namelijk niet alleen inzicht in de manier waarop mensen rouwden om hun leider, maar verstrekt ook extra informatie over de wijze waarop een groep burgers de twee verkiezingscampagnes hadden ervaren voor de moord. In de rouwuitingen aan Fortuyn werd veelvuldig verhaald over de bijzondere verkiezingstijd omdat er eindelijk iemand was opgestaan die de voorheen abstracte politieke arena dichterbij de mensen had gebracht door een duidelijke politieke strijd te voeren via een opvallende stijl en aantrekkelijke politieke agenda. Met de bestudering van de charismatische inhoud van pre- en postmortem-uitingen ontstaat meer zicht op elementen uit het persoonlijke optreden van Fortuyn waardoor sommige aanhangers hem gingen zien als charismatisch leider.

Historicus Jan Willem Stutje bepleitte de constructivistische bestudering van een charismatisch leider waarin de relatie tussen volgeling en leider centraal staat en wees op het feit dat hierdoor het profiel van de charismatisch leider kan worden verkregen en de invloed van zijn activiteiten op de volgelingen wordt geopenbaard: ‘A relational definition has the virtue of leaving more scope for empirical research. But to say that charisma is a relation leaves unanswered the question of what type of leader is to be counted as charismatic. Not just anybody is ascribed extraordinary or even supernatural capacities, and so it makes sense to find out what type of leader one was looking for

in specific periods and with what kind of techniques leaders inspired the charismatic bond'.⁸¹ Overigens wil ik in deze studie niet bewijzen dat Pim Fortuyn persoonlijk over charisma beschikte, maar wel meer licht werpen op de vraag hoe het komt dat veel kiezers in het ontzuilde, gesecculariseerde Nederland deze extravagante politieke nieuwkomer na de paarse periode optuigden met buitenissige charismatische eigenschappen.

In deze casus-studie zal ik proberen, vooral met behulp van tot Fortuyn gerichte uitingen die voor en na zijn dood werden geschreven, in de theorie van het charismatisch leiderschap bij te dragen aan een plausibel verhaal over deze even bijzondere als bizarre verkiezingen waarin het een politieke eenling lukte om binnen drie maanden met een snel uit de grond gestampde eenmanspartij het ingeslapen Nederlandse establishment wakker te schudden. De parlamentsverkiezingen van mei 2002 staan op de vierde plaats wat betreft de meest volatiele verkiezingen in West-Europa vanaf 1900 tot 2002.⁸² Met behulp van de theorie van Weber wordt het leiderschap van Fortuyn gehistoriseerd en diens toegedichte charisma in een specifiek historische context geplaatst. In hoofdstuk twee wordt voorts aandacht besteed aan de inzichten van Weber over charismatisch leiderschap en de maatschappelijke context waarin en waardoor hij tot zijn theorie over charismatisch gezag is gekomen.

1.3 Populisme en charismatisch leiderschap

De noodzaak van een studie naar het fenomeen Fortuyn met een koppeling aan de theorie over charismatisch leiderschap wordt versterkt door het feit dat in internationaal populisme-onderzoek de bijzondere wisselwerking tussen de charismatische leider en zijn aanhangers als cruciaal onderdeel wordt beschreven. Dichter bij huis was het de socioloog Dick Pels die in zijn *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (2003) de politicus niet als charismatisch leider beschreef, maar wel heel duidelijk wees op enkele overeenkomsten van het klassieke populisme en het optreden van Fortuyn waaronder de 'cultus van de politieke persoonlijkheid en van het charismatisch leiderschap'. Volgens Pels hield het populisme van Fortuyn de volgende belofte in: '(...) een politieke orde zonder tussenstappen en tussenpersonen, zonder scheidslijnen en conflicten: een utopische ruimte waarin de wezenlijke aard en roeping van het volk zich onmiddellijk kan weerspiegelen in de stijl van de leider. De legitimiteit van de democratische politiek vloeit in deze visie voort uit de wil van de charismatische persoonlijkheid die de volksziel onmiddellijk doorgrondt en daardoor de vertegenwoordigende instellingen en hun politiek gekrakeel definitief overbodig maakt'.

Pels destilleerde uit internationaal populisme-onderzoek drie hoofdkenmerken die hij verbond

aan het optreden van Fortuyn:⁸³

1. een sterk wantrouwen jegens alle vormen van woordvoerderschap en vertegenwoordigende democratie.
2. een cultus van de politieke persoonlijkheid en van het charismatisch leiderschap;
3. een sterke neiging om ‘het volk’ voor te stellen als een soevereine gemeenschap met een essentiële identiteit, die wordt gevoed door een gedeeld erfgoed en een homogene cultuurbeleving.

Hiermee opende Pels een wenkend perspectief voor verder onderzoek naar de koppeling van ideeën over charismatisch leiderschap, populisme en het fenomeen Fortuyn, maar deed dit zelf niet en beschreef hem ook in een latere publicatie eerder als een ‘politieke celebrity’.⁸⁴

In deze studie zal de koppeling tussen de soms populistisch optredende Fortuyn en de internationale inzichten over het populisme wel uitgebreid worden gemaakt. Inherent aan een populistische stijl ontstond er volgens historica Margaret Canovan een populistische stemming, waarin emotionele gevoelens voor de populistische en charismatische leider een belangrijke rol spelen. Omdat de populist met zijn optreden en politieke agenda hooggespannen verwachtingen oproept en in zijn onheilsboodschap stelt dat het vaderland gered moet worden van de ondergang voelen aanhangers heftige emoties die worden geprojecteerd

op de populistische en charismatische leider. Het optreden van de populist en diens boodschap moet volgens Canovan niet worden gezien als alledaagse politiek, maar juist als verlossende politiek die zich scherp afzet tegen de pragmatische politiek van de bestaande technocratische politieke elite die moet worden bestreden.

Haar beschrijving van de populistische stemming en de emotionele component die verweven is met het optreden van een populistische leider weerklinkt in de emotionele toonzetting en inhoud van verschillende uitingen aan Fortuyn die in deze studie zullen worden bestudeerd: ‘Populist politics is not ordinary, routine politics. It has the revivalist flavour of a movement, powered by the enthusiasm that draws normally unpolitical people into the political arena. This extra emotional ingredient can turn politics into a campaign to save the country or to bring about a great renewal. Associated with this mood is the tendency for heightened emotions to be focused on a charismatic leader. Personalized leadership is a natural corollary of the reaction against politics-as-usual. Rejecting ossified institutional structures, including bureaucratic layers of organization, populists celebrate both spontaneous action at the grassroots and a close personal tie between leader and followers’.⁸⁵

Daarnaast geeft de omschrijving van de zes belangrijkste onderdelen van populisme door de

politicoloog Paul Taggart aanleiding om behalve vanuit de charisma-theorie ook door middel van inzichten rond populisme een lans te breken voor onderzoek naar het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn.⁸⁶ Ten eerste staat het populisme volgens Taggart vijandig tegenover indirecte vormen van representatie en is er de roep om een nauwere band tussen de politiek en het publiek. Dit komt tot uitdrukking in het vertrouwen in de charismatische leider die de populistische beweging aanvoert. Ten tweede identificeren populistten zich met een nostalgisch beeld van het verloren vaderland dat in het verleden bestond en van waaruit het heden wordt beoordeeld. In het geval van Fortuyn was er sprake van een hang naar de 'goede jaren vijftig' en de wil om de gedeelde normen en waarden uit die tijd - toen de achterdeur nog openstond - te herstellen en de gemeenschapszin zoals bezongen in het liedje 'Het Dorp' van Wim Sonneveld te laten herleven.⁸⁷ Met dit zogenaamde 'spruitjesnationalisme' wist hij onder meer oudere Nederlanders voor zich te winnen.⁸⁸

Als derde kenmerk van het populisme wees Taggart op de linkse en rechtse mix van ideologische posities die de populistische politieke agenda bepaalt. De politieke agenda van de homoseksueel Fortuyn zal later worden aangemerkt als een bricolage van rechtse en linkse ideeën. Volgens Taggart was het populisme - hier komen we op het

vierde kenmerk dat nauw aansluit bij het optreden van Fortuyn - een reactie op crisisgevoelens. In zijn algehele optreden en specifiek met de publicatie van zijn officieuze politieke programma in boekvorm tijdens de campagne wist Fortuyn de bestaande politiek van de paarse elite in een crisisachtige sfeer te plaatsen waarvoor maar één remedie de juiste was: slopen en opnieuw opbouwen met behulp van een radicaal hervormingsprogramma. Het vijfde kenmerk van populisme dat kan worden verbonden aan Fortuyn is het feit dat populistten zich liever als beweging neerzetten dan als politieke partij. Als zesde aspect van het populisme wordt het kameleonistische gehalte van de beweging gezien. Hierdoor plaatsen populistten zich vaak apart en willen zij niet worden gezien als een bredere Europese politieke beweging. Fortuyn ontkende elke overeenkomst met populistische bewegingen en partijen in Europa en liet zich niet verbinden aan een bepaalde politieke familie.⁸⁹

De Nederlandse socioloog Paul Lucardie en historicus Gerrit Voerman legden de belangrijke link tussen charismatisch leiderschap en populisme bij hun beschrijving van Nederlandse populistten. Charismatisch leiderschap en de beeldende, alledaagse en gewone taal die dit soort leiders veelal gebruiken, werden door hen als twee wezenlijke smaakversterkers van het populisme beschouwd.⁹⁰ De toepassing van Webers charisma in Nederlands populisme-onderzoek is echter niet wijdverbreid.

Wansink beschreef Fortuyn duidelijk als populist, maar bleef in het licht van zijn eerdere werk weigeren om de charismatische band, die volgens de hier aangehaalde studies juist zo kenmerkend is voor populistische politici en hun aanhang, tussen Fortuyn en zijn volgelingen handen en voeten te geven.⁹¹ Hij zag de opstand van de kiezers en de spectaculaire opkomst van het populisme in 2002 aanvankelijk als tijdelijk intermezzo.⁹² Wansink deed dit twee jaar na de Fortuyn-revolte vanuit een vertrouwen in de vitaliteit van een nieuwe generatie politici, die de ontvoogde kiezers aan zich zouden kunnen binden door de democratisering van het bestel ter hand te nemen. In 2014 constateerde hij openhartig dat dit een verkeerde inschatting was geweest en dat het Nederlands populisme een duurzamer karakter had dan gedacht.⁹³

De politieke jaren die volgden na Fortuyn en de duurzaamheid van het populisme in Nederland kunnen volgens deze studie beter worden begrepen als er nu juist wel wordt stilgestaan bij de charismatische dynamiek rond de succesvolle politieke buitenstaander met een populistische stijl. Het is natuurlijk wetenschappelijk onmogelijk om een directe oorzaak-gevolg-verklaring te geven vanuit het charismatisch leiderschap van Fortuyn en het wegstemmen van de Europese grondwet in 2005, het grote aantal voorkeursstemmen van Rita Verdonk in 2006 en het aanhoudende succes van Geert Wilders. Door langer stil te staan bij de

bijzondere gevoelens die werden opgewekt door het ongekende optreden van Fortuyn en de emoties te verklaren vanuit de theorie van het charismatisch leiderschap kunnen de schijnbaar opvallende politieke gebeurtenissen die na hem hebben plaatsgevonden wel beter worden begrepen.

Het optreden van Fortuyn wordt hier beschreven als een cesuur in het Nederlandse politieke landschap. Er wordt soms gezegd dat de kiezer een kort geheugen heeft. Door de charismatische leider Fortuyn is het lange-termijn-geheugen van de (ontevreden) kiezer geactiveerd en is een permanente bres geslagen in het politieke bastion van het establishment. Zelfs na de val van het slechts 87 dagen durende eerste kabinet-Balkenende, het amateuristische optreden daarin van de LPF-bewindslieden en de complete chaos waarin de onthoofde partij verkeerde, haalde de LPF in 2003 toch nog 8 zetels. Drie jaar later bleek het Fortuyn-geluid bij monde van Rita Verdonk - met 620.555 voorkeursstemmen als tweede op de VVD-lijst meer stemmen halend dan lijsttrekker Mark Rutte - en Geert Wilders als oprichter van de Partij voor de Vrijheid goed voor 9 zetels (579.490 stemmen) nog steeds springlevend.

Zo heeft het optreden en de dood van de politicus Fortuyn er mede voor gezorgd dat een significante groep kiezers blijvend openstaat voor een alternatief buiten de gevestigde orde. Zoals Wansink na de Fortuyn-revolte vanuit de vitaliteit

van de democratie de gedachte had dat het populisme van tijdelijke aard zou zijn, zo kwam historicus Piet de Rooy in dezelfde periode met een positieve en beeldende medische metafoor waarin Fortuyn de slagader van de democratie had gedotterd en zo het politieke debat weer nieuw leven had ingeblazen.

Kijkend naar de dynamiek van het publieke debat na Fortuyn heeft De Rooy gelijk gekregen ten aanzien van de afbraak van verschillende politieke taboes. Terwijl hij met een zekere opluchting stelde dat Fortuyn een verdienste had gehad voor de Nederlandse democratie maar gelukkig niet aan de macht was gekomen kon De Rooy in 2004 echter niet voorvoelen dat de ‘dotter-activiteit’ van Fortuyn juist zou leiden tot de articulatie van blijvend ongenoegen door kiezers die menen dat de Nederlandse democratie niet zozeer genezen danwel gedotterd is door Fortuyn maar met zijn overlijden doodziek is achtergelaten wachtend op een leider met bijzondere curatieve gaven.⁹⁴ Een groep teleurgestelde LPF'ers (16%) ging uiteindelijk niet meer naar de stembus en een grote groep (44%) stemde vervolgens op de PVV.⁹⁵ De stabiele en significante aanhang voor de PVV van Geert Wilders, die vanaf 2006 wordt gezien als de belangrijkste erfgenaam van Fortuyn, is een goede illustratie van de breed gedeelde onvrede over de toestand van de Nederlandse democratie.

1.4 Rol van het individu wordt uitgewist door wetenschappers

Politicooloog Merijn Oudenampsen bekritiseerde het boek *Diplomademocratie* (2011) van de bestuurskundigen Mark Bovens en Anchrit Wille omdat in deze studie naar de politieke kloof tussen hoger en lager opgeleiden de uniciteit van het optreden van Fortuyn werd uitgevlakt. De cruciale rol van Fortuyn in het Nederlandse politieke landschap werd ten onrechte naar de achtergrond gedrukt: ‘Dat politieke representatie functioneert als tweerichtingsverkeer (...) waarbij een politiek leider als Fortuyn het initiatief neemt, problemen definieert, politieke agenda's bepaalt en zich tot de demos, het volk, richt met voorstellen en opstellingen, past niet bij de werkelijkheid zoals de auteurs (Bovens en Wille) die graag zouden zien, maar lijkt wel de enige logische verklaring voor het soort veranderingen dat we het afgelopen decennium in Nederland hebben gezien’.⁹⁶

De studie werd volgens Oudenampsen te veel beïnvloed door de Amerikaanse onderzoekstraditie van het politiek pluralisme en behaviorisme die vanaf de jaren veertig tot in de jaren zeventig in grote delen van de wereld de dominante benadering was in de sociale en bovenal de politieke wetenschappen. De pluralistische conceptie van politiek ging onterecht uit van een gebalanceerde uitkomst van een open strijd tussen concurrerende

belangengroepen die functioneren op basis van individuele nutsmaximalisatie. Deze kwantitatief gerichte werkwijze zorgde er voor dat de wensen van het electoraat belangrijker worden gevonden dan het optreden van een politicus.

Deze kritiek lag in het verlengde van de problemen die hier eerder zijn aangehaald rond de methodiek van het *policy voting model* waarin te veel sprake is van eenrichtingsverkeer vanuit een kiezer die zoekt naar wat wordt aangeboden door de politieke partijen, zonder recht te doen aan de vormende rol van politiek, ideologie en gebeurtenissen en de wisselwerking tussen het optreden van een politicus en het electoraat.⁹⁷

De theorie van Weber dient te worden geplaatst tegenover het uitwissen van de belangrijke rol die het individu kan spelen in de loop van de geschiedenis. Zijn inzichten over het charismatisch leiderschap werden mede geïnspireerd door de Romantiek en de cultus van het genie en de ideeën van Friedrich Nietzsche over de *Übermensch*.⁹⁸ Hierdoor maakte hij in zijn theorie over charismatisch gezag veel ruimte vrij voor ‘the extraordinary individual as a social creature functioning within a community’.⁹⁹ Door geschiedtheoretici wordt hij daarom gezien als methodologisch individualist.¹⁰⁰

1.5 Samenvatting en opbouw van de studie

Deze socio-historische casus-studie staat in het verlengde van (nationale) en internationale inzichten over charisma en populisme. In reactie op de huidige big-data-ideologie wordt mede met behulp van ‘ouderwets’ bronnenonderzoek getracht een beeld van vlees en bloed te vormen van Fortuyn-aanhangers die hem bijzondere eigenschappen hebben toegedicht.¹⁰¹

Terwijl de kwantitatieve school met behulp van de essentialistische benadering van charisma de emotionele component tussen de volgelinge en de politicus wegdrukt, zet deze studie juist de schijnwerpers op de emotionele dimensie in politiek gedrag: ‘The additional charisma-based support is essentially emotional, affective or psychological in nature (...) Whether one likes it or not, emotions are part of political behaviour’.¹⁰²

De bijzondere inhoud van de vele tientallen pre-mortembrieven vertoont grote overeenkomsten met de charismatische schreeuw die post-mortem in vele rouwuitingen werd geslaakt. Behalve dat het toegedichte charismatisch leiderschap van Fortuyn tijdens zijn leven door deze studie inzichtelijk wordt gemaakt, zal deze bronnenstudie ook een extra licht werpen op de buitenissige rouwuitingen na het overlijden van Pim Fortuyn.¹⁰³ De opvallende inhoud van de pre- en postmortemuitingen toont alle tekenen van een bijzondere

relatie met Fortuyn die door een groep kiezers werd ervaren en die in de huidige wetenschappelijke literatuur nog niet tot studieobject is gemaakt.

Geschiedschrijving vindt als bestaansverheldering plaats in het spanningsveld tussen het ambacht van het verleden en de vragen van het heden. De hier beschreven dominante Nederlandse wetenschappelijke werkwijze van communicatiewetenschappers, politicologen, bestuurskundigen en sociologen gaat volgens mij te veel voorbij aan de bijzondere gevoelens die door deze politicus zijn opgewekt. Fortuyn wordt vaak beschreven als een in principe normaal politicus die op slimme wijze wist te verwoorden wat een deel van de kiezers van hem verlangde.¹⁰⁵

Hierdoor wordt de uniciteit van Fortuyn en de cesuurscheppende verkiezingscampagne van 2002 te veel afgevlakt. Door langer stil te staan bij de bijzondere gevoelens voor de politieke nieuwkomer kan worden gewezen op het feit dat een groep kiezers hem zag als een verlossende eenling met een populistische stijl die zich met succes afzette tegen de technocratische paarse politieke elite.¹⁰⁶ Door het optreden van Fortuyn en diens geweldadige dood is de brede ontevredenheid over de Nederlandse politieke elite na hem niet meer verdwenen en tijdens alle verkiezingen electoraal tot uiting gekomen. Met Geert Wilders als dé politieke erfgenaam van Fortuyn heeft een populistische politicus die zich voortdurend afzet tegen de

politieke elite vaste voet aan de grond gekregen.

De bestudering van een mogelijk charismatisch leider is onlosmakelijk verbonden met het politieke krachtenveld waarin de leider opkomt. Verschillende ontwikkelingen tijdens paars hebben de opkomst van Pim Fortuyn als charismatisch leider gestimuleerd. Deze studie, waarin geschiedenis, sociologie, etnologie en politicologie elkaar afwisselen is als volgt opgebouwd.

Na dit inleidend probleemstellende hoofdstuk wordt in hoofdstuk twee een koppeling gemaakt tussen de theorie over charismatisch leiderschap en het fenomeen Fortuyn. Vervolgens wordt in hoofdstuk drie stilgestaan bij belangrijke politiek-culturele ontwikkelingen tijdens de twee Paarse kabinetten onder leiding van minister-president Wim Kok, waarbij met name wordt ingegaan op de wijze waarop de politiek omging met de multiculturele samenleving, bestuurlijke vernieuwing, dualisme in de politiek en ook zoiets concreets als de invoering van de nieuwe belastingwet van 2001.¹⁰⁶

In hoofdstuk vier komen charisma-bevorderende ontwikkelingen in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw aan de orde teneinde beter zich te krijgen op het Nederlandse politiek-maatschappelijke landschap waarin Pim Fortuyn succes oogste en de grote invloed van zijn politieke boodschap op een groep kiezers te kunnen verklaren. Daarbij wordt stilgestaan bij drie onderdelen: de politieke

attitudes van de burgerij, ontwikkelingen in de samenleving en de media. Hierdoor wordt een vinger gelegd op verschillende sociaal-culturele elementen waarbinnen de charismatische legitimiteit van Fortuyn functioneerde.

De hoofdstukken drie en vier vormen een tweeluik over het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving tijdens de paarse jaren waarin het beeld van Fortuyn als charismatisch leider kon ontstaan. Aan het einde van hoofdstuk vier is de politiek-maatschappelijke inbedding geschetst waardoor ruimte is vrijgemaakt om de aantrekkingskracht en de inhoud van de persoonlijke politieke boodschap uit *De puinhopen van acht jaar Paars* te beschrijven en een verband te leggen tussen de taal van de 'volksprofessor' en de bijzondere gevoelens voor hem die door verschillende brieven-schrijvers werden ervaren voor zijn dood. In het vijfde hoofdstuk worden de eerder gerezen vragen op basis van de in hoofdstuk vier verworven inzichten beantwoord. In dat vijfde hoofdstuk staat het charismatisch leiderschap van Fortuyn centraal zoals dat is beschreven in brieven voor zijn dood. Door de theorie over het charismatisch leiderschap uit het tweede hoofdstuk en het tweeluik van hoofdstuk drie en vier te verbinden met de bespreking van pre-mortembrieven aan Fortuyn in hoofdstuk vijf en de postmortem-uitingen in hoofdstuk zes, wordt op concreet-casuïstische wijze een verband gelegd tussen de charisma-theorie

van Weber en het fenomeen Fortuyn.¹⁰⁸ In hoofdstuk zes wordt vanuit de rouwdynamiek rond Pim Fortuyn een uitstap gemaakt naar de publieke rouw na de moord op de cineast en columnist Theo van Gogh, die vanuit kwantitatief en kwalitatief oogpunt nogal blijkt te verschillen van de rouw om de vermoorde politicus.

Deze studie plaatst zichzelf niet buiten de discussie die bestaat over de inzichten van Weber, maar wil vooral een bijdrage leveren door concreet invulling te geven aan onderzoek vanuit de constructivistische Weberiaanse erfenis waardoor de bestaande wens om empirisch onderzoek wordt ingewilligd.¹⁰⁹ Met de antwoorden op de hoofdvraag van deze studie in hoeverre de opkomst van Fortuyn mede kan worden verklaard met behulp van de charismatheorie van Weber, draagt deze studie wellicht bij aan een herziening van de huidige overheersende receptie van de Fortuyn-revolte naar een verhaal waarin meer ruimte is voor de unieke wisselwerking tussen de bijzondere politicus, een opvallende politieke agenda en de liefdevolle en bijzondere gevoelens die hij bij een groep aanhangers opriep.

Socioloog Rudi Laermans stelde dat er in de populistische representatie sprake was van een driehoek waarbinnen het volk en leider de twee uiteinden van de basiszijde vormden en elk in een vijandige verhouding stonden tot het politieke establishment die de top van de driehoek vormde.

Dit onderling bindende element werkte volgens Laermans als een ‘magische substantie die er effectief voor zorgt dat het volk ‘in’ de leider aanwezig is’. Hij was niet bang om te spreken van een ‘overgang van programmatische partijpolitiek naar profetische leiderspolitiek’, die Laermans door charismatische leiders, zoals Fortuyn, in het huidige media-landschap uitgevoerd zag worden.¹¹⁰ Wetenschap is geen wedstrijd, maar de huidige ‘tussenstand’ ten aanzien van het wel of niet bestuderen van Fortuyn als modern charismatisch leider vraagt om een aanvulling omdat er opvallend veel aanknopingspunten zijn om de korte en hevige Fortuyn-manie wél te verbinden aan de inzichten over charismatisch leiderschap.¹¹¹

Terwijl uit het voorafgaande duidelijk mag zijn dat in de Nederlandse wetenschappelijke wereld de koppeling tussen het begrip charisma en Fortuyn door velen tot dusver niet is gemaakt, was het voor de moordenaar van Fortuyn, Volkert van der Graaf, duidelijk dat hij niet zo maar een politicus was en vanwege de grote politieke macht die Fortuyn dreigde te krijgen moest worden gedood: ‘Ik zag [Pim Fortuyn] als een gevaar voor de samenleving’.¹¹²

In de motivatie van de eerste aanslagplegers op Fortuyn, een kleine twee maanden voor de dodelijke moordaanslag van Van der Graaf, klonk expliciet door dat zijn tegenstanders zich zeer bewust waren van de charismatische dynamiek rond

de bestormer van het politiek-maatschappelijke establishment. Voor de leden van de Biologische Bakkers Brigade (BBB) was het 14 maart 2002 zonneklaar waarom zij Pim Fortuyn bij de presentatie van zijn politieke programma voor het oog van de natie drie taarten in het gezicht duwden: ‘De taarten dienen het charisma van de onaanstbare extreem-rechtse populist te doorbreken en hem van zijn voetstuk te stoten’.¹¹³

Twee maanden later waren de taarten verruild voor kogels en kwam er op gewelddadige wijze een einde aan het leven van een bijzonder politicus die door een deel van bevolking tijdens zijn leven al werd gezien en beschreven als charismatisch leider. Om dat verhaal te vertellen wordt in het volgende hoofdstuk een theoretisch raamwerk vanuit Weberiaans gedachtegoed beschreven waarbinnen de gevonden pre- en postmortem-uitingen zullen worden geplaatst om daarmee een vinger te kunnen leggen op de bijzondere band die door een groep kiezers werd ervaren met een nieuwe politieke leider zoals ze die nooit hadden gezien.

Noten

- ¹ Peter Jan Margry, ‘The murder of Pim Fortuyn and collective emotions. Hype, hysteria and holiness in The Netherlands’, in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 106-131.
- ² Jan Kleinnijenhuis e.a., *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002* (Alphen aan de Rijn 2003) 107, 130.

- ³ Henk te Velde, 'Het charismatisch leiderschap van Fortuyn', *NRC Handelsblad* 8 mei 2002.
- ⁴ J.E. Ellemers, 'Pim Fortuyn. Een zuiver geval van charismatisch gezag', in: *Facta. Sociaal-Wetenschappelijk Magazine* 10.7 (2002) 2-5 en J.E. Ellemers, 'Het fenomeen Fortuyn. De revolutie verklaard', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2002* (Groningen 2004) 252-266.
- ⁵ Margry, 'Murder of Pim Fortuyn'.
- ⁶ Clemens van Herwaarden, *Fortuyn, chaos en charisma* (Amsterdam 2005).
- ⁷ Marcel Becker (ed.), *Charisma: de fascinatie van leiders* (Nijmegen 2006) en Jan Willem Stutje (ed.) *Charismatic leadership and social movements. The revolutionary power of ordinary men and women* (New York-Oxford 2012).
- ⁸ Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012) 91-135; 216-217, n. 182; Jouke de Vries en Sebastiaan van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolutie van Fortuyn* (Amsterdam 2005) 79-89.
- ⁹ Kleinnijenhuis e.a., *Puinhopen in het nieuws*; Wouter van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent: empirical test of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (2003) 89-106; 92; vgl. Hans Wansink 'Iedereen zijn eigen Pim', in: *Socialisme en Democratie* 61 (2004) 3.48-56; zie ook: Jasper Muis, *Pim Fortuyn. The evolution of a media phenomenon* (Amsterdam 2012), proefschrift voortgekomen uit het onderzoeksvorstel 'Pim Fortuyn: de evolutie van een mediafenomeen', dat prof. dr. Ruud Koopmans (VU) in 2004 had ingediend.
- ¹⁰ Roger Eatwell, 'The concept and theory of charismatic leadership', *Totalitarian movements and political religions* 7 (2006) 141-156.
- ¹¹ Voor een goed overzicht van de kritiek op Weber: Jan Willem Stutje, 'Introduction: historiographical and theoretical aspects of Weber's concept of charismatic leadership' in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 1-20; deze bundel is een goed voorbeeld van de wijze waarop Weber ondanks deze kritiek wel kan worden gebruikt om de bijzondere band tussen politieke leiders en hun volgelingen te beschrijven.
- ¹² Zie noot 9.
- ¹³ Kleinnijenhuis, *Puinhopen*, 128.
- ¹⁴ *Ibidem*, *Puinhopen*, 107.
- ¹⁵ *Ibidem*, 130.
- ¹⁶ *Ibidem*, 122.
- ¹⁷ *Ibidem*, 135.
- ¹⁸ *Acta Politica* 38 (2003).
- ¹⁹ Van der Brug 'How the LPF fuelled discontent' *Acta Politica* 38 (2003) 92.
- ²⁰ R. Koopmans, Onderzoeksvorstel Pim Fortuyn: de evolutie van een mediafenomeen (2004) 1-15; 3.
- ²¹ Wouter van der Brug & Anthony Mughan 'Charisma, leader effects and support for right-wing populist parties', in: *Party Politics*, 13 (2007) no 1 pp 29-51. Aldaar p.41 e.v.
- ²² *Ibidem*, p. 41.
- ²³ *Ibidem*, p. 44 'suggests caution in attributing charisma to populist party leaders without specifying more precisely what it is about their interaction with followers that makes the relationship between them charismatic'.
- ²⁴ Muis, *Pim Fortuyn*, 39.
- ²⁵ *Ibidem*, 39-40.
- ²⁶ *Ibidem*, 68.
- ²⁷ Interview Muis in *NRC Handelsblad* 9-3-2012.
- ²⁸ Wansink, 'Iedereen zijn eigen Pim', 47-56.
- ²⁹ *Ibidem*, 49.

- ³⁰ Na de dood van Pim Fortuyn straalde ‘zijn’ charisma ook een beetje af op zijn familieleden zoals zijn oudere broer Marten Fortuyn: Marcel van Roosmalen, *De Pimmels: de apostelen van Pim Fortuyn* (Soesterberg 2003) 101-103; jongere broer Simon Fortuyn is sinds 2014 namens Leefbaar 3B (naam naar de beginletter B van de drie gemeenten die sedert 2007 de gemeente Lansingerland vormen: Berkel en Rodenrijs, Bleiswijk en Bergschenhoek) wethouder in de gemeente Lansingerland.
- ³¹ Zie voor de bijzondere band tussen Fortuyn en zijn volgelingen: Marcel van Roosmalen, *Op pad met Pim. Van Eindhoven tot Hilversum* (Soesterberg 2002) 7, 46, 62-63; Jutta Chorus en Menno de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (Amsterdam 2002) 139-140.
- ³² Fortuyn: ‘Wie is het ooit gelukt, na Den Uyl en Wiegel om de politiek op de straat te krijgen? Ik heb al geschiedenis geschreven, want dat is mij in mijn eentje gelukt. Iedereen heeft het weer over de politiek,’ *Rotterdams Dagblad* 3 mei 2002 (Paul Koopman/Peet Vogels) vgl. Albert Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam* (Rotterdam 2005) 176.
- ³³ Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003) 50.
- ³⁴ Jutta Chorus en Menno de Galan, *In de ban van Fortuyn*. 139-140.
- ³⁵ Marcel van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 62.
- ³⁶ Chorus-de Galan, *In de ban van Fortuyn*, 140. Volgens Mandy Smit, LPF-vrijwilligster van het eerste uur, koesterden veel mensen die Fortuyn hielpen bijzondere gevoelens voor hem. Sommige vrijwilligers dichtten hem tijdens zijn leven al bovennatuurlijke eigenschappen toe. Interview van de schrijver dezès met Mandy Smit, 5-4-2016. Marcel van Roosmalen noemde de volgelingen van Pim Fortuyn na diens dood ‘De Pimmels’.
- ³⁷ Hans Wansink, ‘*Iedereen zijn eigen Pim*’, 49.
- ³⁸ Wouter van der Brug, ‘How the LPF fuelled discontent’, 89-90 en 103.
- ³⁹ *Ibidem*, 93.
- ⁴⁰ Over de bijzondere gebeurtenissen tijdens de verkiezingen van mei 2002: Ellemers, ‘*Het fenomeen Fortuyn*’, 259, over een jongetje van drie jaar dat al weet wie Pim Fortuyn is.
- ⁴¹ Thomas Welskopp, ‘Incendiary personalities. Uncommon comments on charisma in social movements’, in: Jan Willem Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 164-179.
- ⁴² Hans Wansink, *Het land van Beatrix. De eerste geschiedenis van hedendaags Nederland 1980-2013* (Amsterdam 2014) 165.
- ⁴³ Jan Willem Stutje, *Charismatic leadership*, 1-20: ‘Introduction’.
- ⁴⁴ Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam, 2011) 137.
- ⁴⁵ John Potts, *A history of charisma* (Basingstoke-New York 2009) 119.
- ⁴⁶ Rom. 5:15, 16; 11:29; 1 Cor. 1:7; 12:4; Ef. 3:7; 1 Petr. 4:10.
- ⁴⁷ Potts, *History of charisma*, 35.
- ⁴⁸ *Ibidem*, 36.
- ⁴⁹ *Ibidem*, 39.
- ⁵⁰ Rom. 12: 6-8.
- ⁵¹ Potts, *History of Charisma*, 45.
- ⁵² *Ibidem*, 36, 226: noot 48.
- ⁵³ Dat de essentialistische opvatting over charisma de overhand lijkt te hebben op de christelijke Vrije Universiteit in Amsterdam is waarschijnlijk geen toeval, maar behoeft nader onderzoek.
- ⁵⁴ Potts, *History of Charisma*, 116.
- ⁵⁵ Max Weber, *The theory of social and economic organization*,

- being part 1 of *Wirtschaft und Gesellschaft*, transl. from the German by A.R. [i.e. M.] Henderson and Talcott Parsons; rev. and ed., with an introd. by Talcott Parsons (New York 1947) 140 en 227, vgl. P.J.A. ter Hoeven, *Charisma en politieke vernieuwing* (Alphen aan de Rijn 1971) 6.
- ⁵⁶ Weber, *Theory*, 359.
- ⁵⁷ Jan Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn* (Soesterberg 2009) 82.
- ⁵⁸ *Ibidem*, 121.
- ⁵⁹ Van Roosmalen, *De Pimmels*, 118.
- ⁶⁰ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 96.
- ⁶¹ Booister, *Clash aan de Coolsingel*, 107.
- ⁶² Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 83.
- ⁶³ Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 98-114.
- ⁶⁴ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 54.
- ⁶⁵ Peter Langendam, mede-oprichter van de Lijst Pim Fortuyn, op de dag van de gemeenteraadsverkiezingen in gesprek met Pim Fortuyn, Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 183.
- ⁶⁶ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 56-57.
- ⁶⁷ Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 15.
- ⁶⁸ *Ibidem*, 46 en 47.
- ⁶⁹ Max Weber, *Economy and society: an outline of interpretive sociology*, ed. Guenter Roth en Claus Wittich, trans. E. Fischoff (New York 1968) 215-216.
- ⁷⁰ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 99.
- ⁷¹ Henri Beunders, 'De kern van Pim Fortuyns succes: reactionair modernisme', *NRC Handelsblad*, 23-3-2002.
- ⁷² Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 7, 46.
- ⁷³ Sibolt Mulder, Wat leeft er in Nederland? Maatschappelijke trends in 2002 verklaard vanuit NIPO's WIN-model (NIPO-consult; Amsterdam 2002) 12-15.
- ⁷⁴ Jean Tillie, Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk en Kees Aarts, Rumoer. *Nederlandse kiezers en politiek* 1998-2012 (Amsterdam 2016) 160-174.
- ⁷⁵ *Ibidem*, 147.
- ⁷⁶ *Ibidem*, 217, n. 22.
- ⁷⁷ Stutje, 'Introduction', in: *Charismatic leadership*, 4.
- ⁷⁸ Henk te Velde, 'Charismatic leaders, political religion and social movements. Western Europe at the end of the nineteenth century', in: Stutje (ed.), *Charismatic Leadership*, 141-154.
- ⁷⁹ Marc Reynebeau 'Je ne sais quoi': Some reflections on the study of charisma', in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership and social movements*, 155-164; 160, 158.
- ⁸⁰ Zie voor een overzicht van deze wetenschappers noot 9.
- ⁸¹ Stutje, 'Introduction', *Charismatic leadership*, 6.
- ⁸² P. Mair, 'De verkiezingen van 2002: een korte terugblik - De eigenaardigheden van de Nederlanders: de verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief', *Beleid en Maatschappij* 29 (2002) 160-163.
- ⁸³ Pels, *De geest van Pim*, 178-180.
- ⁸⁴ Pels, *Het volk bestaat niet*, 145 vlg.; in het eerste hoofdstuk wordt langer stilgestaan bij de zienswijze van Pels over het charismatisch leiderschap van Fortuyn in de moderne tijd.
- ⁸⁵ M. Canovan 'Trust the People! Populism and the two faces of democracy', *Political Studies* 47 (1999) 2-16; 6.
- ⁸⁶ Paul Taggart, 'Populism and the pathology of representative politics', in: Y. Mény en Y. Surel (ed.) *Democracies and the populist challenge* (New York 2002) 62-80 en Paul Taggart, *Populism* (Philadelphia 2000) 1-7.
- ⁸⁷ In een debat op vrijdagavond 12 april 2002 bij *Netwerk* haalde Ad Melkert als kritiek op de nostalgische onderwijsvisie van Pim Fortuyn dit lied aan, Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 253.
- ⁸⁸ Dick Pels heeft de term 'spruitjesnationalisme' bedacht, Pels, *De geest van Pim*.

- ⁸⁹ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 98.
- ⁹⁰ Lucardie-Voerman, *Populisten in de polder*, 17-18.
- ⁹¹ Hans Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004) 148-162.
- ⁹² *Ibidem*, 274.
- ⁹³ Hans Wansink, *Land van Beatrix*, 11.
- ⁹⁴ Piet de Rooy, 'Groot gelijk: drie pleidooien Aan het volk van Nederland', in: Paul F. van der Heijden, *Publiek vertrouwen: drie pleidooien Aan het volk van Nederland* (Amsterdam 2004) 17-25; 25.
- ⁹⁵ Tillie, Van Holsteyn, Van der Kolk en Aarts, *Rumoer*, 104, tabel 6.3.
- ⁹⁶ Merijn Oudenampsen, 'De politiek van populisme-onderzoek. Een kritiek op diplomademocratie en de verklaring van populisme uit kiezersgedrag', in: Justus L. Uitermark e.a. (red.), *Power to the people! Een anatomie van het populisme* (Den Haag 2012) 30.
- ⁹⁷ Oudenampsen, 'De politiek van populisme-onderzoek', 17-48; 30-36; vgl. Wouter van der Brug en Anthony Mughan, 'Charisma, leader effects and support for right-wing populist parties', in: *Party Politics* 13 (2007) 29-51.
- ⁹⁸ Potts, *History of charisma*, 114-115.
- ⁹⁹ Charles Lindholm, *Charisma* (Oxford:Blackwell, 1990) 25-26 op cit. in Potts, A history of Charisma, 113.
- ¹⁰⁰ Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998) 204.
- ¹⁰¹ Peter Jan Margry, *Bloed kruipt! Over de culturele hemoglobine van de samenleving* (Amsterdam, 2014) 33.
- ¹⁰² Reynebeau 'Je ne sais quoi', 160.
- ¹⁰³ Margry 'The Murder of Pim Fortuyn'.
- ¹⁰⁴ Willem Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen 1998) 79.
- ¹⁰⁵ Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok over veranderd Nederland* (Amsterdam 2005) 156.
- ¹⁰⁶ Jouke de Vries, *Paars en de managementstaat: het eerste kabinet Kok* (1994-1998) (Leuven, 2002).
- ¹⁰⁷ Vaak betreft het hier interne partijkritiek waarmee ik doel op het feit dat het hier vooraanstaande leden van de PvdA betreft die kritiek uiten op het paarse beleid. F.H. Becker is als adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, een sprekend voorbeeld. Bij de beoordeling van fiscale politiek van paars wordt mede gebruik gemaakt van de oratie *Een primaat van politiek* (Amsterdam, 2001) van Jos de Beus die als PvdA-ideoloog heeft gewerkt.
- ¹⁰⁸ In twee werken over het charismatisch leiderschap van respectievelijk Adolf Hitler en Ferdinand Domela Nieuwenhuis worden de bovennatuurlijke gevoelens van het volk voor de leider niet systematisch uitgewerkt: Laurence Rees, *Het charisma van Adolf Hitler. Hoe hij miljoenen naar de afgrond leidde* (Amsterdam 2012) en Jan Willem Stutje, *Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012).
- ¹⁰⁹ Jan Willem Stutje, 'Introduction', *Charismatic leadership*, 2.
- ¹¹⁰ Rudi Laermans, 'Populisme als buitengewone politiek: naar een Weberiaanse interpretatie', in: Justus Uitermark e.a. (red.), *Power to the people!*, 149-174; i.h.b. 152-153; 164.
- ¹¹¹ Te Velde, 'Charismatic leaders', 153, noot 3: '(...) the short-lived Fortuyn-mania fits the classic form of charisma (...).'
- ¹¹² https://nl.wikipedia.org/wiki/Volkert_van_der_Graaf
- ¹¹³ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 64.

Hoofdstuk 2

De theorie van charismatisch leiderschap als hulpmiddel bij de verklaring van het fenomeen Fortuyn

2.1 De ideaaltypen van gezag

De Duitse socioloog Max Weber plaatste het begrip charisma begin twintigste eeuw voor het eerst binnen een sociaal-politieke context. Hij koppelde het begrip charismatisch leiderschap aan zijn theorieën over de legitimering van gezag. Hij poneerde drie legitimitetsgronden om gezag op te baseren.¹ Het betreffen hier zogenaamde ideaaltypen. Dat wil zeggen dat de door de ideaaltypen aangeduide verschijnselen, in dit geval de drie vormen van gezag, nooit in zuivere vorm in de werkelijkheid voorkomen. Deze sociologische typologie introduceerde Weber omdat hij van mening was dat het onvermogen om contrasten in de realiteit aan te brengen moest worden gecompenseerd door helder begrippen te formuleren.²

Door bewust bepaalde kenmerken van verschijnselen naar voren te halen terwijl andere kenmerken bewust veronachtzaamd werden, trachtte Weber de werkelijkheid in een ideaaltype met opzet vereenvoudigd ofwel geïdealiseerd weer te geven. Op deze manier liet Weber de typische kenmerken van het betreffende verschijnsel pregnant naar

voren komen. Legitimiteit van gezag kon volgens hem primair gebaseerd zijn op rationele regels (legaal gezag), persoonlijke autoriteit (traditioneel gezag) of charismatisch gezag. Deze laatste vorm van gezag vormde voor Weber de laatste hoop op verandering in een moderne wereld waarin legaal ook wel te noemen bureaucratisch gezag en traditioneel gezag het charismatisch gezag dreigden te overvleugelen.³

In de laatste periode van zijn leven hield Weber zich erg bezig met charisma dat hij aanmerkte als de enige creatieve kracht in de geschiedenis.⁴ Aan het begin van de twintigste eeuw zag hij met de opkomst van de natiestaten en de massaproductie in het sterk geïndustrialiseerde bedrijfsleven een grote toename van bureaucraties in de publieke en private sector. Hij koppelde de steeds groter wordende macht van de grootschalige bureaucratieën in het dagelijkse leven aan het principe van rationalisering dat Weber in de hele geschiedenis waarnam en in de moderne tijd volgens hem zelfs leidde tot de ‘onttovering van de wereld’. Met de ‘onttovering van de wereld’, bedoelde Weber dat in de modern-westerse, gerationaliseerde wereld weinig plaats meer was voor magische en onberekenbare machten.

Voor Weber betekende rationalisering ook routinisering en depersonalisatie waardoor rigide sociale structuren ontstonden waartegen het individu zich niet kon verzetten en persoonlijke vrijheden

moesten worden opgeven. Tegenover deze ‘ijzeren kooi van rationalisering’ plaatste Weber zijn gedachten over charismatisch leiderschap waarvan hij in zijn eigen tijd voorbeelden zag in de politieke en parlementaire democratie.⁵

De hoop op bovennatuurlijkheid bij Weber, die mensen zelfs in de onttoverde wereld kon samenbinden, kwam duidelijk naar voren in de toespraak ‘*Wetenschap als beroep*’ die hij uitsprak in 1918, twee jaar voor zijn dood: ‘The fate of our times is characterised by rationalization and intellectualisation and, above all, by the ‘disenchantment of the world’. Precisely the ultimate and most sublime values have retreated from public life... nor is it accidental that today only within the smallest and intimate circles, in personal human situations, in *pianissimo*, that something is pulsating that corresponds to the prophetic, *pneuma*, which in former times swept through the great communities like a firebrand, welding them together’.⁶ Deze *pneuma* (spirit, levensenergie) verbond hij in hetzelfde jaar in de toespraak ‘Politiek als beroep’ aan het begrip charisma, dat in tegenstelling tot de eerste speech in een meer eigentijdse politieke context werd geplaatst.⁷

Weber ging er vanuit dat iedere vorm van gezag zich diende te legitimeren om te kunnen bestaan. De legitimiteitsgronden ontstaan uit een behoefte tot zelfrechtvaardiging ten opzichte van degenen die onderworpen zijn aan het gezag.⁸ De theorie-

vorming rond de verschillende vormen van gezag stond volgens de sociologen Ronald Glassman en William H. Swatos bij Weber niet los van zijn eigen droom, namelijk die van een ‘plebiscitarian charismatic leader, constrained within the confines of the law’.⁹ Weber draaide zelf niet om de waardengebondenheid van de wetenschapper heen en met de term *Wertbeziehung* gaf hij in navolging van Heinrich Rickert aan dat sociaal-wetenschappelijke begripvorming afhankelijk is van de eigen waarden van de onderzoeker.¹⁰ De drie zuivere typen van legitiem gezag hebben elk hun eigen kenmerken.

2.1.1 Het rationele gezag

Het rationele/legale gezag dat wordt uitgeoefend door een bureaucratisch leider in een rationele bureaucratie had volgens Weber de volgende kenmerken.¹¹ Het gezag berust op discipline, controle en gezagsuitoefening. De gehoorzaamheid is gebaseerd op rationele waarden en regels. Daarbij is er sprake van een duidelijk omschreven doel. Verder is bij rationeel gezag sprake van onpersoonlijke gehoorzaamheid aan de opgestelde, gesystematiseerde regels die zijn gegoten in een logische samenhang. De mensen die functioneren onder een bureaucratisch leider hebben een beperkte en duidelijk afgebakende taak, terwijl de positie te danken is aan geschiktheid. Promotie vindt plaats op basis van geschiktheid en ervaring. Het salaris

is gekoppeld aan de positie. Het legale gezag in een rationele bureaucratie wordt erkend op basis van een afgebakende taakomschrijving binnen de kaders van de organisatie. De regels voor dwang, machtsuitoefening en de wijze waarop de taak moet worden uitgevoerd zijn vastgelegd. De klachtenprocedures liggen vast. De benoemingen vinden niet democratisch plaats maar geschieden op basis van bevoegdheid. Er is een scheiding tussen taken en eigendom. De functie is geen persoonsgebonden recht, geen eigendom en niet overerfbaar. Alles is op papier vastgelegd. Voorbeelden van bovenstaande bureaucratieën waren volgens Weber onder andere de moderne staat, de rooms-katholieke kerk, grote bedrijven, het leger, ziekenhuizen en de universiteit. Weber was zeer negatief over de steeds groter wordende macht van de bureaucratie van het legale gezag en noemde haar zelfs 'das Gehäuse für die neue Hörigkeit'.¹²

2.1.2 Het traditionele gezag

Het gezag dat wordt uitgeoefend door traditioneel leiderschap had volgens Weber de volgende kenmerken: Het gezag steunt op tradities en de legitimiteit berust op het verleden. Dat verleden wordt geïdealiseerd omdat de macht van de leider (koningschap) ook gebaseerd is op het verleden waarin de macht van de koning werd gezien als

het recht verkregen van God; het zogenaamde *Droit Divin*. De hiërarchie bij het traditionele gezag vindt plaats op basis van de relatie met de leider. Het gezag is gebaseerd op loyaliteit aan de traditie, aan een koningshuis in plaats van aan een koning. Bij traditioneel gezag is sprake van willekeur, vriendjespolitiek, gunstelingen waardoor het verkrijgen van functies verbonden is aan persoonlijke voorkeur. Deze functies kunnen eigendom zijn en in de loop van de tijd irrationeel worden en geen waarde meer hebben. Als voorbeelden zag Weber onder andere familiebedrijven, het feodalisme en vorsten.¹³

2.1.3 Het charismatische gezag

De derde vorm van legitiem gezag dat Weber onderscheidde was gezag op basis van charisma. Dit charismatisch gezag had volgens hem de volgende kenmerken:

Het gezag steunt op devotie van de aanhangers jegens een leider die buitengewone gaven wordt toegedicht. De leider is een held met een goddelijke missie die de alledaagse politiek overstijgt. De gehoorzaamheid vindt plaats op basis van vertrouwen in de persoon en zijn kwaliteiten. De charismatische leider moet zich steeds bewijzen. De leider heeft een revolutionaire kracht. Het gezag is niet formeel aan regels gebonden en niet bureaucratisch. Persoonlijke banden met de leider

zijn belangrijk en inzet wordt beloond. Dit leiderschap gaat om het afschaffen van een ander soort leiderschap. Tradities worden doorbroken. Als voorbeelden van charismatisch leiderschap in de loop van de geschiedenis zag Weber onder andere profeten, geneeskundigen, rechtsgeleerden, leiders van de jacht en oorlogshelden.¹⁴

2.1.4 Samenvatting van de drie gezagstypen

De drie legitimiteitgronden om gezag op te baseren waren volgens Weber zoals gezegd rationaliteit, traditie en charisma. Zodra het gezag wordt ondersteund door de rationaliteit is het legitieme gezag gebaseerd op het geloof in de legaliteit van een formeel normenstelsel en van de regelingsbevoegdheden van degenen die op grond van deze normen tot uitoefening van het gezag geroepen zijn. Bij traditioneel gezag vindt het gezag haar oorsprong in de heiligheid van de van oudsher geldende tradities en in de legitimiteit van hen die op grond van deze tradities tot uitoefening van gezag geroepen zijn. Het charismatisch gezag vindt haar legitimatie op basis van de buitengewone toewijding aan de heiligheid, de heroïsche kracht of de voorbeeldigheid van een persoon en van de door hem geopenbaarde of geschapen normen. Uit bovenstaand overzicht komt duidelijk naar voren dat legaal gezag op basis van rationaliteit gebruik maakt van onpersoonlijke regels waar-

aan een ieder zich dient te houden. Deze regels bepalen ook wie bestuurt en stelt grenzen aan de mogelijkheden van de bestuurder. Weber spreekt over de bestuurder als een gekozen 'chef'. In het traditionele gezag wordt een 'persoon' aangewezen door de traditie en mensen gehoorzamen deze 'heer' op grond van eerbied binnen het kader van het overgeleverde. Bij charismatisch gezag wordt de als charismatisch gekwalificeerde 'leider' als zodanig gehoorzaamd op grond van persoonlijk vertrouwen in openbaring, heldendom of voorbeeldigheid binnen het kader waarin het geloof aan zijn charisma geldt.¹⁵

Weber plaatste de charismatische leider lijnrecht tegenover de traditie en de legaliteit. De revolutionaire kracht van de charismaticus kon als breekijzer fungeren tegen de opkomende bureaucratie van de moderne tijd: 'Weber could maintain that despite all the rationalisation of contemporary social formations something of the older, irrational forces survived: the 'iron cage' of modernity was not so repressive as to lock forces like charisma completely out of sight. Weber identified charismatic authority functioning even within the modern world of bureaucratic politics; for him highly rationalised societies remained, despite all their efforts, fusions of the rational and the irrational or charismatic'.¹⁶ Bij deze vorm van leiderschap was er sprake van een sterke emotionele band tussen de leider en de volgelingen die mede door de

retorische gave van de leider kon worden vergroot.¹⁷

2.2 Webers omschrijvingen als toepasbare theorie voor hedendaags charisma

Het dient te worden gezegd dat de socioloog met zijn werkwijze zelf de ruimte heeft geschapen voor een zoektocht naar zogenaamd charismatische eigenschappen, die in de loop van de tijd zo is opgerekt, dat het begrip charisma aan inflatie onderhevig raakte en door een essentialistisch en psychologiserend frame bijna ten onder ging als wetenschappelijk hulpmiddel bij onderzoek. De historicus Stutje typeert de geschriften van Weber over charisma als volgt: 'suggestive, elusive, briljant and fragmentary'. Ondanks deze combinatie van lof en kritiek stelt Stutje wel duidelijk vast dat in de eclectische geschriften de constructivistische werkwijze zeer pregnant naar boven komt en dat deze zich goed leent voor de ontrafeling van de charismatische band tussen volgelingen en een politiek leider die zich soms voordoet in de geschiedenis.¹⁸

Weber pleitte in zijn werk expliciet voor de veruiming van de soort historische figuren die volgens hem moesten worden bestudeerd in het licht van charismatisch leiderschap. Nadat hij heeft gesproken over sjamanen, middeleeuwse krijgers in Byzantium, Joseph Smith (de oprichter van de Mormonen) en de intellectuele communisten-

leider Kurt Eisner in het Beieren van 1919, schreef Weber het volgende: 'Sociological analysis, which must abstain from value judgment, will treat all these (de hiergenoemde voorbeelden) on the same level as the men who, according to conventional judgements, are the 'greatest' heroes, prophets and saviours'.¹⁹

Met de inzichten van Weber in de hand komt de Groningse socioloog Ellemers tot de conclusie dat het succes van Pim Fortuyn een zuiver geval is van charismatisch leiderschap. Volgens Ellemers wordt charismatisch gezag door drie factoren bepaald. Het gaat om de toeschrijving van buitengewone, ja soms bovennatuurlijke gaven aan een vitale leider die in de relatie tussen volgeling en leider vertrouwen geniet om de gevestigde orde en de dagelijkse routine te verbreken. Deze drie factoren ziet Ellemers terugkomen bij de opkomst van Pim Fortuyn. Evenals Weber wijst hij op het feit dat charisma aan één persoon is gebonden, maar dat zij niet door één persoon wordt bepaald.

Deze formulering is heel wezenlijk voor het begrijpen van de theorie van Weber. Het gaat bij Weber niet om de eigenschappen van een charismaticus, maar om het ongenoegen over en het verzet tegen bestaande machten, dat vaak heftige tegenstand oproept en vervolgens de betekenis krijgt van een revolutionaire schok. De opkomst van Fortuyn koppelt Ellemers aan de volgende drie componenten die we later in dit theoretisch

kader ook als bepalende factoren zien terugkomen bij sociologe Ann Ruth Willner in haar analyse van de opkomst van een charismatisch leider. De verwevenheid van een persoon met zijn boodschap, toegewijde bewonderaars en volgelingen in combinatie met een gevoel van crisis vormen voor Ellemers drie redenen om in het geval van Pim Fortuyn te spreken van ‘zuiver charismatisch gezag’. Ellemers houdt in zijn artikelen uit 2002 en 2004 een duidelijk pleidooi om de theorie van charismatisch gezag te verbinden aan Fortuyn, maar het blijft bij een aanzet en hij komt niet met een uitgebreide studie. De beschreven inzichten van Weber en de eigentijdse vertaling van Ellemers vormen het uitgangspunt van deze casusstudie naar het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn in het moderne media-tijdperk.²⁰

2.2.1 Charismatisch leiderschap in het moderne mediatijdperk

Volgens Weber zou de onstuitbare rationalisering en bureaucrativering een ‘ijzeren kooi’ rond de mensen hebben geschapen, waardoor de socioloog meende dat in de moderne tijd steeds minder ruimte overbleef voor individuele creativiteit en voor de revolutionaire inbraak van het charisma. Socioloog Dick Pels verwerpt deze gedachte door te wijzen op de opkomst van de moderne media-, consumptie- en vermaakscultuur, die met haar

hypes, oppervlakkigheid en verering van beroemdheden de trekken aanneemt van een nieuwe ‘civiele religie’. De verheven charismaticus van Weber krijgt door de hedendaagse mediacultuur een minder verheven, meer genivelleerde status, namelijk die van celebrity.

De inzichten van Pels over de gevolgen van de opkomst en het belang van de celebritycultuur voor steeds meer mensen zijn belangrijk om de uitingen in hoofdstuk vijf en zes aan de eerste politieke mediaster aan het Nederlandse politieke firmament van de 21ste eeuw te kunnen begrijpen: ‘Naast directe *face-to-face* relaties worden parasociale relaties belangrijker: de verminderde directe contacten met familie en burens worden aangevuld met relaties over grotere sociale en geografische afstanden, met mensen die we niet ‘echt’ kennen, maar die wel degelijk een rol vervullen in ons dagelijks leven. Celebrities leveren niet alleen lees- en kijkplezier, maar vormen ook de spil in verhalen en debatten over moraliteit. (...). De celebrity-industrie neemt in dit opzicht steeds meer de plaats in van gezin, kerk, staat en school.’²¹

Charisma is volgens Pels televisiecharisma geworden: een letterlijke uitstraling via de buis. Indachtig deze visie op charisma in de huidige tijd wordt Pim Fortuyn door Pels eerder gezien als een idool met ideeën dan als een charismatisch leider zoals beschreven door Weber.²² De socioloog Bryan Wilson stelt dat de opkomst van

charisma samenvalt met een lage graad van rol-differentiatie in een primitieve samenleving.²³ Hij ziet charisma als een reflectie van verlangens bij de aanhangers die alleen in een primitieve samenleving opkomen. In een moderne samenleving kan één mens niet de beslissende factor zijn.²⁴ Dit laatste punt was voor veel marxisten de reden om de theorie over het charismatisch leiderschap van Weber opzij te schuiven. Voor hen waren structuren van groter belang dan individuen.²⁵ In de moderne gebureaucratiseerde partijen worden de beslissingen steeds meer onderworpen aan technische overwegingen. De jaren zeventig van de vorige eeuw werden gekenmerkt door een cultuur van gelijkheid waar het begrip charisma, waarin een grote mate van ongelijkheid tussen leider en volgeling besloten ligt, met argwaan werd gezien. Gelijkheid en de nadruk op de ratio laten zich slecht verbinden met het irrationele en ongelijke karakter van de band tussen de charismaticus en zijn volgelingen.²⁶

Wilson waarschuwt voor het gevaar van verwatering van het begrip charisma.²⁷ Charisma wordt volgens hem door journalisten te veel uit zijn bovennatuurlijke context gehaald.²⁸ De meer seculiere variant van charisma wordt door het succes van de Amerikaanse president John F. Kennedy begin jaren zestig steeds populairder. Er wordt van Kennedy-charisma gesproken.²⁹ Journalisten gebruiken de term steeds vaker als synoniem voor

uitstraling. Hierdoor krijgt charisma een genivelleerd, persoonsbepaald - essentialistisch - gezicht. Wilson is van mening dat charismatisch leiderschap alleen mogelijk is in een pre-moderne wereld. De goddelijk geïnspireerde macht wordt in een moderne samenleving door de toename van de bureaucratie en het belang van de ratio niet meer toegedicht aan één persoon.³⁰ In zijn kritiek op het gebruikmaken van charisma in een moderne tijd schuilen aspecten die interessant zijn om hier uit te lichten.

Wilson constateert een grote spanning tussen de primitieve deugden die de charismaticus oproept en de rationele deugden die wenselijk zijn in een onpersoonlijke, bureaucratische en technologische samenleving. De primitieve emoties die worden losgemaakt botsen met het intellect.³¹ Wilson stelt dat de morele vertrouwensbasis van de politici in de westerse wereld steeds minder groot is geworden. Hierdoor wordt de opkomst van een charismatisch leider minder goed mogelijk. Deze leider moet het namelijk hebben van een morele vertrouwensbasis, die er volgens Wilson dus niet meer is. De moderne mens is minder lichtgelovig en geloven slechts in kleine wonderen. In de westerse wereld wordt charisma door de media gebruikt als een alternatief voor het begrip glamour. Charisma is een triviaal en marginaal verschijnsel geworden waarmee, volgens Wilson, vrouwen met veel vrije tijd en jongeren zich bezig-

houden.³² Hiermee plaatst Wilson charisma in de moderne, technologische en gedepersonaliseerde samenleving buiten de politiek en binnen de recreatieve sfeer: charisma ter ontspanning.³³ De charismatische hunkering blijft volgens hem bestaan maar uit zich in de moderne wereld als zwakke manifestatie van authentiek charisma.³⁴

Toen Weber zijn gedachten over het ontstaan van charismatisch leiderschap formuleerde, was het medium TV nog niet uitgevonden. Wilson wijst midden jaren zeventig reeds op het feit dat charisma in de moderne tijd verbonden is geraakt met de vermaaksindustrie. Charisma bestaat slechts voor de grap en de volgelingen zijn fans geworden. Pels sluit aan bij deze zienswijze door te stellen dat charisma is vervlakt tot Bekend Nederlander- of Buitenlanderschap. Hun sterrenstatus is het gevolg van de typische intimiteit-op-afstand die kenmerkend is voor de 'para-sociale' relatie tussen individuen die elkaar niet echt kennen maar alleen virtueel, via de media.³⁵

In tegenstelling tot Wilson ziet Ann Ruth Willner wel een mogelijkheid om puur charismatisch leiderschap in een moderne wereld te plaatsen. Het maakt haar namelijk niet uit op welke wijze het charismatisch leiderschap ontstaat. Sommige politici hebben baat bij het medium TV, terwijl anderen er juist last van hebben.³⁶ Voor Willner draait het vooral om vier charismatische dimensies die naar voren dienen te komen in de relatie tussen

de volgelingen en de leider om te kunnen spreken van een charismatisch leider en die in deze studie als leesmaal over de uitingen aan Pim Fortuyn zal worden gelegd.

1. The leader-image dimension: de leider wordt bovennatuurlijke eigenschappen toegedicht.
2. Idea-acceptance dimension: alles wat de leider zegt is goed, want hij zegt het.
3. Compliance-dimension: sprake van absolute gehoorzaamheid aan de oproep tot actie.
4. Emotional-dimension: emoties die worden gevoeld voor de leider liggen dichtbij religieuze aanbidding.³⁷

Willner wil niet te veel vasthouden aan Weber en is bang voor een versteende definitie. Aangezien iedere tijd zijn eigen charismatisch leider voortbrengt is het van belang om in elke periode anders met het begrip om te gaan. De theorie van Weber is volgens haar niet gedateerd en hij stelde goede vragen, maar een nieuwe generatie wetenschappers moet weer andere vragen stellen.³⁸ Volgens Willner is er altijd sprake van spanning tussen de werkelijkheid en een definitie. Om deze reden heeft Weber nooit de universaliteit van de Idealtypen geponeerd. Willner pleit dus niet voor een strakke interpretatie van Weber, maar geeft wel duidelijk aan dat, als je wilt spreken van charismatisch leiderschap, de door haar geformuleerde dimensies aanwezig moeten zijn.³⁹ Het gaat om de relatie tussen de volgeling en de charismatisch

leider en om de kenmerken die hem worden toegedicht. Charismatische personen bestaan niet, want charisma is een sociaal verschijnsel en geen psychologisch persoonlijkheidstype.⁴⁰ Er kan wel een charismatisch cluster worden ontdekt. Dit cluster wordt door de volgelingen verbonden aan een persoon.⁴¹

In de zoektocht naar het charismatische gehalte van een leider vormen vrijwillige uitingen van aanhangers en tegenstanders, het liefst in eigen woorden bijvoorbeeld in de vorm van brieven, een belangrijke indicatie voor het vaststellen van het toegedichte charisma.⁴² De gedragsuitingen moeten worden geplaatst in de cultuur. Het ophangen van een foto van een politicus naast een heilige kan gebruikelijk zijn. Willner wijst op verschillende mechanismen bij het toedichten van charisma aan een leider. Na de dood van een leider worden vaak charismatische percepties aan hem of haar toegedicht. Gevoelens van leegte en onvervangbaarheid bij de rouwenden zijn echter iets anders dan charismatische percepties. Na een aanslag op een politicus is de kans op het toedichten van charisma aan het slachtoffer nog groter. Willner hanteert voor het toedichten van charisma aan een overleden persoon de term postmortem-charisma.⁴³

Aansprekende en schijnbaar charismatische leiders als John F. Kennedy (1917-1963), Charles de Gaulle (1890-1970) en Winston Churchill

(1874-1965) worden door Willner gekoppeld aan inzichten over charismatisch leiderschap en door haar gezien als quasi-charismatisch. Bij De Gaulle was er sprake van missie-charisma en ontbrak de adoratie. Volgens Willner werd pas na de dood van Kennedy charisma aan hem toegedicht en is hier dus sprake van postmortem-charisma. Het charismatisch leiderschap dat aan Churchill tijdens de Tweede Wereldoorlog werd toegedicht kan volgens Willner het beste met het begrip situationeel charisma worden verklaard. Zodra haar vier opgestelde dimensies opgeld doen, kan er worden gesproken van een zuivere charismatische relatie. Of de relatie ontstaan is door toeval, calculatie dan wel door list maakt voor Willner niks uit. Zij is op zoek naar de belangrijkste elementen die bijdragen aan een charismatische relatie tussen volgeling en leider.⁴⁴

De inzichten die zij formuleert over de algemene gevolgen van het optreden van een charismatisch leider die in haar onderzoek naar boven zijn gekomen zullen langs de uitingen worden gelegd. Een charismatisch leider kan politiek activisme van a-politieke mensen hebben bewerkstelligd waardoor de algemene politieke participatie in een land stijgt door zijn optreden. Behalve deze verandering van de politieke habitus kan het optreden ook invloed hebben op de samenstelling van de sociale elite. De boodschap van de charismaticus heeft invloed gehad op de wijze waarop

lagere klassen zichzelf zijn gaan zien. Tevens kan de charismatisch leider gevoelens van nationale eenheid hebben versterkt omdat door zijn optreden de nationale identiteit bij veel mensen is vergroot. Niet alleen kan hij iets bij de mensen van het land veranderd hebben, door zijn optreden kan de oude orde zijn opgeschud en veranderd.⁴⁵

De sociologen Glassman en Swatos menen dat in de moderne tijd de roep om een charismatisch leider blijft bestaan. In hun pessimistische schets van de onpersoonlijke moderne tijd weerklinkt de stem van Weber die aan het begin van de twintigste eeuw al huiverig stond tegenover de contouren van de moderne tijd. De moderne tijd zou volgens Weber te veel worden vormgegeven door het opkomend bureaucratendom waardoor de rol van het individu beperkt zou worden. Glassman en Swatos zijn ruim zestig jaar later niet positiever gestemd over de wisselwerking tussen de samenleving en de rol van het individu. Volgens hen raakt in de moderne wereld het individu steeds meer geïsoleerd van belangrijke bemiddelende structuren zoals de familie, de gemeenschap, religie en vriendschap. De moderne wereld wordt bestuurd door anonieme managers en vertekend door de massamedia. Het individu trekt zich steeds meer terug in de private sfeer en juist het ontstaan van deze lonely crowd leidt tot de roep om een charismatisch leider die de mensen met elkaar verbindt in een imago-samenleving ('imaged society').⁴⁶

Bij hen wordt voor het eerst meer gezegd over de werking van het medium TV en het ontstaan van charismatisch leiderschap: het medium TV kan volgens beide auteurs niet worden losgekoppeld van het begrip charisma. Een charismaticus moet altijd worden geplaatst in de sociaal-culturele structuur waarin hij acteert. Door de massamedia kan er een pseudo-charismatisch aura geschapen worden. In de huidige tijd ontkomt ook een oorspronkelijk charismatisch leider er niet aan om gebruik te maken van de massamedia als hij het effect van zijn optreden wil vergroten. Glassman besteedt daartoe in zijn artikel veel ruimte aan het medium TV. Juist het plaatsen van het begrip charisma in de moderne figuratie waarin de TV niet kan worden weggedacht, maakt de bestudering van zijn werk interessant.⁴⁷

Glassman en Swatos denken vanuit het gedachtegoed van Weber, maar laten vele aspecten hiervan los en passen het in het licht van de moderne tijd aan. De rol van de massamedia schept een andere vorm van charisma. De goddelijke gave van een charismatisch leider die we bij Weber hebben gezien als belangrijke voorwaarde, wordt bij Swatos en Glassman losgelaten. In een wereld waar God wordt doodverklaard kan volgens hen de goddelijke dimensie van een charismaticus niet meer worden verwacht.⁴⁸ De goddelijke dimensie is in de moderne tijd weggesneden van het begrip charisma, maar dat hoeft niet te betekenen

dat charisma niet meer voorkomt.⁴⁹ Swatos en Glassman stellen dat in de moderne wereld puur charisma wordt weggedrukt, maar in andere hoedanigheden aanwezig kan zijn. Glassman hanteert de term 'manufactured charisma'. De gedachten daarover zijn interessant als deze worden gekoppeld aan het succes van Pim Fortuyn die mede door de grote media-aandacht tot stand is gekomen.⁵⁰

Voorts wijst Glassman in zijn bijdrage op het feit dat de legitimering van macht altijd op rationele en irrationele gronden plaatsvindt.⁵¹ In een moderne gedifferentieerde samenleving ontstaat een rationeel bureaucratisch complex. De bureaucratie is een representatie van taak-leiderschap ('task-leadership'). Deze vorm van leiderschap wordt voornamelijk afgerekend op resultaten. Het aanzien van leiders werkzaam in de bureaucratische instellingen is laag. De macht van de gouvernementele bureaucratieën wordt steeds groter waardoor de vervreemding bij de burgers ten aanzien van de parlementaire democratie toeneemt. De legitimering van de bureaucratische macht kan worden vergroot als er een charismatisch element kan worden gekoppeld aan bureaucratisch leiderschap. De TV speelt een belangrijke rol bij het scheppen van charisma. Volgens Glassman mag de rationalisering van de samenleving niet leiden tot het uitbannen van irrationele elementen, waardoor de mogelijk cohesieversterkende kracht van

manufactured charisma verloren gaat. Hij neemt twee tegenstrijdige trends in de samenleving waar. Aan de ene kant een rationele decharismatiserende trend en aan de andere kant een irrationele trend die leidt tot de roep om een echt of gemaakt charismatisch leider.

De Britse politicologe Margaret Canovan verbindt deze beide trends aan de politieke wereld als zij wijst op de contrasterende manier van politiek bedrijven door een charismatische en populistische leider die zich met een verlossende politiek afzet tegen de pragmatische politiek van de elite.⁵² Mede om deze reden zal in het volgende hoofdstuk aandacht worden besteed aan de politiek-technocratische cultuur van de paarse kabinetten (1994-2002) waardoor de idealen van de sociaal-democratie werden weggedrukt door de samenwerking met de markt-liberalen.

Historicus te Velde zet de opkomst van Pim Fortuyn als charismatisch leider neer als een reactie op de ongeïnspireerde politiek van paars en de dramatische gebeurtenissen van elf september 2001: 'Then suddenly, at the end of 2001, after a period of rather quiet and uninspiring domestic politics and after the dramatic shock of 9/11, his time had come'.⁵³ Volgens Glassman kan zo'n botsing tussen de pragmatische en populistische politieke stijl - zoals we deze hebben gezien tijdens de verkiezingscampagnes van begin 2002 - worden voorkomen door politieke

participatie te vergroten met behulp van onder andere televisietechnologie.⁵⁴

Het medium TV wordt door de politieke elite gebruikt om de band tussen de volgelinge en de leider te benadrukken. De rol van de TV bij de verspreiding van 'manufactured charisma' is volgens Glassman van cruciaal belang. Het medium TV werkt echter zeer grillig bij de verspreiding van charisma. Volgens Glassman kan de TV een decharismatiserend effect hebben op de retorische kracht van een spreker. Het oratorische vermogen van een puur charismaticus kan met behulp van de radio goed overkomen, terwijl zij bij de TV juist wordt gekaderd en onderbroken, waardoor het pure charisma van de politicus wordt geneutraliseerd. Zo werden tijdens de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1960 de 'radio-woorden' van Nixon beter gewaardeerd dan die van Kennedy, terwijl hetzelfde Nixon-verhaal door de tv-kijker lager werd ingeschat dan dat van Kennedy mede omdat de laatste zijn gezicht goed had laten schminken om gezond in beeld te kunnen komen.

De ontcharismatiserende werking van de TV op puur charisma heeft volgens Glassman als gevolg dat er meer gemaakte charismatici zullen opkomen.⁵⁵ Evenals Wilson en Pels wijst hij op het feit dat het sterrendom en de politiek meer zullen gaan vermengen. Glassman schaaft zich niet achter het cynisme van critici over de opkomst

van de 'media-packaged leaders' omdat hij het belangrijk vindt dat het bureaucratisch systeem zich vernieuwt en de charismatische waarde van de gemaakte charismatici niet bij voorbaat terzijde moet worden geschoven. Weber zag pure charismatische leiders als wegbereiders van maatschappelijke verandering, terwijl Glassman hier pleit voor 'manufactured charisma' in samenspel met democratische vernieuwing om te voorkomen dat de moderne samenleving ten onder gaat aan gebrekkige cohesie in een te gedifferentieerde en dwingende samenleving.⁵⁶

Het legitimiteitsvraagstuk van het bureaucratisch gezag als 'power-elite' in een moderne samenleving vormt voor Glassman één van de belangrijkste vragen van deze tijd. Met behulp van manufactured charisma kan volgens de socioloog het legitimiteitsprobleem van bureaucratisch gezag worden verkleind. Mogelijke ambivalente gevoelens van de bestaande politieke klasse ten opzichte van het belang van charisma in de politiek moeten volgens hem overboord worden gegooid. De noodzaak van 'manufactured charisma' kan worden verbonden aan het pleidooi van Pels voor idolen met ideeën, waardoor de uitholling van de partij-democratie wordt tegengegaan.⁵⁷

De voortgaande personalisering van de politiek kan als argument worden aangedragen om charisma-onderzoek te plaatsen binnen de contemporaine politieke wetenschap.⁵⁸ De bestudering van

de impact van de Fortuyn-revolte op een groep Fortuyn-aanhangers toont enerzijds de kracht van de politieke buitenstaander, maar illustreert ook de zwakte van het bestaande (Paarse) bureaucratistische gezag.

2.2.2 De geboorte van een charismatisch leider: leider, samenleving of volgeling?

Een belangrijke vraag die in de theorie van charismatisch leiderschap naar voren komt gaat over de 'geboorte' van een charismatisch leider. Waar ligt de oorsprong van de roep om een charismatisch leider? Bij de leider, in de samenleving of aan de vraagzijde bij de volgelingen?

Weber zag charisma als gezagslegitimatie het snelst opkomen in tijden van extreme noodsituaties zoals oorlog, jacht, buitverdeling, droogte en een chronische oorlogstoestand.⁵⁹

De mate waarin de volgelingen de leider buitengewone eigenschappen toedichten is bepalend voor het succes van de nieuwe leider. Weber zag de charismatisch leider als beginpunt voor een revolutie.⁶⁰ In de visie van Weber is charismatisch gezag een bij uitstek onalledaagse vorm van gezag en zelfs een transformatieve kracht, die vooral ontstaat in situaties van crisis, nood, onzekerheid en overgang- of die tenminste als zodanig worden gepercipieerd.⁶¹

Willner bestudeerde in willekeurige volgorde

de volgende leiders: Mahatma Ghandi (1869-1948), Franklin Delano Roosevelt (1882-1945), Sukarno (1901-1970), Fidel Castro (*1926), Ruhollah Khomeini (1902-1989), Adolf Hitler (1889-1945) en Benito Mussolini (1883-1945). Willner constateert dat er bij beoefenaren van de sociale wetenschap weinig discussie bestaat over de elementen die bijdragen aan de opkomst van een charismatisch leider. De combinatie van sociale onrust, angstige aanhangers, het bestaan van een leider met een doctrine vormen de belangrijkste factoren. Over de vraag welke van deze vier factoren de belangrijkste rol speelt, bestaat echter wel veel discussie. Volgens Willner wordt de rol van de leider te vaak onderschat, vooral omdat het collectief dikwijls boven de individu wordt gesteld. In dit verband citeert zij uit het werk van de Deens-Amerikaanse psycho-analyticus Erik Erikson (1902-1994), die in verband met de opkomst van een charismatische erop wees dat er vaak een te grote rol aan het collectief wordt toebedeeld. Erikson koppelt de opkomst van een charismatische aan perioden van een 'identiteitsvacuüm' in een samenleving waarin vervreemding heerst. Bovendien wordt het ontstaan van charismatisch leiderschap volgens Willner te vaak gekoppeld aan een bepaalde sequentie van elementen die niet altijd juist is. Noodzakelijke of bevorderlijke oorzaken worden verkeerd gehanteerd. Zo dient sociale onrust volgens haar te worden gezien als

een *bevorderlijke* en niet als een *noodzakelijke* oorzaak voor de opkomst van een charismaticus.⁶²

Te vaak wordt de oorzakelijke reeks crisis > onrust > leider + doctrine > charisma opgevoerd. Willner ziet echter een andere oorzakelijke reeks, waarin de rol van de leider en zijn gave om de crisis te benoemen van evident belang is bij het ontstaan van zijn charismatisch leiderschap: leider + doctrine > crisis > onrust bij het volk > leider + doctrine > charisma.

Aan het begin van het ontstaan van charisma staat de leider. De doctrine, de onrust, de psychische nood bij de volgelingen ziet Willner allemaal als *bevorderlijke* oorzaken maar niet als *noodzakelijke* oorzaken. De doctrine is belangrijk, maar de oratorische gave van de leider is het belangrijkste. De manier van presenteren bepaalt de charismatische lading van de boodschap. Tijdens het onderzoek van zeven charismatische leiders stuitte Willner op vier belangrijke catalyserende factoren die samen een charismatisch cluster vormen. Het betreft de volgende vier factoren:

1. er is sprake van assimilatie van de leider met bestaande dominante mythen;
2. het optreden van een leider wordt gezien als een heroïsche dan wel buitengewone daad;
3. de toedichting van bijzondere daadkracht aan de leider door de volgelingen;
4. de leider beschikt over een bijzonder oratorisch vermogen.

Het heroïsche gehalte van de daad wordt bepaald door verschillende elementen. De leider kan een heroïsch imago krijgen als de volgende vijf elementen kunnen worden gekoppeld aan zijn optreden. Ten eerste moet de uniciteit van de daad groot zijn. Het tweede element waardoor er heroïek aan het optreden kan worden verbonden is de mate van gevaar dat aan het publieke optreden kleeft. Het derde element is het feit dat de leider tijdens zijn optreden veel last ondervindt van zijn tegenstanders. Het vierde element is de hoge moeilijkheidsgraad van de missie en het laatste element dat bijdraagt aan het heroïsche gehalte is een hoge mate van verschil tussen de charismaticus en de bestaande orde.⁶³

Behalve op deze elementen wijst Willner ook op de snelheid van de actie en de omgang van de leider met zijn tegenstanders die een bepalende rol kunnen hebben bij het totstandkomen van een heroïsch imago. In alle gevallen is het contrast met de gevestigde politiek van groot belang voor het succes van de charismatisch leider.⁶⁴

2.2.3 De psyche van de volgeling en de opkomst van een charismatische leider

In zijn proefschrift richtte de politicoloog Ron van Dooren zich in zijn charisma-onderzoek meer op de samenleving en de psyche van de volgelingen dan op het belang van de leider en stelde daarbij

vast dat iedere samenleving een charismatisch potentieel kent. Zijn werk is geïnspireerd op ideeën van Sigmund Freud (1856-1939) en Erikson en verdient hier de aandacht omdat in verschillende rouwuitingen jegens Fortuyn de psychische gesteldheid van diens volgelingen zichtbaar wordt. Van Dooren besteedde veel aandacht aan de psychische motieven van de volgelingen en concludeerde uit zijn onderzoek naar het charismatische gehalte van Churchill, Khomeini en Hitler dat de opkomst van charismatische leiders mede voortkomt uit de externalisering van fundamentele menselijke behoeften, nl. de behoefte aan acceptatie en bevestiging, aan morele zelfrechtvaardiging en aan vertrouwen in de eigen capaciteiten.⁶⁵ Vanuit deze behoeften ontstaan er drie charismatische beelden van een charismatisch leider te weten de verlosser, de wetgever en de held.⁶⁶

De verlosser vergroot het geringe zelfvertrouwen van zijn aanhangers. De wetgever vult het vacuüm van de morele code die onder druk staat. Van Dooren is het niet met Willner eens dat de charismaticus onrust kan veroorzaken. De wetgever benoemt de problemen en komt met een oplossing.⁶⁷ Iemand van de oude orde kan niet de wetgever worden omdat aan hem het verleden plakt. Het derde imago dat door de volgelingen wordt gevormd is het imago van de held. De held staat voor actie en niet voor reflectie. De volgelingen identificeren zich met de held en proberen

zijn gedrag te imiteren.⁶⁸ Volgens Van Dooren komt een combinatie van de drie beelden zeer weinig voor en is het moeilijk voor een charismatisch leider om de drie beelden te incorporeren.⁶⁹ Van Dooren kan in zijn omgang met het begrip charisma worden geplaatst tegenover Willner. Hij leende van haar de vier genoemde eisen wil er sprake zijn van een charismatische relatie, maar richtte zich in zijn studie op de volgelingen en niet op de leider. Willner bepleitte in haar werk juist bestudering van de leider, maar deze leider kan niet worden losgekoppeld van het politieke systeem waarin de leider opkomt.⁷⁰

2.2.4 Wisselwerking tussen het sociale klimaat en charismatische rollen van een leider

De Indiase socioloog Tharallah Koshy Oommen poneert de stelling dat bestudering van een mogelijk charismatisch leider en zijn charismatische beweging onlosmakelijk verbonden is met het sociale klimaat waarin die leider opkomt.⁷¹ De verkondigde boodschap dient te worden gekoppeld aan het politieke klimaat. De samenleving bepaalt de soort charismaticus die opkomt. Daarom zal in hoofdstuk drie en vier het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving aan het einde van de twintigste eeuw worden beschreven. In het industriële Westen van de jaren zestig komen profeten op die pleiten voor vrede en ageren tegen

uitwassen van de moderne tijd zoals de grote mate van consumptie. Terwijl in de nieuwe natiestaten, die tijdens het dekolonisatieproces het licht zien, charismatische leiders ontstaan die strijd leveren tegen de honger en de moderniteit juist omarmen als hulpmiddel tegen de slechte situatie waarin een land verkeert. Met Weber in de hand tracht Oommen het charismatische karakter van Vinoba Bhave en zijn Bhoodam Gramdan-beweging in India te duiden. Bij de bestudering van deze beweging constateert Oommen vier sociale condities die hebben bijgedragen aan het ontstaan van charismatische gehalte van de beweging en haar leider.

Er was sprake van crisis, ongenoegen over het falend beleid ten aanzien van de problemen en de leider werd gesteund door een kleine groep belangrijke mensen. Volgens Oommen zal een leider charisma worden toegedicht als hij vanuit de gegeven condities één of meer van de volgende vier charismatische rollen zal spelen;

1. de charismatische leider benoemt de sociale problemen en wijst op de mogelijkheid om de gerezen problemen op te lossen. De hulpbehoevendheid van het volk wordt door de boodschap van de charismatische leider benadrukt;⁷²
2. de charismatische leider ontwikkelt een nieuwe aanpak om de problemen op te lossen. De oplossing van het probleem is nabij;
3. de charismatische leider ventileert een

gemeenschappelijk gevoel over de uitvoering om te komen tot een bepaald doel;

4. de charismatische leider weet de boodschap op een aantrekkelijke wijze te brengen, waardoor een substantieel aandeel van de bevolking zich aangesproken voelt.

Oommen ziet de theorie van Weber als een theorie van verandering. De vier sociale condities en de vier rollen van Oommen hebben in het licht van de opkomst van Pim Fortuyn nog niets aan actualiteitsgehalte ingeboet en zullen worden gebruikt in onderhavige studie. Het hangt volgens Oommen van veel factoren af of het charismatisch leiderschap leidt tot verandering. De samenleving waarin zij optreedt is zeer bepalend.

2.2.5 Situationeel charismatisch leiderschap en de charismahonger van volgelingen

Politicooloog-historicus Robert C. Tucker (1918-2010) tracht met behulp van de theorie van het charismatisch leiderschap een andere groep te bestuderen, te weten Lenin (1870-1924) en de bolsjewieken.⁷³ Om het charisma van een leider te kunnen ontdekken bepleit Tucker de bestudering van bronnen die zijn geschreven voordat de macht definitief door de charismatische en zijn volgelingen is gegrepen. De fase vóór de machts-overname is van groot belang ten behoeve van een rake typering van het charismatische gehalte

van een leider.⁷⁴ De analyse van de brieven in hoofdstuk vijf geeft inzicht in de wijze waarop de charismatische leider Fortuyn wordt gezien en gevolgd door zijn aanhangers tijdens het vervolgen van zijn even revolutionaire als moeilijke missie om minister-president te worden van Nederland. Met de bijzondere winst in Rotterdam heeft Fortuyn, in lijn met het belang dat Weber hecht aan het moeten bewijzen van charisma, aan zijn brieven-schrijvende aanhangers laten zien dat hij als charismatisch leider in staat is tot bijzondere daden. Het zal niet lang meer duren of een soortgelijk electoraal wonder zal Fortuyn ook op landelijk niveau laten geschieden. In de woorden van Weber: 'The decisive factor in charismatic domination is the recognition of the leader by the followers, which is freely given, initially guaranteed by a proof, 'originally always a miracle', resulting in 'absolute trust' in the leader.'⁷⁵

Tucker herhaalt in zijn artikel een vijftal punten van Weber. Het charisma moet de leider door de volgelingen worden toegedicht. De charismatische leider moet succeservaringen hebben, die mede voortkomen uit zijn eigen innovatieve en revolutionaire aanpak. De charismaticus veroorzaakt een breuk met het verleden. Volgens Tucker beweegt een charismaticus zich binnen een sociale beweging of hij doet deze beweging ontstaan. De charismatische leider wordt niet alleen gevolgd vanwege toegedichte en geïdealiseerde eigenschappen,

maar toont aan zijn volgelingen dat hij in staat is om een revolutionaire beweging te leiden. Weber stelde dat charismatisch leiderschap in elke situatie kan ontstaan, maar dat het voorkomen van gevoelens van ongenoegen en angst bij de volgelingen werkt als smeermiddel bij de opkomst van charismatische bewegingen.⁷⁶ De charismatische leider wordt gezien als de verpersoonlijking van de oplossing van vele problemen. Tucker wijst op het belang van de aanwezigheid van het individu bij het ontstaan van een sociale beweging. Het maatschappelijk brandhout kan ruimschoots aanwezig zijn, maar er dient wel iemand te zijn die de boel aansteekt. Tucker gebruikt ter ondersteuning van zijn gedachte over de wisselwerking tussen een individu en een momentum, het begrip situatoneel-charisma. Winston Churchill en Franklin D. Roosevelt zijn twee voorbeelden uit de geschiedenis waaraan charisma werd toegedicht vanwege een gerezen noodsituatie. Beide leiders kregen door hun aanhangers de gave toegedicht om de noodsituatie op te lossen.

Evenals Willner haalt Tucker de psychoanalyticus Erikson aan. Terwijl Willner zich met Erikson in de hand juist verzet tegen het benadrukken van het belang van de omgeving waarin de charismaticus opereert, ziet Tucker in de term charismahonger een inspirerend idee. Erikson wordt door Tucker naar voren geschoven om te pleiten voor toekomstig onderzoek naar charisma vanuit

een meer psychologische inslag. Volgens Erikson is er een aantal historische condities dat mensen charisma-hungry maakt.⁷⁷ Het secularisatieproces is volgens hem een belangrijke impuls tot het toedichten van charisma aan een leider. Hij onderscheidt drie vormen van psychische nood die door de charismaticus kunnen worden bezworen. Angst voor het verliezen van het eigen leven dat bedreigd wordt, bezorgdheid door de afwezigheid van een eigen identiteit in een veranderende wereld waarin oude rituelen wegvallen. De charismatische leider geeft de mensen veiligheid, een identiteit en rituelen of een combinatie van alledrie.⁷⁸

De charismahonger van de mensen verklaart Erikson vanuit de psychische nood waarin de betrokkenen verkeren. De hoop op verlossing van een bepaalde situatie wordt verbonden aan een persoon. Bij meerdere briefschrijvers is sprake van een sterke identificatie met Fortuyn waardoor gevoelens van eigenwaarde worden vergroot omdat de mensen zich vereenzelvigen met deze publieke figuur die aanzien geniet. De inzichten over charismahonger worden gebruikt bij de analyse van de uitingen.

Ondanks dat charismatische leiders in grote verscheidenheid voorkomen, constateert Tucker vier universele kenmerken die hij terugziet bij Lenin, Hitler en Mussolini. Een charismatisch leider heeft een missie. Bij het volbrengen van deze missie komen er momenten van tegenslag en ongeluk

voor. De tegenslag wordt getrotseerd door een groot gevoel van zelfvertrouwen geschraagd door de sterke aanwezigheid van doelgerichtheid bij de charismaticus.⁷⁹ De charismatische leider dient te benadrukken dat er ellende is.⁸⁰ De boodschap is zeer belangrijk, maar wordt wel verbonden aan de boodschapper: 'Charisma means the ability to internally generate and externally express extreme excitement, an ability which makes one the object of intense attention and unreflective imitation by others. It is this quality which makes it possible for a charismatic person to become a leader'.⁸¹

2.3 Het enige Nederlandstalige onderzoek naar charisma. Buitenbeentje of houvast?

In de dissertatie van Sjaak Toonen zien we net zoals bij Glassman het legitimeitsprobleem van de Westerse gebureaucratiseerde democratie terug. Dit werk, niet voor niets voorzien van de titel *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijststrekkingen 1963-1983*⁸², is het enige voorbeeld van een uitgebreide Nederlandstalige studie waarin de theorie van Weber over charismatisch leiderschap wordt gekoppeld aan de Nederlandse politiek van de 20ste eeuw.⁸³ Het herbergt inzichten die voor dit theoretisch kader van belang zijn. Toonen ziet de politieke partijen als vertrekpunt van zijn onderzoek naar charisma bij Nederlandse lijststrekkingen.

Evenals Te Velde concludeert hij dat in de twintigste eeuw in Nederland politiek leiderschap altijd verbonden is geweest aan partijleiderschap.⁸⁴ Toonen koppelt de wijze waarop de traditionele partijen in Nederland- de PvdA, de VVD en het CDA en zijn moederpartijen KVP CHU en ARP- zich vanaf de jaren zestig hebben geheroriënteerd op het lijsttrekkerschap aan een onvolledige leiderschapstypologie van Weber. De heroriëntatie van de politieke partijen is volgens Toonen namelijk in belangrijke mate in termen van pseudo-charisma te interpreteren. Weber sloot een intellectuele en instrumentele binding van de aanhangers met de leider uit. Aan zijn drie typen van leiderschap wordt door Toonen een vierde type toegevoegd. Behalve legaal leiderschap, traditioneel leiderschap en charismatisch leiderschap wordt pseudo-charisma als ontbrekend type toegevoegd om aan te geven dat er ook vanuit een intellectuele en instrumentele dimensie voor een leider kan worden gekozen.⁸⁵

Pseudo-charisma kan worden gedefinieerd als een doelbewuste poging tot charismatisering. Toonen verwijst naar het werk van Glassman en zet in zijn proefschrift uiteen hoe in Nederland van 1963 tot 1986 de politieke elite heeft geprobeerd om pseudo-charisma aan de lijsttrekkers te koppelen ten behoeve van het machtsbelang van de politieke partijen. Mede door de ontzuiling van de jaren zestig kwam de legitimiteit van de

machtsaanspraak van de politieke partijen onder druk te staan. De politieke partijen trachtten de eroderende werking van de jaren zestig op de autoriteit van de partijen te compenseren door op zoek te gaan naar charisma. De partijen hebben zelf bijgedragen aan de personalisering en pseudo-charismatisering van de Nederlandse politieke cultuur door steeds meer gebruik te maken van media-marketing-en communicatie-specialisten. Mede hierdoor heeft er in de afgelopen decennia een verschuiving plaatsgevonden van ideologie naar imagologie. Politieke leiders worden vanaf de jaren zestig opgevoerd om het gemis aan een duidelijke partij-identiteit te compenseren. Met behulp van onderzoek naar de selectie van de lijsttrekkers en een bestudering van de verkiezingscampagnes in de periode van 1963-1986 tracht Toonen aannemelijk te maken dat er bewust een pseudo-charismatisch beeld geschapen werd van de lijsttrekker.

Tot omstreeks 1960 kende Nederland volgens Toonen drie typen van politiek leiderschap namelijk emancipatieleiders, consolidatieleiders en restauratieleiders.⁸⁶ Alleen emancipatieleiders zoals Kuyper, Troelstra en Domela Nieuwenhuis kunnen in hoge mate als charismatische leiders worden beschouwd.⁸⁷ Te Velde stelt dat het geen toeval is dat er juist bij deze emancipatieleiders sprake is van charismatisch leiderschap omdat het optreden van deze leiders plaatsvond in

perioden van overgang en verandering en zij een belangrijke rol speelden in de emancipatie en democratisering van hun respectievelijke 'volksdelen'.⁸⁸ Opvallend is dat Te Velde deze constatering later niet verder heeft uitgewerkt, getuige zijn opmerking: 'Achteraf is nog steeds niet helemaal duidelijk waarom Pim Fortuyn opeens zo'n groot succes had. Los van oorzaken op lange termijn en de populariteit van zijn politieke agenda op dat moment, had het plotselinge succes ongetwijfeld ook te maken met het gebrek aan ervaring van Nederlandse politici met een dergelijk optreden'.⁸⁹

Na de emancipatieleiders neemt het charismatische gehalte van politici grofweg gezegd steeds meer af. De opkomst van de TV, de ontideologisering en de ontzuiling in de jaren zestig zetten het voortbestaan van de traditionele partijen onder druk. Mede met behulp van de media kunnen D'66-leider Hans van Mierlo en Boerenpartij-leider Hendrik Koekoek in de jaren zestig uitgroeien tot het gezicht van deze twee nieuwe partijen die zich succesvol opstellen aan respectievelijk de progressieve en conservatieve zijlijn van het bestaande establishment. Opvallend was dat Van Mierlo door de zittende machthebbers als een onverantwoordelijk persoon werd beschouwd omdat Van Mierlo zei wat hij dacht, wat een opvallende parallel met Fortuyn oplevert.⁹⁰

De opkomst van de TV, de ontideologisering en de ontzuiling in de jaren zestig zorgen er volgens

Toonen voor dat de partijen hun legitimiteit in stand proberen te houden door leiders als pseudo-charismatici naar voren te schuiven. Het post-verzuilingsleiderschap wordt evenals het verzuilingsleiderschap in drie typen ingedeeld; overgangsleders, populistische leiders en verzakelijke leiders.⁹¹ Met name bij het verkopen van de laatste twee typen leiders aan het kiezersvolk wordt er door de partijtop steeds meer gebruik gemaakt van moderne media-technieken. Na 1963 constateert Toonen een toegenomen personalisering, lijsttrekker-gerichtheid en pseudocharismatisering die zoals reeds is aangegeven door de politieke partijen zelf in gang is gezet. In de afsluitende paragraaf van het boek worden er interessante dingen gezegd over de gevolgen van deze drie ontwikkelingen voor het democratische gehalte van het politieke proces in Nederland.

De ideologische verschraving van de traditionele partijen kan een nadelige werking hebben op de democratie. Een gebrekkige politieke socialisatie, één van de functies van de traditionele partijen, kan schadelijk zijn voor het politieke proces. De Groningse politicoloog Bart Tromp bepleit ideologische versterking van de politieke partijen in de strijd tegen personalisering van de politiek en de daaraan te koppelen steeds kleiner wordende rol van de politieke partijen. De socioloog Dick Pels hecht daarentegen juist meer belang aan idolen met ideeën in het huidige media-tijdperk

ter vernieuwing van de democratie. Tromp en Pels staan diametraal tegenover elkaar met hun inschatting van de rol van Pim Fortuyn. Waar Tromp kiest voor een sterke solide partij, bepleit Pels democratische vernieuwing met ruimte voor stijlvolle politiek.⁹² Henk te Velde wijst overigens op de steeds kleiner wordende rol van politieke partijen en ziet deze louter optreden als kiesvereniging.⁹³

Toonen voert twee belangrijke democratie-opvattingen op om zijn bevindingen in een breder kader te plaatsen en daarmee een mogelijk democratisch vacuüm van het huidige politieke systeem te illustreren. Hij plaatst de gedachten over de democratie van Joseph Schumpeter (1883-1950) tegenover die van Robert Dahl (1915-2014). Schumpeter is één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de concurrerende elite-theoretici. In de theorie van de concurrerende elites domineert een technocratische visie op de politiek en de samenleving. De rol van de burger is bij Schumpeter beperkt tot het mogen kiezen van een politieke elite. Dahl is één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de theoretici van het pluralisme. Hij stelt in tegenstelling tot Schumpeter hogere eisen aan de inbreng van burgers in het politieke proces: hun betrokkenheid en inbreng, maar ook hun kwalificatie en participatie-vermogen.

Toonen stelt vast dat het politieke proces vanaf de jaren zestig steeds meer is opgeschoven in de

richting van Schumpeter dan in de richting van Dahl: 'De toegenomen personalisering en lijsttrekkergerichtheid is meer te interpreteren als noodzakelijk geworden methode om de stem van de kiezers te bemachtigen dan als een basis waarop politieke betrokkenheid, participatie en socialisatie gevestigd kunnen worden. Voorts zijn er nauwelijks aanwijzingen gevonden die het plausibel maken dat de toegenomen personalisering en oriëntatie op het lijsttrekkerschap tegemoetkomingen zijn aan de eisen die Dahl stelt bij een democratie: effectieve politieke participatie of toegenomen politiek inzicht van de zijde van de burgers. De lijsttrekkergerichtheid is kortom beter te verklaren vanuit het belang van de politieke partijen dan vanuit het belang van burgers.'

Het belang van de burger wordt namelijk geschaad omdat Toonen wijst op het gevaar dat de politieke discussie steeds meer schuilgaat achter de persoon van de lijsttrekker. De politieke strijd wordt dan gereduceerd tot een campagne tussen gepseudo-charismatiseerde lijsttrekkers. In 1992 is de personalisering van de politiek in Nederland nog niet zo doorgeschooten als in de Verenigde Staten. De Nederlandse democratie heeft volgens Toonen een groot zelfreinigend vermogen, die tegenkracht biedt tegen de tendens van personalisering in de politiek: 'Voor politieke partijen die de personalisering en pseudo-charismatisering te ver doorvoeren, keert de wal het schip: zij worden

afgestraft, hetzij door de kiezers, hetzij door het partij kader, hetzij door beide.⁹⁴

De politieke partijen moeten van Toonen dus niet doorschieten in ‘mannelijksmakerij’. Hij ziet de invoering van vormen van volkssoevereiniteit en referendum als goede middelen om de politiek weer te dwingen om zich meer met politieke inhoud en het toegankelijk maken van de politiek voor de burger bezig te houden.⁹⁵ Enigszins gechargeerd kan uit het voorafgaande worden gesteld dat de elite-politiek een pseudo-charismaticus inzet om stemmen te krijgen, maar zich verder zo weinig mogelijk gelegen laat aan verdere inbreng van het volk. Het gaat bij Toonen dus duidelijk over de manier waarop conventionele politieke partijen proberen om aanhang te verkrijgen door een vorm van charisma aan de lijststrekker te verbinden.

2.4 Conclusie

Bovenstaande inzichten kunnen goed worden gebruikt om deze casus-studie naar het charismatisch leiderschap in pre-en postmortemuitingen aan Fortuyn richting te geven. De bestuderingwijze van het charismatisch leiderschap kan grofweg in drie verschillende benaderingswijzen worden opgedeeld namelijk onderzoek naar de samenleving, naar de leider zelf of onderzoek naar de volgelingen die om verschillende redenen

geneigd zijn om een politicus als charismatisch leider te gaan zien.

De inzichten van Weber laten ruimte voor deze multidimensionale aanpak waardoor de verschillende benaderingswijzen van onderzoek naar charismatisch leiderschap worden gecombineerd. Vroeger is er bij charisma-onderzoek te vaak in een reductionistische val gestapt.⁹⁶ Met de hier beschreven multidimensionale werkwijze, waarin sprake is van een combinatie van de sociohistorische en psychologische benadering, komt de duiding van de charismatische band in de uitingen dichterbij. De verwerking van de charisma-theorie van Weber in dit hoofdstuk levert concrete handvatten op voor de bestudering en beschrijving van de bijzondere pre- en postmortem-uitingen aan Fortuyn in hoofdstuk vijf en zes. De psychologiserende ‘Erikson-aanpak’ van Van Dooren en Tucker zal worden gebruikt om de charismatische projecties in verschillende brieven beter te kunnen verklaren. Om het toegedichte charismatisch leiderschap te kunnen verklaren is het zaak dat behalve naar de samenleving (macro) en de leider (meso) er ook aandacht wordt besteed aan individuele volgelingen (micro).

De belangrijkste inzichten van de hier aangehaalde ‘charisma-onderzoekers’ worden in hoofdstuk vijf samengevat en als theoretisch charismatisch instrumentarium gebruikt. Met de beschreven theoretische inzichten in de hand

wordt de toedichtingspraktijk van charismatisch leiderschap aan Fortuyn inzichtelijk gemaakt en geïllustreerd met behulp van de analyse van de gevonden premortem-brieven en de postmortem-uitingen. Hierdoor wordt in hoofdstuk vijf en hoofdstuk zes concreet invulling gegeven aan twee niveau's van onderzoek naar charismatisch leiderschap, namelijk naar de volgelingen (micro) die zich verhouden tot de leider (meso).

In het meteen hierna volgende hoofdstuk wordt aandacht gegeven aan charisma-bevorderlijke ontwikkelingen binnen het Nederlandse politieke krachtenveld. Bevorderlijke voorwaarden voor de opkomst van een charismatisch leider worden hier aangeduid als het charismatisch potentieel van de samenleving. Dat potentieel wordt blootgelegd door stil te staan bij belangrijke onderdelen die het politieke krachtenveld vormgeven.⁹⁷ Daarom wordt in beide volgende hoofdstukken aandacht besteed aan de politieke cultuur, politieke attitudes van de burgerij, ontwikkelingen in de samenleving en de media. Hierdoor wordt een vinger gelegd op verschillende sociaal-culturele elementen waarbinnen de charismatische legitimiteit van de politicus Fortuyn kon functioneren en zijn de uitingen op gerichte wijze binnen de Nederlandse maatschappelijke context geplaatst.

De voedingsbodem voor de charismatische projecties in de gevonden brieven aan Fortuyn kan worden verklaard door verschillende ont-

wikkelingen binnen de politiek, burgerij, samenleving en de media bewust te beschrijven als charisma-bevorderlijke ontwikkelingen waardoor het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving tijdens paars in zekere zin op idealtypische wijze wordt ingekleurd. Pim Fortuyn slaagde er in om het charismatisch potentieel van de samenleving aan te spreken waardoor er één van de meest opmerkelijke en volatiele verkiezingen heeft plaatsgevonden in de West-Europese parlementaire geschiedenis.⁹⁸

Deze beweeglijkheid werd vooral veroorzaakt door Fortuyn die met zijn politieke optreden veel ontevredenheid over de paarse politieke elite opriep bij lager- en hogeropgeleiden en bij jong en oud. Normaliter is er een groot verschil in politiek cynisme tussen deze groepen, maar in 2002 trokken deze meestal contraire groepen juist naar elkaar toe in hun ongenoegen over de politiek.⁹⁹ Zo steeg in de periode rond Fortuyn en de na sleep - tussen 2002 en 2003 - de mate van ontevredenheid met de regering van 22 procent naar 53 procent.¹⁰⁰

Tot dusver is de zoektocht naar een crisistheorie om gevoelens van ongenoegen over de democratie en volatiel stemgedrag te verklaren mislukt.¹⁰¹ Wat opvalt bij theorieën als de moderniseringstheorie,¹⁰² overloadtheorie,¹⁰³ globaliseringstheorie¹⁰⁴ en de media-malaise-theorie¹⁰⁵ is de hang naar de ontdekking van een patroon die een afname

verklaart, terwijl er geen sprake is van een afname in tevredenheid met het functioneren van de democratie en het politieke vertrouwen, maar juist van grote fluctuaties.¹⁰⁶

Omdat de aangehaalde theorieën fluctuaties niet kunnen verklaren pleit politicoloog Jacques Thomassen voor een zoektocht naar een theorie, die het patroon van fluctuatie wel verklaart. Het verklaren van een patroon van fluctuatie in de sociaal-culturele wetenschap is een moeilijke exercitie omdat plotselinge veranderingen zich lastig laten plaatsen binnen wetmatigheden. De wens van Thomassen wordt hier deels vervuld omdat deze casus-studie naar het charismatisch leiderschap van Fortuyn een bijdrage levert aan de verklaring van een zeer volatiele verkiezingsuitslag waarna de fluctuatie in politiek vertrouwen is toegenomen. Om het charismatisch potentieel van de samenleving goed te beschrijven zullen in hoofdstuk drie inzichten worden afgetapt van de hier aangehaalde verklaringen.

Deze theorieën schieten dan wel tekort in het duiden van pieken en dalen, maar sommige worden in het volgende hoofdstuk wel aangehaald om geleidelijke veranderingen in de samenleving inzichtelijk te maken. Geleidelijke veranderingen in bijvoorbeeld de media en politieke cultuur versterken namelijk de invloed van politieke en maatschappelijke gebeurtenissen, waardoor politiek vertrouwen en tevredenheid met de

democratie sterker fluctueren dan in het verleden en bijvoorbeeld de opkomst van een charismatisch leider mogelijk hebben gemaakt. Veranderingen in politieke steun kunnen beter worden verklaard door politieke gebeurtenissen, zoals de opkomst van Fortuyn, dan genoemde crisistheorieën.

De baby wordt echter met het badwater weggegooid als diverse inzichten niet worden gebruikt bij de beschrijving van het charismatisch potentieel van de samenleving waardoor Fortuyn door een deel van het electoraat als charismatisch leider werd gezien. Thomassen bepleit bij de bestudering van veranderingen in politieke steun meer aandacht voor economische en politieke gebeurtenissen zoals de aanslagen van 9/11 en het politiek turbulente jaar 2002. Het belang van het individu tijdens politieke gebeurtenissen, zoals Pim Fortuyn die een noodzakelijke rol speelde bij het veroorzaken van het politiek turbulente jaar 2002, blijft echter onderbelicht en wordt niet meegenomen in verder onderzoek.¹⁰⁷

Dat past in de al eerder aangehaalde werkwijze van een grote groep Nederlandse wetenschappers die de opkomst van Fortuyn en het Nederlandse populisme eerder normaliseren dan dat er uitgebreid aandacht wordt besteed aan de politieke eenling die een cruciale rol speelt bij de creatie van bijzondere politieke gebeurtenissen. Tot dusver zijn fluctuaties vooral niet gekoppeld aan het optreden van personen. Dat is een gemiste kans. De theorie

van charismatisch leiderschap leent zich namelijk erg goed voor de bestudering en verklaring van de turbulente politieke periode rond Fortuyn waar sprake was van een fascinerende wisselwerking binnen de politieke arena tussen een als bijzonder ervaren leider, zijn politieke volgelingen en de tegenstanders van deze nieuwkomer die tijdens de verkiezingscampagnes van de gemeentelijke en later landelijke verkiezingen succesvol het establishment uitdaagde. De schets van het charismatisch potentieel in de hoofdstukken drie en vier kan in zekere zin als een theorie van fluctuatie worden gezien omdat de schok in de samenleving in 2002 expliciet wordt verbonden aan de dynamische wisselwerking tussen een opvallende politicus en dito boodschap en het politieke krachtenveld waardoor en waarin Fortuyn kon optreden.

Noten

- ¹ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie* (Keulen-Berlijn 1964); voor legaal gezag: 160-166, voor traditioneel gezag: 167-170,179 en voor charismatisch gezag: 170, 179-182.
- ² Lorenz, *Constructie van het verleden*, 236.
- ³ Lindholm, *Charisma*, 35.
- ⁴ Potts, *History of charisma*, 110.
- ⁵ *Ibidem*, 114.
- ⁶ Max Weber, *From Max Weber: Essays in sociology*, trans. and ed. H. Gerth en C.Wright Mills (New York 1958 [=1946]) 155, aangehaald in Potts, *History of Charisma*, 114.

- ⁷ Potts, *History of charisma*, 114.
- ⁸ Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 702.
- ⁹ Ronald Glassman en William H. Swatos Jr (ed.), *Charisma, history and social structure* (New York 1986) 5.
- ¹⁰ Lorenz, *Constructie van het verleden*, 243.
- ¹¹ Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 160-166
- ¹² Max Weber, *Gesammelte politische Schriften* (Tübingen 1958) 60, geciteerd in: Ter Hoeven, *Charisma*, 10.
- ¹³ Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 167-170; 179.
- ¹⁴ *Ibidem*, 170, 179-182.
- ¹⁵ *Ibidem*, 159-161.
- ¹⁶ Potts, *History of charisma*,126.
- ¹⁷ Weber, *Economy and Society* 3, 1129-1130 (delen doorgepagineerd).
- ¹⁸ Stutje 'Introduction', *Charismatic leadership*, 4-5.
- ¹⁹ Max Weber, *The theory of social and economic organisation* (New York 1947) 359.
- ²⁰ J.E. Ellemers, 'Pim Fortuyn. Een zuiver geval van charismatisch gezag', in: *Facta. Sociaal-Wetenschappelijk Magazine* 10.7 (2002) 2-5; vgl. Ellemers. 'Het fenomeen Fortuyn'; voor Willner: hierna n. 36.
- ²¹ Pels, *Het volk bestaat niet*,145-146; 151.
- ²² Pels, *De Geest van Pim*, 277 vlg.
- ²³ Bryan R. Wilson, *Charismatisch leiderschap*. Aula-boeken 623 (Utrecht 1978) 33, 104 (vertaling door J.F. van de Klashorst van *The Noble Savages. The primitive origins of charisma and its contemporary survival*, Londen 1975).
- ²⁴ Vergelijk K. Loewenstein, *Max Webers staatspolitische Auffassungen in der Sicht unserer Zeit* (Frankfurt am Main 1965) 74-85 met Wilson, *Charismatisch leiderschap*, 9-10, 33-34, 96 en100-101: beiden wijzen op de onmogelijkheid van puur charismatisch gezag in een moderne wereld; in 1971 stelt Ter Hoeven, *Charisma en politieke vernieuwing*, 8-9, echter, dat

- cartesiaanse twijfel niet charisma-*proof* is, wordt aan de hand van Napoleon bevestigd door Ann Ruth Willner, *The spellbinders. Charismatic political leadership* (New Haven-London 1984) 13.
- ²⁵ Wilson, *Charismatisch leiderschap*, 102 en 104.
- ²⁶ Stutje, 'Introduction', *Charismatic leadership*, 2.
- ²⁷ Wilson, *Charismatisch leiderschap*, 18.
- ²⁸ *Ibidem*, 23.
- ²⁹ Potts, *History of charisma*, 127-128.
- ³⁰ Wilson, *Charismatisch leiderschap*, 103 en 107.
- ³¹ *Ibidem*, 101.
- ³² *Ibidem*, Wilson, 106.
- ³³ *Ibidem*, 118-120; vgl. Ron van Dooren, *Messengers from the promised land: an interactive theory of political charisma* (Leiden 1994) 9, noot 11.
- ³⁴ Wilson, *Charismatisch leiderschap*, 111.
- ³⁵ Pels, *Het volk bestaat niet*, 146.
- ³⁶ Ann Ruth Willner, *The spellbinders: charismatic political leadership* (New Haven-London 1984) 13-14.
- ³⁷ Willner, *Spellbinders*, 5-8; dit overgenomen in: Barbara Kellerman (red.), *Political leadership, a source book* (Pittsburgh-London 1986) 245-249.
- ³⁸ *Ibidem*, 203.
- ³⁹ *Ibidem*, 17.
- ⁴⁰ Wilson, *Charismatisch leiderschap*, 16.
- ⁴¹ Willner, *Spellbinders*, 15.
- ⁴² *Ibidem*, 29-33.
- ⁴³ *Ibidem*, 39.
- ⁴⁴ *Ibidem*, Willner, *Spellbinders*, 14.
- ⁴⁵ *Ibidem*, Willner, *Spellbinders*, 195-201.
- ⁴⁶ Glassman en Swatos (ed.), *Charisma*, 6.
- ⁴⁷ Ronald M. Glassman, 'Manufactured charisma and legitimacy', in: Glassman- Swatos (ed.), *Charisma, history and social structure*, 115-128.
- ⁴⁸ Glassman-Swatos (ed.), *Charisma*, 7.

- ⁴⁹ Vgl. Margry, 'Murder', waarin een beeld wordt geschetst van vormen van heiligheid die in rouwuitingen aan Pim Fortuyn worden toegekend.
- ⁵⁰ Zie Kleinnijenhuis, *De puinhopen in het nieuws*, 136: voor de ambivalente houding v.d. media jegens Fortuyn.
- ⁵¹ Glassman, 'Manufactured charisma', 118.
- ⁵² Canovan, 'Trust the People!', 6.
- ⁵³ Te Velde 'Charismatic Leaders', in Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 142.
- ⁵⁴ Glassman, 'Manufactured charisma', 126.
- ⁵⁵ *Ibidem*, 124.
- ⁵⁶ *Ibidem*, 128.
- ⁵⁷ Pels, *De Geest van Pim*, 277-301.
- ⁵⁸ Reynebeau 'Je ne sais quoi', 156.
- ⁵⁹ Ter Hoeven, *Charisma en politieke vernieuwing*, 7-8.
- ⁶⁰ *Ibidem*, 18.
- ⁶¹ 'Het fenomeen Fortuyn', 256.
- ⁶² Willner, *Spellbinders*, 42-45; vgl. 51-53.
- ⁶³ Willner, *Spellbinders*, 89-95.
- ⁶⁴ De inzichten over het charismatisch cluster en de elementen die het heroïsche imago van een leider voeden, worden in hoofdstuk vijf en zes gebruikt bij de analyse van de uitingen.
- ⁶⁵ Van Dooren, *Messengers*, 293-304.
- ⁶⁶ *Ibidem*, 145 vlg.; in hoofdstuk 5 is bij sommige uitingen een symbiose van alle drie de beelden zichtbaar.
- ⁶⁷ *Ibidem*, 155 vlg.
- ⁶⁸ *Ibidem*, 164 ev.
- ⁶⁹ *Ibidem*, 176.
- ⁷⁰ Willner, *Spellbinders*, 192-193.
- ⁷¹ T.K. Oommen, 'Charisma, Social Structure and Social Change', in: *Comparative Studies in Society and History* 100 (1967) 85-99.
- ⁷² Oommen spreekt over de 'felt need'.

- ⁷³ Robert C. Tucker, 'The theory of charismatic leadership', in: *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 97 (1968) 731-756.
- ⁷⁴ *Ibidem*, 740.
- ⁷⁵ Weber, *Theory of social and economic organisation*, 242, geciteerd in Potts, *History of Charisma*, 120.
- ⁷⁶ Vergelijk Weber, *Theory*, 231 met Tucker, 'Theory', 745.
- ⁷⁷ Tucker, 'Theory', 745.
- ⁷⁸ *Ibidem*, 745. M.Ghandi verschaftte de mensen in India een nieuwe collectieve identiteit.
- ⁷⁹ *Ibidem*, 749.
- ⁸⁰ Zo kon het gebeuren dat blanke Fortuyn-aanhangers in Rotterdam tijdens de verkiezingscampagne van 2002 opmerkten: 'Wij zijn de vluchtelingen. Vluchtelingen in onze eigen wijken', zie Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 48.
- ⁸¹ Liah Greenfeld, 'Reflections on two charismas', *The British Journal of Sociology* 36 (1985) 3, 117-132; 122.
- ⁸² Proefschrift VU (Amsterdam 1992)
- ⁸³ Zie voor charisma in de Nederlandse politiek ook: Henk te Velde 'Ervaring en zingeving in de politiek. Het politieke charisma in de tijd van Abraham Kuypers', *Theoretische geschiedenis* 23 (1996) 519-538; vgl. Jan de Bruijn, 'Colijn als partijleider' in: J. de Bruijn en H.J.Langeveld (ed.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 129-154; 129-130 en noot 1: De Bruijn vult Toonen (die Willner volgde) met een vijfde element aan: zodra een leider niet alleen het verwachtingspatroon van zijn partijleden en sympathisanten reflecteert, maar ook mensen buiten de partij kan aantrekken, is er volgens De Bruijn sprake van charismatisch leiderschap.
- ⁸⁴ Vergelijk Henk te Velde *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. (Amsterdam 2002²), 235: 'Niet één politicus zonder partij succesvol geweest', met Toonen, *Op zoek naar charisma*, 6.
- ⁸⁵ Toonen, *Op zoek naar charisma*, 21 vlg., vergelijken met 231 en 233 + schema.
- ⁸⁶ Stellingen 2 en 6 bij Toonen, *Op zoek naar charisma*, zie ook aldaar, 18-23 en 228, 231-233.
- ⁸⁷ Vergelijk Toonen, *Op zoek*, 226 met Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 234.
- ⁸⁸ H. te Velde, 'Passie, theater en narcisme', in: *Pluche* 1 (2003) 63-69.
- ⁸⁹ H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 119.
- ⁹⁰ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 115-120; 117: de parallel.
- ⁹¹ Toonen, *Op zoek*, 231.
- ⁹² Dick Pels, 'Pleidooi voor een stijlvolle politiek', in: Dick Pels en Henk te Velde (ed.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 55-79.
- ⁹³ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 243.
- ⁹⁴ Toonen, *Op zoek*, 236-240.
- ⁹⁵ Tijdens de 'Nacht van Wiegel' (19-5-1999) was het referendum als middel van mogelijke democratische vernieuwing 'kaltgesteld'.
- ⁹⁶ Stutje, 'Introduction', in: *Charismatic leadership*, 4-6.
- ⁹⁷ Gabriël van den Brink, *Onbehagen in de politiek. Een verkenning van de tijdgeest tegen het einde van de eeuw* (Amsterdam 1996) 11, plaatst vier actoren in dit krachtenveld, nl. de politici, de ambtenarij, de massamedia en de burgers.
- ⁹⁸ De volatiliteit van 30,5% tijdens de Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 is in de periode van 1900-2002 in heel West-Europa slechts drie keer hoger geweest, Mair, 'Verkiezingen', 160-163.
- ⁹⁹ Jacques Thomassen, Carolien van Ham en Rudy Andeweg, *De wankele democratie. Heeft de democratie*

- haar beste tijd gehad?* (Amsterdam 2014) 121-129; 145.
- ¹⁰⁰ *Ibidem*, 84.
- ¹⁰¹ *Ibidem*, 165-168.
- ¹⁰² De moderniseringstheorie verwijst naar een grote groep jonge hoogopgeleide burgers die vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw in de Verenigde Staten en Europa de democratie niet wilde vervangen, maar wilde uitbreiden; deze burgers zijn niet anti-democratisch, maar ‘dissatisfied democrats’, ontevreden democraten, Thomassen c.s., *De wankele democratie*, 21-24.
- ¹⁰³ Volgens de overloadtheorie, die in de jaren zeventig werd beschreven, stevende de representatieve democratie af op haar eigen ondergang omdat de politieke partijen de hoge verwachtingen van de burgers ten aanzien van de mogelijkheden van de verzorgingsstaat niet tegenspraken maar in de strijd om de stemmen juist tegen elkaar opboden met verdergaande beloften aan de kiezers. Hierdoor werden de verwachtingen onder de bevolking verder opgeschroefd die alleen maar konden worden ingewilligd als er een forse economische groei was, *Ibidem*, 24-26.
- ¹⁰⁴ Bij de globaliseringstheorie wordt de politieke onvrede onder de laagopgeleiden verklaard aan de hand van de wereldwijde economische competitie die de globalisering met zich mee brengt. De globalisering treft vooral de laagopgeleiden met beperkte vaardigheden. Het werk dat zij doen kan gemakkelijk worden verplaatst naar lagelonenlanden of ter plekke worden uitgevoerd door migranten die voor een lager loon werken. Door globalisering ontstaat er een nieuwe maatschappelijke scheidslijn tussen winnaars en verliezers van de globalisering, tussen hooggeschoolden, die goed uit de voeten kunnen in een wereld zonder grenzen, en laaggeschoolden, die zich het slachtoffer voelen van deze ontwikkeling, de grenzen het liefst zouden sluiten en

- juist sterker hechten aan de nationale identiteit. Door de globalisering komt ook de verzorgingsstaat onder druk te staan. Dit proces raakt allereerst de zwakken in de samenleving, *Ibidem*, 26-27.
- ¹⁰⁵ Verklaringen gericht op veranderingen in de media wijzen veelal op de toegenomen beschikbaarheid van traditionele en nieuwe media en de veranderende inhoud en toon van het nieuws. Zo wijst de ‘media-malaise-theorie’ op de toename van sensatiegerichte en negatieve berichtgeving als een oorzaak voor de afnemende steun voor de democratie, *Ibidem*, 166.
- ¹⁰⁶ *Ibidem*, vergelijk 21-28 met 165-168 en 175.
- ¹⁰⁷ Voor het hiernavolgende: *Ibidem*, 165-176; 231-232.

Hoofdstuk 3

Het charismatisch potentieel in Nederland en de opkomst van Pim Fortuyn

Deel 1: De politiek van paars

3.1 Inleiding

Twee politieke hoofdrolspelers tijdens de Fortuyn-revolte, die weinig oog hadden voor de historische voedingsbodem van diens succes, waren Wim Kok (*1938) en Hans Dijkstal (1943-2010). Oud-premier Kok en oud-minister en VVD-fractieleider en lijsttrekker Dijkstal legden in hun uitleg over de gigantische verkiezingswinst van de Lijst Pim Fortuyn eerder de nadruk op korte-termijnontwikkelingen. Volgens Kok moest de oorzaak van het succes van de LPF tijdens de Kamerverkiezingen van mei 2002 gezocht worden bij de media. Het succes van Pim Fortuyn was het product van een mediahype.¹

De gevestigde orde had geen antwoord op de ‘magistrale’ en ‘eloquente’ manier waarop Fortuyn zijn thema’s presenteerde. Maar volgens de pragmatische oud-premier ging het debat tijdens de verkiezingen te weinig over de inhoud. In een vervlakkend mediaklimaat werd volgens

Kok elk woord van Fortuyn opgezoegen alsof het van een hogere macht kwam.² Dijkstal meende dat Nederland in een korte tijd ‘knettergek’ was geworden als gevolg van het grote ‘theater’ dat rondom Fortuyn was opgevoerd.³ Ook vóór de opkomst van Fortuyn had Dijkstal meerdere malen kritiek geuit op de vervlakkende rol van de media die in hun berichtgeving te veel de nadruk zouden leggen op incidenten, personen en emoties.⁴ Zijn negatieve en beperkte analyse van Fortuyn in het licht van een media-fenomeen hoeft dan ook geen verwondering te wekken.

Natuurlijk speelden de media een belangrijke rol bij de opkomst van de LPF, maar de korte-termijn-fixatie van beide paarse politici doet onrecht aan het historische perspectief waarin de politicus Fortuyn moet worden geplaatst. De titel van zijn officieuze partijprogramma *De puinhopen van acht jaar paars*, waarvan er meer dan 250.000 werden verkocht, liet zien dat de socioloog Fortuyn zich bewust was van enerzijds het belang om een historische dimensie te koppelen aan de kritiek waarmee hij de paarse coalitie in diskrediet wilde brengen, maar daarbij de actualiteit niet uit het oog verloor. Behalve dat de titel mooi allitereerde en verwees naar een volgens Fortuyn rampzalige politieke regeerperiode, was het woord puinhopen namelijk een duidelijke verwijzing naar de toen recent ingestorte wolkenkrabbers in New York. Daar waren op elf september 2001 de twee torens

van het World Trade Centre als westers symbool vernietigd door toedoen van fundamentalistische moslims. Fortuyn schroomde niet om de apocalyptische dimensie van die aanslagen te verbinden aan het beleid van de twee paarse kabinetten.⁵ De aandacht voor zijn boek stond in schrill contrast met de aandacht die normaliter wordt besteed aan de presentatie van partijprogramma's. Zo beschreef Bart Tromp een partijprogramma in een niet-ideologische periode eens als volgt: 'honderden programmapunten die met elkaar slechts in verband staan door de nietjes die de bladzijden bijeen houden'.⁶ Dat steekt schrill af bij de eerbiedige wijze waarop de aanhangers van Fortuyn met diens boek omgingen.⁷ Na de opkomst van Pim Fortuyn is er een toename zichtbaar van politici die hun ideeën in boekvorm uitbrachten.⁸

De opkomst van Fortuyn als charismatisch leider en de afbraak van de paarse elite vond binnen nog geen half jaar plaats. Mede door de knappe verkiezingscampagne van de politieke eenling Fortuyn, die zichtbaar voor alle kiezers op weg naar het torentje in zijn eentje veel tegenstand moest trotseren met de breuk met Leefbaar Nederland en de taarten in het gezicht als opvallende voorbeelden, kwamen de bestaande machthebbers en hun (paarse) politieke boodschappen door de Fortuynrevolte in een snelkookpan terecht, waardoor alles werd drooggekookt. Het vuur onder deze pan werd door Fortuyn op de

hoogste stand gezet. De crisis die hierdoor uitbrak was zeer gelaagd, waarbij lange en korte golven over elkaar heen rolden.⁹ Het vlammetje onder de snelkookpan brandde al wat langer.

De Amsterdamse historicus Piet de Rooy beschreef de opgehoopte ontevredenheid die met het succes van Fortuyn explosief naar boven kwam in een veelzeggende keukenmetafoor als volgt: 'Alles functioneerde nog, maar in de keukenkastjes hing toch een rare lucht. In dat licht was Fortuyn de man die met behulp van een doosje lucifers op zoek ging naar een lek in de gasleiding'.¹⁰ In de lijn van deze metafoor, waarin Fortuyn als een domme leerling-loodgieter werd neergezet, zag De Rooy de publicatie van *De puinhopen van acht jaar Paars* als het afstrijken van een lucifer bij lekkende gasleidingen.¹¹ Deze metafoor wees op de belangrijke rol van de politieke entrepreneur die in zijn publieke optreden aansloot bij langer bestaande gevoelens van ontevredenheid en deze gevoelens onder een gedeelte van het electoraat wist te activeren.

Aan het einde van de beschrijving in de volgende twee hoofdstukken van de historische context waarin Fortuyn moet worden geplaatst, wordt gewezen op het gevaar om zijn onwaarschijnlijke succes als rechtlijnige groei te beschrijven zonder dat er aandacht wordt besteed aan de vormende rol van politiek, ideologie, politieke actoren en gebeurtenissen. Dat gebeurtenissen door politici

in gang kunnen worden gezet, wordt vergeten als er te veel nadruk wordt gelegd op langlopende, geleidelijke veranderingen in de opvattingen van het electoraat en deze veranderingen worden gepresenteerd als een soort natuurverschijnselen; het spontane gevolg van anonieme processen zoals migratie, Europese eenwording en globalisering.¹² Het chronologisch historische narratief van de wetenschapper met oog voor langetermijnontwikkelingen wordt dan te overheersend, waardoor de cruciale rol van de politieke eenling, in dit geval Pim Fortuyn, te veel naar de achtergrond wordt gedrongen.¹³ Daarom wordt in de volgende twee hoofdstukken een koppeling gemaakt tussen de paarse jaren en belangrijke langetermijnontwikkelingen in deze periode en de kritische boodschap van Pim Fortuyn. In hoofdstuk vijf wordt met behulp van de brievenanalyse ruimte gegeven aan de invloed van een welbespraakte eenling op een groep kiezers. Op deze manier krijgt de teleologie van de langetermijnontwikkelingen niet de overhand, maar wordt de inhoud van de pre- en postmortem-uitingen in een welbewuste context geplaatst waardoor de brieven-schrijvers beter worden begrepen.

Indachtig de kortzichtige analyse van Kok en Dijkstal van het succes van Fortuyn volgen hier eerst een schets en een beoordeling van de twee paarse kabinetten. Het Nederlandse politieke krachtenveld van 1990 tot 2001 wordt beschreven

om een verklaring te kunnen geven voor het succesvolle optreden van Fortuyn in de politiek-maatschappelijke figuratie van rond de eeuwwisseling. Ook binnen de eigen gelederen van de PvdA bestond er kritiek na twee kabinetten Kok die in het verlengde van het succes van Fortuyn en diens politieke boodschap moet worden geplaatst.

Na deze algemene bespreking van paars en een overzicht van de kritiek volgt een beschrijving van de wijze waarop de politiek omging met de multiculturele samenleving, de bestuurlijke vernieuwing, het dualisme in de politiek en de invoering van de nieuwe belastingwet van 2001.¹⁴ De manier waarop deze onderwerpen werden opgelost dan wel werden doorgeschoven naar later was illustratief voor de no-nonsense stijl die door Ruud Lubbers was geïntroduceerd en door zijn minister van Financiën Wim Kok in daaropvolgende naar hem genoemde kabinetten (Kok I en Kok II) werd voortgezet.

Onder paars vierde het economistische denken hoogtij en werd zelfs door veel sociaal-democraten het marktdenken omarmd, waardoor de kabinetten-Kok ruim baan gaven aan een economische agenda waarin privatisering, deregulering en schaalvergroting leidende beleidsdoelen werden. Het nieuwe verbond tussen de sociaal-democraten van de PvdA en de (sociaal)-liberalen van D66 en de VVD bracht een ethische-economische agenda met veel voordelen voor een grote groep geïndivi-

dualiseerde burgers, maar in het jaar dat het eerste paarse kabinet was begonnen had de liberale leider Frits Bolkestein nog gewezen op en gewaarschuwd voor het feit dat het liberalisme met zijn formele procedures niet zorgde voor een bezielend verband in de samenleving.¹⁵

Het was uiteindelijk de politieke buitenstaander Fortuyn die als voormalige publicist, columnist en tv-commentator tijdens twee verkiezingen succesvol wees op de verschillende schaduwzijden van het vooral op de economie gerichte beleid van de twee paarse kabinetten. Met zijn eloquente kritiek op de kloof tussen de burgers en de politieke elite, zijn waarschuwingen voor de gevaren van de islam en de nadelige gevolgen van Nederland als immigratieland, zijn strijd voor meer veiligheid en het hard aanpakken van criminaliteit gekoppeld aan het beter laten functioneren van de publieke sector (politie, zorg, onderwijs), zorgde Fortuyn er in zijn eentje voor dat het doodtij in de paarse gedepolariseerde politieke polder uiteindelijk veranderde in springtij.¹⁶

Door zijn sociaal-culturele politieke agenda en opvallende mediaoptreden gaf Fortuyn een grote groep kiezers het gevoel dat er weer iets viel te kiezen. Bij sommigen ontstond de hoop op een bezielend verband in een samenleving waarin verbindende ideeën naar de achtergrond waren verdwenen door het sociaal-economische beleid onder leiding van de pragmatische technocraat

Wim Kok die het brood-en botersocialisme in een liberaal jasje had gestoken.

3.1.1 Het primaat van paars

D66 en VVD waren in 1994 de grote winnaars van de Tweede Kamerverkiezingen. De partij van Hans van Mierlo steeg van 12 naar 24 zetels en de partij van Frits Bolkestein steeg van 22 naar 31 zetels. De voorkeur voor een paars kabinet (VVD blauw, PvdA rood en D66 groen) van Van Mierlo en het doorzettingsvermogen van Kok zorgden ervoor dat een paarse regeringsploeg op 22 augustus 1994 door koningin Beatrix werd beëdigd.¹⁷ Ondanks een verlies van 12 zetels was de PvdA in 1994 met 37 zetels de grootste partij. Het CDA had met de gehavende kroonprins Elco Brinkman het machtsvacuüm van Ruud Lubbers niet kunnen vullen en verloor 20 zetels. Met de resterende 34 zetels was een nog niet eerder dieptepunt bereikt voor de confessionelen.¹⁸ De volatiliteit van de verkiezingsuitslag was in Nederland nog nooit zo hoog geweest. In het resterende decennium likten de voorheen oppermachtige confessionelen hun wonden op zoek naar een aansprekende lijsttrekker en een aansprekend programma. De verwachtingen waren bij aanvang hoog gespannen, want sedert 1918 hadden de confessionelen nooit ontbroken in een regering. De 'grondleggers' van paars, die in hotel *Des Indes* te Den Haag

regelmatig bijeen kwamen, hadden als uitgangspunt de 'wisseling der elites' gehad en het veranderen van de politiek rond immateriële vraagstukken van levensbeschouwelijke aard zoals abortus en euthanasie.¹⁹

Het thema van het eerste kabinet-Kok was 'werk, werk, werk'. In deze leuze vonden de sociaal-democraten en de liberalen elkaar. Het verbond het liberale streven naar versterking van de economie (meer groei) met het sociaal-democratische thema van bestrijding van de werkloosheid (meer werk, de voornaamste bron van sociale ongelijkheid). Economische en sociale doeleinden vielen samen, met groei als bindmiddel en activering van het potentiële arbeidsaanbod als voornaamste instrument.²⁰ In de regeringsverklaring kondigde het kabinet aan zich ook te zullen inzetten voor politieke en bestuurlijke vernieuwing. Er zou worden gestudeerd op wijziging van het kiesstelsel. Het meest concrete voornemen was de invoering van een correctief referendum waardoor de Grondwet moest worden gewijzigd.

Hiermee en met de roep in de regeringsverklaring om meer dualisme in de politiek en de afschaffing van het torentjesoverleg was de invloed van D66 op het uitgestippelde beleid zichtbaar. In financieel-economisch opzicht zorgde het eerste paarse kabinet voor veel continuïteit. De hoofdpunten van beleid waren dezelfde als in de voorbije jaren: scheppen van werkgelegenheid,

terugdringen van het financieringstekort, verlagen van de staatsschuld, versoberen van het sociale zekerheidsstel en het matigen van de lonen.²¹ De door de VVD beoogde 'ombuiging' van rond de 18 miljard gulden (9 miljard euro), tegenover 8,8 miljard gulden (4,4 miljard euro) van de PvdA en 12 miljard gulden (6 miljard euro) van D66, haalde het regeerakkoord en toonde direct de grote invloed van de liberalen op paars.²²

Om de bezuinigingsdoeleinden van Paars te bereiken ging het kabinet-Kok verder met het door Lubbers ingezette beleid van meer marktwerking en privatisering. Voorbeelden van het afstoten van overheidstaken tijdens het eerste kabinet-Kok waren de verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen en de privatisering van de Ziektewet. Vanaf 1994 verkocht de rijksoverheid voor ruim 19 miljard gulden (9,5 miljard euro) aan belangen in bedrijven. Zo leverde de verkoop van het staatsbelang in KPN (voorheen PTT) 12 miljard gulden (6 miljard euro) op.

De verpersoonlijking van het financieel-economische beleid onder paars-I werd de VVD'er Gerrit Zalm die als minister van Financiën de naar hem genoemde begrotingsnorm introduceerde die bepaalde dat de overheidsuitgaven een vooraf afgesproken plafond niet mochten overschrijden. Deze Zalmnorm zorgde voor een scheiding tussen de overheidsuitgaven en overheidsinkomsten waardoor financiële meevallers minder makkelijk

bij de ministeries terechtkwamen en werden gebruikt voor de aflossing van de staatsschuld. Er werd een afzonderlijk uitgavenplafond vastgesteld, dat niet werd beïnvloed door onverwachte inkomstenontwikkelingen. Meevallers zouden dus niet leiden tot extra uitgaven, maar tot verdere reductie van het financieringstekort of lastenverlichting. Dit behoedzame scenario leidde vier jaar later, in 1998, tot een financieringstekort dat was teruggebracht tot 1,5 procent van het bruto nationaal product.²³

Een ander gezicht van het paarse neo-liberale beleid was Hans Wijers, de jonge en mediagenieke D66-minister van Economische Zaken. Bij het grote publiek raakte hij bekend vanwege de invoering van de nieuwe Winkelsluitingstijdenwet, waardoor winkels ook op zondag mochten openblijven. Deze wet kreeg een grote symbolische waarde. Voor voorstanders was hier sprake van een typerend staaltje van moderniserende wetgeving, tegemoetkomend aan de veranderende samenlevings- en werkpatronen van de hedendaagse burger in de 24-uurseconomie op weg naar de 21ste eeuw; tegenstanders zagen het als een knieval voor een het dagelijks leven koloniserend kapitalisme en commercialisme.²⁴

Wijers zette ook het thema kenniseconomie hoog op de politieke agenda. Meer stimulansen voor vernieuwing en innovatie, meer openheid voor concurrentie, meer ruimte voor publiek-private

initiatieven op het gebied van ICT zouden een impuls moeten geven aan de kenniseconomie.²⁵ Concurrentie werd ingevoerd op overheidsterreinen als het openbaar vervoer, de sociale zekerheid en de telecommunicatie. De minister verminderde de regeldruk voor de bedrijven en de slogan ‘meer markt, minder overheid’ was de mantra in het oplevende ministerie van Economische Zaken.

Ondanks de aandacht die hij vroeg voor de kennisinfrastructuur, lag het accent tijdens het eerste paarse kabinet bij de overheidsinvesteringen toch vooral op het klassieke zwaartepunt van de ‘harde’ infrastructuur met de uitbreiding van Schiphol, de aanleg van de Betuwelijn, de snelle passagierstrein (HSL) naar het zuiden en de versterking van de Rotterdamse haven als belangrijkste voorbeelden. Paars-I legde een grote nadruk op het belang van de ‘mainports’ en investeerde met behulp van een daartoe speciaal opgezet Fonds voor Economische Structuurversterking (FES) miljarden in infrastructurele projecten om de groei van de Nederlandse transport-en distributiesector te vergroten.²⁶ Wijers werd zo het symbool van de overheid die ruim baan gaf aan het bedrijfsleven. Samen met Wim Kok en Gerrit Zalm groeide hij in de beeldvorming uit tot één van de succesvolste ministers van het eerste paarse kabinet.

3.1.2 Kritiek en lof voor paars-I

De adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting Frans Becker signaleerde in 1995 dat er na de eerste honderd dagen van het kabinet Kok nog geen overtuigend politiek motto was geformuleerd anders dan de mantra werk, werk, werk. Becker vond het in 1995 nog niet zo'n probleem dat de coalitie een ambtelijke, pragmatische en technocratische sfeer uitstraalde die door de tijdgeest werd gevraagd. Volgens hem was het sociaal-liberale project niet spannend maar wel beloftevol om een frisse wind in de wereld van bestuurlijke netwerken en machtsrelaties te laten waaien.²⁷ De vernieuwende kracht van paars zou worden bepaald door de wijze waarop de hoofdrolspelers met het regeerakkoord omgingen. Becker pleitte voor een discussie tussen de sociaal-democraten en de liberalen aangaande het financiële beleid.

De fractievoorzitter van de VVD Frits Bolkestein complimenteerde op 3 december 1994 tijdens een lezing te Brugge juist de economische reformisten in de PvdA-top en stelde met grote tevredenheid vast dat het socialisme dood was en het marktdenken binnen de sociaal-democratische partij een grotere aanhang had gekregen en steeds meer sociaal-democraten waren gaan inzien dat de verzorgingsstaat niet tot activiteit prikkelde en er meer nadruk moest worden gelegd op de markt en

minder op de overheid.²⁸ Dankzij de persoonlijke inzet van Kok had de PvdA volgens de liberale voorman tijdens de verkiezingen van 1994 niet meer dan ongeveer een kwart van zijn electoraat verloren.²⁹ Behalve Kok haalde Frits Bolkestein in zijn rede nog een andere PvdA-ideoloog aan, namelijk Paul Kalma. De directeur van de WBS kon met zijn WBS-cahiers *De illusie van de democratische staat* en het *Socialisme op sterk water*³⁰ worden gezien als een belangrijke vertegenwoordiger van het reformisme binnen de PvdA.³¹

Juist dit laatste cahier van Kalma haalde Kok in zijn Den Uyl-lezing van 11 december 1995 aan om de koers van de sociaal-democraten aan het einde van de twintigste eeuw uit te zetten. In deze opzienbarende lezing, getiteld *We laten niemand los*, nam Kok duidelijk afstand van de ideologische stellingen van de socialistische beweging.³² In zijn lezing vertelde de sociaal-democratische minister-president dat het proces van het afschudden van de ideologische veren anno 1995 nagenoeg was voltooid, wat kon worden beschouwd als een bevrijding voor de PvdA.³³ Het beeld van het losschudden van de ideologische veren zou later belangrijk worden in de beoordeling van de twee paarse kabinetten. De kracht van het beeld, gekoppeld aan de stijl van paars en de niet veel publicerende Kok, hebben hier mede aan toe bijgedragen.³⁴

Eén jaar na de triomfantelijke toespraak van Bolkestein, waarin het liberalisme zo ongeveer als overwinnaar op het socialisme werd opgevoerd, verkondigde Kok dat het politieke debat in de toekomst zou gaan tussen twee stromingen namelijk de sociaal-democratie en het liberalisme. Na lezing en vergelijking van beide toespraken doemt het beeld op van de sociaal-democraten zonder ideologische veren van de maakbaarheid van de samenleving ten opzichte van de liberalen opgesierd met de ideologische veren van de markt. De Amsterdamse politicoloog Hans Daudt (1925-2008) refereerde later op sarcastische toon aan de beeldspraak van Kok door te stellen dat de potentiële regeringspartijen na zeven jaar paars waren achtergebleven als geplukte kippen.³⁵

Het eerste kabinet-Kok kon volgens Becker worden gezien als een voortzetting van de politieke lijn van Ruud Lubbers. De lang verwachte politieke en bestuurlijke vernieuwing had nog niet plaatsgevonden. Voor Becker symboliseerde Paars de politieke fantasieloosheid die door de trek van veel kiezers medio jaren negentig naar het politieke midden extra werd gestimuleerd. De PvdA en de VVD waren veel te veel op elkaar gaan lijken en hij concludeerde dat de paarse politiek ‘economistisch’ van aard was zonder dat er veel aandacht werd besteed aan wat mensen bond in het land. Tegen beter weten in hoopte hij op meer politieke passie tijdens de volgende Tweede

Kamer-verkiezingen die volgens hem door de twee meest vooraanstaande leiders Kok en Bolkestein veroorzaakt moest worden. In de toekomst verwachtte Becker geen grote electorale verschuivingen waardoor de boventoon zou worden gevoerd door de oude politieke partijen.

In 1997 was de belofte van paars, waar Becker twee jaar eerder op wees, nog niet uitgekomen. Ondanks zijn uitgesproken kritiek op de kolonisering van de maatschappij door de economie tijdens paars-I bleef hij hopen op een duidelijke vernieuwing van de politieke bestuurlijke cultuur. De sociaal-democratie moest onder de economische stolp van het kabinet vandaan komen en zich niet alleen richten op kwantitatieve criteria (de voortdurende nadruk op het economische groei-percentages tijdens paars-I is hier een goed voorbeeld van), maar komen met een visie op de kwaliteit van het bestaan. Politieke stromingen moesten meer zijn dan een parlementaire vorm van economie.

Becker pleitte voor een herwaardering van de normerende en oriënterende rol van de politiek. De correctie van het ‘economistische’ programma van paars-I diende te worden uitgevoerd door politici die over openheid, competentie, fantasie en durf beschikken.³⁶ Zonder dat Becker het kon beseffen had hij met deze profielschets, gekoppeld aan zijn aangehaalde inhoudelijke kanttekeningen bij paars, de contouren geschetst van de politicus

Fortuyn die buiten de sociaal-democratische familie opstond en met succes de paarse kabinetten bestreed door te komen met een onderscheidende kwalitatieve politieke agenda en een flamboyante stijl.³⁷

Net als in 1995 werd Kok in 1997 meer geprezen door liberalen dan door sociaal-democraten. *Elsevier*-journalist Gerry van der List prees de realist Kok voor zijn pragmatische aanpak. De distantie die Wim Kok, volgens sommige aan de periferie van de macht verblijvende partij-intellectuelen ten aanzien van de sociaal-democratische theorie zou hebben, werd door deze liberaal niet als negatief maar juist als positief bestempeld. De ideologie van de linkse intellectuelen in de Amsterdamse grachtengordel was voor de traditionele achterban van de PvdA echter minder belangrijk dan de uitstraling van Kok die volgens Van der List vooral populair was omdat hij de Nederlandse burgerlijkheid personifieerde. Om deze reden sprak Van der List liever van de lijst-Kok, de lijst-Van Mierlo en de lijst-Bolkestein. Het personalisme in de politiek werd door de toename van het aantal zwevende kiezers extra gestimuleerd en hij was zeer benieuwd wat er zou gaan gebeuren als deze drie paarse leiders zouden wegvallen.³⁸

Een jaar na de lovende woorden voor de stijl van Wim Kok kreeg zijn populariteit duidelijk electorale bevestiging en steeg de Partij van de Arbeid met 8 zetels naar 45 zetels. In 1998 was het

vertrouwen in de minister-president enorm hoog. Uit een kiezersonderzoek kwam naar voren dat 80% van de stemmers veel vertrouwen had in de premier. Op een zevenpuntsschaal scoorde de premier een gemiddelde van 5,7.³⁹ Het buitenland was in dezelfde periode lovend over het Nederlandse economische mirakel en Wim Kok werd door de meest vooraanstaande progressieve internationale politici zoals Bill Clinton, Tony Blair en Gerhard Schröder met veel respect begijend, mede omdat hij werd gezien als de personificatie van het Nederlandse Mirakel.⁴⁰

Door de val van het communisme eind jaren tachtig moest de sociaal-democratie zich opnieuw uitvinden. De oude linkse klassenpolitiek werd verlaten en de sociaal-democraten in Europa omarmden steeds meer het liberalisme en schoven op naar rechts. Na de Koude Oorlog werd door de Amerikaanse politiek filosoof Francis Fukuyama de overwinning van de liberale markteconomie over het communisme bezongen; met de ineenstorting van het communisme was er volgens hem geen alternatief meer voor de westerse liberale democratie als universele regeringsvorm.⁴¹ In deze periode van ideologische onderkoeling ontstond in de sociaal-democratische beweging de zogenaamde Derde Weg. De gedachte bij sociaal-democraten dat de geleide economie met veel staatsbemoeienis beter was dan de vrije markteconomie werd verlaten. Bekende leiders van de Derde Weg

zoals Clinton, Blair en Schröder zagen het beleid van Kok als goed voorbeeld van de nieuwe koers die was uitgezet na 1989.⁴²

In het buitenland straalde het succes van het kabinetsbeleid van terugdringing van het financieringstekort en de staatsschuld, scheppen van werkgelegenheid, versobering van de sociale zekerheid, matiging van de lonen en het laag houden van de inflatie volledig op Kok af. Als sleutel tot het Nederlandse economische succesverhaal gold het geïnstitutionaliseerde overleg tussen werkgevers, werknemers en het kabinet. Dit neocorporatieve poldermodel was het voorbeeld van het Nederlandse consensusbeleid dat door het bestaan van minderheidspartijen, waardoor er altijd gezocht moest worden naar samenwerking, werd geschraagd. Koks regeringsbeleid werd gezien als een navolgenswaardig model en Kok gold als de ingenieuze regisseur ervan. De PvdA putte in de campagne deze beeldvorming volledig uit en de paarse premiersbonus werd geïncasseerd waardoor kritische geluiden van intellectuelen als Becker in de politieke arena, waar de economie domineerde, niet werden gehoord. De andere winnaar van de verkiezingen waren de liberalen die met 7 zetels winst op 38 zetels uitkwamen.

D66, de partij waarmee het paarse avontuur in 1994 was begonnen, verloor echter tien zetels waardoor de partij uitkwam op veertien zetels. Dit verlies kon mede worden verklaard vanwege het

feit dat D66-leider Hans van Mierlo een slechte hand had in de keuze van zijn opvolger. Het was hem niet gelukt om Hans Wijers te strikken voor het lijsttrekkerschap. Na vier jaar ministerschap werd Wijers liever CEO van de multinational AKZO Nobel dan lijsttrekker van zijn partij. De tweede keuze van 65-plusser Van Mierlo viel ongelukkig genoeg op zijn generatiegenote Els Borst in plaats van op jonge kroonprinsen als Gerrit Jan Wolffensperger of Thom de Graaf. Voor de voormalige minister van Volksgezondheid bleek het lastig om het merk D66 - jeugdig met het patent op de juiste visie op een betere toekomst - aan de kiezer te verkopen.⁴³

Een ander smetje op het paarse feestje was het laagste opkomstpercentage sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970. In 1994 ging nog ruim 78% naar de stembus en nu was dat gezakt naar een historisch dieptepunt van 73%. Met het wegblijven van veel kiezers ging waarschijnlijk ook de ontevredenheid over de Nederlandse politiek ondergronds. Hans Janmaat had in 1994 met de Centrum Democraten nog drie zetels gewonnen, mede omdat door een groep kiezers bij deze verkiezingen het probleem van asielzoekers, immigratie en integratie als belangrijkste problemen in Nederland werden bestempeld.⁴⁴ Deze zetels gingen in 1998 verloren. Het 'cordon sanitaire' van de politieke partijen en de media in samenwerking met de verbaal weinig begaafde Janmaat

wierp zijn vruchten af.⁴⁵ Wellicht hadden hierdoor meer mensen zich van de politiek afgewend en ging het ongenoegen over vreemdelingen ondergronds, maar dat woog op tegen de afkeer van de politieke elite voor de nationalistische politicus.⁴⁶

3.1.3 De Januskop van het tweede paarse kabinet

De formatieperiode van het tweede kabinet-Kok duurde drie maanden. Omdat Groen Links met 11 zetels (+6) en de Socialistische Partij met 5 zetels (+3) ter linkerzijde van de PvdA aanhang hadden gewonnen, wilde de VVD in tegenstelling tot vier jaar geleden meer gedetailleerde afspraken maken in het regeerakkoord. Op deze manier moesten dissidente geluiden op de linkervleugel van de sociaal-democraten geminimaliseerd worden.⁴⁷ Met het dubbel zo dikke regeerakkoord werd de dualistische droom van vier jaar terug definitief begraven. De monistische politieke traditie van de kabinetten-Lubbers werd nu ook op papier hersteld.

Met Gerrit Zalm voor de tweede keer aan het roer als minister van Financiën bleef de financieel-economische koers ongewijzigd. Het zogenaamde structurele begrotingsbeleid, dat werkte met een trendmatig begrotingsbeleid waardoor de belastingopbrengsten werden becijferd alsof de economie trendmatig groeide en met schom-

melingen in de economische conjunctuur geen rekening hield, werd door Zalm ook tijdens het tweede paarse kabinet aangehouden. Privatisering van overheidsdiensten, deregulering en schaalvergroting in de publieke sector bleven het liberale overheidsbeleid bepalen.

Het tweede kabinet-Kok profiteerde van de internationale hoogconjunctuur en eind 1999 kondigde Zalm voor het eerst sinds 1973 een begrotingsoverschot aan.⁴⁸ Tussen de twee grootste regeringspartijen rees discussie over de besteding van financiële meevallers. De sociaal-democraten wilden meer geld naar zorg, onderwijs en infrastructuur, terwijl de liberalen streefden naar aflossing van de staatsschuld en lastenverlichting voor de burgers. Door de economische voorspoed werden uiteindelijk beide partijen tevreden gesteld. In vergelijking met het eerste paarse kabinet verliep de samenwerking binnen de coalitie wel stroever.

Na één jaar regeren was het kabinet zelfs tijdelijk demissionair omdat VVD-senator Hans Wiegel tijdens de tweede lezing van de grondwetswijziging over het door D66 zozeer gewenste correctief referendum in de nacht van 18-19 mei 1999 in de Eerste Kamer tegenstemde. Onder leiding van vice-president van de Raad van State Herman Tjeenk Willink, die eerder als informateur van het eerste paarse kabinet was opgetreden, werd het kabinet gelijmd.⁴⁹ Het onderlinge vertrouwen had een deuk gekregen; de kroonjuwelen

van D66 rond bestuurlijke vernieuwing raakten definitief hun schittering kwijt en konden worden opgeborgen.

Het belangrijkste beleid dat het tweede kabinet rond de eeuwwende wel uitvoerde was een ingrijpende wijziging van het inkomens- en vermogensbelastingstelsel door de VVD-PvdA-tandem Zalm-Vermeend. Op immaterieel vlak zorgde het 'progressieve stadskabinet' eind 2000 voor de invoering van het homohuwelijk, adoptierecht voor homoparen en een nieuwe euthanasiewet. Er ontstond echter steeds meer spanning tussen de VVD, waar lastenverlichting en de Zalmnorm heilig bleven, en de PvdA en D66 waar de roep om meer overheidsuitgaven steeds luider klonk. In de economische groei schulde, behalve vanwege gekisbebis tussen de regeringspartijen onderling over de verdeling van de meevallers, ook een ander gevaar omdat de urgentie bij de paarse bewindvoerders om grote hervormingsoperaties door te voeren in bijvoorbeeld de sociale zekerheid (WW,WAO, AOW) en de zorg naar de achtergrond verdween. De kosten van deze sociale voorzieningen drukten echter flink op de schatkist.⁵⁰ Het aantal arbeidsongeschikten was tijdens het tweede kabinet Kok opgelopen tot bijna een miljoen mensen en het aantal uitkeringen wegens ziekteverzuim steeg naar ruim vierhonderdduizend.⁵¹

De keerzijde van het gevoerde paarse beleid werd zichtbaar in de toestand van de collectieve sector.

Minister Borst van Volksgezondheid kreeg veel kritiek vanwege de lange wachtlijsten in de zorg. In vergelijking met landen als België, Duitsland en Frankrijk had Nederland beduidend minder huisartsen, specialisten en ziekenhuisbedden per 10.000 inwoners. De zorgkosten waren tijdens de paarse kabinetten echter wel van 54 miljard gulden in 1994 gestegen naar 85 miljard gulden in 2001.⁵² Terwijl de arbeidsproductiviteit in dezelfde periode in het Onderwijs afnam en in de Zorg slechts een lichte stijging liet zien, namen de kosten per eenheid product in het Onderwijs en de Zorg tussen 1995 en 2000 flink toe.⁵³

De invoering van de Tweede Fase en het Studiehuis zorgde in het Onderwijs voor veel onrust onder docenten. De uitgaven aan het onderwijs (4,7% procent van het bbp) lagen onder het niveau van de ons omringende landen, terwijl het aantal leerlingen per leraar, met name in het voortgezet onderwijs (17,1) hoger was.⁵⁴ Het ziekteverzuim in de collectieve sector bij het onderwijs (8,5), de zorg (7,8) en de politie (9,4) lag beduidend hoger dan in de marktsector (4,8).⁵⁵

Wat betreft de bestrijding van criminaliteit deed Nederland het ook een stuk slechter dan de ons omringende buurlanden. Terwijl het ophelderingspercentage van delicten in Duitsland 49 procent was, in Frankrijk 35 procent, Zweden 30 procent, Engeland 27 procent kwam Nederland in de jaren negentig niet verder dan 17,4 procent.

Slechts 12 procent van de vermogensdelicten werd opgehelderd, tegen 45 procent van de geweldsdelicten.⁵⁶ Het aantal agenten per 10.000 inwoners bedroeg in Nederland 256, terwijl het gemiddelde in de Europese Unie 375 per 10.000 inwoners was. De verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen zorgde voor problemen op het spoor en de economische groei leidde tot meer verkeer op de weg waarop het wegennet niet was berekend en vooral de Randstad te kampen had met fileleed. PvdA-minister van Verkeer en Waterstaat, Tineke Netelenbos, zag zich in 2001 gedwongen het toezicht op de NS weer te verscherpen.

Achter de positieve kengetallen van de Nederlandse economie tijdens de twee Paarse kabinetten met een stijgende BBP per hoofd, een grote koopkrachtstijging, een historisch lage werkloosheid, een daling van de staatsschuld en overheidsfinanciën die grotendeels op orde waren, gingen dus grote problemen schuil in de publieke sector.⁵⁷ Politicoloog Andries Hoogerwerf velde januari 2001 dan ook een hard oordeel over de erfenis van Kok waarin de Januskop van het gevoerde paars beleid treffend werd verwoord: 'De doeleinden van het regeerakkoord op het punt van staatsfinanciën, de werkgelegenheid en de economie zijn, ook dankzij de internationale economische wind in de rug, grotendeels bereikt. Maar het onderwijs, de gezondheidszorg, het openbaar vervoer en de veiligheid zijn aanzienlijk verslechterd.

Steeds meer kenmerkt Nederland zich door publieke armoede naast private overdaad.'⁵⁸

Ongeveer in dezelfde periode raakte SP-leider Jan Marijnissen in een politieke depressie vanwege het ideologische doodtij waarin de Haagse politiek verkeerde.⁵⁹ Hij publiceerde medio 2001 met enkele anderen in *NRC Handelsblad* het manifest 'Stop de uitverkoop van de beschaving'.⁶⁰ Het manifest kwam voort uit 'de zorg over de onverschilligheid van de overheid ten aanzien van de publieke zaak, de verschraling van de publieke sector, het geloof in de 'markt' als panacee en de algemene verzakelijking en vercommercialisering van de samenleving'.⁶¹ Veel Nederlanders deelden de mening dat de publieke voorzieningen beter moesten, maar het optreden van Marijnissen had weinig invloed op hun oordeel over de regering.⁶²

Binnen de eigen gelederen klonken er ook wel wat kritische geluiden over de twee kabinetten-Kok. Het wetenschappelijk bureau van de PvdA publiceerde een kritische terugblik over zeven jaar paars met daarin drie belangrijke conclusies.⁶³ De paarse kabinetten waren meer een voortzetting van het in het eerste kabinet-Lubbers begonnen beleid dan een breuk daarmee.⁶⁴ De tweede conclusie betrof het feit dat ondanks de financieel-economische sanering niet een duidelijke marsroute was ingezet die rekening hield met veranderende maatschappelijke omstandigheden. Becker cum suis constateerden namelijk

een onlogische voorkeur voor grote fysieke projecten (Betuwelijn, Schiphol), die ten koste waren gegaan van zowel de versterking van de kennisinfrastructuur en investeringen in onderwijs en zorg als de herinrichting van de verzorgingsstaat. Paars zette ook hier de reeds ingezette tendentie van Lubbers I door. De derde conclusie betrof de gebrekkige herkenbaarheid van de Partij van de Arbeid tijdens paars. De sociaal-democraten hadden volgens Paul Kalma, de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, te veel de liberalen gevolgd.⁶⁵ De belastinghervorming, het beleid van verzelfstandiging, privatisering en liberalisering waren twee sprekende voorbeelden van de dominante positie van de liberale beleidsagenda op economisch beleid.⁶⁶ Ook op Europees niveau was het volgens Kalma de sociaal-democraten niet gelukt om het liberaliseringsproces af te remmen.

Tijdens de paarse kabinetten was er volgens cultuurfilosoof Sjaak Koenis sprake van een combinatie van een sturende overheid, markt en halfslachtige politieke vernieuwing die nooit een vloeiend mengsel was geworden.⁶⁷ De paarse management-stijl zorgde er vooral tijdens het tweede kabinet Kok voor dat er uiteindelijk sprake was van een monistische, bedrijfsmatige werkende overheid, waardoor paars vanuit het centrum de touwtjes in handen hield en vanuit het bedrijfsmatige denken - prestatie-indicatoren en outputsturing - de politiek instrumenten in handen

gaf om vanuit de bestuurscockpit nog strakker te kunnen sturen.⁶⁸

Ondanks de interne en externe kritiek bleef het rustig in de paarse cockpit. De succesvolle verkiezingslogan van Bill Clinton uit 1992 *It's the economy, stupid* leek de overheersende denktrant van de paarse politieke elite goed samen te vatten. Kritiek op het liberale beleid van paars en de boekhoudersmentaliteit met nadruk op de korte termijn vond weinig weerklank op het Binnenhof en daarbuiten omdat veel mensen in Nederland na twee paarse kabinetten meer te besteden hadden dan daarvoor. In de zomer van 2001 stonden de PvdA en VVD elk op meer dan 40 zetels in de peilingen. Alleen D66 zakte verder weg en schommelde tussen de 8 en 9 zetels. De oppositie boezemde de twee grote coalitiepartijen niet al te veel vrees in: het CDA was vrij onzichtbaar in de media, en ook de SP en Groen Links haalden in de peilingen slechts een of twee zetels meer dan bij de laatste verkiezingen. De belangrijkste vertegenwoordigers van de grootste twee coalitiepartijen maakten zich op voor een voortzetting van paars en tijdens een vertrouwelijk etentje in de zomermaanden van 2001 spraken Ad Melkert, Hans Dijkstal, Frank de Grave en Dick Benschop als kopstukken van de PvdA en de VVD breeduit over paars-III.⁶⁹

Volgens Koenis, die een politieke stijl ziet als een strategie om problemen op te lossen, moest het succes van Fortuyn mede worden verklaard

vanuit diens populistische stijl die als breekijzer werd ingezet tegen het belangrijkste uitgangspunt van de paarse polderstijl namelijk het management van bovenaf.⁷⁰ De politieke managers van bovenaf van de PvdA en de VVD hielden in hun bespreking in voorbereiding van de verkiezingen van 2002 en de beoogde continuering van de macht nog geen rekening met de spelbreker Fortuyn.

3.2 Het andere geluid van de nieuwe realisten

Tot begin jaren tachtig werd het beleid ten aanzien van de etnische minderheden geleid door het vertrouwde recept van de verzuiling: integratie met behoud van identiteit.⁷¹ Neerlandica en filosofe Baukje Prins constateerde dat er zich sinds eind jaren tachtig geleidelijk aan een verschuiving voerde in het denken van een optimistisch geloof in multiculturaliteit als slechts een andere vorm van verzuiling en pluriformiteit naar een meer doelgericht en zakelijk streven naar integratie met meer verplichtingen en minder ruimte voor vrijblijvendheid. In 1994 zou deze ontwikkeling gestalte krijgen in de toen uitgebrachte contourennota *Integratiebeleid etnische minderheden* waarin de term minderhedenbeleid werd vervangen door integratiebeleid.⁷²

VVD-leider Frits Bolkestein was in de jaren negentig de belangrijkste politieke machtsfactor in Den Haag die kritiek op de islam had en

problemen rond de gebrekkige integratie van minderheden op de agenda probeerde te zetten. In *de Volkskrant* van 12 september 1991 publiceerde Bolkestein een paar fragmenten uit zijn toespraak over de ondergang van de Sovjet Unie voor de Liberale Internationale te Luzern onder de titel *Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt*, waarin hij stipuleerde dat de gebrekkige integratie van minderheden mede werd veroorzaakt door het cultuurrelativisme van de politieke elite in Nederland.⁷³ Ontwikkelingen in het buitenland, zoals de Salmon Rushdie-affaire en de vervolging van homoseksuelen in de Gazastrook, baarden de liberale voorman zorgen over de schaduwzijden van de islamitische cultuur. Deze en andere opiniestukken over problemen rond het Nederlandse asielbeleid en de multiculturele samenleving zorgden altijd voor veel heftige en voorspelbare reacties in dag- en weekbladen waarin vergelijkingen met de Tweede Wereldoorlog snel werden gemaakt.

Vanaf 1991 gold Bolkestein in progressieve kring als een islamofob en door linkse journalisten werd hij in (extreem-)rechtse hoek geplaatst. Willem Breedveld, politiek commentator van *Trouw*, vergeleek hem begin jaren negentig met oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann en PvdA-fractievoorzitter Jacques Wallage sprak in 1992 in de Tweede Kamer over onderbuikgevoelens die in de samenleving zouden bestaan en die

Bolkestein zou aanwakkeren. Er bestond een grote tegenstelling tussen de wijze waarop ‘welkendend Nederland’, door Fortuyn later de Linkse Kerk genoemd, hem in de racistische hoek probeerde te plaatsen en de electorale waardering die Bolkestein tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 en de Provinciale Statenverkiezingen van 1995 ten deel viel.

Beide overwinningen moeten worden toegeschreven aan de kritische geluiden die Bolkestein liet horen over het gevoerde asielbeleid en de afwijzende reactie daarop van de gevestigde orde.⁷⁴ Vervolgens lanceerde Bolkestein kort voor de verkiezingen van mei 1994 in een TV-uitzending van het actualiteitenprogramma *Brandpunt* in maart 1994 een zespuntenplan om de stroom asielzoekers te beperken. Hij riep de vraag op of Nederland niet te vol was en Bolkestein zei in de uitzending dat Nederland alleen nog maar vluchtelingen uit Europa moest opnemen. Aad Kosto, PvdA-staatssecretaris van Justitie, reageerde dat een strenger uitzettingsbeleid alleen maar kon als er *razzia's* werden georganiseerd en de hoofdredactie van *de Volkskrant* twijfelde openlijk aan zijn goede bedoelingen.⁷⁵

Met zijn plan zette Bolkestein het onderwerp asielzoekers tijdens de verkiezingen van 1994 duidelijk op de politieke agenda. Voor de lancering van zijn plan beschouwde 17% van de bevolking minderheden als het belangrijkste nationale

probleem en door toedoen van het rumoer rond de uitspraken van Bolkestein steeg dit percentage in de erop volgende weken tot 28%. De kiezers beloonden de rechtse liberale voorman voor zijn duidelijke standpunten en op 3 mei 1994 groeide de VVD-aanhang met bijna 50 procent en ging de VVD-fractie van 22 naar 31 zetels. Tijdens dezelfde verkiezingen haalde Hans Janmaat 3 zetels met zijn Centrumpartij.

De asielproblematiek die door Bolkestein op de agenda was gezet, kreeg een jaar later tijdens de Provinciale Statenverkiezingen van 1995 weer momentum omdat CDA-Europarlementariër Arie Oostlander Bolkestein vergeleek met Front Nationaal-leider Jean-Marie Le Pen. Bolkestein eiste excuses. De politieke rel die volgde was, electoraal gezien, een geschenk uit de hemel. De VVD haalde de beste verkiezingsuitslag ooit en werd met ruim 27% procent van de stemmen voor de eerste keer de grootste partij van Nederland.⁷⁷ In een terugblik benoemde Bolkestein een keer onomwonden de reden van deze overwinningen: ‘Je moet nooit onderschatten hoe diep de haat onder Nederlanders zit tegen Marokkaanse en Turkse immigranten. Mijn politieke succes berust op het feit dat ik naar die gevoelens heb geluisterd’.⁷⁸

Prins noemde de stijl en het denken van Bolkestein ‘nieuw realisme’. Prins waarschuwde voor dat ‘nieuwe realisme’: de ‘nieuwe realist’ wierp zich op als spreekbuis van de autochtone

bevolking en claimde volgens Prins het volgende gedrag: 'Een nieuw-realist, (...) is iemand met lef, iemand die niet aan zijn principes laat torren en die eisen durft te stellen aan anderen. Een nieuw-realist is recht door zee, zakelijk en nuchter, en heeft een afkeer van overdreven zorgzaamheid en 'watjes'. Een nieuw-realist kenmerkt zich dus door een aantal deugden die we gewoonlijk met mannelijkheid associëren'.⁷⁹ Overigens had Bolkestein in de jaren negentig ook binnen zijn eigen partij veel tegenstanders naar aanleiding van zijn stevige uitspraken over de islam en het minderhedenbeleid. Zijn voorganger Ed Nijpels betichtte hem na zijn Luzern-lezing van 'populisme' en de liberale jongerenorganisatie JOVD - waar Mark Rutte van 1988 tot 1991 de scepter zwaaide - beschuldigde hem van 'stemmingmakerij'.⁸⁰

De woordenwisselingen van Bolkestein en PvdA-fractievoorzitter Jacques Wallage over paars-I werden breed uitgemeten in de media. Hoewel voor iedereen duidelijk was dat beide fractievoorzitters verschillend dachten over het thema van de integratie, beschouwden sommige collega-voorzitters de ruzies vooral als wapengekletter.⁸¹ Bolkestein mocht op de monoculturele trommel slaan en dekte daarmee de rechterflank van de VVD af, maar de symbolische oprispingen van de liberale leider hadden geen concrete beleidsgevolgen.⁸² Voor de rol van Bolkestein, die tijdens paars-I vaak als 'oppositieleider binnen de

coalitie' optrad, werden in de media de termen 'Bolkemia' en 'voetzoekersliberalisme' gemunt omdat hij vaak eerst veel sputterde om uiteindelijk na kritiek van de coalitiegenoten in de Tweede Kamer bakzeil te halen.⁸³

Fortuyn had veel lof maar ook snijdende kritiek voor hem: 'Bolkestein was (...) een eloquente intellectueel, een uitstekend en volhardend debater, maar een slechte politicus. Nooit beet hij door, nooit riskeerde hij een ministers-of kabinetscrisis. Gevolg daarvan was dat ondanks wettelijke aanscherpingen van het beleid, het resultaat- in de zin van afname van de toestroom van asielzoekers-gedurende acht jaar negatief is geweest, niet in de laatste plaats omdat de overheid zelf voortdurend de hand licht met de eigen strengere regelgeving. Het mooiste voorbeeld daarvan is dat uitgeprocedeerde asielzoekers zelden feitelijk worden uitgezet'.⁸⁴ Volgens Prins werd de werkelijkheid verminkt door de performatieve werking van krachtige monoculturele uitspraken die door de realisten werden gebezigd. Prins pleitte voor meer nuance in het minderheden debat en plaatste tegenover het monoculturele discours van de 'nieuwe realisten' een constructief heterogeen geluid waarin tegenstrijdigheden juist centraal stonden.⁸⁵

Piet de Rooy concludeerde in 2002 aan het slot van zijn *Republiek van rivaliteiten* het volgende: 'Was ongelijkheid vroeger vanzelfsprekend en in de

orde der dingen besloten, nu zijn de grote verschillen vervaagd; daarmee is echter ook veel ervaring in de omgang met grote verschillen verloren gegaan'.⁸⁶ Juist in het debat over de multiculturele samenleving wees Prins in 2000 op de gebrekkige omgang met grote verschillen. De constatering van en de waarschuwing voor de stijl van de 'nieuwe realisten' is in het licht van de opkomst van Pim Fortuyn omineus. In de herfst van 2001 kreeg Prins zelf een felle aanvaring met een dan nog onbekende 'nieuwe realist' namelijk Ayaan Hirsi Ali, die hierna naar aanleiding van de moord op Theo van Gogh nader ter sprake zal komen.⁸⁷

De nieuw-realistische benadering van allochtonen met een steeds groter wordende nadruk op monoculturalisme kwam in de jaren negentig aan de oppervlakte, maar wat bij de bestudering van de omgang van de politieke partijen met het thema multiculturaliteit juist opvalt is de gedepoliteerde wijze waarop tijdens de paarse jaren met het thema werd omgegaan.⁸⁸ PvdA-coryfee Ed. van Thijn stelde in 1998 dat die partij 'duikgedrag' vertoonde in het integratiedebat en dat er een leemte in het verkiezingsprogramma ten aanzien van het minderhedenbeleid bestond.⁸⁹ De Rotterdamse hoogleraar in Staats- en Bestuursrecht Wim Couwenberg, de 'nestor van de Nederlandse publieke intellectuelen', had het over de jarenlange linkse repressie en depolitisering van in brede lagen levende kritiek op migratie-en integratie-

beleid en criminaliteitsbestijding. Een vrije discussie over deze onderwerpen was volgens hem een taboe in de PvdA.⁹⁰

De wijze waarop gevestigde politieke partijen voor de bevolking belangrijke vraagstukken als immigratie, de integratie van allochtonen en de Europese integratie lange tijd van de politieke agenda wisten te houden, had volgens politicooloog Jacques Thomassen zelfs veel weg van een gesloten bastion of kartel. Verzet daartegen moest dan ook wel de vorm aannemen van een verzet tegen de gevestigde politieke orde.⁹¹ Pleidooien voor een stringenter toelatingsbeleid van VVD-zijde stuitten op de ruimhartigheid van de PvdA die vaak werd gesteund door D66. De liberalen lieten zich in dit dossier meer en meer leiden door 'law-and-order' tegenover de sociaal-democraten, die zich juist profileerden als multicultureel en kosmopolitisch.⁹²

Als de politiek-correcte houding werd door de meeste politici, ook in het kabinet, de opvatting gehuldigd dat alle problemen soepel waren op te lossen als de bevolking de erkende asielzoekers ongeacht hun aantal maar in haar midden zou opnemen op weg naar een multiculturele samenleving.⁹³ Op deze wijze gaf de politiek zich over aan een onderschatting van de maatschappelijke gevolgen. Echt lastige punten zoals de toenemende criminaliteit en de problemen van de multiculturele samenleving werden buiten de politiek

gehouden die hierdoor een licht karakter kreeg.⁹⁴ De paarse managers wilden ideologische geschilpunten niet tot politiek maken. Het weggijken van de werkelijke problemen zou de paarse managers een aantal jaren later danig opbreken toen Fortuyn met een eclecticische boodschap zijn politieke idealen ontvouwde waarmee hij een grote groep kiezers aansprak.⁹⁵

De divergerende koers van de ‘nieuwe realist’ Frits Bolkestein werd tijdens de verkiezingen van 1998 niet tot inzet van de verkiezingsstrijd gemaakt. Hij probeerde met de presentatie van een tienpuntenplan in *de Volkskrant* nog wel aandacht voor problemen rond het asielbeleid te krijgen, maar mede omdat tijdens de campagne berichten opdoken over het extreem-rechtse verleden van campagneleider en kandidaat VVD-Kamerlid Hans van Baalen, werd het moeilijk voor de partij om met het thema asielzoekers te scoren zoals tijdens de verkiezingen van 1994 en 1995.⁹⁶ Een echt thema werd het tijdens de campagne niet. De sociaal-economische dimensie woog zwaarder dan de (multi-) culturele dimensie. De politieke elite taxeerde tijdens de verkiezingen van 1998 dat er nog geen duidelijk electoraal gewin te behalen viel door in te spelen op bestaande nationalistische gevoelens bij de kiezers.⁹⁷

Paars-I wilde liever electoraal cashen dan het integratiedebat hoog op de politieke agenda te plaatsen en de problemen rond de multiculturele samen-

leving serieus te agenderen en aan te pakken. De convergentie- en depolarisatiepolitiek tussen de VVD en de PvdA beleefde haar hoogtepunt toen aan de vooravond van de verkiezingen in 1998 Frits Bolkestein en Wim Kok impliciet opriepen om een stem op D66 uit te brengen.⁹⁸ Met het vertrek van Bolkestein in 1999 uit de Haagse politiek en met Hans Dijkstal als opvolger verdween definitief het rechtse monoculturalistische geluid uit het centrum van de macht. De PvdA kon weer opgelucht adem halen en de liberalen kregen met Hans Dijkstal als fractievoorzitter een leider die het vaak oneens was geweest met Bolkesteins standpunten in het minderhedendebat.⁹⁹

In de boezem van de partij ontwikkelde zich echter met Geert Wilders een belangrijke tegenstander van het multiculturele geluid waartegen Bolkestein, zijn politieke vader, zich altijd had verzet. Wilders had zich juist in de jaren negentig als beleidsmedewerker onder de vleugels van de vertrokken succesvolle rechtse liberale voorman Bolkestein kunnen opwerken tot kamerlid. De tijd van deze ‘nieuwe realist’ moest nog komen, maar aan het einde van het eerste paarse kabinet wezen de politicologen Huib Pellikaan en Jan de Keijser op de mogelijkheid dat in nabije toekomst de culturele dimensie een nieuwe breuklijn in de Nederlandse politiek kon worden. Volgens hen lag dit aan de afweging van de politieke elite of er electoraal winst viel te behalen door in te

spelen op nationalistische gevoelens van de massa.¹⁰⁰ De 'nieuwe realisten' liepen aan het einde van de twintigste eeuw warm, maar het monoculturele geluid werd door de politieke elite nog niet als belangrijk genoeg beschouwd om er politiek belangrijk onderwerp van te maken.¹⁰¹

Vanwege de grote toestroom van vluchtelingen uit Bosnië, Kosovo, Afghanistan, Angola en Irak, volle vluchtelingencentra, haperende noodopvang in lekke tenten op de Veluwe en de trage procedures bij de toekenning van een asielstatus in zijn algemeenheid, ontstond tijdens het tweede Paarse kabinet de noodzaak om een nieuwe, strengere, vreemdelingenwet te maken. De wet moest er snel komen, want de beelden van de lekkende Defensie-tenten met vluchtelingen op de Ermelose heide waren in de herfst van 1998 de wereld overgegaan en maakten Nederland, en dus ook het tweede kabinet-Kok te schande. Het totstandkomen van de wet, die in de zomer van 2000 werd ingediend door Job Cohen, PvdA-staatssecretaris van Justitie, ging met spanningen gepaard in de coalitie.¹⁰² Omdat Cohen in 2001 vertrok naar Amsterdam om daar burgemeester te worden, werd de wet uiteindelijk ingevoerd door partijgenoot Ella Kalsbeek, die als derde keus de nieuwe staatssecretaris was geworden. De PvdA'ers organisatieadviseur Hans Andersson, de eigenlijke architect van de wet, en Eberhard van der Laan, de voormalige fractievoorzitter van de PvdA in

Amsterdam bedankten voor de 'eer' om het werk aan de binnen de partijgeleerden gevoelige wet af te maken.¹⁰³ De asielprocedure werd verkort en het systeem van verblijfsvergunningen werd vereenvoudigd.

De daadwerkelijke invoering van de wet vond in april 2002 plaats, en Pim Fortuyn kon tijdens de campagne van 2002 nog ruimschoots schieten op het asielbeleid omdat strengere regelgeving door verschillende overheidsinstanties niet werd toegepast.¹⁰⁴ De invoering van de wet vond plaats terwijl de integratieproblematiek tijdens paars-II bijna volledig werd doodgezwegen en het kabinetsbeleid er vooral op gericht was om compromissen te vinden over het aantal asielzoekers. De verschillen van mening daarover waren overzichtelijker dan diepgaande discussies die raakten aan cultuur en religie. De drie regeringspartijen deden hun uiterste best om daarvan weg te blijven.¹⁰⁵ In het jaar dat de nieuwe vreemdelingenwet door de Eerste en Kamer werd goedgekeurd en negen jaar na de geruchtmakende Luzern-causerie van Bolkestein publiceerde de sociaal-democraat Paul Scheffer - die zich daarmee volgens Baukje Prins als 'nieuwe realist' ontpopte - een spraakmakend artikel met de titel 'Het multiculturele drama'.¹⁰⁶ Publiciste Elsbeth Ety voerde Scheffer op als de Johannes de Doper van de Verlosser Fortuyn.¹⁰⁷

De Tweede Kamer zag zich genoodzaakt om twee volle dagen te discussiëren over het Nederlandse

minderhedenbeleid door de opvlammende openbare discussie die was ontstaan door dit opinie-stuk. De heftige en lastige discussie over de sociale achterstelling van etnische minderheden en hun verplichte inburgering in een geloofwaardig Nederlands zelfbeeld werd volgens politicoloog Jos de Beus echter snel terzijde geschoven om zich te richten op een verbetering van lopend beleid zoals het taalonderwijs.¹⁰⁸ De Beus constateerde naar aanleiding van andere dossiers dat de partijpolitieke desoriëntatie steevast voerde naar meer consensusbeheer met goede bedoelingen dan een gedegen discussie.¹⁰⁹ Het primaat van de politiek was volgens hem tijdens de twee paarse kabinetten verdwenen.

In 2000 voorzag Thomassen de mogelijke opkomst van een rechtse populistische partij, omdat Dijkstal en de VVD naar het politieke midden was opgeschoven.¹¹⁰ Een jaar later stelde politicoloog Rudy Andeweg dat de consensus-democratie van paars-I en II een rechts vacuüm had geschapen dat in tegenstelling tot België, Frankrijk en Oostenrijk nog niet was opgevuld.¹¹¹ Binnen de VVD-fractie van de Tweede Kamer vond in het najaar van 2001 nog een heftige confrontatie plaats tussen Henk Kamp, die woordvoerder was over het asielbeleid en fractievoorzitter Dijkstal. Kamp had een stuk opgesteld waarin hij alle feiten over het falende asielbeleid op een rijtje had gezet en nu wilde betogen dat het asielbeleid volkomen had gefaald.

Dijkstal was het oneens met de conclusie en hij wilde niet dat de feiten werden genoemd.

De aanslag van de moslimfundamentalisten op het World Trade Centre van 11 september 2001 blies nieuwe wind in de zeilen van het monoculturalisme waardoor de kans op meer polarisatie in de Nederlandse politiek werd vergroot. Onder druk van de aanslagen in Amerika werd de huik door de VVD op het partijcongres van 25-26 januari 2002 snel verzet om een sterk monoculturalistische koers te kunnen varen tijdens de verkiezingsstrijd van mei 2002 waarin met name door toedoen van Fortuyn de voorheen verwaarloosde culturele dimensie een belangrijke rol was gaan spelen.¹¹² De onwil van de VVD-fractie leider Dijkstal om deze conservatieve toon uit te dragen kostte zijn partij veel stemmen aan de LPF.¹¹³ De voormalige minister van Binnenlandse Zaken wilde de snelle wending van het congres, die waarschijnlijk door opportunisme was ingegeven, niet maken en bestempelde het succes van Fortuyn in de peilingen als populisme en daar wilde Dijkstal niet aan meedoen.¹¹⁴

Kok was in een terugblik op zijn regeerperiode uiteindelijk na lang stilzwijgen kritisch over de manier waarop er tijdens Paars werd nagedacht over problemen rond minderheden en de asielproblematiek: 'Achteraf moet ik wel zeggen dat we te lang hebben uitgestraald dat de problemen met minderheden overwegend terug te voeren waren

op sociaal-economische en in veel mindere mate op sociaal-culturele factoren. In het kabinet spraken we natuurlijk vaak over de asielproblematiek, maar we hadden het veel minder over dat culturele aspect van de immigratie en de toenemende gevoelens van ongemak en onvrede rondom de overlast en de onveiligheid in met name de zwakkere wijken. (...) Terugkijkend hebben we de ernst ervan in zijn volle omvang onvoldoende tijdig onderkend'.¹¹⁵

3.3 Bestuurlijke vernieuwing gesmoord in de paarse praktijk van alledag

In zijn diesrede voor de Universiteit van Amsterdam voerde Piet de Rooy in 2004 de dichter en cultuurhistoricus Jacques Oerlemans op als een Cassandra. Deze zou volgens De Rooy met zijn stuk 'Eén-partijstaat Nederland' de kern van het succes van Pim Fortuyn twaalf jaar van te voren hebben beschreven.¹¹⁶ Het tragische van de mythische figuur Cassandra lag in het feit dat zij de gave van de profetie had gekregen, maar dat haar voorspellingen door niemand werden geloofd.¹¹⁷ Het opvoeren van Oerlemans als Cassandra was maar ten dele juist. De klacht van de historicus over het naar binnen gerichte Nederlandse politieke bestel dat voornamelijk door ijdele en op eigenbelang uitzijnde regenten werd bevolkt, die tezamen een één-partijstaat ('partitocratie')

vormden, kon namelijk rekenen op veel instemming van andere intellectuelen.¹¹⁸ De vernieuwing van de politiek ging Oerlemans echter te langzaam en twee jaar na zijn aanklacht sprak hij nog steeds van een politiek kartel en stelde hij het volgende: 'Je kunt schrijven wat je wilt, maar in de torentjes van de politieke klasse heeft men zijn walkman opgezet en klinken uitsluitend de vertrouwde geluiden en de juiste wachtwoorden'.¹¹⁹

Om een mogelijke kloof tussen de burgers en de politiek te dichten bleef het in Nederland in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw bij de instelling van een groot aantal commissies, zoals de commissie Cals-Donner, de commissie-Biesheuvel, de commissie Deetman en de Nationale Conventie.¹²⁰ Over de omgang van de politieke elite met de aanbevelingen van deze commissies velt politicoloog Thomassen een hard oordeel die in het verlengde ligt van de kritische visie van Oerlemans: 'Al deze commissies hebben dikke rapporten afgeleverd en een groot aantal voorstellen gedaan voor politieke en staatskundige vernieuwing, maar de politieke besluitvorming daarover heeft tot nu toe niet meer dan een klein muisje gebaard'.¹²¹ Zo werden de meeste voorstellen van de Commissie-Deetman (1990), onder andere om te komen tot een gekozen burgemeester, door de Tweede Kamer weggestemd.¹²² In 1993 kwam De Commissie-De Koning opgelucht met de geruststellende conclusie dat er niet zoveel mis

was met de relatie kiezer-gekozene.¹²³ De hoge opkomst bij de landelijke verkiezingen en de conclusie dat nog altijd ruim 90% van de kiezers de stem uitbracht op gevestigde partijen waren voor De Koning de twee belangrijkste redenen om al te grote relatieproblemen te verwerpen.¹²⁴

Echte durf op het gebied van democratische vernieuwing in de jaren voorafgaand aan paars ontbrak in Den Haag. De conclusie van de Commissie-Van Thijn, die tegelijkertijd met de Commissie-De Koning in 1993 was ingesteld, dat een direct gekozen burgemeester 'een te groot risico voor de slagvaardigheid van het lokaal bestuur zou kunnen opleveren' kan worden gezien als een goed voorbeeld van gebrekkige Haagse durf in zake bestuurlijke vernieuwing en weinig vertrouwen in de Nederlandse bevolking.¹²⁵ De voorstanders van bestuurlijke vernieuwing kregen een jaar later in 1994 hoop, toen de bestuurlijke vernieuwingspartij *par excellence* D66 met 24 zetels een grote overwinning boekte. De regeringsverklaring van 31 augustus 1994 vergrootte deze hoop: 'Het kabinet dat zich vandaag aan u presenteert wil ernaar streven het vertrouwen van de burgers in de politiek te versterken en de afstand tussen burgers en bestuur te verkleinen'.¹²⁶

Als meest concrete voornemen van politieke vernieuwing werd in de regeringsverklaring de invoering van een correctief referendum opgenomen. Bij de verdeling van de ministerposten

eiste D66 echter niet de logische post op van het ministerie van Binnenlandse Zaken van waaruit staatsrechtelijke vernieuwingen in gang worden gezet. D66-staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, Jacob Kohnstamm, kreeg de moeilijke en naar later bleek ondankbare taak om wetgeving in zake politieke vernieuwing door het parlement te krijgen. Zijn voorstellen om te komen tot een beperkt districtenstelsel bij Kamerverkiezingen door de kiezer een stem op een landelijke en tegelijkertijd op een regionale kandidaat te laten uitbrengen strandden in de Tweede Kamer. Vanwege slechte ervaringen in Rotterdam en Amsterdam met referenda over de vorming van grote stadsprovincies en de opdeling van steden in deelgemeenten werden er verschillende beperkende voorwaarden verbonden aan het correctief referendum. De uitgekleden voorstellen tot de noodzakelijke wijziging van de Grondwet kwamen in eerste lezing door de Tweede Kamer en Eerste Kamer, waarbij echter wel kwam vast te staan dat de vereiste tweederde meerderheid voor het door D66 zo gewenste referendum in de Eerste Kamer na verkiezingen zeker niet gegarandeerd was.¹²⁷

De wens van D66 om een symbolische slag te slaan aangaande bestuurlijke vernieuwing in de vorm van het uitgekleden correctief referendum werd tijdens het tweede kabinet-Kok in de Eerste Kamer door VVD-senator Hans Wiegel de kop ingedrukt.¹²⁸ In de 'Nacht van Wiegel', 18-19 mei

1999, kwam het kabinet daarom ten val. D66-fractievoorzitter Thom de Graaf had nog voor het debat in de Eerste Kamer duidelijk gemaakt dat zijn partij niets meer in het kabinet te zoeken had als er niet voor het voorstel zou worden gestemd en na de val sprak hij zich duidelijk uit tegen een mogelijke lijmpoging. Uiteindelijk stemde De Graaf toch in met het lijmen van het kabinet. Hiervoor kreeg hij een raadgevend referendum met een tijdelijk karakter terug waarvoor de grondwet niet hoefde te worden gewijzigd. Daarbij kreeg hij de toezegging van de andere coalitiegenoten dat zijn minister van Volksgezondheid, Els Borst, niet zou worden geslachtofferd vanwege het kritische eindrapport van de enquêtecommissie over de nasleep van de Bijlmerramp in 1992.

Juist in de periode van de demissionaire status van het kabinet werd dit rapport in de Tweede Kamer besproken. Er bleek uit dat het ministerie van Borst nalatig had gehandeld waardoor het aantal gezondheidsklachten nodeloos was toegenomen.¹²⁹ Omdat niet alleen Borst maar ook collega vice-premier Annemarie Jorritsma als oud-minister tijdens Kok I voor Verkeer en Waterstaat en Kok zelf als minister-president in dit rapport kritisch op de korrel werden genomen, hadden de regeringspartijen alle drie groot belang in het elkaar vasthouden tijdens de behandeling van het rapport en te komen tot een doorstart van het kabinet. De paarse regeringsploeg wilde de klus

verder afmaken en liet zich niet vanwege een kleine struikeling over een 'ideologisch' getint vraagstuk en de uitkomsten van de Bijlmerenquête stoppen. PvdA-commissielid Rob Oudkerk en D66-commissielid Marijke Augusteijn mochten voor de vorm tegenstemmen, maar het coalitiebelang won het van het zakelijke belang.¹³⁰

Paars had juist willen breken met dit soort regentengedrag en bij aanvang van het eerste paarse kabinet hadden de regeringsfracties beloofd, geen medelijden te zullen hebben met zwakke ministers.¹³¹ Met het CDA, volgens de paarse partijen de regentenpartij bij uitstek, in de oppositie zou de ouderwetste machtspolitiek, waarbij de regering dicteerde en de Tweede Kamer lijdzaam toekeek, worden afgezworen. Twee jaar voor paars-I had Bolkestein over de manier van politiek bedrijven door de christen-democraten al het volgende gezegd: 'Het CDA is de belichaming van de accommodatiepolitiek, die sinds de Tweede Wereldoorlog in Nederland is gevoerd. Een politiek van schikken en plooiën, van consensus. Dat leidt tot misvorming (...). Ik houd daar niet van. Ik preferer een duidelijk debat, een heldere lijn.'¹³²

De werkwijze van het tweede kabinet-Kok deed emeritus-hoogleraar politicologie Hans Daudt een jaar voor de verkiezingen van 2002 verzuchten dat de Nederlandse parlementaire democratie dood kon worden verklaard.¹³³ De staatsrechtelijke voorstellen waarmee D66 was begonnen

hadden volgens hem nog niets aan betekenis ingeboet als mogelijke middelen ter oplossing van het Nederlands democratisch tekort.¹³⁴ Het direct kiezen van verantwoordelijken kon volgens hem een Nederlandse traditie verbreken: ‘... het voortbestaan van deze anoniem gekozenen in Raden, Staten en Kamer sluit wel goed aan bij de bijkans onuitroeibare Nederlandse regentenninging om geen persoonlijke politieke verantwoordelijkheid te aanvaarden, noch als gekozene, noch als gezagsdrager. Men voelt zich gaarne ondergedompeld in de collectieve onverantwoordelijkheid van het collegiale bestuur’.¹³⁵

3.4 De verbroken belofte van dualistische paarse politiek

Ondanks de beloftes om te komen met een nieuwe vorm van politiek bedrijven waarin dualisme een belangrijke rol zou spelen, was dit uiteindelijk tijdens beide kabinetten niet gelukt. Tijdens affaires met een politieke lading werden paarse ministers, die vanuit het oogpunt van de ministeriële verantwoordelijkheid eigenlijk hadden moeten opstappen, met behulp van traditionele machtsmiddelen in het zadel gehouden.¹³⁶ Onder de kabinetten-Kok werd geen einde gemaakt aan het bedrijven van ouderwetse machtspolitiek. Torentjesoverleg en fractiediscipline, waarmee de christen-democraten in het verleden iedere vorm

van dualisme zo veel mogelijk hadden gekneveld, waren ook bij paars eerder regel dan uitzondering.

Behalve de beschreven manier van politiek overleven na de Nacht van Wiegel en de Bijlmer-enquête tijdens het tweede kabinet-Kok laat het overzicht van de vierjarige ambtstermijn van de D66-minister van Justitie Winnie Sorgdrager zien dat de CDA-politiek van ‘schikken en plooiën’, die door Bolkestein nog zo werd verfoeid, ook al tijdens Paars I ruimschoots plaatsvond.¹³⁷ De succesvolle VVD-lijsttrekker had in 1994 niet gekozen voor een ministerspost, maar was als fractievoorzitter juist in de Tweede Kamer gebleven om mede vorm te geven aan dualisme in de politiek waarop hij en de rest van paars bij aanvang zo had gehamerd. Bolkesteins pleidooi voor dualisme ten spijt bleef Sorgdrager ondanks verschillende affaires rustig op haar post zitten. Ze stond hierin niet alleen. De fractieleiders van de coalitiepartijen - waaronder Bolkestein zelf - hielden puur op basis van machtsbehoud verschillende collega-ministers overeind ondanks dat zij met haar betrokken waren bij verschillende politieke affaires. Machtsbehoud bleek ook voor de paarse partijen een doel op zich te zijn geworden, waarmee zij in dezelfde val traptten als de christen-democraten.¹³⁸

Toen de parlementaire enquêtecommissie opsporingsmethoden, gemeenlijk naar de voorzitter Maarten van Traa (PvdA) ‘Commissie-Van Traa’ genoemd, naar aanleiding van de IRT-affaire in

1996 met harde conclusies kwam over de betrokken partijen rond het Interregionaal Rechercheteam Noord-Holland/Utrecht, weigerden Sorgdrager en de VVD-minister van Binnenlandse Zaken Hans Dijkstal de verantwoordelijke politie- en justitie-ambtenaren disciplinair te straffen. Ook Sorgdragers eigen PvdA-staatssecretaris van Justitie Elisabeth Schmitz kwam vanwege de IRT-affaire ingevolge haar vorige baan als burgemeester van Haarlem onder vuur te liggen, maar ook zij hoefde niet af te treden omdat de regeringsfracties haar steunden.

De kritiek van de commissie van Traa over het functioneren van het opsporingsapparaat was stevig en het Haarlemse politiekorps bleek het brandpunt te zijn van het oprekken van bepaalde opsporingsmethoden bij het oprollen van criminele organisaties in met name de drugshandel. De commissie constateerde een drievoudige crisis in de opsporing: onvoldoende regeling van het gebruik van opsporingstechnieken, gebrekkig toezicht van de zogeheten driehoek (korpschef, burgemeester, officier van Justitie) op het onderzoek en het ontbreken van samenwerking tussen politie en justitie die samen het opsporingsapparaat vormden. De verantwoordelijken werden echter niet gestraft. De hele Kamer was teleurgesteld over de afwikkeling van de IRT-affaire en commissievoorzitter Van Traa gaf uiting aan zijn teleurstelling door te stemmen voor een motie van

afkeuring die door de oppositie was ingediend.

Tijdens de openbare verhoren van de enquêtecommissie was al gebleken dat het niet alleen in Haarlem aan regie had ontbroken, maar dat de hoogste baas van het Openbaar Ministerie in Amsterdam, procureur-generaal Rutger van Randwijck, ook had gefaald in het houden van toezicht. Zonder dat Sorgdrager werd ingelicht, regelde haar hoogste ambtenaar, de secretaris-generaal, een riante afvloeiingsregeling met Van Randwijck waarvan de positie inmiddels onhoudbaar was geworden. De minister kwam vol in de wind te staan nadat de regeling in de openbaarheid was gekomen. De hele kamer, de regeringspartijen inclusief, was verontwaardigd over de gang van zaken. De ongeschreven staatsrechtelijke regel wil dat er sprake is van vertrouwen zolang er geen wantrouwen is uitgesproken. Deze Haagse logica lapt Sorgdrager aan haar laars en ze nam een vlucht naar voren door te dreigen met aftreden behalve als de drie fractievoorzitters van de regeringspartijen ieder afzonderlijk heel nadrukkelijk hun vertrouwen in haar zouden uitspreken. De rijen werden gesloten want met het aftreden van de minister van Justitie zou het hele kabinet in gevaar zijn gekomen. De hoge ambtenaar die haar positie in gevaar had gebracht werd wel aan de kant gezet.

Het gezag van de minister kwam verder onder druk te staan door twee affaires, de Securitel-

affaire en de affaire-Bouterse, die zich medio 1997 snel na elkaar aandienen. Sorgdrager en haar partijgenoten Hans van Mierlo en Hans Wijers lieten tijdens deze affaires duidelijk steken vallen. De drie D66-ministers stelden doorregeren echter boven het belang van politieke zuiverheid. In de Securitel-affaire beschermde D66-voorman Hans van Mierlo zijn ongelukkig opererende minister van Justitie en zijn minister van Economische Zaken Hans Wijers met behulp van het zware dreigement dat het kabinet zou vallen als de kritiek van coalitiepartijen niet werd ingeslikt. Beide D66-ministers bleken namelijk verantwoordelijk te zijn geweest voor het niet aanmelden van honderden regelingen met technische voorschriften bij de Europese Commissie, waardoor deze in bepaalde gevallen vanwege een uitspraak in 1996 van het Europees Hof ongeldig werden verklaard. Door de druk van Van Mierlo liep de zaak voor de ministers met een sisser af.

Niet veel later bleek dat Sorgdrager in de zomer van 1997 in samenwerking met haar partijgenoot-minister van Buitenlandse Zaken, Hans van Mierlo, het internationale arrestatiebevel tegen de Surinaamse oud-legerleider Desi Bouterse, die van drugsmokkel naar Nederland werd verdacht, niet ten uitvoer had gebracht op het moment dat Bouterse in Brazilië kon worden opgepakt. In de Tweede Kamer waren alle partijen, behalve de D66-fractie, zeer kritisch. Van Mierlo eiste weer

dat de twee coalitiegenoten in de Tweede Kamer hun kritiek terugnamen. De PvdA-fractie bond snel in, maar de VVD'ers kwamen in de kamer pas tot bedaren na torentjesoverleg waarin Kok had bedreigd met de val van het kabinet.

Tegen het einde van paars-I werd pijnlijk duidelijk dat de problemen op het Ministerie van Justitie en bij het Openbaar Ministerie nog steeds niet waren opgelost en tijdens de affaire-Steenhuis, januari 1998, kreeg Sorgdrager zelfs te maken met een muitende top van het Openbaar Ministerie. Dit kwam omdat de minister ook nu weer geen greep bleek te hebben op haar eigen ambtenaren waaronder pijnlijk genoeg ook de nieuwe secretaris-generaal bleek te zitten. Op verzoek van de minister zelf had onderzoeksburo Bakkenist een rapport opgesteld waarin stevig werd uitgehaald over het functioneren van politie en justitie in Groningen. Procureur-generaal Dato Steenhuis had al jarenlang geklaagd over deze misstanden in zijn ressort. Het rapport raakte echter besmet toen bleek dat dezelfde Steenhuis een betaalde bijbaan had bij onderzoeksbureau Bakkenist. Sorgdrager wist niets van die bijbaan, maar vervelend genoeg haar ambtenaren en secretaris-generaal wel. De laatste ging al even autonoom als zijn voorganger te werk, want zonder de minister in te lichten overlegde deze met de voorzitter van het college van procureurs-generaal, Arthur Docters van Leeuwen, over een vertrek van Steenhuis.

Docters van Leeuwen lag dwars en dreigde met het opstappen van de hele top van het Openbaar Ministerie als Steenhuis werd ontslagen. De spanningen tussen het ministerie en het Openbaar Ministerie namen verder toe. Op het moment dat Sorgdrager aan de Kamer haar onderzoek over mogelijke beïnvloeding van het rapport door Steenhuis bekend wilde maken, dreigde Steenhuis met een kort geding. Hij werd hierin gesteund door de overige procureurs-generaal. Een gigantische rel was geboren. Minister-president Kok en de meerderheid van de Tweede Kamer schaarden zich achter de minister. Steenhuis werd overgeplaatst en Docters van Leeuwen moest vertrekken.

De affaire toonde aan dat Sorgdrager haar ambtenaren op het ministerie niet onder controle had, maar wat in het licht van de toenemende zware criminaliteit in Nederland tijdens de Paarse jaren misschien nog wel erger was, was het feit dat de broodnodige samenwerking tussen Justitie en het Openbaar Ministerie volledig ontbrak om tegemoet te komen aan de oproep van de commissie-Van Traa om met grote voortvarendheid de reorganisatie van het OM en een strakkere binding van het OM aan het ministerie te verwezenlijken. Niet alleen vanuit het leerstuk van ministeriële verantwoordelijkheid had Sorgdrager tijdens één van de beschreven affaires beter kunnen aftreden, maar ook omdat zij met haar partijachtergrond de politieke waarden van politieke vernieuwing

en streven naar politieke duidelijkheid beter had moeten dienen.

Haar politieke leider, Hans van Mierlo, was in augustus 1994 na de vorming van het eerste kabinet nog met een paarse Mercedes het Binnenhof komen oprijden. Vol bravoure stapte hij uit. Met een kabinet zonder christelijke partijen zou alles anders worden en een einde worden gemaakt aan de achterkamertjespolitiek.¹³⁹ De manier waarop de jonge dynamische politicus van weleer, die als mede-oprichter van D'66 nog had gesproken over het laten ontploffen van het Nederlandse politieke bestel, zich juist in de politieke paarse macht-spraktijk van alledag had ontpopt als representant van de ouderwetse regentenpolitiek toonde aan dat er tussen zijn politieke droom en daad veel wetten en praktische bezwaren waren gaan staan. Kijkend naar de wijze waarop er werd omgegaan met plannen rond bestuurlijke vernieuwing en de manier van politiek bedrijven tijdens de kabinetten-Kok kreeg de minister-president uiteindelijk gelijk met de stelling in 1994 dat de paarse regering een gewoon kabinet zou zijn. De aanklacht van Oerlemans uit 1990 over Nederland als één-partijstaat ('partitocratie') bleef ook tijdens paars springlevend. Daudt meende echter dat voor de volgende verkiezingen (die van 2002) het onbehagen nog onvoldoende gestructureerd was, waardoor er weinig zou veranderen.¹⁴⁰

3.5 De paarse belastinghervorming¹⁴¹

Dat er in Den Haag wel degelijk snel aan structurele veranderingen kon worden gewerkt, laat de invoering van de paarse belastinghervorming zien. Binnen vierehalf jaar was het Nederlandse belastingstelsel ingrijpend gewijzigd. Zonder te uitvoerig in te gaan op de inhoud van het nieuwe belastingbeleid kan worden gesteld dat dit stelsel afbreuk doet aan het draagkrachtbeginsel dat 'de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen'.¹⁴² De nieuwe inkomstenbelasting, waarin de hoogste schijf van 72 % werd afgevlakt naar 60%, kwam het meest de middengroepen en veelverdieners te goede.¹⁴³ De collectieve lasten waren midden jaren negentig verlaagd, waardoor tevens het belastingpeil was gedaald. Ondanks het feit dat de belastbaarheid van de factor arbeid was afgenomen en die van de factor milieu was vergroot, kon het nieuwe belastingstelsel meer worden gezien als opsteker voor de VVD dan voor de PvdA.¹⁴⁴ De inkomensverdeling was in de jaren negentig schever geworden.¹⁴⁵ Een feit dat door de liberalen als wenselijk werd gezien en door de sociaal-democraten van oudsher als onwenselijk werd beschouwd.

Het mechanisme om een belangrijk onderwerp, zoals we bij de bespreking van het minderheden-debat reeds hebben gezien, niet tot inzet van verkiezingen te maken, komt terug bij de plannen tot de hervorming van het belastingstelsel.

Ondanks het belang van het onderwerp of zoals twee cynische journalisten stelden *juist* vanwege het belang van het onderwerp werd zij niet tot inzet van de verkiezingen van 1998 gemaakt.¹⁴⁶

Politicooloog De Beus meende dat tijdens de verkiezingen van 1998 geen enkele grote partij de spanning aansneed tussen de opiniepeilingen die aangaven dat er veel steun was voor rechtvaardigheid naar draagkracht en nivellering, de verwatering van het draagkrachtbeginsel in de praktijk en het door het kabinet voorgenomen afscheid van de draagkracht.¹⁴⁷ Kritische woordvoerders van de Tweede-Kamerfracties van VVD en D66 werden tijdens de verkiezingscampagnes van 1998 vervangen. Het regeerakkoord van het kabinet- Kok II bevatte een aparte bijlage waarin het belastingcompromis tussen de PvdA, VVD en D66 in detail werd uitgeschreven. Het financiële duo Zalm-Vermeend beleefde tijdens de formatie van dit kabinet zijn 'finest-hour'.¹⁴⁸ De uitvoerige behandeling van het wetsvoorstel ten spijt concludeerde De Beus dat de belastinghervorming (herfst 1998- lente 2001) een vorm was van politieke routine in het traditionele bestel.¹⁴⁹ Hij koppelde de invoering aan enkele klassieke spelregels die politicooloog Arend Lijphart in 1968 formuleerde voor de Nederlandse pacificatiepolitiek: zakelijkheid, topberaad, evenredigheid, depolitisering, geheimhouding en, vooral, 'de regering regeert'.¹⁵⁰ Het debat over het onderwerp werd binnen Den

Haag gehouden en onder een technocratische stolp geplaatst waardoor de invoering zonder grote weerstand kon plaatsvinden.¹⁵¹ Het belastingcompromis dat tijdens de formatie tussen de drie partijen was gesloten werkte als een fait accompli. In *Zeven jaar paars* (2001) werd onomwonden gesteld dat dit compromis ten koste was gegaan van zwaarwegende sociaal-democratische uitgangspunten als een meer rechtvaardige inkomensverdeling en progressieve belastingheffing.¹⁵² Het betrof een compromis dat meer neerkwam op een pragmatische uitruil dan de weergave van mogelijke sociaal-democratische idealen.

In 1995 kondigde de huidige directeur van de Teldersstichting, het wetenschappelijke bureau van de VVD, Patrick van Schie, indachtig de rede van Bolkestein in Brugge aan, dat het sleutelen aan de *liberale* democratie onder paars-I kon beginnen.¹⁵³ Het tweede kabinet-Kok beschouwde de ingrijpende herziening van de inkomstenbelasting (IB) als een van zijn belangrijkste wapenfeiten.¹⁵⁴ In 2001 was Kok II uitgesleuteld.

3.6 Paars-III staat klaar

Deze schets van de politieke paarse cultuur aan het einde van de twintigste eeuw laat duidelijk zien dat in vergelijking met voorafgaande kabinetten er eerder sprake was van continuïteit dan discontinuïteit in de manier van politiek bedrijven.

De Nederlandse pacificatiepolitiek, de no-nonsense kabinetten van Lubbers en het paarse pragmatisme lagen meer in elkaars verlengde dan Hans van Mierlo als belangrijkste initiator van paars aan het einde van de rit wilde toegeven.¹⁵⁵ Het verketterde monisme van de christen-democraten was door de paarse partijen voortgezet met behulp van een politieke stijl die, zoals we hebben gezien, zorgde voor een volkomen dichtgetimmerde niet-dualistische manier van regeren die mede tot uiting kwam bij belangrijke politieke onderwerpen zoals de afhandeling van de IRT-affaire en de invoering van een nieuwe belastingwet.¹⁵⁶

De voorspellingen van Van Schie en Bolkestein waren meer uitgekomen dan zij bij aanvang van paars-I hadden durven dromen. De financiële discussie tussen de PvdA en de VVD waar de sociaal-democraat Becker in 1995 nog op hoopte had nauwelijks plaatsgevonden en als zij al was gevoerd dan was zij door het paarse technocratische consensusbeheer afgevlakt en op een meer liberaal-pragmatische dan op een sociaal-democratisch-pragmatische wijze ingevuld. Gegeven de tijdgeest kan deze keuze worden begrepen, maar op de lange termijn leidt een gebrekkige ideologische verankering van beleid tot twijfel bij de kiezer. Bestuurskundige Roel in 't Veld verwoordde dit gevoel als volgt: 'dan raak ik in de war tot ik begrijp dat politiek niets meer met ideologie te maken heeft'.¹⁵⁷ Even voordat de storm in politiek

Nederland zou gaan losbarsten bagatelliseerde Piet de Rooy de kritiek op de paarse manier van politiek bedrijven: 'Al moet dit oordeel voor een deel worden toegeschreven aan intellectuelen die zich wat vervelen bij die herhaalde loftuitingen op het Nederlandse 'poldermodel' en zich beter thuisvoelen in een wat pittiger ideologisch klimaat met hardere tegenstellingen en een meer opgewonden debat'.¹⁵⁸ De politieke elite had van dit soort intellectuelen electoraal niets te duchten.¹⁵⁹

Ongeveer op hetzelfde moment dat De Rooy met zijn analyse van deze kritiek kwam, keerden de grootste partijen en de belangrijkste media in de veronderstelling dat de verkiezingen van 2002 zouden gaan tussen de VVD en de PvdA.¹⁶⁰ De vraag of Dijkstal dan wel Melkert de nieuwe minister-president zou worden, hield de partijtop van beide partijen eind 2001 meer bezig dan de mogelijkheid van een spannende verkiezingstijd waarin, om met Oerlemans te spreken, de 'partitocratie' werkelijk tegenstand van een persoon buiten de bestaande politieke elite zou moeten duchten. Men ging uit van een overzichtelijke verkiezingscampagne in de lijn van de verkiezingen van 1998.¹⁶¹

Met het naderen van de verkiezingen was voor de centrale spelers paars-III een serieuze optie. Kok liet door topambtenaar Wim Kuijken en directeur Paul Schnabel van het Sociaal Cultureel Planbureau beleidsverkenningen uitvoeren voor

onderwijs en zorg, waarmee hij een deel van de agenda van paars-III alvast invulde. Paars III werd serieus overwogen omdat het CDA nog steeds niet was hersteld van het vertrek van Lubbers. De recente felle strijd om het politiek leiderschap van het CDA was hiervan het treffende voorbeeld. Uit deze strijd kwam oktober 2001 het onbekende kamerlid Jan Peter Balkenende als winnaar naar boven. Niemand in Den Haag hield eind 2001 echter rekening met een belangrijke rol voor deze weinig aansprekende en nog onervaren leider met een academische achtergrond tijdens de landelijke verkiezingen van 2002.

Met het afscheid van Wim Kok en de presentatie van Ad Melkert als zijn opvolger op het partijcongres 15 december 2001 werd het einde van de paarse politiek ingeluid. De verpersoonlijking van deze verzakelijkte politiek verdween van de politieke arena en Melkert diende het imago van toekomstige minister-president in snel tempo aan te nemen om de kiezer te overtuigen van zijn leiderschapskwaliteiten. De eerste toespraak van Melkert op het PvdA-congres van 15 december 2001 werd enthousiast ontvangen en de commentaren in de kranten waren lovend. De teneur in de media was dat het wel goed zou komen met Melkert en dat de leiderschapswisseling bij de PvdA veel beter was verlopen dan bij het CDA. Deze reactie werd ingegeven door het feit dat de meeste Nederlandse media volgens bestuurs-

kundige Jouke de Vries progressieve vooroordelen hadden en het succes van paars deels een creatie was van de pers.

Volgens PvdA-strategen hoefde Melkert zich geen zorgen te maken om Fortuyn wiens plannen geen financiële onderbouwing hadden en dan ook niet ter goedkeuring aan het Centraal Plan Bureau waren voorgelegd. Bovendien achtte men het binnen de PvdA onmogelijk dat een openlijk homoseksuele politicus in Nederland minister-president zou kunnen worden. Mocht een partij al last krijgen van deze rechtse politicus, dan was dat de VVD, die met het vertrek van Bolkestein naar Brussel en zijn opvolger sociaal-liberaal Dijkstal de rechterflank van de VVD ongedekt liet.¹⁶²

De technocratische Melkert, die zijn machtspositie binnen de partij voornamelijk had verkregen vanwege zijn expertise in politiek-bestuurlijk management, ondervond tijdens de verkiezingscampagne dat het politieke ambacht alleen niet meer genoeg was om electoraal te scoren omdat door toedoen van Pim Fortuyn de bordjes van het politieke spel inmiddels waren verhangen.¹⁶³

Meerdere partijgenoten hadden Kok nog gewaarschuwd voor de electorale gevolgen van de kandidatuur van Melkert als eerste man. Generatiegenoot Jan Pronk sprak zich net zoals anderen binnen de PvdA uit voor partijgenoot Johan Stekelenburg, die als burgemeester van Tilburg een grote populariteit genoot. Pronk was

tegenover Kok keihard in zijn oordeel over Melkert als lijsttrekker: 'Ik zei: als je Melkert naar voren schuift, dan betekent dat dat we de verkiezingen gaan verliezen. Maar hij was daar niet vanaf te brengen. Ik vind wel dat hij daardoor ook medeverantwoordelijk is voor het verlies dat de PvdA heeft geleden. (...) Stekelenburg had, net als Kok zelf, mensen van Fortuyn kunnen weghouden. (...) Melkert boezemde totaal geen vertrouwen in. Hij is een zeer intelligente politicus, maar hij stootte mensen af. (...) Er waren veel mensen die dat toen hebben gezegd, ik was zeker niet de enige'.¹⁶⁴

3.7 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk constateerde ik bij Wim Kok en Hans Dijkstal een fixatie op de korte termijn in hun analyse van de winst van de Lijst Pim Fortuyn. Door louter en alleen te kijken naar de turbulente verkiezingsperiode begin 2002, raakt de historische dimensie van de kritiek op het establishment overschaduwd en blijft de maatschappelijke inbedding van het fenomeen Fortuyn achterwege. Kok en Dijkstal hadden kritiek op het feit dat de (politieke) inhoud ten koste ging van de nadruk op personen. Het kiezersvolk werd verweten dat zij zich door een kortstondige 'mediahype' lieten beïnvloeden of, indachtig de hogere macht waar Kok over sprak, lieten betoveren.

Het paradoxale van de eigen analyse van de betrokkenen ligt nu juist in het feit dat Kok en Dijkstal blijk gaven van datgene dat ze het volk juist verweten, namelijk gevoelig zijn voor een korte-termijnontwikkeling - het optreden van Fortuyn in het huidige mediatijdperk -, zonder ontvankelijk te zijn voor de politiek inhoudelijke boodschap en de historische context van deze boodschap voor de langere termijn. Uitzonderlijk collectief gedrag is het product van een samenspel van factoren, niet de spontane uitdrukking van een stemming van het moment.¹⁶⁵ Als Kok en Dijkstal zelf kritischer naar het verleden hadden gekeken, dan was hun ongelooft en verbazing over het succes van Fortuyn minder groot geweest.

In dit hoofdstuk komt naar voren dat zijn kritiek in het verleden reeds in verschillende toonaarden binnen en buiten Den Haag had geklonken. De paarse kabinetten hadden vooral op financieel-economisch vlak mooie resultaten laten zien. De nadruk op marktdenken en de uitvoering van een neoliberale agenda in een krachtenveld, waarin er geen politiek alternatief voor paars leek te zijn, had de ogen echter gesloten voor verschillende problemen die speelden in de kwartaire sector. De paarse politici wilden tijdens de verkiezingen van 2002 logischerwijs de schaduwzijden van het gevoerde beleid niet benoemen.

Intussen waren er in de jaren negentig steeds meer asielzoekers naar Nederland gekomen en

in veel steden, zoals Rotterdam, werden verschillende problemen rond veiligheid en criminaliteit steeds duidelijker zichtbaar in de snel verkleurende binnenstad met meer dan 150 nationaliteiten. De Amsterdamse grachtengordel-elite die paars in de steigers zette had daar minder mee te maken. Terwijl Herman Tjeeenk Willink, informateur van paars-I en lijmer van paars-II, vanuit zijn huis naar buurt- en stadsgenoten Kok, Bolkestein en Van Mierlo wandelde om de cultureel-progressieve koers van de paarse jaren uit te zetten, kreeg Fortuyn midden jaren negentig op de fiets door Rotterdam steeds meer voeding voor een cultureel-conservatieve agenda.¹⁶⁶

Dat andere culturen en godsdiensten, waaronder de islam, botsten met verschillende waarden van de open westerse samenleving stelde hij als intellectuele buitenstaander vanaf die tijd steeds vaker aan de kaak, maar stevige islam-kritiek en het wijzen op de grote problemen van de multi-culturele samenleving waren vóór maar ook na elf september 2001 nog steeds taboe-onderwerpen op het Binnenhof die door de belangrijkste politieke partijen niet tot inzet van de verkiezingen werden gemaakt. Het onbehagen hierover kan niet alleen worden verklaard door stil te staan bij datgene wat paars wel en datgene wat paars juist niet heeft gedaan, maar ook door het vizier te richten op ontwikkelingen binnen de burgerij, de samenleving en de media die het succes van het

fenomeen Fortuyn hebben vergroot en het mechanisme hebben versterkt om hem als charismatisch leider te zien.

Noten

- ¹ Pels, De geest van Pim, 17.
- ² *de Volkskrant*, 4 januari 2003.
- ³ Pels, *Geest*, 48.
- ⁴ Joop van Holsteyn en Cas Mudde (red.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002) 151-152; vgl. *Algemeen Dagblad* (26 mei 2000) met *NRC-Handelsblad* (1 maart 2003).
- ⁵ Het is opmerkelijk dat er, ondanks de grote impact van 'Nine-eleven' op ook de Nederlandse samenleving (en politiek), blijkens de bibliothecaire opgaven in het Picarta-systeem geen serieuze, kritisch-analyserende publicatie over die aanslag en de gevolgen daarvan is verschenen.
- ⁶ Van Gunsteren en Andeweg, *Het grote ongenoegen*, 51.
- ⁷ In hoofdstuk 5 is te lezen hoe een bedreigde burger die normaliter weinig boeken koopt - laat staan politieke boeken - zich laat inspireren door het boek van Pim Fortuyn.
- ⁸ Zie voor de bekendheid van de naam van het partijprogramma in het algemeen: Jan C.P.M. Vis, *Gegevens over de politieke kennis van Nederlanders* (Amsterdam 1996) 44.
- ⁹ De Rooy en Te Velde, *Met Kok*, 215.
- ¹⁰ *Ibidem*, 158; zie ook aldaar, 230: de metafoer heeft De Rooy te danken aan de eveneens Amsterdamse historicus Maarten Brands.
- ¹¹ *Ibidem*, 212.
- ¹² Oudenampsen, *'De politiek van populisme-onderzoek'*, 31.
- ¹³ Twee recente boeken waarin dit mechanisme voorkomt zijn Wansink, *Het land van Beatrix* en Piet de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- ¹⁴ Vaak betreft het hier interne partijkritiek waarmee ik doel op het feit dat ook enkele vooraanstaande leden van de PvdA kritiek hadden op het paarse beleid.
- ¹⁵ *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.
- ¹⁶ In hoofdstuk 4 volgt een samenvatting van *De puinhopen van acht jaar Paars*.
- ¹⁷ Van Gunsteren-Andeweg, *Het grote ongenoegen*, 88; vgl. F.H. Becker 'Paars Licht. De verhouding tussen VVD en PvdA, 1982-1994', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 148-165; 162-163; zie over de moeizame onderhandelingen J.Th.J. van den Berg, 'Een hete zomer op het Binnenhof. De formatie van het kabinet Kok in zeven paradoxen', *Socialisme en Democratie* (1994) 455-463.
- ¹⁸ Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 330; 266-338: de ondergang van Brinkman; 281: Ruud Lubbers lanceerde in mei 1992 Elco Brinkman als 'zijn' kroonprins, maar pas op 8 maart 1993 werd Brinkman unaniem door het partijbestuur als zodanig aangewezen.
- ¹⁹ Van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars*, 9, 14.
- ²⁰ Casper van Ewijk, 'Zondagskind of wonderkind? De economie van paars', pp.79-100 aldaar p 81 in: Frans Becker, Wim van Hennekeleer, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), 'Zeven jaar Paars'. *Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, (Amsterdam, 2001). Uitgave van de Wiardi Beckman Stichting.

- ²¹ Jac. Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Boom, 2011) 202, 208; 201.
- ²² Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhi-an Ho en Bart Tromp (red.), *Zeven jaar Paars. Jaarboek voor het democratisch socialisme 22* (Amsterdam, 2001) 21.
- ²³ Wansink, *Het land van Beatrix*, 91.
- ²⁴ Frans Becker c.s., *Zeven jaar Paars*, 19-20.
- ²⁵ Casper van Ewijk, 'Zondagskind of wonderkind? De economie van paars', 94.
- ²⁶ Ibidem, 95-96.
- ²⁷ Frans Becker, 'Paars licht', in: Van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars*, 164-165.
- ²⁸ F. Bolkestein, 'Hoe liep de weg naar Paars?', in: Van Schie (red.) *Tussen polarisatie en paars*, 174-180.
- ²⁹ De PvdA zakte tijdens de verkiezingen van 3 mei 1994 van 31,9 % naar 24 % van het totaal aantal stemmen.
- ³⁰ Paul Kalma, *De illusie van de democratische staat: kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip* (Deventer 1982); Idem, *Socialisme op sterk water: veertien stellingen* (Deventer 1988).
- ³¹ Bolkestein 'Hoe liep de weg naar Paars?', 175; met Jos de Beus en Paul Scheffer zou Paul Kalma in de jaren negentig pleiten voor een samengaan tussen de linkse partijen om te komen tot een grote progressieve stroming: socialistisch reformisme en de wil tot het oprichten van een grote progressieve partij gaan hier samen.
- ³² Wim Kok, *We laten niemand los*, Dr J.M. den Uyl-lezing ('s-Gravenhage 1995), opgenomen in: A. Ramdas (red.), *We laten niemand los. Den Uyl-lezingen 1993-1999* (Amsterdam 2000) 73-99, hier verder geciteerd.
- ³³ Kok, *We laten niemand los*, 78-79.
- ³⁴ Bram Peper was de ghost-writer van Koks befaamde Den Uyl-lezing, Max van Weezel en Michiel Zonneveld,

- De onttovering van Paars. Een geschiedenis van de kabinetten-Kok* (Amsterdam 2002) 100 (Peppers toenmalige partner de VVD-politica Neelie Kroes zou de metafoor van de veren hebben aangedragen).
- ³⁵ Hans Daudt, 'Een paars intermezzo', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar Paars*, 35-52; 49.
- ³⁶ F.H. Becker, 'Paarse politiek. Kanttekeningen bij een bijzondere coalitie', in: P.G.C.van Schie (red.), *Paars in perspectief. Het typerende en de toekomst van de samenwerking tussen liberalen en sociaaldemocraten* (Kampen 1997) 87-105; 100.
- ³⁷ In een gesprek met Frans Becker en Paul Kalma (25 juni 2002) na de overwinning van de Lijst Pim Fortuyn gaven beide PvdA-intellectuelen eerlijk toe dat er een voortdurende spanning bestaat tussen de politieke praktijk in Den Haag en de intellectuele exercities van de Wiardi Beckman Stichting. Het werd in dat gesprek duidelijk dat beide heren i.t.t. Kok een minder 'economistische' en een meer 'ideologische' koers hadden willen varen. Vier jaar later nam Paul Kalma zitting in de Tweede Kamer om er vervolgens na één termijn met zekere verbittering afscheid van te nemen; deze periode heeft hij onder de veelzeggende titel *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek* (Amsterdam 2012) geboekstaafd.
- ³⁸ G.A. van der List, 'Paarse zegeningen. Over oorzaken en gevolgen van het succes van het eerste zaken-kabinet Kok', in: P.G.C.van Schie (red.), *Paars in perspectief*, 105-121; 114, 120.
- ³⁹ Van Praag, 'Winners and losers', 6 en 21; vgl. Kleinnijenhuis c.s., *Puinhoppen in het nieuws*, 51 over de stabiele beoordeling van paars-I door de media in tegenstelling tot de negatieve beoordeling van paars-II. In 1998 werd Kok door de Nederlandse bevolking op handen gedragen. De beoordeling van paars-II door de

- media was echter duidelijk minder positief.
- ⁴⁰ Jan W. van Deth en Jan C.P.M. Vis, *Regeren in Nederland. Het politieke en bestuurlijke bestel in vergelijkend perspectief* (Assen 2000) 206.
- ⁴¹ Francis Fukuyama, *The end of history and the last man* (New York 1992).
- ⁴² Wansink, *Het land van Beatrix*, 86-87.
- ⁴³ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 211-212.
- ⁴⁴ Jacques Thomassen, Carolien van Ham en Rudy Andeweg, *De wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* (Amsterdam 2014) 63; de belangrijke rol die Frits Bolkestein tijdens de verkiezingen van 1994 in dat debat heeft gespeeld wordt in de volgende paragraaf beschreven.
- ⁴⁵ Joost Niemöller, *De verschrikkelijke Janmaat, Nederland en de Centrumpartij* (Amsterdam 2015) 229-230.
- ⁴⁶ In *Het grote ongenoegen*, 30-31 stellen Van Gunsteren en Andeweg dat politici niet voor de herinvoering zijn van de opkomstplicht omdat dit voor partijen als de Centrumdemocraten gunstig zou zijn: liever vervreemde burgers dan parlementariërs tegen vreemdelingen.
- ⁴⁷ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 213-214.
- ⁴⁸ *Ibidem*, 220.
- ⁴⁹ *Ibidem*, 216-218.
- ⁵⁰ *Ibidem*, 221.
- ⁵¹ Zie voor de kerncijfers van het kabinet Kok II de site parlement.com aldaar http://www.parlement.com/id/vhtei51yhzn/cijfers_kabinet_kok_ii_1998_2002
- ⁵² Fortuyn, *Puinhopen*, 27.
- ⁵³ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 307.
- ⁵⁴ Wansink, *Het land van Beatrix*, 153-154.
- ⁵⁵ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 308.
- ⁵⁶ *Ibidem*, 310-311.
- ⁵⁷ Casper van Ewijk, 'Zondagskind of wonderkind? De economie van paars', Becker c.s. (red.), *Zeven jaar Paars*, 79-100; 79, vgl. Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 306-311.
- ⁵⁸ Andries Hoogerwerf, geciteerd door Hans Daudt, 'Een paars intermezzo', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar Paars*, 35-52; 44.
- ⁵⁹ Jan Marijnissen in het TV-programma van KRO-NCRV *Oog in Oog*, 21 juli 2015.
- ⁶⁰ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 236.
- ⁶¹ Zie: www.stopdeuitverkoop.nl.
- ⁶² Peters, *Een doodgewoon kabinet*, t.a.p.
- ⁶³ Frans Becker c.s., *Zeven jaar Paars*, 29.
- ⁶⁴ In 1997 had Becker deze gedachtengang al geponeerd; in 2001 behoorde hij als adjunct-directeur van de WBS bij de redactie van dit jaarboek; in vier jaar tijd was dit negatieve beeld ondanks zijn hoop in 1995 respectievelijk 1997 nog niet gekanteld.
- ⁶⁵ Paul Kalma, 'Rood over Paars: De sociaal-democratie tussen zakelijkheid en verzaking', in: *Zeven jaar Paars* 282-313; 303-305.
- ⁶⁶ Vergelijk voor een beoordeling van het economische beleid van paars Paul Kalma, 'Rood over Paars': De sociaal-democratie tussen zakelijkheid en verzaking', in *Zeven jaar Paars*, 282-313 met Jos de Beus, *Een primaat van politiek* (Amsterdam 2001).
- ⁶⁷ Sjaak Koenis, *Het verlangen naar cultuur. Nederland en het einde in het geloof in een moderne politiek* (Amsterdam 2008) 28.
- ⁶⁸ Dit beeld is ontleend aan Jouke de Vries, *Paars en de managementstaat; het eerste kabinet Kok* (1994-1998) (Leuven 2002) 175, in Koenis, *Het verlangen naar cultuur*, 27.
- ⁶⁹ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 235-236.
- ⁷⁰ Koenis, *Verlangen naar cultuur*, 21-22; vgl. Rudi

- Laermans, 'Populisme als buitengewone politiek', 151.
- ⁷¹ Baukje Prins, *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2000) 25; dit beleid werd door Ed. van Thijn aangeduid met het regenboogsysteem. Hij onderscheidt drie scenario's: melting-pot-scenario, regenboog-scenario en het mozaïek-scenario. Prins constateerde in 1994 een verschuiving van het regenboog-scenario naar het melting-pot-scenario, terwijl Van Thijn in 1997 juist een verschuiving zag van het regenboog-scenario naar het mozaïek-scenario, dat minder dwingend is dan het melting-pot-scenario, Ed. van Thijn 'De multiculturele samenleving convergentie of divergentie?' in: Mark Bovens, Huib Pelikaan en Margo Trappenburg (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998) 82 - 97.
- ⁷² Prins, *Voorbij de onschuld*, 13; [Ministerie van Binnenlandse Zaken], *Integratiebeleid etnische minderheden: contourennota* (Den Haag 1994).
- ⁷³ Meindert Fennema, *Geert Wilders* (Amsterdam 2011) 16-17; vgl. de gastcolumn van Anil Ramdas in *De Groene Amsterdammer* van 22 juni 2011: 'Hij meanderde en dwaalde even af en begon, via het vraagstuk van de integratie van Oost-Europeanen in West-Europa, helemaal per toeval over de integratie van Turken en Marokkanen in Nederland. Hij wees op het officiële Nederlandse beleid van 'integratie met behoud van de eigen identiteit', wat hij een probleem vond. Integratie is goed, zei hij in Luzern, maar welke cultuur moet daarbij de leidraad zijn: die van de niet-islamitische meerderheid of die van de moslimminderheid? De vraag stellen was haar beantwoorden. En wat was de cultuur van de niet-islamitische meerderheid, wat waren haar basisopvattingen? Bedenk dat Bolkestein daar sprak op een feestje van de internationale liberalen, dus moest hij iets aardigs zeggen: die basisopvattingen waren natuurlijk de waarden van het liberalisme! De schat'.
- ⁷⁴ J. Kleinnijenhuis, D. Oegema, J.A. de Ridder en P.C. Ruigrok, *Paarse polarisatie. De slag om de kiezer in de media* (Alphen aan den Rijn 1998) 26.
- ⁷⁵ Fennema, *Geert Wilders*, 21-22.
- ⁷⁶ J. Kleinnijenhuis e.a., *Paarse polarisatie*, 26.
- ⁷⁷ Fennema *Geert Wilders*, 22.
- ⁷⁸ Ian Buruma, *Dood van een gezonde roker* (Amsterdam 2006) 58.
- ⁷⁹ Prins, *Voorbij de onschuld*, 38.
- ⁸⁰ Fennema, *Geert Wilders* 43-66: het spanningsveld tussen 'linkse' en 'rechtse' VVDers tijdens het leiderschap van Hans Dijkstal.
- ⁸¹ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 152-153.
- ⁸² De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 91.
- ⁸³ *Ibidem*, 153.
- ⁸⁴ Fortuyn, *Puinhopen*, 161.
- ⁸⁵ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 166.
- ⁸⁶ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 289.
- ⁸⁷ *NRC-Handelsblad*, 5 maart 2004, bijlage *Boeken*; vgl hierna, hfdst. 6.
- ⁸⁸ Zie voor opmerkingen over deze angst Pim Fortuyn, *Puinhopen*, 153-167.
- ⁸⁹ Van Thijn, 'Multiculturele samenleving', in: Bovens c.s. (red.), *Nieuwe tegenstellingen*, 92, 96.
- ⁹⁰ S.W. Couwenberg. *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek* (Budel 2004) 16.
- ⁹¹ Thomassen c.s., *De wankele democratie*, 65.
- ⁹² Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 221.
- ⁹³ *Ibidem*, 209.
- ⁹⁴ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 91.

- ⁹⁵ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 209.
- ⁹⁶ Kleinnijenhuis c.s., *Paarse polarisatie*, 59.
- ⁹⁷ Huib Pelikaan en Jan de Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', in: Bovens c.s. (red.), *Nieuwe tegenstellingen*, 165-186; 184.
- ⁹⁸ Becker, *Zeven jaar paars*, 43.
- ⁹⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 44-45.
- ¹⁰⁰ Pelikaan en De Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', 182-185.
- ¹⁰¹ Vgl. Hoogerwerf, *Elites in de democratie*, 192, 197, 202-203.
- ¹⁰² Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 221; vgl. Hugo Logtenberg en Marcel Wiegman, *Job Cohen: burgemeester van Nederland* (Amsterdam 2010) 22, en 61-65.
- ¹⁰³ Logtenberg en Wiegman, *Job Cohen*, 67.
- ¹⁰⁴ Fortuyn, *Puinbopen*, 161.
- ¹⁰⁵ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 231-233.
- ¹⁰⁶ Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000; vgl. Scheffer, 'Het Multiculturele drama: een repliek', *NRC Handelsblad*, Webpagina's 25 maart 2000; Prins, *Voorbij de onschuld*, 12.
- ¹⁰⁷ Elsbeth ETTY, 'Man naar mijn hart', *NRC Handelsblad*, 30 maart 2002; vgl. Couwenberg, *Opstand der burgers*, 23.
- ¹⁰⁸ Fennema, *Geert Wilders*, 46-47; 50; als kamerlid had Geert Wilders vanaf 1999 vergeefs aan de bel getrokken om het moslimfundamentalisme op de politieke agenda te zetten. Even hoopte hij dat het artikel van Scheffer de linkse intellectuelen zou overtuigen, maar dat was ijdele hoop. De meeste PvdA'ers waren in 2000 nog niet toe aan de inzichten van Scheffer. Dat in tegenstelling tot Rogier van Reekum, die de politieke onrust over de Nederlandse identiteit versus de islam ten onrechte laat beginnen in 2000, toen Scheffer zijn artikel publiceerde. Een wezenlijke verandering van

de inhoud van de verkiezingsprogramma's bleef eind 2001 echter achterwege; Rogier van Reekum, *Debating Dutchness, narrating citizenship*, 147-170, vgl. Wansink, *Land van Beatrix*, 158; zie ook De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 216: het artikel van Scheffer heeft niet geleid tot concrete beleidsveranderingen in de politiek.

- ¹⁰⁹ De Beus, *Primaat van de politiek*, 29; vgl. De Vries, *Paars en de managementstaat* (Amsterdam 2001).
- ¹¹⁰ J.J.A. Thomassen, 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: J.J.A. Thomassen, C.W.A.M. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) 203-218; 208-209. Van Schie constateert in *Onttoering van Paars*, 105-106 dat Dijkstal en Melkert tijdens het tweede paarse kabinet te dicht op elkaar zijn geschoven. Na het wegvallen van de 'unieke' politicus Bolkestein, die de verschillen tussen de coalitiegenoten van 1994 tot 1998 nog duidelijk wist te maken, is deze functionele (CvH) polarisatie door Dijkstal niet voortgezet.
- ¹¹¹ Huib Pellikaan, Tom van der Meer en Sarah de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', in: *Acta Politica* 38 (2003) 23-49; 24; vgl. 47-49; annotatie.
- ¹¹² Pellikaan c.s., 'Road' 40-43, met name 42, fig. 5.
- ¹¹³ G.A. van der List, 'Paarse zegeningen', 111: gebrekkige 'ideologische consistentie' van de VVD. De auteur ziet Bolkestein als instigator van de ongemerkte maar snelle draai van progressief liberalisme naar conservatief liberalisme. Bolkestein brak begin jaren negentig met de progressieve lijn van Joris Voorhoeve, terwijl Dijkstal de gematigd progressieve traditie van de VVD voorstond. Het VVD-congres bepaalde eind januari

- 2002 echter tegen de zin van Dijkstal dat de conservatieve lijn moest worden voortgezet, waardoor hij in het najaar van 2001 in conflict kwam met kamerlid Henk Kamp, Fennema, *Geert Wilders*, 49-50; zie voor de papieren koerswijziging van de liberalen ook Fortuyn, *Puinhoppen*, 61-162; vgl. Wansink, *Land van Beatrix*, 158: ongenoegen onder het volk en de verandering van het politieke klimaat kregen geen uitweg in de verkiezingsprogramma's van de paarse regeringspartijen.
- ¹¹⁴ Fennema, *Geert Wilders*, 56.
- ¹¹⁵ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 232.
- ¹¹⁶ De Rooy, *Groot gelijk*, 22-23; vgl. De Rooy en Te Velde, *Met Kok*, 198-200; zie ook J.W. Oerlemans, 'Eén-partijstaat Nederland', *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.
- ¹¹⁷ Cassandra was de dochter van de Trojaanse vors Priamus en Hecabe, [Hans von Geisau, in:] *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike* (DTV München 1979) Kol. 145.
- ¹¹⁸ Herman van Gunsteren en Rudy Andeweg, *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek* Bloemendaal 1994, 9-24 voor een goed overzicht van de kritiek van intellectuelen over de kloof tussen burgers en politiek tot 1994.
- ¹¹⁹ J.W. Oerlemans *NRC Handelsblad*, 3 oktober 1992 in Van Gunsteren c.s., *Het grote ongenoegen*, 16.
- ¹²⁰ Galen Irwin en Joop van Holsteyn, 'De kloof tussen burger en bestuur', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (red.), *Democratie in verval?* (Amsterdam 2002) 33-49; 33-40 voor activiteiten van commissies.
- ¹²¹ Thomassen, *Wankele democratie*, 23- 24; vgl. 240, noot 26.
- ¹²² M.H. Leijenaar en R. Verhofstadt, 'Politiek-bestuurlijk bestel', in: Jan C.P.M. Vis en Wijbrandt van Schuur (red.), *Politieke problemen* (Amsterdam 1998) 275-298; 292.
- ¹²³ Irwin en Van Holsteyn, 'Kloof', in: Van Holsteyn en Mudde (red.), *Democratie in verval?*, 49.
- ¹²⁴ Leijenaar en Verhofstadt, 'Politiek-bestuurlijk bestel', 278.
- ¹²⁵ *Ibidem*, 292.
- ¹²⁶ Van Gunsteren en Andeweg, *Het grote ongenoegen*, 15.
- ¹²⁷ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 208.
- ¹²⁸ Jan Peter Balkenende 'Groen over paars. Over de heroriëntatie van het CDA', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 229-260; 234; vgl. Irwin en Van Holsteyn, 'Kloof', 45.
- ¹²⁹ Zie voor deze uitruil: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxi/kabinetscrisis_1999_de_nacht_van_wiegel
- ¹³⁰ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 219.
- ¹³¹ *Ibidem*, 207.
- ¹³² Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 12.
- ¹³³ Hans Daudt 'Een paars intermezzo', in : Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 35-52; 47, 49.
- ¹³⁴ *Ibidem*, p.49; vgl. Van Weezel en Zonneveld, *Onttovering van paars*, 72-73: de gepropageerde 'open relatie met de maatschappij' maakte in acht jaar tijd plaats voor behoedzame angst voor de burger.
- ¹³⁵ Daudt, 'Paars intermezzo', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 49; Hoogerwerf, *Elites*, 187, vgl. 165: geringe responsiviteit van de politiek.
- ¹³⁶ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 208.
- ¹³⁷ *Ibidem*, 204-210: over het functioneren van Winnie Sorgdrager.
- ¹³⁸ *Ibidem*, 223.
- ¹³⁹ Van Herwaarden, *Fortuyn, chaos en charisma*, 43.
- ¹⁴⁰ Vgl. De Beus, *Primaat*, 43: kritiek op de niet-ideologische politiek van paars, die in combinatie met het ontstaan van de zogenaamde 'toeschouwersdemocratie' de parlementaire democratie kan uithollen; hij bepleite evenzeer het invoeren van vernieuwingen, zoals het correctief referendum en het districtenstel; het lokale

- bestuur was volgens Klaas de Vries tijdens Paars II danig vernieuwd, Van Weezel en Zonneveld, *Onttovering van paars*, 56-61; voor fundamentele bestuurlijke veranderingen moet de grondwet worden gewijzigd en dan, aldus De Vries, liggen de VVD en het CDA dwars.
- ¹⁴¹ Het hierna volgende grotendeels gebaseerd op De Beus, *Primaat*, 9-15.
- ¹⁴² Becker c.s. (ed.), *Zeven jaar paars*, 27.
- ¹⁴³ Flip de Kam, 'De belastingpolitiek van paars', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 101-141; 109.
- ¹⁴⁴ *Ibidem*, 116.
- ¹⁴⁵ Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 27.
- ¹⁴⁶ Vgl. De Beus, *Primaat*, 11 en n. 17: 'Het belastingstelsel wordt te belangrijk geacht om in het openbaar ter discussie te brengen met de bevolking die de belasting moet opbrengen' (Cees Banning en Aertjan Grotenhuis in *NRC Handelsblad*, 23 april 1998).
- ¹⁴⁷ De Beus, *Primaat*, 10-11: opiniemeerderheid inzake fiscale onrechtvaardigheid aan de hand van ingezonden brieven in *NRC Handelsblad*, 9 december 1997 en 12 december 1997; vgl. Van Deth en Vis, *Regeren in Nederland*, 197 tabel 9.6 : opvattingen over nivellering in Nederland, 17-70 jaar (1970-1998): 64 % vindt de inkomensverschillen te groot.
- ¹⁴⁸ De Beus, *Primaat*, 11.
- ¹⁴⁹ *Ibidem*, 13.
- ¹⁵⁰ *Ibidem*, 14 zie ook A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1986) 116-130.
- ¹⁵¹ De Beus, *Primaat*, 9-15.
- ¹⁵² Becker (red.), *Zeven jaar paars*, 27.
- ¹⁵³ Van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars*, 11.
- ¹⁵⁴ Flip de Kam 'De belastingpolitiek van paars', 101.
- ¹⁵⁵ Zie voor een terugblik van Hans van Mierlo op de twee kabinetten-Kok: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 314-324.
- ¹⁵⁶ Koenis, *Verlangen naar cultuur*, 27.
- ¹⁵⁷ Roel in 't Veld, 'De sturingsconceptie van paars' in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 164-196; 166.
- ¹⁵⁸ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 284 1 januari 2002 schreef De Rooy zijn Nawoord.
- ¹⁵⁹ Uit electoraal oogpunt willen politici niet graag verbonden worden met het epitheton intellectueel. Frits Bolkestein is een goed voorbeeld van een politicus die niet graag gekoppeld wilde worden aan de intellectuelen-stand, vgl. Gerrit Komrij in zijn column in *NRC-Handelsblad* van 8 april 2004: 'Hoe kunnen intellectuelen zo stom zijn?'
- ¹⁶⁰ Zie voor de arrogantie van de regerende partijen op landelijk niveau: Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen*, 33-34; vgl. Couwenberg, *Opstand*, 48; ook op gemeentelijk niveau (Rotterdam) dacht men in 2001 aan voortzetting van paars.
- ¹⁶¹ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen*, 34-40 en Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 236-238.
- ¹⁶² De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 92-94; vgl. 70-78.
- ¹⁶³ Jan Kleinnijenhuis e.a. *De puinhopen in het nieuws*, 34; vergelijk dit met de opmerkingen van Glassman en Swatos ten aanzien van het legitimiteitsprobleem van het bureaucratisch gezag hier in het eerste hoofdstuk.
- ¹⁶⁴ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 226-228; vgl. Logtenberg en Wiegman, *Job Cohen*, 21, 25: binnen de Amsterdamse PvdA had men een uitgesproken hekel aan de voormalige vakbondsman, die men verweet te veel bijbaantjes en gebrek aan inhoud te hebben; bovendien gruwden deze critici van zijn populistische optreden met als voorbeeld de productie van een carnavalskraker in 1997 over zijn vrouw (Hé, hé Heleen).

Melkert vreesde Stekelenburg als rivaal en probeerde deze daarom in Amsterdam als opvolger van burgemeester Schelto Patijn benoemd te krijgen.

¹⁶⁵ Erik Borgman: 'Presentie in een verweesde samenleving. De gebeurtenissen rond Pim Fortuyn als rekenen van de tijd', in: *Tijdschrift voor Theologie* 42 (2002) 233-243; 235.

¹⁶⁶ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 48.

Hoofdstuk 4 **Het charismatisch potentieel in Nederland en de opkomst van Pim Fortuyn**

Deel 2: **Burgerij, samenleving, media en de boodschap van Pim**

4.1 Inleiding

De kans dat een charismatisch leider zoals Pim Fortuyn succes heeft, wordt bepaald door de politieke cultuur waarin ontwikkelingen in de burgerij, de samenleving en de media deze cultuur mede vormgeven. Daar kunnen charisma-bevordelijke ontwikkelingen worden ontdekt, die het charismatisch potentieel van de moderne samenleving hebben vergroot.

De socioloog Fortuyn publiceerde jarenlang in *Elsevier* over verschillende maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en hij was vaste commentator in het RTL-televisieprogramma *Businessclass* van makelaar Harry Mens. Door de vele lezersreacties en tal van (media-) optredens wist de veel geboekte spreker voor het bureau *Speakers Academy* steeds beter welke gevoelens van ongenoegen onder de bevolking leefden en leerde Fortuyn ook hoe hij zijn boodschap in zalen en

voor de camera moest uitdragen. Hij wist als geen ander dat een deel van het electoraat door ontwikkelingen in de samenleving kritiek had op de Nederlandse politiek. Sinds eind jaren tachtig verdiende hij er immers een goede boterham mee. Al jaren voordat hij de grote sprong maakte in de landelijke politiek voorvoelde Fortuyn dat er electorale winst te behalen zou zijn met kritiek op het politieke establishment. In een interview op TV sprak Fortuyn eind jaren negentig op voorspellende wijze over zijn politieke toekomst. Daarbij is het gesprek een illustratie van de mediagenieke manier waarop Fortuyn zich durfde te presenteren voor de camera. Zonder schaamte sprak hij over de politieke strategie waarmee de bestaande politieke orde moest worden overvallen:

Fortuyn, noemt zich een panter: *'Ik zit te loeren op mijn prooi. Daar moet je geduld voor hebben. Je moet het in één klap doen.'*

Interviewer: *'Wat is je prooi dan?'*

Fortuyn: *'Ik wil een belangrijke positie vervullen in de absoluut noodzakelijke modernisering van dit land.'*

Interviewer: *'Hoe lang zit je al te wachten?'*

Fortuyn: *'Ik zit al ruim drie-en-een-half jaar te loeren.'*

De mensen op de tribune in de studio, de interviewer en de andere gasten moeten lachen.

Interviewer: *'Welke positie?'*

Fortuyn; : *'Ik zou een zakenkabinet willen leiden, wil er ook wel deel van uitmaken als minister.'*

Interviewer: *'Hoe bereik je dat?'*

Fortuyn: *'Ik schrijf boeken, geef lezingen. Ik probeer ze op een dwaalspoor te brengen. En dan op het juiste moment moet je de kracht hebben en dan moet de sprong precies groot genoeg zijn, en dat is het probleem.'*

Interviewer: *'Wanneer kunnen we deze sprong verwachten?'*

Fortuyn: *'Voor het einde van de eeuwwisseling. Over twee à drie jaar.'*¹

De mensen in de studio lachten vol ongeloof en verbazing over de schaamteloosheid waarop de publicist over zijn politieke ambities vertelde. Een paar jaar later zouden denkbeelden levend bij de burgerij, ontwikkelingen in de samenleving en de media extra snelheid geven aan de sprong die Fortuyn hier al aankondigde.

4.2 De burger belicht

In 1994 werd een kiezersonderzoek gedaan en de Nederlandse burgers werden op grond van hun politieke oriëntaties in vier typen ingedeeld.² Uit het onderzoek bleek het het volgende. Ruim 25% van de burgers vertoonde een patroon van 'vreemding', dat wil zeggen een combinatie van

weinig politieke oordeelkundigheid en betrokkenheid aan de ene kant en weinig vertrouwen in de politiek aan de andere kant.³ Ongeveer hetzelfde percentage had een patroon van 'berusting': een combinatie van weinig oordeelkundigheid en betrokkenheid met veel vertrouwen in de politiek.⁴ De derde groep burgers, 18% van de bevolking, vertoonde een patroon van 'contestatie': een combinatie van veel oordeelkundigheid en betrokkenheid met weinig vertrouwen in de politiek. Een kwart van de bevolking tenslotte vertoonde een patroon van burgerzin: een combinatie van veel oordeelkundigheid en betrokkenheid met veel vertrouwen in de politiek. De mensen met burgerzin waren voornamelijk hoog opgeleiden.⁵ Volgens het kiezersonderzoek was er in de laatste tientallen jaren geen sprake van een algemene afname van politieke betrokkenheid, belangstelling, zelfvertrouwen of politieke participatie van de Nederlandse kiezers.⁶ Het percentage mensen dat sterk in de politiek geïnteresseerd is, bleef medio jaren negentig gelijk en het percentage dat geen belangstelling voor de politiek had, was midden jaren negentig gedaald.⁷ Ondanks een daling bleef dit laatste percentage toch nog op ruim 40% staan. Dit laatste percentage zien we ook terug in andere onderzoeken naar het vertrouwen in de Nederlandse politiek vanaf 1980 tot heden. Los van een paar uitschieters, zoals tijdens de Fortuyn-revolte, heeft ongeveer 40% van de Nederlandse

bevolking geen vertrouwen in de democratie.⁸ De bevestigende antwoorden op stellingen zoals 'Politici beloven meer dan ze waar kunnen maken', 'Ministers zijn vooral uit op hun eigenbelang' en 'Politieke vrienden zijn belangrijker dan capaciteiten om kamerlid te worden' vanuit het Nederlands Kiezersonderzoek tonen vanaf eind jaren zeventig aan dat politiek cynisme sterk aanwezig is onder de bevolking.⁹

De interpretatie en de omgang met dit soort uitkomsten is echter sterk afhankelijk van de politieke situatie. Als 40% van de bevolking ontevreden is over de Nederlandse democratie, kan worden geconcludeerd dat een ruime meerderheid wél tevreden is. De neiging om het glas eerder half vol te zien dan half leeg had tijdens paars de overhand en kwam bijvoorbeeld terug in het niet willen doorvoeren van democratische veranderingen in het Nederlandse staatsbestel zoals eerder naar aanleiding van de situatie in 1993. Toen immers kwam de Commissie De Koning tot de conclusie dat er weinig mis was.¹⁰

De politieke onheilsboodschap van Fortuyn sloot echter aan bij het halfllege glas waardoor het al langer aanwezige reservoir van politiek cynisme en negatieve gevoelens over de lage politieke responsiviteit van de Nederlandse politiek werd aangesproken.¹¹ De partijen waarmee hij de strijd aanbond tijdens de verkiezingscampagne hadden vanaf de jaren zestig steeds meer leden en aanzien

verloren.¹² Het aantal leden van de gezamenlijke politieke partijen was teruggelopen van ongeveer 740.000 in 1960 tot nog geen 300.000 in 1999.¹³ Politieke bewegingen waren ingehaald door sociale bewegingen, die met een lossere binding van leden volstaan en die hun protest op een enkel strijdpunt richt (one-issue-bewegingen).¹⁴ Alleen al de Vereniging Natuurmonumenten telde met haar 870.000 (1996) leden bijna driemaal zoveel leden als alle politieke partijen samen.

De parlementaire democratie werd door de meeste kiezers als systeem gewaardeerd, maar het lid zijn van een belangengroep werd belangrijker geacht dan het lidmaatschap van een politieke partij. De mensen zetten zich liever in voor meer directe en concrete dingen: zo'n drie à vier miljoen mensen werkten als vrijwilliger bij naar schatting 300.000 organisaties.¹⁵ De traditionele vormen van politieke participatie, gericht op verkiezingen en campagnes, werd door de burger aangevuld met nieuwe vormen van politieke participatie zoals demonstraties en handtekeningenacties.¹⁶ Mensen hadden in de jaren negentig niet zozeer hun belangstelling voor politiek verloren, maar wel hun belangstelling voor partijen.¹⁷

Van Deth en Vis constateerden in *Regeren in Nederland* ondanks bepaalde kanttekeningen dat de parlementaire democratie tevens een participatiedemocratie was geworden.¹⁸ De combinatie van parlementaire democratie en participatie-

democratie zagen zij eerder als een verrijking dan als een gevaar voor de democratie. Van Deth en Vis koesterden in 2000 hoop op een reinigende werking op de democratie door meer participatie van de bevolking, maar De Beus had een jaar later duidelijk minder fiducia in de verrijking van de democratie door de actie-democratie en constateerde dat de actie-democratie ook onderhevig was aan het model van de toeschouwersdemocratie.¹⁹ Begrippen als het giro-activisme en het Greenpeacemodel spraken volgens De Beus boekdelen.²⁰

Hoogerwerf wees midden jaren negentig op de volgende pessimistische rekensom. Ongeveer 10% van de 300 000 partijleden in Nederland was actief. Dit aantal stemde ongeveer overeen met het aantal van bijna 29.000 functies die moesten worden bezet om het politieke bestel te laten draaien. De vijver waaruit leden van politieke elites - en vooral ook die van de staatselites - worden gevist, was bijzonder klein geworden.²¹ Dat verminderde de kans op een goede kwaliteit van de politieke elites. In de jaren negentig was er sprake van enig burgerlijk activisme, maar het maatschappelijk engagement vertaalde zich steeds minder in traditionele politieke termen.

De uitkomsten van het verkiezingsonderzoek in 1994 tonen interessante overeenkomsten met een publicatie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) door de socioloog

en filosoof Gabriël van den Brink *Mondiger of moeilijker*, waartoe het onderzoek vóór de Fortuyn-revolte was begonnen, maar waarvan het woord vooraf pas in 2002 werd geschreven.²² Daarin uitte Van den Brink scherpe kritiek op paars-II: 'Vooral tijdens het tweede paarse kabinet leek een groot deel van de politieke klasse te geloven dat alles prima ging. Intussen breidde het onbehagen zich uit en kreeg het delen van de middenklasse in zijn greep'.²³ Van den Brink constateert voorts dat burgers tegenover bestuur en politiek geheel verschillende houdingen aannemen en komt op grond daarvan tot een typologie van bedrijvige, berustende en bedreigde burgers.

Bedrijvige burgers (20 %) kenmerkten zich door een relatief vertrouwen in de parlementaire democratie, het functioneren van de overheid en de mogelijkheden van burgers om zelf politieke invloed uit te oefenen. Deze groep kwam in enigerlei mate overeen met het patroon van burgerzin dat eerder in deze paragraaf over kiezers in 1994 werd waargenomen. Het gaat om Nederlanders die positief tegenover het proces van modernisering stonden. Op sociaal gebied legde men allerlei initiatieven aan de dag zoals het steunen van de milieubeweging. Greenpeace telde eind jaren negentig dan ook ruim 600.000 leden. De parlementaire democratie werd door hen gesteund en aangevuld met gedragingen die we eerder in dit hoofdstuk gekoppeld hebben zien worden aan het

begrip 'participatiedemocratie'.²⁴

De politieke paradox van meer maatschappelijk engagement en minder traditionele politieke participatie zien we bij deze groep burgers terug.²⁵ Deze groep wilde niets te maken hebben met sterk leiderschap of voorstellen om asociale elementen uit de samenleving te verwijderen.²⁶ Bedrijvige burgers waren vaak mensen die hoger onderwijs hadden genoten en de meesten van hen hadden een betaalde baan en een behoorlijk inkomen. Qua levensovertuiging viel op dat zij veelal niet tot een kerkelijke organisatie behoorden en zichzelf in politiek opzicht overwegend links noemden.²⁷ Bedrijvige burgers toonden aspecten van burgerzin, maar konden ook zeer kritisch zijn en zich tegen de bestaande instituties afzetten. De typologie bedrijvige burgers was zodoende een mengvorm van het patroon van contestatie en burgerzin dat door Denters was beschreven in zijn studie over kiezers in 1994.

Deze democratische paradox - afnemend vertrouwen en blijvende steun tegelijkertijd - werd ook buiten Nederland gesignaleerd. De Amerikaanse politicologe Pippa Norris kwam tot een gelijksoortige constatering: '... we have seen the growth of more critical citizens who value democracy as an ideal yet who remain dissatisfied with the performance of their political systems and particularly the core institutions of representative democracy'. De bedrijvige burgers wendden zich

ondanks hun kritische opstelling niet af van de parlementaire democratie.²⁸

De houding van de *bedreigde burgers* (35%) tegenover bestuur en politiek was van geheel andere snit. De beschrijving van deze groep kwam overeen met het patroon van vervreemding dat Denters eerder signaleerde. Deze burgers hadden weinig vertrouwen in de parlementaire democratie en bleven bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer vaker thuis dan de eerste groep. Dit ontwijkend gedrag lijkt op wat in 1974 door de Duitse politicologe Elisabeth Noelle-Neumann (1916-2010) was omschreven als resultaat van de neiging om zich, door de eigen mening te verzwijgen, aan groepsdruk te conformeren teneinde isolement te voorkomen.²⁹ De bedreigde burgers vonden dat de overheid niet naar behoren functioneerde, dat kamerleden niet beseften wat hen bezighield en dat ze zelf weinig invloed op het beleid hadden. Ze toonden weinig belangstelling voor de publieke zaak en stelden zich niet goed op de hoogte van het politieke nieuws en namen minder vaak aan openbare meningsvorming deel. In hun morele denkbeelden werden ze geplaagd door onzekerheid. Ze neigden vaak naar een autoritaire habitus, meenden dat er sterke leiders nodig waren en dat men asociale elementen moest verwijderen. Ze stonden negatief tegenover modernisering en qua politieke oriëntatie viel op dat bijna de helft van deze burgers zichzelf niet bij links of rechts

indeelde. Het leek er veeleer op dat elk politiek engagement door hen werd vermeden. Van den Brink wees in zijn conclusie op de kloof tussen de bedrijvige en bedreigde burgers. Bedrijvige burgers meenden dat de modernisering van het sociale systeem te langzaam ging, terwijl de bedreigde burgers graag zagen dat de overheid hen beschermde tegen bepaalde gevolgen van de modernisering.³⁰

Het contrast tussen deze twee houdingen betekende door het bestaan van een derde groep burgers, de *berustende burgers* (45%) echter niet dat Nederland onderhevig was aan een tweedeling. Deze groep burgers hield er met betrekking tot democratie en politiek geen uitgesproken mening op na. Ze volgden wel het politieke nieuws maar namen niet zelf deel aan het debat. Deze burgers moesten weinig hebben van autoritaire gezagsuitoefening maar brachten wel een zekere loyaliteit op voor hun vaderland.³¹ Ontwikkelingen in de samenleving brachten voor deze burgers zowel voor- als nadelen met zich mee waardoor ze een neutrale of ambivalente houding aannamen. Ze ontplooiden weinig politiek initiatief tenzij de politiek op een concreet punt hun persoonlijke belangen raakte. Deze groep van burgers stelde zich in het algemeen afwachtend op, maar kon bij geval energiek uit de hoek komen en plaatselijke overheden behoorlijk dwarsbomen. De berustende burgers kende een subgroep van mensen die in

hun eigen leefomgeving activiteit ontwikkelden zonder dat die een publiek of politiek karakter kreeg. Men kan hierbij denken aan het grote aantal vrijwilligers dat Nederland kent.. Het patroon van een berustende houding ten aanzien van de politiek werd ook door Dentersesignaleerd.

De groep bedrijvige burgers vertoonde volgens Van den Brink een postmoderne habitus, zoals die door de politicoloog Ronald Inglehart werd omschreven.³² Mensen geboren na de Tweede Wereldoorlog kregen door de toegenomen welvaart andere wensen die meer te maken hadden met hun geestelijke, hun immateriële ontwikkeling.³³ De angst voor oorlog en werkloosheid was door de toegenomen welvaart naar de achtergrond verdwenen. De toegenomen welvaart had de mensen minder afhankelijk van elkaar gemaakt. Het proces van individualisering was kenmerkend voor de generatie die na de Tweede Wereldoorlog werd geboren. Elementaire angsten over bijvoorbeeld oorlog en honger werden steeds meer vervangen door persoonlijke wensen ten aanzien van de eigen ontwikkeling. De toegenomen welvaart en de voortgaande ontkerkelijking tijdens de jaren zestig hadden de verschuiving van een sociologisch naar een meer psychologisch mensbeeld bevorderd.³⁴ Mede om deze reden vatten steeds meer burgers de effecten van het overheidsbeleid op als een persoonlijke krenking.³⁵ In het volgende hoofdstuk zien we dit mechanisme terugkomen als meerdere

briefschrijvers persoonlijke problemen wijten aan overheidsbeleid. Verschillende briefschrijvers herkennen zich mede om deze reden sterk in Fortuyn, die ook slecht wordt behandeld door de overheid.

4.3 Van burger naar samenleving

Beide onderzoeken laten zien dat de beoordeling van ontwikkelingen in de samenleving door de burgerij verschillend was en al naar gelang van deze beoordeling uiteenlopende invloed uitoefende. Snelle veranderingen in de samenleving zetten een grote groep burgers onder druk. Gevoelens van onvrede, onzekerheid en onrechtvaardigheid vinden hun oorsprong in een cocktail van verschillende ontwikkelingen in de moderne, complexer wordende maatschappij. Waar processen als individualisering, secularisering, globalisering en pluralisering eerst gevierd werden en symbool waren voor de vooruitgang en als motor werden gezien voor de emancipatie van grote delen van de bevolking, vertonen dezelfde ontwikkelingen ook een keerzijde.³⁶

In 1996 wees Van den Brink in zijn brochure *Onbehagen in de politiek* reeds op de zorgwekkende krachten die het moderniseringsproces voor een groep burgers kon hebben.³⁷ Hij constateerde in deze studie dat het moderniseringsproces midden jaren negentig een stroomversnelling onderging. Niet alleen bepaalde burgers

stonden door dit proces onder druk maar ook tal van grootheden die voor het voortbestaan van de klassieke democratie van belang zijn: het bestaan van sociale gemeenschappen als drager van een politieke wil, de aanwezigheid van territoriale grenzen waarbinnen de staatsmacht wordt uitgeoefend en mentale normen of beginselen waarmee de informatie te duiden is.³⁸

De ontwikkelingen die Van den Brink tijdens het moderniseringsproces en de politiek van de jaren negentig waarnam en de tendensen, effecten en reacties die hij in de politiek constateerde, hebben het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving vergroot.

De inzichten van Van den Brink kunnen in het volgende schema als volgt worden weergegeven:

Tendens	Democratisering	Commercialisering	mediatisering
Extreem effect op de politieke reactie (democratische vitaliteit)	<i>individualisering</i> stuurloosheid <i>communalisme</i>	<i>globalisering</i> machteloosheid <i>nationalisme</i>	<i>informatisering</i> zinloosheid <i>conservatisme</i>

Naar schema 2 in: *Onbehagen in de politiek*, 87.

De drie extremen - individualisering, globalisering en informatisering -, die voortkwamen uit de tendentie van de jaren negentig - democratisering, commercialisering en mediatisering -, konden

de politiek volgens Van den Brink stuurloos, machteloos en zinloos maken. Tegenover dit negatieve scenario plaatste hij een positief scenario. Hij stelde vast dat er in het mentale en politieke leven van de Nederlandse democratie ook tegenkrachten werkten die als een vorm van *homeostase* (zelfregulering) te begrijpen waren.³⁹ Als tegenkrachten van de extremen voortkomend uit het moderniseringsproces plaatste hij communalisme, nationalisme en conservatisme. Deze reacties zag hij als onderbouwing van de gedachte dat Nederland een vitale democratie was. Het onbehagen in de politiek kon volgens hem worden vergeleken met koorts. Het ging slechts om een verhoogd niveau van verbranding als gevolg van het feit dat tegengestelde krachten (zie het schema) met elkaar in een gevecht gewikkeld zijn en nog geen evenwicht hebben gevonden.

In 1996 had Van den Brink er nog vertrouwen in dat deze koorts, ontstaan door de stroomversnelling van het moderniseringsproces, zou gaan zakken. Het vinden van een nieuw evenwicht hing echter wel af van de opstelling van de heersende klasse.⁴⁰ In de woorden van Van den Brink: 'Een en ander veronderstelt een heersende klasse die - vooral op Europees niveau - behalve de economische ook de sociale en culturele effecten van huidige modernisering onderkent. Naar wij vrezen wordt thans (augustus 1996, CvH) allerm minst aan die voorwaarde voldaan. In feite sluit de

politieke elite zich in een strikt economisch denken op. Aan de mogelijkheid dat met de huidige modernisering roofofbouw op de sociaal-culturele reserves van de samenleving wordt gepleegd, gaat zij achteloos voorbij. Er zijn tal van tradities, gedragingen en sociale vormen die een maximalisatie van onze productiviteit of concurrentiekracht belemmeren. Maar niemand weet wat de gevolgen zouden zijn wanneer met die 'resten' uit het verleden korte metten wordt gemaakt in de hoop op financieel gewin. Zodra die gevolgen aan het licht treden, is het gewoonlijk te laat.⁴¹

Een wetenschapper en politicus die veel baat heeft gehad bij het succes van Pim Fortuyn, de dan nog tamelijk onbekende Jan Peter Balkenende, haalde in 2001 in een artikel de slotconclusie aan van een rapport van het onderzoeksbureau Motivaction, om de discrepantie tussen de beleidsoriëntaties van paars en de gevoelens en opvattingen bij de burgers te schetsen. In dit Nationaal Vrijheidsonderzoek i.s.m. Het Comité 4 en 5 mei (2001) werd verslag gedaan van trends in de Nederlandse samenleving op het gebied van de beleving van vrijheid en verantwoordelijkheid. De slotconclusie uit het rapport werd door Balkenende aangehaald: 'Breed in de samenleving leeft het besef dat de grenzen van individualisering zijn bereikt. De samenleving wordt als complex en onpersoonlijk ervaren en men is op zoek naar zekerheid, herkenning en respect. In de trends is een

sterk gevoel van 'onmacht' te herkennen en het besef te leven in een risicomaatschappij. Enerzijds is er sprake van een toegenomen roep om plichtsbesef en anderzijds is er sprake van gevoelens van onmacht en een toegenomen teruggetrokkenheid. Nederlanders zijn anno 2001 op zoek naar geborgenheid, respect, herkenning en beschutting in een complexe en onzekere wereld.'⁴² Mede indachtig het bovenstaande stelde Balkenende, een jaar voordat hij door de Fortuynrevolte onverwacht minister-president zou worden, dat de onttovering van paars nog onverwachte nieuwe perspectieven met zich mee kon brengen.⁴³

Het is geen toeval dat we de drie krachten tegen het moderniseringsproces, die door Van den Brink werden gesignaleerd, nu juist bij Pim Fortuyn in zijn programma zien terugkomen. Voor veel kiezers was hij een 'thematisch' individu waarin communalisme, nationalisme en conservatisme bij elkaar kwamen.⁴⁴ Fortuyn wist hiermee de bedreigde burgers aan te spreken. Van den Brink concludeerde aan het einde van zijn onderzoek dat Fortuyn met zijn programma de bedreigde én de bedrijvige burgers wist aan te spreken. Hij was enerzijds een modernist waardoor hij de bedrijvige burgers aansprak en anderzijds was hij een conservatief die de bedreigde burgers in bescherming nam.

Socioloog Rogier van Reekum omschreef treffend de belangrijke thema's uit de boeken van

Fortuyn die met name op de ‘bedrijvige’ en de ‘bedreigde burgerij’ betrekking hadden: ‘Recurring throughout his writings is the idea that the contemporary world is characterised by processes - Europeanization, globalisation, migration, the ICT-revolution, rapidly raising levels of education and individual autonomy - that, first, undermine the always already contested governance of centralised state bureaucracies and, second, provide opportunities for quickly evolving, networked structures of self-governement by increasingly rational and empowered citizens’.⁴⁵ Het combineren van deze twee strijdige richtingen mocht volgens Van den Brink een unieke politieke prestatie worden genoemd.⁴⁶

Publicisten als Van den Brink en CDA-politicus Balkenende plaatsten, gevoed door hun onvrede over de politieke koers van paars, liever kritische kanttekeningen over verschillende ontwikkelingen binnen de Nederlandse samenleving dan dat zij wezen op de voordelen die ontwikkelingen zoals individualisering, globalisering en pluralisering ook met zich meebrengen voor grote groepen burgers. Evenals de kritiek van verschillende intellectuelen op de paarse polder pas ruimschoots werd gehoord door het politieke optreden van Fortuyn zo kreeg het ongenoegen over bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving van ‘gemeenschapsdenkers’ als Van den Brink en Balkenende pas politiek momentum

door Fortuyn die met zijn politieke boodschap tijdens de verkiezingscampagne de bedrijvige en de bedreigde burgerij wist aan te spreken.

Om als politicus deze burgers te kunnen aanspreken moet er gebruik worden gemaakt van de media. Het medialandschap van Nederland onderging in 1989 een grote verandering. Door de val van de Berlijnse Muur dat jaar ontstond er volgens Beunders een ‘ideologische’ politieke leegte die met emoties werd gevuld.⁴⁷ Het einde van de Koude Oorlog zorgde voor de opruiming van de laatste resten angst en voor de daarop aansluitende decompressie van het gevoel. In de periode 1989-2001 signaleerde Beunders een toename van het openlijk tonen van emoties bij euforische gebeurtenissen, maar ook steeds meer rond zaken die ons leven in het hart raakten: seksualiteit, dood en geweld.⁴⁸

4.4 De grote rol van de media in de samenleving: 1989 het sleuteljaar

Met de komst van de commerciële radio en TV in 1989 viel ook de muur om rond het publieke omroepbestel in Hilversum. Van toen af aan was er sprake van een revolutionair ander medialandschap.⁴⁹ De ‘ideologische’ leegte na 1989 kon volgens Van den Brink (1996) door de mediatisering slechts kortstondig worden gevuld.⁵⁰ De aandacht voor het persoonlijke aspect, de nadruk op presen-

tatie en het theatraliseren van de politieke strijd konden slechts voor een moment de suggestie wekken dat de politiek ergens over ging. Beunders maakte de koppeling tussen het wegvallen van een op de toekomst gerichte politiek revival in de jaren negentig enerzijds en de hang van de mens om zich terug te trekken in nostalgie en ontroering anderzijds.⁵¹ Hij hoopte december 2001 dat de persoonlijke emoties meer naar het politieke en maatschappelijke leven zouden verschuiven.⁵²

Ook de socioloog Mark Elchardus wees in zijn werk *De dramademocratie* op het jaartal 1989 als sleuteljaar voor de steeds groter wordende invloed van de media in de samenleving.⁵³ Volgens Elchardus hadden de media het institutionele gat gevuld dat geslagen was door de secularisering van de jaren zestig.⁵⁴ De manier waarop de media deze ruimte vulden was echter niet zonder gevaar voor bijvoorbeeld het functioneren van de democratie. De media droegen namelijk een individualistische ideologie uit die in de echte wereld vaak geen opgang deed. Elchardus constateerde dan ook de spanning tussen het idee dat keuzes voortkwamen uit de uniciteit van ieder mens (dit beeld werd volgens hem door de media uitgedragen) en de praktische wetten van de meritocratische samenleving waarin wij leefden. Behalve tot een individualistische ideologie leidden het quasi-monopolie van de media op de (politieke) meningsvorming enerzijds en de responsabilisering anderzijds tot

het ontstaan van de ‘dramademocratie’.

In de directe en dagelijkse confrontatie tussen burgers en politici via de media werden de burgers aangesproken als individuele consumenten die op ieder gewenst moment hun keuze konden bepalen op grond van wat de media aan alternatieven voorschotelden. Elchardus zag het politieke wantrouwen als mediacreatie omdat de journalisten vaak gebruik maakten van scripts die de ‘mondige burger’ versus de ‘falende overheid’ plaatste. Met ‘responsabilisering’ doelde hij op het feit dat de media voortdurend op zoek waren naar een ‘schuldige’ die tegenover een ‘slachtoffer’ kon worden geplaatst.⁵⁵ Schuld en boete waren belangrijker dan probleemanalyses en probleemoplossingen.

In zijn proefschrift *Mediahype* wees communicatiewetenschapper Peter Vasterman eveneens op de vervlakkende rol van de (emotie-)journalistiek die hij na de toetreding van meer nieuwszenders zag toenemen. Meer competitie leidde volgens hem tot minder diversiteit en grotere vervlakkings van het nieuwsaanbod.⁵⁶ Ook de communicatiewetenschapper Kleinnijenhuis en de zijnen wezen in *De puinhopen in het nieuws* op de verschuiving van geëngageerde journalistiek (midden jaren zestig) naar een meer cynische vorm van journalistiek waarin conflictgeoriënteerd nieuws (nieuws over steun voor en kritiek op actoren) en *horse-race news* (nieuws over succes en falen) een steeds grotere rol gingen spelen tijdens de verslaggeving van in dit

geval de kamerverkiezingen. De voorliefde van de media voor negatief nieuws leidde tot een uitvergroting van de (maatschappelijke) problemen, die niet overeenkwam met de werkelijkheid.⁵⁸ De paarse puinhopen van Fortuyn werden hierdoor ruimschoots door de media overgenomen.⁵⁹

Elchardus concludeerde dat de journalistiek een zelfstandige bijdrage leverde aan de 'cirkel van wantrouwen' door de exploitatie van de juridisering en het politieke wantrouwen in de mediaconstructie van 'responsabiliteit'.⁶⁰ De 'dramademocratie', zo concludeerde de Brusselse socioloog, is een politiek systeem waarin grote macht uitgaat van de door de media gedragen voorstelling. Hij sprak ook wel van de symbolische samenleving -, waarbij legitimiteit werd ontleend aan de wijze waarop personen, groepen en organisaties in de mediavoorstelling verschenen. De media suggereerden de idee van de directe democratie in hun weergave van directe confrontaties van individuele burgers en politici. De complexiteit van de moderne natie staat laat zich echter niet gemakkelijk vertalen in simpele mediaberichten.⁶¹

Het antwoord op deze situatie vanuit de politiek was zorgwekkend. De ideologie werd vervangen door imagologie. Politici trachtten het groeiende wantrouwen te neutraliseren door persoonlijke eigenschappen als vertrouwen, vastberadenheid en verantwoordelijkheid te etaleren. Al decennia was het een hoeksteen van de meeste mediatheorieën

dat de emotionele inhoud van mediaboodschappen op televisie langer en duidelijker in de herinnering bleef dan de feitelijke informatie die erbij gegeven werd. Politici maakten gebruik van de zogenaamde 'secundaire intimiteit' die de media kon oproepen. Door de aandacht van de kijker naar zijn motieven en gevoelsleven te leiden, leidde de politicus hen ervan af om hem aan zijn daden te meten.⁶² In *The Fall of Public Man* stelde de Amerikaanse socioloog Richard Sennet dat televisie de tendentie versterkte om geloofwaardigheid als enig criterium voor de waarheid te nemen: 'De maatschappij wordt heden alleen in psychologische categorieën gemeten'.⁶³

Technische vernieuwingen hadden er voor gezorgd dat televisie een close-up-medium was geworden waarin de menselijke expressie werd uitvergroot. Tussen de kijkers en de beroemdheden op het scherm kon een 'para-sociale' band ontstaan, waardoor sommige mensen zelfs de droom koesterden om met behulp van de media fysiek te kunnen versmelten met de afwezige ander.⁶⁴ Hedendaagse uitvindingen, zoals smart glasses en augmented reality zullen het ervaren van schijn-nabijheid met een media-persoonlijkheid en de opwekking van bijzondere gevoelens voor virtuele schijnbekenden met bijvoorbeeld een aansprekende politieke missie in de toekomst extra versterken. De kracht van het close-up-medium televisie koppelde Beunders aan de intensiteit van

de emotiecultuur die hij rond 2000 signaleerde. Het medium televisie verspreidde het beeld van het 'autonome individu' en de aanhoudende illusie van onaantastbaarheid.⁶⁵ De socioloog Elchardus en de historicus Beunders constateerden beiden onafhankelijk van elkaar de verspreiding van deze fictieve televisie-moraal die botste met de maatschappelijke werkelijkheid. In het post-ideologische TV-tijdperk was een duidelijke tendentie zichtbaar van de vervanging van politieke inhoud door politieke persoonlijkheden en hun karakteristieke stijl.

Volgens de Franse politicoloog Bernard Manin raakte de klassieke partijdemocratie vanaf de jaren tachtig steeds meer overvleugeld door de 'audience-democracy'.⁶⁶ De Beus vertaalde dit begrip in het Nederlands negatief met de term toeschouwers-democratie waarin de passieve houding van het electoraat doorklinkt.⁶⁷ Manin zelf was echter helemaal niet negatief over de verschuiving van de partijdemocratie naar de 'audience-democracy', die in het Nederlands dan ook beter met het neutralere publieksdemocratie kan worden vertaald. De zwevende kiezers in de publieksdemocratie zijn in vergelijking met de kiezers in de partijdemocratie volgens Manin namelijk beter geïnformeerd, hoger opgeleid en hebben meer interesse in de politiek. In plaats van op basis van partij-identificatie, die werd vormgegeven en geschraagd door gekleurde nieuws-

kanalen van de partij, brengen de kiezers nu meer op basis van onderwerpen en de manier waarop politieke figuren zich presenteren in meer neutrale media, hun stem uit.

Terwijl de bespreking van belangrijke politieke onderwerpen aan het einde van de 19de in de periode van het parlementarisme en de partijdemocratie zich voornamelijk afspeelde binnen de beslotenheid van het parlement en de elitaire politieke partijen zorgt de ontwikkeling van de publieksdemocratie ervoor dat politieke onderwerpen door politici met behulp van de huidige media-kanalen meer in de publieke ruimte kunnen worden besproken. Door deze publieke discussie worden meer mensen bij de onderwerpen betrokken die vervolgens tijdens verkiezingen een mening ventileren via de stembus.⁶⁸

Het samenspel van individualisering en mediatisering scheidt een nieuwe situatie waarin een toenemend aantal zwevende kiezers een wisselende stem uitbrengt op politieke persoonlijkheden die hen direct toespreken via de massamedia zonder de bemiddeling van partijapparaat of politieke bijeenkomst. Vergelijkbaar met het theaterpubliek vormen zij een geheel van toeschouwers dat de gebrachte voorstelling vanuit de huiskamer en niet binnen een met anderen gedeelde ruimte op applaus, boegeroep of een ijzige stilte onthaalt. De personalisering van de uitvoerende macht en de gepersonaliseerde media-berichterijking hierover

zorgen steeds meer voor een personendemocratie. Laermans verbond op boeiende wijze inzichten van Manin over de publieksdemocratie en de ideeën van Canovan over reddende politiek versus pragmatische politiek met de opkomst van populisme als profetische politiek in West-Europa, waarin door verschillende (media)-ontwikkelingen meer ruimte is ontstaan voor populistische en charismatische leiders zoals bijvoorbeeld Pim Fortuyn.

Laermans verwoordt dit als volgt: ‘Tegen de dominante tendens van politiek- als-bestuur of *governance* in, herpositioneert populisme (als buitengewone en profetische politiek, CvH) de politieke ruimte als een symbolische arena waarbinnen in naam van de volkswil openlijk wordt gestreden om de basiswaarden van het goede samenleven. Deze tendens tot re-ideologisering is mede mogelijk gemaakt door de veranderende rol van de massamedia binnen (...) de ‘toeschouwersdemocratie’ (...). Het hedendaagse *imbroglio* van media en politiek creëerde een nieuwe hybride politieke openbaarheid die bepaalde vormen van symbolische politiek op z'n minst vergemakkelijkt zoal niet structureel bevordert.’

Omdat in de populistische representatie sprake is van een driehoek waarbinnen het volk en leider de twee uiteinden van de basiszijde vormen en elk in een vijandige verhouding staan tot het politieke establishment (de top van de driehoek) werkt dit

onderling bindende element volgens Laermans als een soort van ‘magische substantie die er effectief voor zorgt dat het volk ‘in’ de leider aanwezig is’.⁶⁹ Hij was dan ook niet bang om te spreken van een ‘overgang van programmatische partijpolitiek naar profetische leiderspolitiek’, die Laermans door charismatische leiders zoals Fortuyn in het huidige media-landschap uitgevoerd zag worden.⁷⁰ Wie zijn roem in de hedendaagse cultuur wil handhaven, zal, aldus *NRC-Handelsblad*-columnist Bas Heyne in 1999, ‘iets van Christus *moeten* hebben [...] roem houdt in dat je echt bloed en tranen laat zien. Je bent wat je overkomt. Wanneer je dan niet aan de wereld laat zien, ben je niemand’.⁷¹

Pim Fortuyn bleek als geen ander politicus te kunnen voldoen aan het vervullen van deze rol. Hij wist een brug te slaan tussen de celebrity-cultuur van de TV-industrie en de politiek. Het succes van Fortuyn moet mede worden gekoppeld aan de mediatisering, dramatisering en personalisering van de politieke democratie. Politici bepaalden in de periode Fortuyn nog steeds de publieke agenda, maar de media bouwden steeds meer het decor waarbinnen politici hun rol konden spelen. Om deze reden werd er gesproken over medialogica: het publieke debat werd steeds meer bepaald door de mogelijkheden en begrenzingen van het medium en dan vooral de televisie.⁷²

4.5 De boodschap van professor Pim

Na deze politiek-psychologische schets van de jaren negentig, waartegen en waarin Fortuyn zich succesvol afzette met behulp van een flamboyante stijl gekoppeld aan een 'nieuwe' eclecticische boodschap, moet hier nu aandacht worden besteed aan datgene waar de concrete neergang van paars in 2002 is begonnen en gesitueerd dient te worden; namelijk bij de kritische politiek-persoonlijke analyse van Pim Fortuyn zelf over de paarse regeringsjaren.

De inhoud van zijn kritische boodschap en de wijze waarop hij deze standpunten naar voren bracht geplaatst binnen de beschreven paarse context aan het einde van de twintigste eeuw, maakte het dat Fortuyn bij een deel van de bevolking vanaf 2001 kon uitgroeien tot een charismatisch leider.

Met zijn vlammende kritiek op de (paarse) politieke elite sloeg de politieke buitenstaander Fortuyn een spade in het gedepolariseerde politieke landschap, waardoor de bestaande bron van onbehagen naar de oppervlakte spoot en de polder onder water kwam te staan. In het hart van de politieke campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 nam de leider in zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* zijn lezer aan de hand en beschreef hij in een persoonlijke stijl op een duidelijke manier waarom hij ontevreden was over de bestaande machthebbers

en legde hij uit hoe Nederland zou worden veranderd als hij minister-president werd. In de hiernavolgende bespreking van zijn politieke gedachten komt Fortuyn uitgebreid zelf aan het woord om zijn dwingende manier van schrijven duidelijk te illustreren en daarmee ook het beeld op te roepen van de wijze waarop hij sprak in de media, want de schrijf-en spreekwijze van de politicus kwamen namelijk sterk met elkaar overeen.

Zo voerde Fortuyn lange 'gesprekken' met goede vrienden door op één dag meerdere faxen te sturen. Voor de eenzame Fortuyn was dit 'faxschrijven' een methode van praten geworden.⁷³ Dat Fortuyn over persoonlijke en politieke onderwerpen zo vaardig sprak in tegenstelling tot zijn politieke concurrenten had mede te maken met het feit dat hij heel veel eerst op papier had gezet in de vorm van toespraken, columns en boeken. Zijn meningen en gevoelens rolden schijnbaar makkelijk uit de haag zijner tanden, maar daaraan was een veelvuldig getraind denk-en schrijfproces vooraf gegaan. Zo schreef Fortuyn, nog los van zijn twaalf boeken en toespraken, vanaf begin jaren negentig alleen al drie columns per week.⁷⁴ Op zijn visitekaartje stond veelzeggend genoeg: 'W.S.P. Fortuyn: spreker en schrijver'.⁷⁵

Toen Fortuyn eind 2001 de strijd aanbod met de gevestigde orde had hij al twaalf jaar ervaring met schrijven en spreken voor grote groepen mensen. De belangrijkste politieke gedachten in

zijn belangrijkste politieke boek kwamen niet zo-
maar uit de lucht vallen, maar waren soms zelfs
letterlijk een herhaling van geschriften en in het
openbaar uitgesproken woorden uit het verleden.
Toen een man professor Fortuyn aan het begin van
de verkiezingscampagne bedankte bij een bijeenkomst
voor het feit dat hij juist in zijn woonplaats kwam
oefenen reageerde Fortuyn op smalende wijze: 'Oe-
fe-nen?? Beste man, ik oefen al twaalf jaar'.⁷⁶

Bij lezing van zijn geschriften is de spreker
Fortuyn om deze reden nooit ver weg en hier wordt
getracht een brug te slaan tussen het geschreven
en gesproken woord van Fortuyn en de pre- en
postmortem-uitingen die in volgende twee
hoofdstukken worden geanalyseerd. De performatieve
kracht van de taal van Fortuyn en de invloed van
deze taal op zijn volgelingen wordt hierdoor
zichtbaar. Door de boodschap van Fortuyn te
verbinden aan hoofdstuk vijf en zes wordt de
taaldaad van de politicus en de uitwerking van
deze taaldaad in de praktijk op zijn aanhangers
getoond. De belangrijkste politieke onderwerpen
van Fortuyn waren;

- de grote kloof tussen de burgers en de politieke elite;
- de spanning tussen het moderne Westen en de 'achterlijke' islam en de gebrekkige integratie van een groep minderheden die werd versterkt door een verkeerd vreemdelingen-gezinsherenigings-

- en asielbeleid;
- meer veiligheid en hardere aanpak van de criminaliteit;
- oplossen van problemen in de collectieve sector (zorg en onderwijs).

4.5.1 De grote kloof tussen de burgers en de politieke elite

Fortuyn wees voortdurend op de grote afstand tussen de burgers en de staat, waardoor het volk zich volgens hem vervreemd voelde van de staat, waarvan het bestuur plaatsvond in gesloten instituties die werden bevolkt door partij-apparatsjiks die nooit de verantwoordelijkheid namen als er bestuurlijke fouten werden gemaakt.⁷⁷ Fortuyn zag overal in de samenleving verschillende voorbeelden van individualisering waar ondermeer het bedrijfsleven als werkgever en de ICT-economie als producent op inspeelden, waardoor de individuele wensen van de burger in zijn rol van bijvoorbeeld werknemer en consument steeds beter werden ingewilligd omdat er daadwerkelijk naar ze werd geluisterd.

De Nederlandse bestuurders waren volgens Fortuyn nog niet zo ver: 'De instituties van de verzuiling doen echter of deze ontwikkeling langs hen heen gaat en ze zijn verworpen tot in zichzelf gekeerde organisaties van professionals, die denken heel goed te weten wat voor ons het beste

is, overigens zonder ons daar regelmatig naar te vragen. De politiek in ons land is daar nogal trots op. Wat heet, het model wordt wereldwijd uitgedragen onder de noemer Poldermodel.(...) De werkgevers- en werknemersverenigingen hebben het alleenvertoningsrecht en hoeven zich tegenover niemand te verantwoorden. (...) Het partijlidmaatschap is nog altijd belangrijker dan de deskundigheid die wordt ingebracht. (...) Nooit eens een verkiezing waarin we kunnen stemmen op de hoogmogenden, immer een benoeming of zoals de elite het hier te lande zo graag noemt: men wordt geroepen! (...) Een regering mogen we niet kiezen, een premier, een burgemeester, een commissaris van de Koningin ook al niet. (...) Vier jaar lang hebben we slechts lege briefjes in te brengen en daarna is het een dag het feest der democratie en dan weer vier jaar lang je kop dicht houden. En als het je niet aanstaat dan ga je maar emigreren, het is ten slotte hun land en niet het onze'.⁷⁸

Van de politieke partij als instituut voor democratische besluit- en meningsvorming hoefde de direct aangesproken lezer van zijn politieke programma in boekvorm niets te verwachten: 'En als u nu denkt dat je invloed kunt uitoefenen door lid te worden van een politieke partij dan heeft u het helemaal mis. De politieke partij heeft afgedaan als instituut voor democratische besluit- en meningsvorming. De partij-elite bepaalt zelf wel wat

goed is, wat het politieke programma wordt, hoe de kandidatenlijst voor de vertegenwoordigende organen wordt samengesteld en wat de volgorde daarvan is, wie de partijleider annex lijststrekker wordt, wie de minister, wethouders, of gedeputeerde wordt, wie er burgemeester, Commissaris van Koningin, topambtenaar, kroonlid van de SER, lid wordt van een hoog College van Staat, et cetera. Het is ronduit beschamend en heeft niets maar dan ook niets met democratie te maken'.⁷⁹

Over de kwaliteit van de Nederlandse bestuurders was Fortuyn al even duidelijk. Hij zag deze mensen als volksvijanden en noemde ze Ons Soort Mensen: 'Het is een volstrekt incestueus circuit geworden van een zichzelf benoemende en aanvullende politiek-bestuurlijke elite. Het ruikt er muf, nee stinkt er zo nu en dan ronduit. En ja, dat noemen wij dan het Poldermodel, het besluitvormingscircuit van ons kent ons, van OSM, (ons soort mensen)'.⁸⁰ Fortuyn was duidelijk in het benoemen van zijn politieke vijanden en sprak over 'subsidiesocialisten van de PvdA' en de 'Linkse Kerk'. De belangrijkste verpersoonlijking van het subsidiesocialisme en paarse regentendom, dat weigerde om verantwoordelijkheid te nemen voor gemaakte bestuurlijke fouten en tevens grootste politieke tegenstander, was PvdA-lijsttrekker Ad Melkert: 'Van Ad Melkert moeten we elkaar ook vanaf heden zonodig vasthouden, brrr, wat een kleffe hap'.⁸¹

Dezelfde Melkert stond volgens Fortuyn als PvdA-fractievoorzitter tijdens het tweede Paarse kabinet aan de basis van het roekeloos uitgeven van acht miljard gulden in de collectieve sector: 'Hij (Ad Melkert, CvH) heeft gewoon een gat in zijn hand en is ook de politieke aanstichter van de verjubeling van die 8 miljard extra staatsinkomsten die opgegaan zijn aan lonen en salarissen in de collectieve sector zonder dat daar ook maar een enkele verbetering van het aldaar gepresteerde tegenover stond. (...) Verbijsterender is echter dat Melkert daar tot nu toe alle politieke verantwoordelijkheid voor weigert te aanvaarden en het gezellige Paars laat hem daarmee politiek nog weggkomen ook en de sullige oppositie laat het er voor de zoveelste keer bij zitten.'⁸² Volgens Fortuyn ontbrak het de hoogste leiding van het land volledig aan visie bij gebrek aan debat: 'Ondertussen is de ministerraad gedevalueerd tot een bedrijfsverzamelgebouw voor politieke middenstanders. Elke lijn en visie ontbreekt en men is daar nog trots op ook, de ministerraad is tenslotte geen debatingclub, dat schijnt zo ongeveer het ergste te zijn.'⁸³

Dat er ook op Europees niveau sprake was van een grote kloof tussen de Nederlandse bevolking en de politici bleek volgens Fortuyn al uit de zeer lage opkomstpercentages voor de verkiezingen van het Europese Parlement die niet boven de 30 procent wilden uitkomen. De EU was net

zoals het Nederlandse bestuur 'een speeltje van politieke elites en ambtenaren' waar de mensen met hun 'natuurlijke afkeer van megalomanie, grootschaligheid, bureaucratie en bedilzucht', geen boodschap aan hadden. Soevereiniteit en bevoegdheden werden 'klakkeloos' overgedragen aan: 'politiek bleke instituties als het Europees Parlement en de Europese Commissie. Pakt het dan verkeerd uit, dan kan de vaderlandse politiek verwijzen naar Brussel en als men hier iets politiek niet wil aanpakken, volstaat het te melden dat Brussel dit niet toestaat'.⁸⁴

De oplossing voor de kloof tussen de gewone burger (de buitenstaander) en de overheid zag Fortuyn ondermeer in directe democratie, gekozen burgemeesters en andere topfunctionarissen en bindende referenda: 'Het wordt de hoogste tijd dat aan deze incestueuze en onwelriekende onderneming een einde wordt gemaakt. Dat het niet langer zo is dat de buitenstaander buiten de deur wordt gehouden, dat de ramen eens wagenwijd opengaan. Dat al die beambten en hoge bestuursfuncties binnen het bereik komen van alle Nederlanders door de gezagsdragers gewoon te laten kiezen, dan moeten zij hun best doen om een mandaat van de burger te verwerven en te behouden. Dat houdt hen scherp en leert de overheid weer dienstbaar te zijn. De overheid is van ons, voor ons allen en alleen met ons mandaat over ons. Daar moet het heen, weg met al dat zelfbenoemde

gezag, op pad naar het door het volk gekozen en gelegitimeerde gezag'.⁸⁵

De radicale democratisering van het openbaar bestuur moest leiden tot de vervanging van de bestaande politieke klasse van binnenstaanders omdat deze elite het gewone hardwerkende volk was vergeten. Het paarse regentendom kon alleen worden opengebrouwen door directe democratie. Hiertoe behoorde ook een gekozen minister-president. Fortuyn zette met deze visie de deur open naar een personendemocratie waarin visionaire leiders de macht moesten krijgen ten koste van de technocraten.

Al in 1995 richtte Fortuyn in een column in *Elsevier* zijn pijlen op de afstandelijke dossierpolitiek van de technocratische paarse premier: 'Kok is een technocraat zonder verhaal, zonder leidraad en zonder visie. Geen visie op het verleden, geen idee van het heden en al helemaal geen benul van waar wij als samenleving van Nederlanders naartoe moeten'.⁸⁶

Volgens Fortuyn moest een kabinet dat veranderingen wilde doorvoeren een filosofie hebben die werd gebracht door een aansprekende onalledaagse leider omdat mensen niet leefden bij brood alleen: 'Mensen moeten op zijn minst een idee hebben waar dit kabinet (Kok I, CvH) met Nederland rond de eeuwwisseling heenwil'.⁸⁷ Zonder muze of romantiek ging het niet.

De 'kleinburgelijke' uitstraling van het gewone

kabinet-Kok zorgde wellicht voor veel herkenning bij het kleinburgerdom, maar voor het doorvoeren van belangrijke hervormingen was dat niet genoeg. Daarvoor was charismatisch leiderschap nodig: 'Voor verandering is evenwel meer nodig. Charismatisch leiderschap bijvoorbeeld, en creativiteit en intelligentie en warmgevoeligheid. Het tegendeel dus van gewoonheid!'.⁸⁸

Een jaar later, in 1996, gaf hij een beschrijving van zijn ideale minister-president waarin het persoonlijke verlangen om deze rol van charismatisch leider van en voor het volk ooit zelf te vervullen doorklonk: 'Neen, dan woon je in een glazen huis, zichtbaar, voelbaar, aanraakbaar voor iedereen. Dan leid je een volstrekt publiek leven tussen de mensen in het land, waar je veel vaker bent dan in Den Haag. Bovenal heb je het script op zak van het grote toneelstuk dat gespeeld moet worden en waarvan jij de regisseur bent. Ik zie het niemand in Den Haag doen, zelfs Bolkestein niet'.⁸⁹

Dat hij het was die deze charismatisch leider voor het volk kon zijn wist Fortuyn al lang. Begin jaren negentig sprak hij al over zijn charismatische uitstraling die een zaal kon 'elektrificeren'. In zijn beschrijving komt duidelijk de wisselwerking tussen 'de mythe Fortuyn' en de luisteraars naar voren. Dat hij eigenlijk een gewone man was wilden de mensen niet zien, want ze hadden een ander beeld van hem opgebouwd. Uitstraling door instraling. Een samenvatting van de constructi-

vistische visie op charisma door de charismatisch leider zelf: 'Als ik een zaal binnenkom, ik weet langzamerhand hoe ik dat moet doen, dan gaat er elektriciteit doorheen. Maar dat heeft niet alleen maar met mijn uitstraling te maken. Die is er ook, maar goed, die moet je opmerken. Maar het heeft te maken met de hele mythe die om die man 'Fortuyn' zweeft. Als ik zo'n zaal binnenkom, dan is die opgenaaid en opgeladen met behulp van die mythe. Meestal al lang van tevoren. Zo van: 'er gaat wat gebeuren'. En wat doe je dan? Die elektriciteit slaat ook op jou terug. Je komt zo'n zaal binnen... Dat is een hele merkwaardige ervaring, dat de mensen dan heel stil zijn. Zo van: 'daar is hij'. Ja dan moet je dus ook wat doen, hè? Dan moet je de verwachting waarmaken. Op dat moment heeft de mythe je te pakken. (...) Mensen laten zich zo'n mythe ook niet afnemen. (...) Na zo'n bijeenkomst blijf ik meestal wat hangen, want ik wil altijd even weten hoe mensen erover denken. En dan praat je wat. En dan ben ik natuurlijk een gewone man, die hoofdpijn heeft of wat dan ook. Maar dat negeren mensen volstrekt. Alles wat niet in het beeld past wordt gewoon geretoucheerd'.⁹⁰

Aan het begin van het eerste paarse kabinet zag hij nog niemand in Den Haag zitten met het juiste script op zak van het grote toneelstuk dat moest worden gespeeld. In de zomer van 2001 besloot Fortuyn het zelf te doen buiten de bestaande politieke partijen om waar hij nooit vaste voet aan de

grond had gekregen. Nadat Fortuyn in augustus 2001 zijn politieke aspiraties bekend had gemaakt, sprak hij zich direct duidelijk uit over de manier waarop hij als premier of belangrijk politicus vorm zou geven aan charismatisch leiderschap in de politiek waardoor alleen dan vergaande veranderingen, zoals het verkleinen van de kloof tussen de bevolking en de politiek, konden worden doorgevoerd. Met Weber als intellectuele bagage in het achterhoofd en in de boekenkast wist socioloog Fortuyn maar al te goed dat niemand van zichzelf een charismatisch leider was, maar dat je hem moest spelen.⁹¹

Dan kon het vervolgens gebeuren dat een deel van de bevolking je daadwerkelijk ook zo ging zien en het leiderschap verder ging dan leider *van* en *voor* het volk naar de charismatische overtreffende trap van een charismatisch leider die zelf het volk werd: 'Ook al word ik geen premier, dan ben ik het toch. Zo word ik door heel veel mensen gezien. De politiek schreeuwt om een *turn around*, dan moet je de dingen voordoen. Precies, politiek op locatie. Straks ga ik op bezoek in ziekenhuizen en scholen, en ik zal de verpleegsters en de onderwijzers alles voordoen. Die functie heeft Wim Kok nooit gebruikt. Joop den Uyl wel. Ik ben een groot bewonderaar van Den Uyl. Vanwege zijn compassie. Den Uyl hield grote lezingen: de leider gaf aan hoe wij het moesten zien. Zo'n type hebben we nu weer nodig. Iemand die het kan

voordoen. Dan word je vanzelf de incarnatie van het volk'.⁹²

Hoe hij de rol van leider moest spelen tijdens een openbaar optreden, had hij sinds 1989 als 'ondernemer van de geest' in verschillende zalen in het land buiten de academische gemeenschap volledig geperfectioneerd: 'Je speelt de geestelijke autoriteit van dat moment, die komt met een mengeling van humor en bittere ernst. (...) Een beetje magie en charisma is nodig voor een goed optreden en dat verdraagt zich niet met gekoekeloer in de keuken. (...) Je moet betrokken zijn bij je publiek, maar ook afstand bewaren, ook tot jezelf. (...) Ik probeer bij voordrachten ten minste twee keer door de luikjes van de harten naar binnen te klimmen. Als dat lukt voltrekt zich elke keer weer een wonder'.⁹³

Na toespraken tijdens de campagnes van 2002 vertrok Pim Fortuyn direct in zijn verlengde Daimler met chauffeur Herman.⁹⁴ Om de 'mythe Fortuyn' niet op de proef te stellen was gezellig babbelen na afloop er nu niet meer bij. Als Fortuyn de leiding over Nederland kreeg dan woonde de minister-president voortaan in het Catshuis met een geknipte tuin, zodat de belangrijkste bestuurder van het land zichtbaar werd voor het volk en in de zomermaanden kon worden opgezocht.⁹⁵ In een gesprek met een TV-journalist - nadat Fortuyn bekend had gemaakt dat hij in de politiek ging - zag hij zichzelf al in het Catshuis zitten:

'Dan mochten de mensen ook af en toe in mijn arm knijpen of ik er wel echt zat. Zo moet dat ongeveer zijn. Heel levend, heel direct, midden in het volk'.⁹⁶

Tegenover het pragmatisme van acht jaar Paars met de zakelijke minister-president en dossierkenner Kok als symbool van deze regeerperiode en Melkert als logische kille technocratische opvolger, zette Fortuyn de politiek neer als romantische verleidingskunst waarin de theatrale rol van een charismatisch leider ten volle moest worden benut: 'Politiek is ook een toneelstuk. De mensen willen een verhaal horen en dan gaan slapen'.⁹⁷ In zijn verhaal *De puinhopen van acht jaar Paars*, het eerste politieke programma dat in de parlementaire geschiedenis de status van bestseller verkreeg, verhaalde spreker, schrijver maar bovenal onderwijzer en voor sommigen zelfs charismatisch leider Fortuyn met een profetisch ambitieniveau voor zijn volgelingen over zijn visie over de richting die Nederland volgens hem moest opgaan: 'Ik doe mijn best om met de Lijst Pim Fortuyn niet alleen het ongenoegen en de irritatie van de mensen in het land te kanaliseren en te leiden naar een alternatief voor de huidige politieke cultuur. (...) Nederland moet een echte levendige democratie worden van en voor gewone mensen, een afscheid van de elitepartijdemocratie die wij thans kennen die zonder ons over ons beslist. Dat is de opdracht voor de komende vier jaar, niet meer maar zeker

ook niet minder'.⁹⁸

Uit dit citaat blijkt weer eens dat Fortuyn in zijn hervormingsplannen in het algemeen en voor het openbaar bestuur in het bijzonder niet wilde uitgaan van het politiek haalbare dat het (paarse) Binnenhof zo vaak beheersde, maar van het politiek denkbare.⁹⁹ Deze stijl stond mijlenver af van de op consensus gerichte manier van politiek bedrijven die door Wim Kok tot kunst was verheven.

4.5.2 Het moderne Westen versus de 'achterlijke' islam en het 'verkeerde' asiel- en minderhedenbeleid

Behalve over de grote kloof tussen de 'normale man' en de politiek had de socioloog veel nagedacht en meerdere boeken geschreven over de gespannen verhouding tussen de Westerse moderniteit versus de islam, die vanwege het gebrekkige bestaande integratiebeleid van de politiek-correcte paarse machthebbers in Nederland volgens hem voor grote problemen zorgde en voor nog grotere problemen in de nabije toekomst zou gaan zorgen als het asiel-en minderhedenbeleid niet werd veranderd.¹⁰⁰ Met dit thema zette hij zich duidelijk af tegen de gevestigde orde. Het baarde hem grote zorgen dat er nauwelijks sprake was van een gesecculariseerde versie van de islam. In het Midden-Oosten zag hij wat de gevolgen waren van de politieke islam voor mensen die voorstander

waren van een parlementaire democratie.¹⁰¹

Op apocalyptische wijze liet Fortuyn zich over deze tikkende tijdbom uit: 'Er is geen islamitisch land ter wereld waarin onze kernnormen- en -waarden worden gerespecteerd, laat staan dat getracht wordt ze na te leven in daden en wettelijke regelingen'.

Tegenover het vrije Westen met zijn (individuele) vrijheden en mensenrechten waarover eeuwen was gedaan en waarvoor rivieren van bloed hadden gevloeid om het te laten worden zoals het nu was, namelijk een baken van licht in de wereld, plaatste hij de 'achterlijke woestijncultuur'. Fortuyn: 'Menig islamitisch land kent daarentegen de gruwelijkste onderdrukking op allerhande terrein inclusief de voortdurende schending van de mensenrechten. Een achterlijke woestijncultuur op basis van een even achterlijke en vaak onderdrukkende en imperialistische godsdienst en geloofsovertuiging'.¹⁰²

Fortuyn zette ook bij dit thema de zaken op scherp in zijn officieuze verkiezingsprogramma: 'Laat ik het maar eens krachtig zeggen: vanuit ons perspectief gezien - dat van de moderniteit - is veel van wat de islam en haar cultuur uitdraagt verwerpelijk dan wel volstrekt achterlijk'.¹⁰³

Door het Nederlandse na-oorlogse vreemdelingenbeleid kreeg de islam steeds meer vaste grond aan Nederlandse bodem en dat maakte Fortuyn angstig. Omdat volgens hem zelfs de derde generatie Turken en Marokkanen zich in de eerste

plaats Turk en Marokkaan voelden, lag er volgens hem een sociale bom onder de stedelijke samenlevingen. Zoals bij alle politieke onderwerpen die Fortuyn op de agenda zette verbond hij zich ook hier op persoonlijke wijze aan het onderwerp: ‘Winst van het Turkse voetbalelftal verandert mijn stad Rotterdam in één klap in klein Istanbul. Dat lijkt onschuldig, maar is het niet. Het doet mij het gevoel geven alsof onze stad tijdelijk bezet is door vreemde overheersers, die zich op dat moment ook als zodanig gedragen, en het maakt duidelijk dat integratie nog een heel lange weg is’.¹⁰⁴

Vanwege de oplopende culturele, sociale en economische tegenstellingen tussen de moderne Westerse en niet-Westerse landen en door de tegenstellingen tussen westerse en niet-westerse bevolkingsgroepen in het Westen was hij bang voor het uitbreken van burgeroorlogen: ‘Ik doe niet aan doemdenken en al helemaal wil ik niet aanzetten tot angst en vreemdelingenhaat, integendeel! Ik wil slechts waarschuwen, het is nog lang niet te laat en laten we onze tijd goed gebruiken’.¹⁰⁵ Om het dreigende onheil te voorkomen moest volgens hem het bestaande beleid drastisch veranderen want: ‘Nederland is wat het vreemdelingen-, gezinsherenigings- en het asielbeleid betreft verworpen tot de malle Pietje van de wereld’.¹⁰⁶ In veertien aanbevelingen liet Fortuyn zien wat zijn beleid zou zijn.¹⁰⁷

1. Als je stevig moet dweilen, moet je eerst de

kraan dichtdraaien, dat kan iedere ordentelijke huisvrouw bevestigen.

2. Opvang van vluchtelingen in de regio. Dat betekent voor Nederland alleen nog vluchtelingen toelaten uit Frankrijk, het UK, de BRD en Denemarken, mocht daar iets ernstigs gebeuren.
3. Ruimhartig bijdragen aan de kas voor het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen van de VN om een goede opvang in de regio mogelijk te maken.
4. Opzeggen van het verdrag van Schengen en herstel van de grenscontrole. Op Schiphol controle aan de slurf en mensen zonder papieren of zonder deugdelijk papier retour het betreffende vliegtuig weer in. De vliegmaatschappij krijgt geen boete, maar krijgt deze passagiers wel direct weer in de maag gesplitst.
5. Alle containers en stukgoederen in de havens en op de luchthavens en alle vrachtwagens die binnenkomen via de BRD of België worden door een scan gehaald op zoek naar verstekelingen en drugs. Aan de grenzen met de BRD en België gebeurt dit met behulp van ICT, snel en efficiënt, door de douane (procedure te vergelijken met die van tolpoorten aan snelwegen); in de havens en op de luchthavens door de ontvangende expediteur, daarbij gecontroleerd door de

- douane. In de havens en op de luchthavens gewoon voor rekening van de ontvangende expediteur.
6. Het beleid rond de gezinshereniging wordt drastisch herzien, zodanig dat dit ongeëmancipeerde gedoe (75% importbruiden door derde generatie, CvH) van Turkse en Marokkaanse jongemannen onmogelijk wordt gemaakt. Het gezin wordt bovendien geformuleerd in de beperkte westerse betekenis, dat wil zeggen: man, vrouw en kinderen en daarmee basta.
  7. Het vluchtelingenverdrag van de VN uit 1951 wordt op de agenda geplaatst en herzien. Indien dat onmogelijk is, wordt het opgezegd. Tot het onmogelijke is tenslotte niemand gehouden, ook wij niet.
  8. Een veel steviger integratiebeleid, geconcentreerd op de achterstandsbuurten. Iedereen die van een uitkering afhankelijk is, moet het Nederlands redelijk beheersen, zo niet onverwijld naar school ook al woont men hier nog zo lang.
  9. Een gericht emancipatiebeleid voor vrouwen in achterstandsbuurten. We moeten af van die achterlijke islamitische opvatting over de positie van de vrouw.
  10. Stevige sancties flankeren het integratiebeleid, niet meedoen of onvoldoende meedoen levert oplopende kortingen op de uitkeringen

- op en wel direct.
11. Gericht tegengaan van de groeiende apartheid, door een deel van de middenklasse terug te halen in de steden door goede en aantrekkelijke huisvesting en voorzieningen en door de samenstelling van achterstandswijken beter te mengen qua land van herkomst en maatschappelijke positie. Dwang wordt niet uitgesloten.
  12. Breken van de zwarte scholen door beleid onder 11 en door scholen zodanig te situeren dat menging van bevolkingsgroepen naar afkomst en sociale positie op een natuurlijke manier tot stand komt.
  13. Onmiddellijk een begin maken met het terugdringen van het aantal opvangplaatsen voor asielzoekers, daar in deze bedrijfstak ieder aanbod zijn geheel eigen vraag schept. Doelstelling: uiteindelijk voor maximaal 10.000 personen sobere opvangmogelijkheden.
  14. Uitgeprocedeerde asielzoekers worden tot hun vertrek geplaatst in een gesloten opvanginrichting.

Pim Fortuyn sloot met zijn beschrijving van de Nederlandse identiteit als verlicht, geëmancipeerd, modern, autonoom, liberaal, burgerlijk en tolerant met wortels in een joods-christelijke humanistische traditie versus de achtergebleven islamitische

cultuur van een significante groep allochtonen duidelijk aan bij de kritiek van Scheffer en het bestaande identiteitsdiscours in de jaren negentig onder een groep intellectuelen.¹⁰⁸ Dat discours werd voornamelijk door intellectuelen gevoerd en met het vertrek van Bolkestein als politiek leider van de VVD werd tijdens paars-II over dat onderwerp in Den Haag voornamelijk gezwegen. Door de nadruk te leggen op de verontachtzaamde culturele dimensie in de politiek-economistische arena en te pleiten voor een streng asiel-en integratiebeleid veranderde Fortuyn het speelveld en gaf hij een stem aan al die kiezers die bij de gevestigde politieke partijen vanaf 1998 geen gehoor vonden voor hun cultureel-conservatieve opvattingen.¹⁰⁹ Omdat hij als verbaal begaafde verlichte homoseksueel deels de verpersoonlijking werd van de Nederlandse identiteit die werd bedreigd door de aanwezigheid en komst van de volgens hem onontwikkelde immigranten, kreeg zijn kritiek op de pragmatische paarse politiek ten aanzien van dit probleem veel lading en werd het verschil tussen de technocratische politieke stijl van het establishment en de verlossende politieke stijl van de nieuwkomer duidelijk.¹¹⁰ Tegenover de levenloze paarse politiek zette Fortuyn zijn zeer persoonlijke (politieke) ziel en zaligheid in. Deze uitermate gepersonaliseerde wijze van politiek bedrijven werd door een grote groep kiezers gewaardeerd, mede omdat Fortuyn met zijn verlichte

‘spruitjesnationalisme’ aansloot bij bestaande nationalistische gevoelens onder een groot gedeelte van de Nederlandse bevolking. Met zijn optreden doorbrak Fortuyn de paarse praktijk om het minderhedenbeleid zo min mogelijk te polariseren en de culturele en religieuze dimensie van dit beleid *juist niet* te benoemen.¹¹¹

4.5.3 Meer veiligheid en hardere aanpak van de criminaliteit

Een ander onderwerp waarmee Fortuyn grote groepen kiezers aansprak waren zijn standpunten over het vergroten van de veiligheid en het aanpakken van de criminaliteit in Nederland. Het Nederlandse veiligheidsapparaat (Openbaar Ministerie, rechterlijke macht en politie) werd hevig bekritiseerd. De ‘professor van het volk’ onderbouwde daar waar mogelijk het disfunctioneren van de genoemde organisaties met behulp van ondersteunend statistisch materiaal.¹¹² De prestaties van de politie waren volgens hem ‘abominabel’: ‘Dat blijkt niet alleen uit de cijfers, zoals de beperkte hoeveelheid blauw op straat, de wanstaltige overhead, het heilige dienstenrooster met de overvloed aan incurante uren bij een 36-urige werkweek (alles bij de politie is incurant wat zich niet tussen 9 en 5 afspeelt, dus boeven op straat, politie naar bed!), het feit dat de vakbonden en ondernemingsraden de baas zijn en

niet de politieleiding, het hoge ziekteverzuim, de hoge toestroom tot de WAO, de abominabele oplossingscijfers van misdrijven et cetera, maar ook uit de waardering voor het politieproduct van het publiek. Binnen de EU is die waardering van de burger in Nederland het laagst!¹¹³

Evenals bij andere politieke speerpunten lardeerde Fortuyn zijn betoog met verschillende persoonlijke ervaringen: 'In mijn stad Rotterdam werd bij mijn burens ingebroken, de autosleutels uit huis gehaald en weg net aangeschafte spiksplinter-nieuwe auto. Een dag tevoren had een oplettende overbuurvrouw mij gebeld met de mededeling dat voor haar deur een paar gekleurde medelanders met een verrekijker in hun auto mijn huis zaten te bestuderen. Ze gaf mij het kentekennummer van de desbetreffende auto, je kon immers nooit weten. De politie komt bij mijn buurman proces-verbaal opmaken en ik zeg tegen de agente dat ik wellicht interessante informatie voor haar heb. Ik doe mijn verhaal en wil haar het kentekennummer geven. Waar ik mij ten eerste mee bemoeide en ten tweede kon iedereen dat wel beweren. In het suffe hoofdje kwam het niet op dat deze gekleurde medelanders niet op voorhand schuldig zijn, maar dat desalniettemin interessant kan zijn het een en ander eens na te trekken. Enfin het werd allemaal uitstekend geadministreerd en de verzekering betaalde uit en daarmee was de kous af. Misdrijf uiteraard nimmer opgelost'.¹¹⁴

Ook bij dit onderwerp benadrukte Fortuyn het verschil tussen de elite (binnenstaanders) en de gewone Nederlander (buitenstaander): 'Iedereen is gelijk voor de wet, alleen politici en hoge ambtenaren en andere (politieke) bestuurders een beetje meer dan dan wij, gewone burgers'.¹¹⁵ Als tref-fend voorbeeld hiervan zag Fortuyn de nalatige afhandeling van twee ingrijpende gebeurtenissen die recent hadden plaatsgevonden, namelijk de vuurwerkramp op 13 mei 2000 in Enschede en de cafébrand op nieuwjaarsnacht 2001 in het Volendamse café *Het Hemeltje*. Deze gebeurtenissen droegen bij aan het gevoel van een falende overheid, die niet bij machte was om burgers te beschermen en daders - of het nou topcriminelen, moordenaars of bolletjesslikkers waren - gewoon hun gang lieten gaan.¹¹⁶

Door deze perceptie van een machteloze overheid tegenover verschillende gevaren van een moderne samenleving zag Henri Beunders vanaf midden jaren negentig de angst onder de bevolking toenemen: 'Het gevoel door de overheid verlaten te zijn op het gebied van veiligheid, is vanaf Srebrenica in 1995 telkens weer bevestigd: Tjoelker (uitgaansdode in 1997) (Kok: 'Ik sta hier met lege handen'), Oosterparkrellen (Rapport over hevige rellen rond Oud en Nieuw in Groningen 1997: De veiligheidsrisico's van de politieambtenaren zijn hoger ingeschat dan de veiligheidsrisico's van de burgers'), Gorcum (twee doden na schietpartij

bij muziekcafé Bacchus januari 1999, Korthals: Het is aan de samenleving en niet aan de overheid om de veiligheid op straat te garanderen'). Angst voor de eigen fysieke veiligheid is de sterkste emotie die de mens kent. Geen wonder dat nu (tijdens Fortuyn-revolte, CvH) vooral op dat punt de woede en de nostalgie zulke bizarre vormen hebben aangenomen. En de kreten over oorzaken en oplossingen van hetzelfde niveau zijn: 'kut-Marokkanen', 'meer blauw', 'deporteren'.¹¹⁷

Fortuyn wilde meer veiligheid op straat en nalatige overheidsdienaren strafrechtelijk vervolgen als zij hadden gefaald tijdens rampzalige gebeurtenissen zoals in Enschedé en Volendam: 'Zo kan het gebeuren dat de directie van SE Fireworks in Enschede en de directie (...) in Volendam volstrekt terecht voor de rechter staan, maar dat de burgemeesters, politieke bestuurders en (hoge) ambtenaren van de gemeentes Enschede en Volendam volstrekt ten onrechte niet voor de rechter staan. Dit ondanks de vernietigende rapporten van respectievelijk de commissies-Oosting en -Alders. (...) Maar ja, zo gaat dat in de polder'.¹¹⁸ Met uitspraken zoals 'administreren en innen kunnen onze juten echter uitstekend', 'de parkeerpolitie is even goed in het binnenhengen van veel geld' en 'met het binnenhalen van de centen van de overtredende burgers, inclusief te halen targets van gemeentebestuur en minister van Justitie, zit het wel snor', sloot Fortuyn nauw

aan bij het gedeelde ongenoegen van een grote groep Nederlanders over politie en justitie.¹¹⁹

Ter verbetering van het slecht functionerende veiligheidsapparaat formuleerde Fortuyn verschillende aanbevelingen waaronder het terugdringen van de overhead en het meer benutten van de kennis van de politieagenten op straat waarnaar de politieleiding te weinig luisterde: 'Wij willen een intelligenter werkende politie die gebruik maakt van de kennis die zij op straat heeft rondlopen in de persoon van de agent'. De misdaad diende meer bij de bron te worden aangepakt door bijvoorbeeld vaker te posten bij hangplekken en de parkeerplaatsen van de sociale dienst: 'Hoe komt u met een uitkering aan deze dure auto?'¹²⁰ Volgens Fortuyn kon de auto- en fietsendiefstal beter vanuit de achterliggende distributie- en transportstructuur worden aangepakt dan vanuit de aangifte. De politie moest worden afgerekend op vooraf overeen te komen oplossingspercentages van de verschillende soorten misdaad met een nadruk op die vormen van misdaad waarvan de burgerij het meeste last had.

In het licht van de beschreven problemen op het Ministerie van Justitie tijdens paars-I, gekoppeld aan de grote ophef die in de eerste weken van 2001 ontstond rond Benk Korthals, VVD-Justitie-minister van paars-II, omdat bolletjesslikkers op Schiphol met minder dan 1 kilo bij zich niet werden vervolgd vanwege het cellentekort,

pleitte Fortuyn voor het aansnoeren van de teugels door de politieke leiding bij het Openbaar Ministerie zodat het beter zou gaan functioneren: ‘Waarschijnlijk kan dat niet zonder bij het OM maar eens een paar koppen te laten rollen, met name in het college van procureurs-generaal’.¹²¹

Met zijn pleidooi voor meer *Law and Order* en een strenger asiel- en minderhedenbeleid lukte het Fortuyn om tijdens de campagne voor de landelijke verkiezingen van mei 2002 het zogenaamde *issue-ownership* over asielzoekers en criminaliteit te veroveren.¹²² Beunders verklaarde de kracht van de moderne en nostalgische Fortuynboodschap in het Nederland van rond de eeuwwisseling als volgt: ‘Veiligheid werd in de jaren negentig het thema dat die nostalgie sterker en sterker maakte en die nu is uitgemond in Fortuyns utopie om de slagbomen weer neer te laten bij de grens, en er een douanier met een pet op voor te zetten. (...) Met zijn dubbele boodschap –vooruit èn terug- vertolkt Fortuyn een mentale grondstroom van het harde, moderne en snelle leven en tegelijk een enorme behoefte aan duidelijkheid, orde en veiligheid: internettend op het zonovertogen, rustige dorpsplein’.¹²³

4.5.4 Het falen van de publieke dienstverlening in de zorg en het onderwijs

Het is hier niet de bedoeling om feitelijk aan te tonen of Fortuyn wel of geen gelijk had in zijn

meest gelezen en belangrijkste politieke boekwerk dan wel om staand Haags beleid te vergelijken met de gedachten van Fortuyn. Wat bij de vorige drie onderwerpen en de volgende samenvatting van zijn ideeën over de inrichting van zorg en onderwijs, in het bijzonder de zorg, wel opvalt is het feit dat veel van zijn standpunten door het kabinet-Rutte II met daarin de VVD en de PvdA zijn omarmd. Daarbij is het disfunctioneren van het Nederlandse opsporings- en vervolgingsapparaat nog steeds aan de orde van de dag in de vorm van blijvende kritiek op de Nationale Politie en het Ministerie van Justitie en Veiligheid in verschillende rapporten tijdens Rutte II. De grote afstand die tussen Fortuyn en paars inhoudelijk bestond is veel kleiner geworden. Zijn oproep voor meer marktwerking in de zorg en de bestrijding van de hoge zorgkosten is ondertussen gemeengoed geworden en veel kritiek van Fortuyn toen zal nu door de huidige minister van Volksgezondheid VVD-minister Edith Schippers waarschijnlijk met veel instemming worden gelezen.

Na acht jaar paars trok Fortuyn harde conclusies over de manier waarop de zorg was ingericht onder leiding van D66-minister Els Borst. Met de eerste zin van zijn analyse viel hij direct met de deur in huis: ‘Acht jaar wachtlijsten, dat is het resultaat van acht jaar Paars beleid in de (gezondheids) zorg’.¹²⁴ Hij hekelde de aanbodsbeaalde en aanbodsgestructureerde inrichting van de zorg en

pleitte voor meer marktwerking waardoor vraagbepaald en vraaggestructureerd handelen ruim baan zou krijgen en de patiënt meer centraal zou gaan staan.¹²⁵

Vanaf 1987 tot 2002 waren de zorgkosten van 41 miljard gulden gestegen naar 85 miljard gulden, terwijl deze meer dan verdubbeling niet had gezorgd voor een beter product. Net zoals bij het veiligheidsapparaat, en naar we later zullen zien ook bij het onderwijs, was er sprake van te veel overhead en bureaucratie waardoor politieagenten, onderwijzers en verplegers het werk niet goed konden doen: 'De geneeskundige arbeidsproductiviteit van het uitvoerende personeel, van dokters tot en met verplegenden, heeft een bedroevend laag niveau bereikt, nog eens versterkt door verkorting van de werkweek, ADV-dagen, vakantiedagen, een hoog ziekteverzuim, een forse toestroom naar de WAO en dergelijke'.¹²⁶ Het hoge ziekteverzuim en de forse toestroom naar de WAO in de zorg, die Fortuyn in statistieken vergeleek met andere sectoren zoals de horeca en het Midden- en Kleinbedrijf die betere cijfers lieten zien, legde hij vooral neer bij de door hem gehate managers: 'Het ziekteverzuim en de toestroom naar de WAO zijn beide hoog. Dit vormt een indicatie voor een te hoge werkdruk en meer in het algemeen voor ziekmakende factoren in de arbeidsorganisaties van de zorg en gezien al die bureaucraten, managers en voorschrijvende kundes zou ieder normaal

mens daar ook doodziek van worden'.¹²⁷

Fortuyn, die in 1990 nog als regeringsadviseur een publicatie had geschreven voor het Ministerie van VWS (Volksgezondheid, Wetenschap en Sport), vergeleek de Nederlandse gezondheidszorg in zijn algemeenheid en de centrale aansturing van de Colleges Tarieven Gezondheidszorg (CTG), Bouw Ziekenhuisvoorzieningen (CBZ) en Sanering Ziekenhuisvoorzieningen (CSZ) in het bijzonder met het Oost-Europa van voor de val van de Berlijnse Muur in november 1989: 'Het is een soort centrale planeconomie met bureaucraten en zaakwaarnemers in de sleutelrollen. (...) Meer in het algemeen is er sprake van een enorme vervuiling en verslonzing van het bestand aan ziekenhuizen en instellingen. Zij zijn van iedereen, dus van niemand, en zo zien ze er ook uit, zoals de gemiddelde treinwagon van de NS moet u maar denken'.¹²⁸

En ook hier verbond Fortuyn zijn persoonlijke ervaringen aan het onderwerp door op zeer emotionele wijze te schrijven over zijn beide ouders die hij naar een verzorgingstehuis had moeten brengen. Zijn moeder had hij nog aangeboden om haar bij hem thuis te laten verzorgen, maar ze wilde bij haar man blijven.¹²⁹ De inrichting en werkwijze van het verzorgingstehuis waar moeder Fortuyn de laatste vijf maanden van haar leven terecht kwam zorgde voor de genadeklap van de toen al zieke vrouw: 'Het ontnemen van haar zelfstandig-

heid door de omstandigheden, maar bovenal het moeten liggen op zaal en het delen van alle voorzieningen met de overige bewoners ten tijde van de maaltijd en in de zogenoemde huiskamer gaven de genadeklap. Mijn immer zelfstandige moeder wenste niet verder te leven als een patiënt in een totaal gecollectiviseerde omgeving, waarin alleen de fotolijstjes op het nachtkastje herinneren aan dat zelfstandige bestaan'. Fortuyn nam de lezer mee naar één van de intiemste momenten die een ouder en kind kunnen hebben; het definitieve afscheid: 'Toen ik haar, bijna 85 jaar oud, 's morgens om precies zeven uur op de eerste dag van de lente in het jaar 2000 in mijn armen hield - zij wilde nog zo graag de lente aanschouwen en dat is haar gelukt - zei de Joegoslavische¹³⁰ verpleegster die erbij was in haar mooiste Duitse accent: Er is een dame gestorven!' En zo was het maar net, twee korte zuchtjes van haar en wat bloed, en er daalde een grote stilte en leegte over haar en mij neer. De dood was van links gekomen, en streek zijn hand van links naar rechts over haar gezicht. (...) Vanaf nu ben ik een weeskind en zal ik het moeten doen zonder de enige volstrekte onvoorwaardelijke liefde die in het leven bestaat en dat is moederliefde, zo besefte ik'.¹³¹

Over de toestand van zijn vader in het verzorgingshuis beschreef hij op even aangrijpende en beeldende wijze: 'Onlangs nog (...) vond ik mijn vader in tranen. Hij draagt onder zijn broek een

incontinentiebroek. Hij had gevraagd of hij naar de wc mocht. De verzorgster had hem gezegd dat ze daar nu geen tijd voor had en had daaraan toegevoegd: 'Opa poept en piest u maar in uw broek, dan vinden wij dat later wel als u naar bed gaat vanavond'. Ondanks het zware onderwerp doorspekte Fortuyn zijn verhaal ook hier met humor. Zo stond in de gang van het verzorgingstehuis van zijn vader met grote koeienletters elke dag genoteerd wat voor een dag het was met een datum erbij. Fortuyn had hier wel een verklaring voor: 'Dat is niet alleen gedaan vanwege het tekortschietende korte-termijngeheugen van veel oude bewoners, maar omdat ook een supergezond mens, gezien de moordende eentonigheid waardoor alle dagen op elkaar lijken niet zou weten wat voor en dag het is'. Het einde van zijn persoonlijke litanie tegen het verzorgingshuis in Driehuis sloot de even vileine als grappige politicus als volgt af: 'Het zou nu lijken alsof ik mijn persoonlijke wederwaardigheden tot algemene norm verhef en in een persoonlijke vendetta tegen het verzorgingstehuis Velsersduin mijn gram probeer te halen. Dat is natuurlijk ook zo'.¹³²

Om de slechte toestand in de Nederlandse zorg te verbeteren deed Fortuyn verschillende aanbevelingen waaronder het twee jaar, gecorrigeerd voor de inflatie, constant houden van de zorguitgaven. De sector kreeg de opdracht om de arbeidsproductiviteit gemeten naar medisch en zorghandelen

op te voeren door de overheadkosten in de vorm van administratieve lasten, bureaucraten, kundes en overtollig management terug te dringen. Om de zorgsector te dwingen om efficiënter en klantgerichter te laten werken moest op alle terreinen van zorg particulier initiatief en ondernemerschap worden toegelaten en aangemoedigd. Van de verzekeraars wilde Fortuyn dat ze alle medische en paramedische handelingen zouden vergoeden tegen tarieven die jaarlijks vooraf zouden moeten worden opgesteld. Via een landelijk administratiesysteem, door de verzekeraars opgesteld, moesten de zorgaanbieders onmiddellijk kunnen aflezen of de patiënt-cliënt beschikte over een toereikende polis. In het systeem van Fortuyn moest de zorgverzekeraar meer het schild gaan worden van zijn klanten. De genoemde Colleges moesten worden afgeschaft waardoor prijsvorming werd overgelaten aan het samenspel van vraag en aanbod op de zorgmarkt tussen concurrerende zorgaanbieders, zorgverzekeraars en premiebetalers op de zorgmarkt.¹³³

Hij pleitte voor meer markt en minder overheid, maar de politiek diende aanspreekbaar te blijven op het aanbod aan zorg, zowel de kwaliteit daarvan als de kwantiteit, en op de toegankelijkheid daarvan: 'Medische voorzieningen dienen geen onderscheid te maken naar de beurs van betrokkenen. Dat is een kwestie van beschaving, mijn interieurverzorgster dient toegang te hebben tot

dezelfde medische technologie en artsen als ik. Maar zij hoeft niet dezelfde zorgarrangementen te genieten als ik. Zij gaat tenslotte naar Gran Canaria, terwijl ik het Adlon Hotel aan de voet van de Brandenburger Tor prefereer, dat een paar centen meer kost. Wij gunnen elkaar dat van harte en daar is niets mis mee'.¹³⁴

Het niet laten groeien van de zorgkosten (aanbeveling 1) werd pas opgeheven als het volgende in de zorgsector was bereikt: 'Pas nadat de sector redelijk op orde is en de overschakeling van aanbodgestuurde zorg naar vraaggestuurde zorg een eind op streek is, wachtlijsten zijn weggewerkt en betere vraaggerichte producten worden afgeleverd, de efficiency is verbeterd en de arbeidsproductiviteit van de sector in zijn geheel, gemeten naar medisch en zorghandelen, sterk is toegenomen, pas dan wordt, indien gewenst en noodzakelijk, het politieke gesprek geopend over meer geld voor de zorg, onder het motto: Wij willen meer van die goede producten hebben, die de zorg ons inmiddels bewezen heeft te kunnen en te willen leveren'.¹³⁵

Een rode lijn in het boek van Fortuyn was het belang van de terugkeer naar de 'menselijke maat' in de publieke dienstverlening. Kleine gemeenten, kleine zorginstellingen, kleine ministeries en ook kleine scholen. Als beginpunt van de problemen in het onderwijs zag Fortuyn de invoering van de Mammoetwet in 1967. Als babyboomer had hij

dit aan het einde van zijn idyllische middelbare schooltijd bij de augustijner broeders onder de bezielende leiding van rector drs. L.V.J. Hutjens nog net persoonlijk meegemaakt.¹³⁶ Voor de jongeling Fortuyn en vooral voor zijn grote held Hutjens - 'hij was als een vader en een moeder' -, was de transitie van de 400 leerlingen tellende jongens-HBS naar het grotere gemengde Mendelcollege met 800 leerlingen een traumatische ervaring.¹³⁷

In de geborgen kleinschalige verzuilde school van voor de Mammoet-wet kende de pater 'een kerel van stavast, een rechtlijnige man, krom is krom, recht is recht en beloofd is beloofd' binnen twee weken alle namen van zijn kudde uit het hoofd, maar deze massaliteit en moord op zijn geesteskind kon hij niet aan en zorgde voor geestesproblemen. Tegen het einde van het examenjaar in 1967 werden Fortuyn en zijn klasgenoten ter verzoening door de nieuwe rector verrast met een laatste ontmoeting van de oude rector: 'Daar stond-ie ineens: onze oude rector, sterk vermaerd en bleek, in zijn lange zwarte habijt, met tranen in zijn ogen. We hadden onze held wel eens emotioneel meegemaakt, maar hij had nog nooit gehuild. Doodstil waren we en toen barstte het los: praten en nog eens praten met een pilsje erbij, wat een weerzien! Kort daarop deden wij eindexamen en op een enkeling na slaagden we allemaal. Het hoogste slaagpercentage in de geschiedenis

van de school'.¹³⁸

Voor Fortuyn was het duidelijk. Over de hele onderwijslinie moest schaalverkleining worden doorgevoerd. De onderwijsfabrieken dienden te worden getransformeerd in locaties met maximaal 600 leerlingen. Hierdoor konden de administratieve lasten en de overhead drastisch worden teruggedrongen: 'Die hele bureaucratische meet-en-regelfabriek van het ministerie van Onderwijs en het zogenoemde onderwijsmiddenveld wordt met wortel en tak uitgerooid. De directeur van een basisschool dient weer in staat te zijn om tenminste drie dagen per week voor de klas te staan'.¹³⁹ Experimenten als basisvorming en het Studiehuis moesten worden gestopt en ook het plan van minister van Onderwijs VVD'er Loek Hermans om managers zonder enige onderwijsbevoegdheid directiefuncties op basisscholen te laten uitoefenen diende van tafel te worden geveegd. Achter dit plan schuilde volgde Fortuyn namelijk een breed probleem dat in de hele publieke sector speelde en moest worden gestopt: 'De huidige situatie in de collectieve sector waarin managers de baas zijn en de dokter en de verpleegster, de onderwijzer en de agent gezag hebben te aanvaarden van mensen die nog nooit een patiënt hebben behandeld, nog voor de klas hebben gestaan of nog nooit een boef hebben gevangen is te absurd voor woorden'.¹⁴⁰

Fortuyn sprak zijn lezers echter niet voortdurend naar de mond. Zo achtte hij het ziekteverzuim

in het Onderwijs veel te hoog en de secundaire arbeidsvoorwaarden moesten maar eens goed tegen het licht worden gehouden.¹⁴¹ Net als bij de zorg wilde Fortuyn aan het Onderwijs geen extra geld meer uitgeven voordat er fors gesaneerd zou zijn.¹⁴² Fortuyn wilde de macht weer teruggeven aan de mensen op de publieke werkvloer. Hij zag de gemiddelde Nederlander als iemand die prima in staat was om als ‘calculerende burger’ zelf te kiezen, beslissingen te nemen en verantwoordelijkheid te dragen mede op basis van ‘contracten’ met publieke instellingen.¹⁴³

4.6 Bewondering en afkeer van de ongrijpbare aanvaller van paars

Pim Fortuyn puur als populist beschrijven doet zijn solistische optreden en eigenzinnige boodschap onrecht.¹⁴⁴ Voordat hij op het politieke toneel verscheen had hij als wetenschapper, spreker en publicist zijn tegenstrijdige meningen gevormd en geventileerd en nu ging hij gesteund door een sterk roepingcomplex als een eenling met zijn eigenzinnige boodschap de boer op. Wie zijn verhaal aantrekkelijk vond, mocht ‘Mozes-Fortuyn’ volgen en kon meedoen: ‘Ik ben gereed! U ook? Op weg naar het beloofde land!’¹⁴⁵ Deze solistische opstelling leidde ook tot niet-populaire boodschappen zoals de mededeling dat het fileprobleem door hem niet zou worden opgelost.¹⁴⁶

Hij wilde het land dienen en veranderen maar dat kon niet zonder hulp. Als de school niet voldeed, moest de ouder zich inzetten in het schoolbestuur. Als je buurvrouw slecht Nederlands sprak, moest je haar helpen met het leren van de taal, daar hadden we geen dure cursussen voor nodig. Studenten moesten niet zeuren over een lage beurs, maar geld lenen of een baantje nemen.¹⁴⁷

Behalve Joop den Uyl was de Amerikaanse president John F. Kennedy een grote held van Fortuyn. Diens bekende oproep in de inauguratierede van 20 januari 1961: ‘Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country’, klonk door in de geschriften en het optreden van de politicus Fortuyn met de veelzeggende slogan ‘At your service’. Ondanks de sterke band of misschien wel met behulp van de sterke band die Fortuyn probeerde te versterken in *De puinhopen van acht jaar Paars* tussen hem en het gewone volk versus de politieke elite, die ondermeer werd bevolkt door ‘subsidiesocialisten’ van de PvdA, durfde hij vanuit zijn leidersrol opvallend stevige en eerlijke kritiek op een grote groep lezers - en mogelijke kiezers - te geven die zich volgens hem door deze ‘subsidiesocialisten’ hadden laten pampieren.¹⁴⁸

Als een strenge vader sprak hij zijn kinderen streng toe: ‘Welnu, ik zeg het maar gewoon eens een keer: niet iedereen die in de Ziektewet loopt is ziek, niet iedereen die een WAO-uitkering

heeft kan niet meer werken en niet iedereen die in de Bijstand zit, kan niet zorgen voor een eigen inkomen. Sterker nog, een aanzienlijk percentage hoort daarin gewoon niet thuis, maar dient net als ieder ander aan de slag te gaan of te zijn. Dat is niet alleen beter voor economie en maatschappij, maar op termijn gezien ook voor henzelf, de geraniums op de vensterbank nodigen tenslotte niet uit tot veel moois en zinvol, laat staan dat je nog ergens trots op of tevreden over kunt zijn.¹⁴⁹

De grote groep mensen met een uitkering in de Bijstand (ruim een half miljoen) en de WAO (bijna negenhonderd duizend uitkeringen, exclusief ruim driehonderd duizend uitkeringsjaren wegens ziekteverzuim) die onder paars niet zo lastig werden gevallen, had Fortuyn op 25 november 2001 op het congres van Leefbaar Nederland tijdens de aanvaarding van zijn lijsttrekkerschap voor Leefbaar Nederland ook al in het openbaar met veel media erbij streng toegesproken: ‘Weg bij dat loket! Want daar krijg je wel je geld, maar moet je ook je ziel inleveren!’

Volgens Wansink smeedde Fortuyn in deze aanvaardingstoespraak, waarin de politicus de latere hoofdlijnen van zijn boek al schetste, middels het klassieke populistische recept een bondgenootschap tussen hem en het hardwerkende volk versus de politieke elite. De politieke kaste voelde zich boven het volk verheven en had zich van haar afgewend. De politieke koers van het land moest

worden teruggegeven aan de ‘gewone man’, die beter wist wat goed was voor het vaderland dan de politieke expert. De mobiliserende kracht van het populisme bestond volgens Wansink voor een groot gedeelte uit het anti-politieke sentiment dat de leider uitstraalde. Populisten boden de kiezer de mogelijkheid zich te identificeren met een leider die ‘hen begrijpt’ en de politiek terugbracht tot simpele tegenstellingen en hapklare strijdpunten.¹⁵⁰

In deze beschrijving van het populisme en de koppeling aan het optreden Fortuyn ontstond bij Wansink een opening om meer aandacht te besteden aan de bijzondere wisselwerking die kan ontstaan tussen het volk en een lijstaanvoerder van een nieuwe politieke beweging met een populistische stijl. Aandacht voor deze bijzondere band vloeit ook voort uit de inzichten van Canovan, zoals beschreven in het inleidende hoofdstuk van deze studie, die samen met andere populismeonderzoekers stelt dat de bijzondere band tussen het volk en de populistische leider één van de kenmerkende elementen van populisme is. Populisme is een vorm van reddende politiek die de idee van een volkssoevereiniteit een utopische lading geeft.¹⁵¹

Mede vanwege zijn stevige kritiek op een groot deel van de bevolking viel Fortuyn buiten het klassieke patroon van het populisme, maar zijn optreden als politieke buitenstaander, dat hij zelf

doordesemende met een welhaast messianistisch roepingbesef om de strijd te kunnen aangaan tegen de heersende klasse, vertoonde wel tal van populistische kenmerken. Fortuyn zelf zag het populisme als het makkelijk verkondigen van de onderbuikgevoelens van het volk zonder diepgaande analyse: 'Nu is er niets mis met populisme, het zegt ook een waarheid, alleen als enig uitgangspunt voor beleid vormt het wel een wat te smalle basis'.¹⁵² Deze intellectuele armoede van het populisme vond Fortuyn te beperkt en daarom kwam hij als eerste in de Nederlandse politieke geschiedenis tijdens een campagne met een persoonlijk boek met daarin een uitgebreide kritische analyse over de politieke en maatschappelijke toestand van het land en plannen om de toekomst te verbeteren.

Aan het einde van zijn politieke programma, waarvan binnen anderhalve dag de eerste druk van tienduizend exemplaren was uitverkocht, beschreef de eigenzinnige ongrijpbare eenling wat hij met de Lijst Pim Fortuyn wilde bereiken: 'Wij zijn dus geen anti-beweging, maar een beweging die verandering wil en ook aangeeft hoe die verandering eruit moet zien en langs welke wegen deze kan worden bewerkstelligd. Daarover is dit boek gegaan. Het is een uitnodiging tot discussie en meedenken. Een uitnodiging tot het verder uitwerken en verbeteren van oplossingen, tot het aandragen van ideeën hoe het anders moet en kan,

tot deelname van de mensen in het land aan het debat daarover, dat moet leiden tot de terugkeer van de mensen in het land in de politieke arena en hen verlost deel te nemen aan het Openbaar Bestuur en het beheer en onderhoud van de collectieve sector, door zitting te nemen in gemeente- en schoolbesturen, activiteitencommissies, buurtverenigingen, het (sport)verenigingsleven, ziekenhuisbesturen, vrijwilligerswerk in zorginstellingen (...) Aan de vooravond van de volgende Kamerverkiezingen, Deo volente over vier jaar, zal ik opnieuw met een boek komen. In dat boek zal ik verantwoording afleggen over hetgeen ik gedaan en beloofd heb, over mijn falen en naar ik hoop ook over mijn successen. Dat beloof ik u. *At your service!*'¹⁵³

De reactie door de gevestigde paarse politici op het reactionair-modernistische betoog dat Fortuyn 14 maart 2002 presenteerde was neerbuigend van toon. Op de vraag wat Ad Melkert ervan vond was zijn antwoord: 'Naar verluidt wordt er vandaag weer veel vis in verpakt'. Het was een reactie van iemand die tijdens de campagne zelf steeds meer als een vis op het droge was komen te liggen, happend naar adem. Hij en zijn paarse collega-lijsttrekkers Hans Dijkstal en Thom de Graaf hadden geen antwoord op de Rotterdamse straatvechter en waren door zijn onheilspellende boodschap en krachtige mediaoptreden medio maart 2002 volgens journalist Gerard van Westerloo inmiddels

gereduceerd tot ‘bijzinmompelaars’.¹⁵⁴ Fortuyn was duidelijk over het feit dat hij als schrijver geen literaire pretenties koesterde.¹⁵⁵ Het ging hem om een glasheldere boodschap waarin man en paard moesten worden genoemd.¹⁵⁶ Hij wilde het leven terugbrengen in de politiek en in zijn geschriften. Om mensen te kunnen raken en door te laten lezen schreef Fortuyn naar eigen zeggen met ‘passie’ en ‘seks’. Fortuyn: ‘Daar zit iets ordinairs in. En dat pakt mensen: dat is de reden dat ze het lezen’.¹⁵⁷ Beunders verklaarde in lijn met deze licht erotiserende context rond Fortuyns schrijfwijze de aantrekkingskracht van diens boodschap en optreden voor jongere kiezers als volgt: ‘Ideologisch is regentesk links een holle boom geworden: met één welgemikte trap omver te kegelen. Dat is wat Fortuyn heeft gedaan, en daarom is hij ook de held van vele jongeren. Ze worden ‘geil’ van iemand die bestaande barrières op wil ruimen, de waarheid zegt en elke bestaande logica tot in zijn logische eindpunt doortrekt. Plus ultra!’¹⁵⁸

De staat van opgewondenheid en de ontvankelijkheid voor de taaldaad van Fortuyn kwam duidelijk naar voren in het gedrag van uitgever Martin Ros die aanwezig was bij de presentatie van het boek dat hij reeds had gelezen. De intellectueel Ros beschreef Fortuyn al tijdens zijn leven als een charismatisch leider en dichtte hem grote daden toe: ‘Het leest niet als een trein. Het leest

als een tank! Het verbrijzelt het rode kasteel!’ Na een tirade van tien minuten over ‘smerige linksen’, ‘de opkomst van het nieuwe denken’ en ‘de van boven gezonden Fortuyn’, zijgt hij, happend naar adem, terug in zijn stoel om daar even later weer uit op te veren met de woorden: ‘Nu komt het binnen!’¹⁵⁹

De krachtige boodschap op papier over de noodzakelijke modernisering van de verzorgingsstaat had niet zozeer een taalesthetisch doel, maar een voor Fortuyn veel hoger doel: daadwerkelijke omzetting van zijn taal in concreet beleid.¹⁶⁰ Dat beleid kon alleen zonder paars worden uitgevoerd: ‘Voel ik de stemming in het land goed aan, dan hebben de mensen in het land schoon genoeg van Paars, van de gesloten cultuur van het Poldermodel, van het regentenpartijgedoe, van de achterkamertjes, van het buitensluiten van de burger in het algemeen en nieuwe belangen in het bijzonder, van de falende dienstverlening in de collectieve sector’.¹⁶¹ Terwijl zijn paarse politieke tegenstanders nog meesmuilend op het verhaal van Fortuyn reageerden, raakte hij met zijn boodschap het hart en hoofd van veel kiezers.¹⁶²

De vier belangrijkste politieke hoofdthema’s van Fortuyn, zoals hij deze had beschreven in *De puinhopen van acht jaar Paars* en voordien in tal van andere publicaties had besproken, domineerden de verkiezingscampagne van medio 2002 volledig. De verkiezingscampagne concentreerde zich rond

criminaliteit, immigranten, en voor een deel ook rond de 'paarse puinhopen' in de gezondheidszorg, het onderwijs, en het verkeersbeleid. Bij de verkiezingen zelf bleken 'waarden en normen' het belangrijkste thema te zijn geworden. Na waarden en normen (22 procent) volgden criminaliteit (15 procent) en asielzoekers (11 procent) als belangrijkste thema's waarop kiezers hun stem hadden bepaald.¹⁶³

Door de analyse van de uitingen zal duidelijk worden dat het samenvallen van de taboedoorbrekende politieke boodschap - gekoppeld aan de weerstand die hij hierdoor tijdens de campagne kreeg te verduren en zijn zware eenzame persoonlijke leven - bij een groep volgelingen zorgde voor het optuigen van diens charismatisch leiderschap.

4.7 Conclusie

Fortuyn sloot in zijn optreden en met zijn boodschap nauw aan bij diverse ontwikkelingen in de politiek, samenleving en de media. Met zijn kritiek op de Paarse elite raakte hij een gevoelige snaar bij een grote groep burgers die ontevreden was over de Nederlandse politiek in zijn algemeenheid en politici en politieke partijen in het bijzonder. De golf van maatschappelijke verontwaardiging over de bestaande politieke orde en ogenschijnlijke misstanden in de Nederlandse multiculturele samenleving werd mede veroorzaakt door de grote

instroom van asielzoekers midden jaren negentig en door het publieke optreden van Fortuyn. De bedding waarin Fortuyns kritiek zijn weg vond was mede gelegd door verschillende kritische (partij-)intellectuelen.

Als intellectuelen al in de war raakten over het niet-ideologische gehalte van de politiek in de jaren negentig, hoe zullen bedreigde burgers zich rond de verkiezingen van 2002 dan hebben gevoeld ten opzichte van de bestuurlijke elite enerzijds en Pim Fortuyn, die de politieke elite openlijk uitdaagde en tergde met zijn brutale optreden, anderzijds? Deze burgers hadden al jarenlang weinig vertrouwen in de politiek en waren vaak niet geneigd om te gaan stemmen omdat ze vonden dat het toch geen zin had. De overheid functioneerde niet, kamerleden stonden te ver af van de mensen in het land en naar hun stem werd toch niet geluisterd. De belangstelling bij deze groep burgers voor de publieke zaak was gering en het politieke nieuws werd slecht bijgehouden. De luiken naar de buitenwereld waren gesloten en meedoen aan openbare meningsvorming gebeurde zelden.

In hun morele denkbeelden werden deze burgers geplaagd door onzekerheid en ze neigden vaak naar een autoritaire habitus. De roep om een sterke leider, die bijvoorbeeld asociale elementen in de samenleving aanpakte, was aanwezig. Vanaf eind jaren negentig steeg de roep om een sterke leider naar 30% om in de periode rond Fortuyn zelfs

te pieken naar 55%. Nog steeds bestaat er onder 40% van het electoraat de behoefte aan een sterke daadkrachtige leider die zich niet hoeft te bekommeren om het parlement en verkiezingen.¹⁶⁴ De blijvende populariteit van Geert Wilders met zijn niet-democratisch ingerichte PVV is daarvan op dit moment het sprekendste voorbeeld.

Terwijl de behoeften van deze groep in de jaren tachtig en negentig al aanwezig waren, werd in hoofdstuk drie duidelijk, dat de bestaande politiek zich juist weinig gelegen liet liggen aan de verlangens van deze burgers. Paarse politici kregen zelfs het verwijt dat ze niet nadachten over wat mensen verbond in de samenleving en dat ze de normerende en oriënterende rol van de politiek moesten laten terugkomen. Vooral ten aanzien van de politiek-maatschappelijke onderwerpen waarover de bedreigde burgers zich zorgen maakten - het functioneren van de multiculturele samenleving en de criminaliteitsbestrijding - was er sprake van duikgedrag bij de paarse machthebbers.¹⁶⁵ De liberale leider Frits Bolkestein liet in het licht van de politieke machtspraktijk zijn publicitaire filippica's van begin jaren negentig ten aanzien van de multiculturele samenleving en de ontwrichtende werking van de islam liever achterwege tijdens de verkiezingen van 1998. De ruimte op rechts werd nog groter toen Bolkestein in 1999 de Nederlandse politiek verliet en hij werd opgevolgd door de progressievere Hans Dijkstal.

Onder de massa leefden nationalistische gevoelens, maar de politieke leiders van de bestuurderspartijen besloten om de culturele dimensie tijdens de verkiezingen van mei 2002 geen breuklijn in de Nederlandse politiek te laten zijn. Terwijl de bedreigde burgerij negatief stond tegenover modernisering, hield de heersende klasse zich weinig bezig met 'de roofofbouw' die uitging van de moderne tijd en die werd gepleegd op de sociaal-culturele reserves van de samenleving. De Nederlandse samenleving werd rond 2001 door een groep burgers ervaren als een complexe en onzekere wereld, waardoor een grote groep mensen op zoek was naar geborgenheid, respect, erkenning en beschutting. Vertrouwde politieke leiders als Wim Kok, Frits Bolkestein en Hans van Mierlo wilden deze beschutting niet bieden, want deze paarse *Machers* hadden het politieke vaderlandse toneel tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 inmiddels verlaten.

Terwijl verschillende bedreigde burgers hunkerden naar een sterke leider, waren bovenstaande ervaren politici vervangen door drie nieuwe politieke leiders die zonder charismatisch gezag de leiding hadden over de ideologisch uitgeholde paarse politieke partijen. In 2001 wees De Beus er nog op dat deze smalle partijen te weinig charismatisch gezag hadden om hun beleid te verdedigen met het wegvallen van Kok, Bolkestein en Van Mierlo. De charismatische glans van deze sterke persoon-

lijkheden had het gebrek aan ideologisch gehalte van hun partijen nog kunnen camoufleren.¹⁶⁶

Niet lang na deze opmerkingen vanuit de academische wereld werden de nieuwe leiders, Ad Melkert (PvdA), Hans Dijkstal (VVD) en Thom de Graaf (D66) in de media succesvol uitgedaagd door de politieke eenling die in zijn mediaoptreden goed aansloot bij het medialandschap waarin ontwikkelingen als personalisering, dramatisering en stereotypering sinds de opkomst van de commerciële omroepen in 1989 steeds vaker voorkwamen. In de verzuilde Nederlandse samenleving waren verkiezingen nog een soort volkstelling van de verzuilde groepen die werden gerepresenteerd door hun eigen partijleiders. Tijdens huidige verkiezingen zweven veel kiezers omdat de Nederlandse representatieve democratie steeds meer de vorm aanneemt van een publieksdemocratie, waarin meer ruimte is voor thematische individuen die zich goed weten te presenteren in de media en politieke partijen met weinig aanzien succesvol weten uit te dagen.

In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat de veelal oudere, laagopgeleide en minder kapitaalcrachtige brievenchrijvers, die Pim Fortuyn charismatische eigenschappen bij leven hebben toegedicht, veel overeenkomsten vertonen met de kenmerken van een gedeelte van de bedreigde burgerij. Deze mensen hadden hun held uitgebreid via de media kunnen volgen omdat zijn optreden

nauw aansloot bij verschillende ontwikkelingen in de media, waardoor er veel aandacht aan zijn optreden werd gegeven. Ter verduidelijking worden hier vijf belangrijke media-ontwikkelingen uit dit hoofdstuk aangehaald en op tentatieve wijze gekoppeld aan het succesvolle mediaoptreden van Fortuyn:¹⁶⁷

1. Pim Fortuyn ging als politieke eenling de strijd aan met de politieke orde. Hierdoor sloot hij aan bij de media die een individualistische ideologie verspreidt.
2. De politieke boodschap van Pim Fortuyn bulkte van het wantrouwen ten opzichte van de bestaande politiek. Het fenomeen van politiek wantrouwen als creatie van de media deed opgang omdat het media-script van de mondige burger versus de falende overheid kon worden toegepast. Fortuyn fungeerde als de spreekbuis van de ontevreden burger tegenover de falende overheid. Hij zei wat 'iedereen' al lang dacht.
3. De berichtgeving rond Fortuyn laat duidelijk zien, dat er sprake is van een toename van conflictgeoriënteerd nieuws. Buitenstaander Pim Fortuyn bestreed zijn politieke tegenstanders en de politieke binnenstaanders bestreden de uitdager van de bestaande politieke elite.
4. Tijdens de opkomst van Fortuyn is de populariteit van een overzichtelijke 'horse-race'

groot gebleken. Veel berichtgeving ging over het fictieve aantal zetels dat de politieke partijen versus Pim Fortuyn hadden in de peilingen.

5. De dramademocratie als politiek systeem waarin media een ‘dramatische’ voorstelling scheppen en de legitimiteit wordt ontleend aan de wijze waarop personen in deze media-voorstelling verschijnen zien we terug bij de berichtgeving rond Fortuyn.¹⁶⁸

Het dramatische beeld van *De puinhopen van acht jaar Paars* werd door de media overgenomen, omdat dit negatieve, conflictgeoriënteerde, verhaal door Fortuyn eloquent in de media werd uitgedragen en de paarse erfgenamen dit beeld in de media niet wisten te doen kantelen. Deze ontwikkelingen hebben zeer bijgedragen aan de succesvolle verspreiding van de boodschap en de bekendheid van Pim Fortuyn, die acht maanden lang niet weg was te denken van het beeldscherm in veel huishoudens. Tijdens zijn mediagenieke optredens wist hij door zijn eclectische politieke boodschap, waarin communalisme, nationalisme, conservatisme en modernisme bij elkaar kwamen, bedreigde en bedrijvige burgers aan te spreken. Het kwalitatieve politieke verhaal waarop Becker tijdens de paarse kabinetten tevergeefs hoopte met minder aandacht voor de economie en meer voor wat mensen in het land aan elkaar verbond, werd niet door de bestaande politiek gebracht

maar door een politieke buitenstaander die als marxist ooit was begonnen bij het belang van de economie in de samenleving maar dit ‘moederbegrip’ verruilde voor het belang van cultuur in de Nederlandse gemeenschap: ‘Cultuur is de adem van de mens en de gemeenschap waarin hij leeft. Zonder die adem sterft hij, sterft de gemeenschap. De ademtocht van de mens en zijn gemeenschap is als het ware heel het leven’.¹⁶⁹

In iedere samenleving kan worden gezocht naar ontwikkelingen die bijdragen aan de opkomst van een politicus die door sommige kiezers wordt gezien als charismatisch leider. Omdat Pim Fortuyn als politieke eenling en entrepreneur van het woord en de daad groot is geworden op het breukvlak van de twintigste en een-en-twintigste eeuw, is in hoofdstuk drie en vier logischerwijs stilgestaan bij charisma-bevorderlijke ontwikkelingen van die periode waardoor er meer inzicht ontstaat over het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving rond de eeuwwisseling. Pim Fortuyn wist toen namelijk een koppeling te maken tussen de kritiek van intellectuelen en het sluimerende politiek-maatschappelijke ongearticuleerde ongenoegen van een groep burgers. Door zijn optreden kwamen de bevorderlijke ontwikkelingen in de moderne samenleving om te komen tot het toedichten van charisma naar de oppervlakte.

Om de bedreigde burgers en het succes van

Fortuyn beter te kunnen begrijpen is in het voorafgaande bewust meer ruimte gegeven aan cultuurpessimistische geluiden dan aan optimistische gevoelens over de paarse jaren die er natuurlijk ook ruimschoots waren. Er is zelfs over de jaren negentig gezegd dat er ten aanzien van de overheid en de politiek sprake was van een *vervalvertoog*.¹⁷⁰

Natuurlijk doet dat geluid onrecht aan het feit dat veel Nederlanders rond de eeuwwisseling dik tevreden waren met hun eigen leven en behoorlijk tevreden waren over de Nederlandse politiek. Om het onrustveroorzakende optreden van Fortuyn en zijn opkomst beter te begrijpen wordt het gekoppeld aan dat discours onder intellectuelen.¹⁷¹ Het was de 'professor van het volk' namelijk gelukt om delen van het vervalvertoog op de politieke agenda te plaatsen tijdens de verkiezingscampagne. Mede met behulp van dat onheilspellende verhaal oogste hij politiek succes en zou concrete politieke macht op landelijk niveau niet zijn uitgebleven als hij was blijven leven. Met zijn felle en eloquente kritiek op paars wist Fortuyn de pragmatische politiek van de kabinetten Kok te framen als politiek van verval. Daartegenover plaatste hij een reddende politiek waarmee politici met een populistische stijl zich afzetten van de technocratische politieke stijl van alledag uitgevoerd door een politieke elite die moet worden bestreden om het volk te redden van de ondergang.¹⁷²

Voor veel partijen in het politieke krachten-

veld kwam de omslag als een grote verrassing. Journalistiek Nederland krabte zich na de Fortuynopstand achter de oren en is daarna in haar berichtgeving meer opgeschoven naar de 'normale man' op straat.¹⁷³ Het Sociaal Cultureel Planbureau kreeg na de opkomst van Fortuyn veel kritiek omdat dit belangrijke adviserende instituut van te voren niet had gewaarschuwd voor het naderende onheil.¹⁷⁴ Sinds Fortuyn wordt het maatschappelijk onbehagen door het SCP met behulp van Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) veel intensiever onderzocht en op kwartaalbasis gepubliceerd.¹⁷⁵

Er bestaat een grote discrepantie tussen het hier aangehaalde vervalvertoog gekoppeld aan de reddende politiek van charismatisch leider Fortuyn versus de breed gedragen tevredenheid onder de paarse bestuurders - en grote delen van de bevolking - die met behulp van hun bedrijfskundige politieke stijl verschillende mooie resultaten hadden behaald. De economie van Nederland was sinds 1994 met 25% gegroeid, de staatsschuld was met 39% verlaagd en bij elkaar waren - vooral in de laatste jaren - de uitgaven voor collectieve voorzieningen (onderwijs, gezondheidszorg, veiligheid en infrastructuur) tussen 1995 en 2002 met bijna 25% gestegen.¹⁷⁶

Niet alleen vanuit economisch oogpunt was het logisch dat weinig mensen hadden kunnen vermoeden dat er een politieke aardschok aan zat te

komen, die mede werd veroorzaakt door (opge-
kropte) onvrede over het politieke optreden met
betrekking tot veiligheid, zorg en de multicultu-
rele samenleving.¹⁷⁷ Nationaal Kiezersonderzoek
wees in de periode 1994-1998 nog uit dat er ten
aanzien van het postmaterialistische strijdpunt
van aanpassing van etnische minderheden aan de
Nederlandse cultuur sprake was van een progres-
sieve tendens onder de gemiddelde kiezer.¹⁷⁸ Dit
brengt ons aan het einde van dit hoofdstuk weer
terug bij de doorslaggevende rol van Pim Fortuyn.

Om zijn opvallende optreden te kunnen begrij-
pen is het zaak om deze in een historische context
te plaatsen aan de hand van langere termijnont-
wikkelingen binnen de paarse politieke cultuur,
de burgerij, de samenleving en de media. Deze
ontwikkelingen vormden tezamen een charisma-
tisch complex waarin het opvallende optreden en
de onderscheidende boodschap van Fortuyn bij
een deel van de kiezers leidde tot het toeschrijven
van charismatisch leiderschap aan de bijzondere
politieke buitenstaander die de bestaande orde
aanviel. Er ligt echter een gevaar in deze werk-
wijze als deze uiteindelijk leidt tot de zienswijze
dat het succes van deze intellectuele politicus met
een populistische stijl geplaatst wordt binnen een
rechtlijnige groei en de daaropvolgende uitbar-
sting van publieke zorgen en ontevredenheid.

Volgens Oudenampsen werd de ontwikkeling van
het populisme - en de belangrijke rol die Fortuyn

daarin vervulde - afgevlakt door de opkomst te veel
te presenteren als de logische uitkomst van spon-
tane en geleidelijke veranderingen zonder Fortuyn
als belangrijke actor te zien die door zijn politieke
en ideologische activiteit had bijgedragen aan de
groei van politieke ontevredenheid en veel invloed
had gehad op het stemgedrag in de verkiezingen
van 2002. Wat er volgens hem verklaard moest
worden is eerder een trendbreuk dan een rechtlijn-
ige groei.¹⁷⁹ De rol van Fortuyn bij het veroorza-
ken van deze trendbreuk was voor Oudenampsen
evident: 'Het was niet het electoraat maar Fortuyn
die initieerde, die bepaalde thema's op de agenda
zette, die een doorbraak wist te forceren door din-
gen te zeggen die voorheen niet gezegd mochten
worden. Het was Fortuyn die een onwaarschijn-
lijke coalitie op basis van een nieuw type rechtse
politiek ontwikkelde, die simpelweg voorheen niet
bestond in Nederland, ook niet in de gedachten
van het electoraat'.¹⁸⁰

Dat Fortuyn met zijn onheilspellende bood-
schap aan de basis stond van alle politieke onrust
en dat het niet zozeer een uitwerking was van uit-
gekristalliseerde gedachten onder zijn aanhangers
bleek dikwijls op het momenten dat volgelingen
nog voor de moord op Fortuyn werden gevraagd
wat ze allemaal dachten: 'Hij zegt wat wij denken,'
riepen ze in koor. 'Maar wat denkt u dan?' 'Nou
wat hij zegt dus!'¹⁸¹ Voor veel aanhangers was
De puinhopen van acht jaar Paars niet zomaar een

boek: 'De aanhangers hebben allemaal 'Het Boek' gelezen en delen dezelfde idealen: de idealen van Pim. Verder vinden ze alles wat Pim vindt en als dat niet zo is, heeft Pim toch gelijk. Pim heeft het al zwaar genoeg en dus moet je het hem zo aangenaam mogelijk maken'.¹⁸²

Ondanks de overheersende optimistische gevoelens in de samenleving was het Fortuyn die tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 aandacht wist te krijgen voor de geschetste gevoelens van ontevredenheid die onder een minderheid van het electoraat leefden. Door zijn media-optreden kreeg het kritische geluid van de bedreigde burgerij exponentieel veel aandacht tijdens de campagne. Zo kon het gebeuren dat blanke Fortuyn-aanhangers tijdens de verkiezingscampagne opmerkten: 'Wij zijn de vluchtelingen. Vluchtelingen in onze eigen wijken'.¹⁸³ In een korte tijdsspanne werd Pim Fortuyn de verpersoonlijking van kritiek op het establishment.¹⁸⁴ Het was juist deze trendbreuk met de zelfingenomen modernistische bedrijfsmatige gedepolariseerde bestuursstijl van Paars, waarin weinig ruimte was voor het verlossende element van politiek bedrijven, gekoppeld aan de snelheid waarmee Fortuyn de legitimiteit van de bestaande machthebbers wist uit te hollen die er mede voor zorgden dat een groep kiezers tijdens de Fortuynmanie de populaire uitdager van de politieke elite ging zien als een charismatisch leider.¹⁸⁵

Welke charismatische gevoelens - bij een gedeelte van het (bedreigde) electoraat - door dit succes werden opgeroepen staan in het volgende hoofdstuk centraal. Het charismatisch leiderschap dat hem in brieven wordt toegedicht is beter te begrijpen door de uitingen te koppelen aan de theorie uit het tweede hoofdstuk. De theorie van charismatisch leiderschap leent zich goed om dichter bij een verklaring te komen van de gesignaleerde trendbreuk en om fluctuaties te vatten. De theorie wordt expliciet aangewend om de unieke wisselwerking tussen de charismatisch leider (meso) en diens volgelingen (micro) te duiden, terwijl het optreden van de charismatisch leider maatschappelijk wordt ingebed met oog voor korte- en langetermijnontwikkelingen in de samenleving (macro). Met behulp van deze multidimensionale 'meso-micro-macro-aanpak' wordt tegemoet gekomen aan de wens van Thomassen en Oudenampsen om meer zicht te krijgen op een patroon van fluctuatie en de duiding van een trendbreuk in de Nederlandse politieke geschiedenis.

Na dit onderzoek naar belangrijke charisma-bevorderlijke ontwikkelingen en de persoonlijk getinte onheilsboodschap van Fortuyn wordt in het volgende hoofdstuk aandacht besteed aan de bijzondere gevoelens van verschillende volgelingen voor hun charismatisch leider die in de Nederlandse samenleving van 2002 werden

ervaren en beschreven. Door de analyse van de pre-mortembrieven zal duidelijk worden dat het samenvallen van de taboedoorbrekende politieke boodschap- gekoppeld aan de weerstand die hij hierdoor tijdens de campagne kreeg te verduren en zijn zware eenzame persoonlijke leven - bij een groep brieven-schrijvers zorgde voor het optuigen van een charismatisch beeld van Pim Fortuyn.¹⁸⁶

Noten

- ¹ Fragment (vanaf ca 28' tot ca 30') uit een documentaire van Fons de Poel, 'De Messias, een visie op Pim Fortuyn', door de KRO op 6 mei 2003 tussen 21.00 en 21.50 uitgezonden (Youtube Z9N5OFZ429A): opmerkelijk fragment uit een eerder interview met presentatrice Hanneke Kappen (datum en plaats onbekend).
- ² Vergelijking tussen B. Denters en P. Geurts, 'Burgerzin: politieke oriëntaties van burgers' in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994* (Leiden 1995) 119-131 en J.J.A. Thomassen, M.P.C.M. van Schendelen, M.L. Zielonka-Goei en H. den Haan, *Nederlandse kamerleden 1990: codeboek* (Leiden 1992) laat een duidelijke discrepantie zien tussen het oordeel van veel Tweede-Kamerleden die meenden dat vele burgers weinig politieke kennis en weinig oog voor bredere belangen dan het eigenbelang hadden; vgl. Hoogerwerf, *Elites*, 160.
- ³ Dit percentage is redelijk stabiel en zien we in 1998 terug bij het Nationale Kiezersonderzoek (NKO), Van Deth en Vis, *Regeren*, 145, tabel 7.2; het NKO van 1998 geeft een percentage van ruim 25% aan wat betreft politieke desinteresse onder de Nederlandse bevolking.

In het hierna nader aan de orde komende WRR-rapport *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers* (Den Haag 2002) hanteert Gabriël van den Brink het begrip 'bedreigde burgers' die ruim 35% van de Nederlandse bevolking zouden uitmaken; politieke desinteresse is een belangrijk kenmerk van deze groep vaak niet hoogopgeleiden.

- ⁴ Uit het onderzoek van Denters en Geurts valt te concluderen dat ruim 40% (25% en 18% samen) geen vertrouwen heeft in de politiek; een soortgelijk percentage wordt ook gehanteerd, in: Vis en Van Schuur (red.), in: *Politieke problemen*, 360.
- ⁵ Denters en Geurts, 'Burgerzin', 108-109.
- ⁶ Irwin en Van Holsteyn, *Democratie in verval*, 43, vergelijken kiezersonderzoek uit 1956 (4% van de ondervraagden gaf in dit onderzoek aan geen belangstelling in de politiek te hebben) met kiezersonderzoek uit 1998 (26% geen belangstelling) en constateren, ondanks de problematische vergelijking, geen evidente afname in politieke interesse.
- ⁷ Hoogerwerf, *Elites*, 161.
- ⁸ Thomassen c.s., *Wankele democratie*, 88; 113-134.
- ⁹ *Ibidem*, 81-83.
- ¹⁰ Irwin en Van Holsteyn, 'Kloof', in: Van Holsteyn en Mudde (red.), *Democratie in verval?*, 49.
- ¹¹ Thomassen e.a., *Wankele democratie*, vgl. 83 met 231.
- ¹² *Ibidem*, 86.
- ¹³ De Rooy, *Republiek*, 283 en 331 noot 36; dit aantal is na de Fortuyn-revolte weer gestegen als reactie op de aanwas van de LPF.
- ¹⁴ De Beus, *Primaat*, 19.
- ¹⁵ De Rooy, *Republiek*, 284.
- ¹⁶ Van Deth en Vis, *Regeren*, 149.
- ¹⁷ De Rooy, *Republiek*, 283.
- ¹⁸ Van Deth en Vis, *Regeren*, 155.

- ¹⁹ Later meer over dit begrip; vgl. Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 218-238: *audience-democracy*.
- ²⁰ Vgl. De Beus, *Primaat*, 27 met Van Deth en Vis, *Regeren*, 155.
- ²¹ Hoogerwerf, *Elites*, 162; het was nu juist Pim Fortuyn die in deze kleine vijver o.a. met zijn betoog over 'Ons Soort Mensen' een grote steen gooide: een steen heeft veel invloed in een kleine vijver en de golven klots(t)en dan ook lang na.
- ²² Zie hiervoor, noot 3.
- ²³ Van den Brink, *Mondiger of moeilijker?*, 6.
- ²⁴ *Ibidem*, 46-53.
- ²⁵ Vergelijk De Beus, *Primaat*, 27 en Van Deth en Vis, *Regeren*, 155 met de opmerkingen in Van den Brink, *Mondiger*, 129: De Beus is sceptisch, Van Deth en Vis hebben hoop en Van den Brink stelt dat de politieke klasse een probleem heeft, omdat zij niet erin slaagt dit reservoir aan interesse, inzet en idealisme onder burgers om te zetten in participatie aan de publieke besluitvorming.
- ²⁶ Van den Brink, *Mondiger*, 5, figuur 12.
- ²⁷ *Ibidem*, tabel 11; 79, kolom 3.
- ²⁸ Holsteyn en Mudde (red.), *Democratie in verval*, 201, daar aanhaling uit: Pippa Norris, *Critical citizens: global support for democratic governance* (Oxford 1999); vgl. Van den Brink, *Mondiger*, 46-53: de assertieve burger.
- ²⁹ Elisabeth Noelle-Neuman, 'The spiral of silence: a theory of public opinion', *Journal of Communication* 24 (1974) 43-51.
- ³⁰ Van den Brink, *Mondiger of moeilijker*, 131.
- ³¹ *Ibidem*, tabel 10, 78.
- ³² Hans van der Loo en Willem van Reijen, *Paradoxen van modernisering* (Bussum 1990) 221-223 op basis van Ronald Inglehart, *The silent revolution* (Princeton 1977) en Idem, *Culture shift in advanced industrial society* (Princeton 1990).
- ³³ Vgl. Vis en Van Schuur (red.), *Politieke problemen* (Amsterdam 1998) 346-347 en Herman Vuijsje, *Correct weldenkend Nederland sinds de jaren zestig* (Amsterdam 1997) 181-182.
- ³⁴ H.J. Schoo, 'Inleiding' tot: G. van Schoonhoven, *De nieuwe kaaskop. Nederland en de Nederlanders in de jaren negentig* (Amsterdam 1999) 13-14: het psychologische wereldbeeld 'ontstaat' in de jaren zestig en beleeft volgens Schoo in de jaren negentig haar hoogtepunt.
- ³⁵ Van den Brink, *Mondiger of moeilijker*, 6.
- ³⁶ Paul Dekker, Lonneke van Nooije en Josje den Ridder, m.m.v. Thijs van Doorenmalen, 'Overvloed aan onbehagen: ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijk onbehagen in Nederland', in: [Sadik Harchaoui en Paul Dekker (ed.)], *Het onbehagen voorbij: een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. RMO-advies 22 (Den Haag 2013) 25.
- ³⁷ Van den Brink, *Onbehagen in de politiek*, 87 en Bijlage citaat pp. 36-38 pp.108-109.
- ³⁸ *Ibidem*, 89; met het wegvallen van mentale normen kan verwezen worden naar de ideologische onderkoeling van de jaren negentig die, na het ineenstorten van de muur in Berlijn (1989) en daaropvolgend in de Sovjetunie, vrij baan krijgt.
- ³⁹ *Ibidem*, 86.
- ⁴⁰ Ten tijde van het verschijnen van deze brochure regeerde Paars I.
- ⁴¹ *Ibidem*, 90.
- ⁴² Motivaction, *Het Nationaal Vrijheidsonderzoek: Onderzoek naar de opinies van de bevolking over vrijheid, veiligheid, verantwoordelijkheid en ontwikkelingen in het sociale klimaat* i.s.m. het Comité 4 en 5 mei' (2001);

- in deze beschrijving zien we de bedreigde burgers terug.
- ⁴³ Balkenende, 'Groen over paars', in: *Zeven jaar paars*, 253; 260.
- ⁴⁴ Zie voor het begrip 'thematische individuen': Pels, *Geest van Pim*, 275.
- ⁴⁵ Van Reekum, *Out of character*, 163.
- ⁴⁶ Van den Brink, *Mondiger of moeilijker*, 133 noot 3; vgl. Pels, *Geest van Pim*, 117 voor de verschillende kiezersgroepen die Fortuyn aan zich wist te binden. Zie aldaar hoofdstuk 5 (p.141-157) toont het moderne gezicht en hoofdstuk 7 (p.182-209) toont het conservatieve gezicht van Pim Fortuyn.
- ⁴⁷ Henri Beunders, *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam-Antwerpen 2002) 271.
- ⁴⁸ Deze onderwerpen komen ook terug in het proefschrift van P.L.A. Vasterman, *Mediahype* (Amsterdam 2004); hij besteedt aandacht aan de mediahypes rond zinloos geweld, seksueel misbruik van kinderen en de Bijlmerramp.
- ⁴⁹ Beunders, *Publieke tranen*, 272.
- ⁵⁰ Van den Brink, *Onbehegen in de politiek*, 85.
- ⁵¹ Beunders, *Publieke tranen*, 261.
- ⁵² *Ibidem*, 277.
- ⁵³ Henk Kleijer, 'In de nadagen van de democratie', in: *Sociologische Gids* (2003) 4, 357-377; 365; Kleijer bespreekt in dit artikel o.a het boek van de Brusselse socioloog Mark Elchardus, *De dramademocratie* (Tielt 2002).
- ⁵⁴ Denk bij het institutionele gat onder andere aan de afnemende invloed van politieke partijen en kerkelijke genootschappen.
- ⁵⁵ Elchardus, *Dramademocratie*, 365-367.
- ⁵⁶ Vasterman, *Mediahype*, 267.
- ⁵⁷ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 22-24; 84.
- ⁵⁸ *Ibidem*, 52; zie voor de vervorming van de werkelijkheid door de media ook de met een Oscar bekroonde film van Michael Moore, *Bowling for Columbine* (2003).

- ⁵⁹ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 51, 101, 118, 136-138.
- ⁶⁰ Kleijer, 'Nadagen', 370; 363-364: 'Accountability' werd in de jaren negentig een belangrijk principe van de politiek. De 'mondige burger' werd verplicht, zijn of haar eigen verantwoordelijkheid te nemen. De burger moet zichzelf weten te redden via marktconforme mechanismen, vooral op het terrein van de sociale zekerheid en de wettelijke aansprakelijkheid. De overheid moet daartoe paradoxaal genoeg niet minder maar juist meer wetten en regels opstellen: de zogenaamde 'juridisering' van de samenleving. Zodra er zaken mislopen wordt de probleemdefinitie welhaast onmiddellijk geformuleerd in termen van schuldigen en slachtoffers. 'Juridisering' leidt tot 'responsabilisering' - het zoeken naar mensen die persoonlijk verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor eventuele misstanden; vgl. Elchardus, *Dramademocratie*, 264: het aanzien van de experts blijft in deze zoektocht naar de schuldige onverminderd groot, terwijl de politieke instellingen van de overheid en de volksvertegenwoordiging op veel wantrouwen van de bevolking kunnen rekenen. De non-gouvernementele organisaties (het 'maatschappelijk middenveld') krijgen steeds meer invloed, maar de verantwoordelijken kunnen zich verschuilen achter de gebrekkige wet- en regelgeving en de falende controle op de uitvoering.
- ⁶¹ Kleijer, 'Nadagen' 370, daar verwijzing naar Elchardus, *Dramademocratie* 70.
- ⁶² Beunders, *Publieke tranen*, 23; daar ook verwijzing naar: Richard Sennet, *The fall of public man. The forces eroding public life and burdening the modern psyche with tole it cannot perform* (New York 1977) 279 vlg.
- ⁶³ Beunders, *Publieke tranen*, 24, met verwijzing naar Sennet, *Fall*, 336.
- ⁶⁴ Pels, *Geest van Pim*, 247-299, heeft het in hoofdstuk 9:

- 'Sterpoliticus in de mediademocratie' over virtuele vrienden die vreemdsoortige bekenden van de kijker worden; vgl. Connie Palmen, *Iets wat niet bloeden kan. Over moord en roem, echt en onecht* (Amsterdam 2004) 24, die het daar heeft over de eenzijdige verhouding die een mens in de moderne tijd van de massamedia heeft met miljoenen mensen. Beunders, *Publieke tranen*, 37, citeert Peter Gay die opmerkt dat de mens sinds de uitvinding van de telefoon de droom koestert om met behulp van de media fysiek te kunnen versmelten met de afwezige ander: Peter Gay, *The naked heart. The bourgeois experience*. Victoria to Freud (New York-Londen 1995) 3.
- ⁶⁵ Beunders, *Publieke tranen*, 142.
- ⁶⁶ Manin, *Principles*, 218-238.
- ⁶⁷ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 284; vgl. De Beus, *Primaat van de politiek*, zie ook: Jos de Beus 'Audience democracy: an emerging pattern in postmodern political communication', in: K.L.K. Brants en K. Voltmer (red.), *Political communication in postmodern democracy: challenging the primacy of politics* (Basingstoke 2011) 19-38.
- ⁶⁸ Manin, *Principles*, 228-238.
- ⁶⁹ Laermans, 'Populisme', in: Uitermark e.a. (red.), *Power to the people*, 151-153.
- ⁷⁰ *Ibidem*, 164.
- ⁷¹ Beunders, *Publieke tranen*, 228 citeert *NRC Handelsblad* van 14 mei 1999.
- ⁷² Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica* (Den Haag, 2003).
- ⁷³ Dick Pels, *Geest van Pim*, 138
- ⁷⁴ Pim Fortuyn, *Beklemmend Nederland. De vlijmscherpe analyses en aansporing tot verandering van beklemmend Nederland* (Utrecht 1995) 9.
- ⁷⁵ Dick Pels, *Geest van Pim*, 131.
- ⁷⁶ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 15.

- ⁷⁷ Met zijn pamflet *Aan het volk van Nederland. De contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets* (Amsterdam-Antwerpen 1992), waarin hij onder andere radicale democratisering van het politieke bestuur bepleit, bereikte Fortuyn een groot lezerspubliek: binnen zeven maanden zijn er twintigduizend van verkocht en het blad *Elsevier* vraagt hem als columnist, Pels, *Geest van Pim*, 132-136.
- ⁷⁸ Fortuyn, *Puinhoppen*, 134-135
- ⁷⁹ *Ibidem*, 135-136
- ⁸⁰ *Ibidem*, 134-136.
- ⁸¹ *Ibidem*, 103; 107.
- ⁸² *Ibidem*, 179-180; 185.
- ⁸³ *Ibidem*, 141.
- ⁸⁴ *Ibidem*, 178.
- ⁸⁵ *Ibidem*, 139.
- ⁸⁶ Pim Fortuyn, *A hell of a job. De verzamelde columns* (Rotterdam 2002) 181; column in *Elsevier* dd. 14 januari 1995.
- ⁸⁷ *Ibidem*, 46.
- ⁸⁸ Fortuyn, *Beknellend Nederland* (Utrecht 1995) 46-47; Pels, *Geest van Pim*, 44-45.
- ⁸⁹ Fortuyn, *Hell of a job*, 251; *Elsevier*-column dd. 6 juli 1996.
- ⁹⁰ Jan Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn* (Amsterdam 2002) 106-107.
- ⁹¹ De volledige bibliotheek van Pim Fortuyn (4997 titels) wordt bewaard in het Stadsarchief Rotterdam. Fortuyn bezat drie boeken van en één boek over Max Weber. Het eerst boek van Weber had Fortuyn in augustus 1974 gekocht en daarin kwam charisma aan de orde: *Methodologische schriften. Studienausgabe* (Frankfurt am Main 1968) 222-228). Fortuyn dateerde altijd zijn aankoop en zette voordat hij professor werd zijn handtekening in het boek; na zijn professoraat gebruikte hij

- een *Ex Libris*-sticker met familiewapen en zijn volledige titulatuur. De vier boeken die ik heb bekeken waren voorzien van een handtekening en deze *Ex Libris*-sticker.
- ⁹² Pim Fortuyn in een interview met Hugo Camps, 'Ik ga vanuit het Catshuis regeren', *Elsevier* dd. 1 september 2001, geciteerd in: Pels, *Geest van Pim*, 66.
- ⁹³ Pim Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer* (Uithoorn 2002); tweede herziene druk van: Pim Fortuyn, *Babyboomers: autobiografie van een generatie*; (Utrecht 1998) 351-353.
- ⁹⁴ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 15.
- ⁹⁵ *Ibidem*, 143-144.
- ⁹⁶ Pels, *Geest van Pim*, 239.
- ⁹⁷ Pels, *Geest van Pim*, 66. Interview met Hugo Camps, 'Ik ga vanuit het Catshuis regeren', *Elsevier* dd. 1 september 2001.
- ⁹⁸ Fortuyn, *Puinhopen*, 185-186.
- ⁹⁹ Vergelijk Pels, *Geest van Pim*, 53 met Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 141.
- ¹⁰⁰ Pim Fortuyn, *De verweesde samenleving* (Utrecht 1995) en *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (Utrecht 1997); de laatste titel opnieuw uitgegeven als *De islamisering van onze cultuur* (Uithoorn 2001), zie: Fortuyn, *Puinhopen*, 153-167.
- ¹⁰¹ Fortuyn, *Puinhopen*, 153-154.
- ¹⁰² *Ibidem*, 89.
- ¹⁰³ *Ibidem*, 154.
- ¹⁰⁴ *Ibidem*, 162.
- ¹⁰⁵ *Ibidem*, 160.
- ¹⁰⁶ *Ibidem*, 165.
- ¹⁰⁷ *Ibidem*, 166-167.
- ¹⁰⁸ Van Reekum, *Out of character*, 97-144; 166; voor een overzicht van kritische intellectuelen aldaar: 143.
- ¹⁰⁹ Thomassen, *Wankele democratie*, 64.
- ¹¹⁰ Van Reekum, *Out of character*, 166, verwoordt dit als volgt: 'Fortuyn's notion of cultural difference is relevant (...) because it helps to understand how he sought to articulate a distinction between the bloodless defence of Western liberalism by the political establishment and his own passionate expression of it. (...) Fortuyn's politics (...) should aspire to express energetically the lived values and experiences of culturally embedded people. This vocalisation of deeply held convictions and expressions is the proper role of the representative as he should derive his politics from embedded concerns and desires. As soon as the representative severs the link between himself and everyday life he will only be able to vocalise the artificial necessities of political engineering. This is the pathology that Fortuyn diagnosed in the state corporatism of the purple-coalition government: a politics without life'.
- ¹¹¹ Vergelijk Fortuyn, *Puinhopen*, 153-167 met Peters, *Doodgewoon kabinet*, 232-233.
- ¹¹² Fortuyn, *Puinhopen*, 77-101.
- ¹¹³ *Ibidem*, 77.
- ¹¹⁴ *Ibidem*, 79-80.
- ¹¹⁵ *Ibidem*, 75.
- ¹¹⁶ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 54-69.
- ¹¹⁷ Henri Beunders, 'De kern van Pim Fortuyn's succes: Reactionair modernisme', *NRC Handelsblad* dd. 23 maart 2002.
- ¹¹⁸ Fortuyn, *Puinhopen*, 75.
- ¹¹⁹ *Ibidem*, 77 en 79.
- ¹²⁰ *Ibidem*, 99.
- ¹²¹ *Ibidem*, 101.
- ¹²² Zie Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 13 en 130.
- ¹²³ Beunders, 'Kern', *NRC Handelsblad* dd. 23 maart 2002.

- ¹²⁴ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 17.
- ¹²⁵ Fortuyn, *Puinhopen*, 18.
- ¹²⁶ *Ibidem*, 21-22.
- ¹²⁷ *Ibidem*, 34.
- ¹²⁸ *Ibidem*, 22-23.
- ¹²⁹ *Ibidem*, 43.
- ¹³⁰ In een TV-interview met Ivo Niehe (15 januari 2002) had Fortuyn het over een Tsjechische dame; dat hij hierin niet zo nauwkeurig was, is minder belangrijk dan het feit dat veel persoonlijke en politieke onderwerpen waarover hij in het openbaar sprak eerst waren opgeschreven: de verbale vaardigheid van Fortuyn ligt besloten in de volgende opeenvolging van denkend handelen: nadenken, schrijven en vervolgens spreken.
- ¹³¹ *Ibidem*, 40. Fortuyn, *Puinhopen*.
- ¹³² *Ibidem*, 42-43; vanwege het feit dat Fortuyn zijn privéleven betrok bij zijn politieke ideeën leefden veel volgelingen mee toen zijn vader overleed tijdens de campagne.
- ¹³³ *Ibidem*, 45-49 voor de 17 aanbevelingen rond de zorg.
- ¹³⁴ *Ibidem*, 24-25.
- ¹³⁵ *Ibidem*, 49.
- ¹³⁶ *Ibidem*, 51-70.
- ¹³⁷ *Ibidem*, 54.
- ¹³⁸ *Ibidem*, 58.
- ¹³⁹ *Ibidem*, 68.
- ¹⁴⁰ *Ibidem*, 68.
- ¹⁴¹ *Ibidem*, 68.
- ¹⁴² De onderwijskritiek van Fortuyn kreeg in 2008 veel resonantie met de publicatie van het rapport *Tijd voor Onderwijs* van de Commissie Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen onder voorzitterschap van Jeroen Dijsselbloem (PvdA) (6 dln. in 7 bnd.; Den Haag 2008).
- ¹⁴³ Wansink, *Land van Beatrix*, 153.
- ¹⁴⁴ Hans Wansink beschrijft Fortuyn als een populist, maar wijst ook op het feit dat Fortuyn het volk niet ongeclausuleerd naar de mond sprak: Wansink, *Het land van Beatrix*, 148-162, i.h.b.154-155.
- ¹⁴⁵ Pim Fortuyn, *De verweesde samenleving in het informatie-tijdperk* (Rotterdam 2001) 194; dit boek is een omnibus van vier boeken van Pim Fortuyn: *De verweesde samenleving: een religieus-sociologisch traktaat* (Utrecht 1995), waarin hij Deuteronomium 32:44-52 citeert en deze persoonlijke zin toevoegt; vgl. Bas Heijne, *Hollandse toestanden. Nieuwe opmerkingen over Nederland* (Amsterdam 2005) 12: 'Fortuyn ... zag zichzelf het liefst als Mozes die zijn volk naar het beloofde land zou leiden'; voorts: *Tegen de islamisering van onze cultuur* (Utrecht 1997); *50 jaar Israël, hoe lang nog?* (Utrecht 1998) en *De derde revolutie!* (Utrecht 1999).
- ¹⁴⁶ Mede om deze reden zag D66-politicus Boris van der Ham Pim Fortuyn niet als populist maar als een echte leider: http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2007/05/affig_boris_over_pim_fortuyn_1.html
- ¹⁴⁷ Wansink, *Land van Beatrix*, 155.
- ¹⁴⁸ *Ibidem*, 149.
- ¹⁴⁹ Fortuyn, *Puinhopen*, 107.
- ¹⁵⁰ Wansink, *Land van Beatrix*, 149-154.
- ¹⁵¹ Laermans, 'Populisme', in Uitermark c.s. (red.), *Power to the people*, 150.
- ¹⁵² Fortuyn, *Puinhopen*, 71.
- ¹⁵³ *Ibidem*, 185-186.
- ¹⁵⁴ Gerard van Westerloo, *Prinsendrama. De val van Ad Melkert* (Amsterdam 2002) 59.
- ¹⁵⁵ Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, 9.
- ¹⁵⁶ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 113.
- ¹⁵⁷ *Ibidem*, 87, 88.
- ¹⁵⁸ Beunders, 'Kern', *NRC Handelsblad* dd. 23 maart 2002; de LPF scoorde tijdens de verkiezingen van mei 2002 opvallend goed onder jongeren: Mulder, *Wat leeft*

- er in Nederland?*, 12-15.
- ¹⁵⁹ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 62-63; een andere intellectueel die Fortuyn openlijk steunde was de schrijver Louis Ferron: 'Ik hang deze muze aan omdat bekoorlijker muzen allang de geest hebben gegeven. Ik hang Fortuyn aan en zal op hem stemmen omdat de westerse cultuur zoals wij die gekend hebben, failliet is, dood is en ik geen lijken op wil vrijen.' *Trouw* dd. 23 maart 2002.
- ¹⁶⁰ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 88.
- ¹⁶¹ Fortuyn, *Puinhopen*, 184-185.
- ¹⁶² Van Westerloo, *Prinsendrama*, 59.
- ¹⁶³ Kleinnijenhuis c.s., *De puinhopen in het nieuws*, 13.
- ¹⁶⁴ Thomassen, *Wankele democratie*, 99-102.
- ¹⁶⁵ Van Thijn 'Multiculturele samenleving', in: Bovens c.s. (red), *Nieuwe tegenstellingen*, 82-97; vgl. Thomassen, *Wankele democratie*, 61-67.
- ¹⁶⁶ De Beus, *Primaat*, 33.
- ¹⁶⁷ Het eerste, tweede en vijfde inzicht zijn ontleend aan Mark Elchardus' *Dramademocratie* en de beide overige aan Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen*.
- ¹⁶⁸ Elchardus, *Dramademocratie*, 14, beschrijft in de inleiding dat de opkomst van Pim Fortuyn verschillende inzichten uit zijn boek prachtig illustreert, maar dat Pim Fortuyn in zijn beschouwing niet meer kon worden 'meeegenomen'.
- ¹⁶⁹ Pels, *Geest van Pim*, 185 citeert Fortuyn, *Verweesde samenleving*, 128.
- ¹⁷⁰ De Rooy en Te Velde, *Met Kok*, 205.
- ¹⁷¹ Van Reekum, *Out of character*, 97-144.
- ¹⁷² Zie voor het belang van framing: De Beus, 'Audience Democracy', in Brants en Voltmer (red.), *Political communication*, 19-38 en voor de reddende politiek van een populist: Canovan, 'Trust the People!', in: *Political Studies* 47, 2-16.
- ¹⁷³ A.C. van Dixhoorn, *De stem des volks: publieke opinie, opinieonderzoek en democratie* (Den Haag 2006).
- ¹⁷⁴ De Rooyen Te Velde, *Met Kok*, 157; 230 en noot 9.
- ¹⁷⁵ P. Dekker, L. van Noije en J. den Ridder, *Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van maatschappelijk onbehagen in Nederland* (Den Haag 2013) 66, 77; vgl. Jean Tillie c.s., *Rumoer*, 152.
- ¹⁷⁶ *Ibidem*, 211; 236, noot 98.
- ¹⁷⁷ De Vries en Van der Lubben, 167.
- ¹⁷⁸ Thomassen c.s., *Politieke veranderingen*, 252.
- ¹⁷⁹ Oudenampsen, 'Politiek van populisme-onderzoek', in: Uitermark c.s. (red.), 'Power to the people!', 29-30.
- ¹⁸⁰ *Ibidem*, 30; vgl. Van Reekum *Out of character*, 97-170; Fortuyn wordt daar niet aan het begin van de politieke onrust geplaatst.
- ¹⁸¹ Pels, *Geest van Pim*, 68.
- ¹⁸² Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 69; vergelijk deze beschrijving met de 'idea-acceptance' als charismatische dimensie zoals die hier aan de hand van Ann Ruth Willner in het tweede hoofdstuk aan de orde kwam.
- ¹⁸³ *Ibidem*, 48
- ¹⁸⁴ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen*, 37; vgl. Van Reekum, *Out of character*, 166.
- ¹⁸⁵ Te Velde 'Charismatic leaders', in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 153 noot 3: '(...) the short-lived Fortuyn-mania fits the classic form of charisma (...)'.
¹⁸⁶ Van Reekum, *Out of character*, 167: 'What Fortuyn's appearance added to the already established contention was the idea that the public struggle taking place was about him, about the persona of the public representative. Fortuyn's persona and personal commitment to his attack on established politics became highly valorised. (...) What the presence of Fortuyn now added is the idea that the disembedded elites could only really be unmasked by someone who put his entire

personality into his political mission. Only a person who craved an intimate relation with the public would be able to speak its mind. With Fortuyn, the narrative of participatory democracy was cast in the mould of an intimate and direct relationship between representative and reppresented'.

Hoofdstuk 5 **Pim Fortuyn als charismatisch leider in premortem-uitingen**

5.1 Inleiding: concrete handvatten voor de bestudering van de brieven

In dit hoofdstuk wordt een sociale genese blootgelegd waarbij op ideaaltypische wijze de toekenning van charismatisch leiderschap wordt beschreven zoals ervaren door een groep malcontente kiezers in een gepolariseerd politiek landschap tijdens de verkiezingscampagne van 2002. Deze studie vult bestaand Nederlands onderzoek naar onbehagen en Belgisch onderzoek naar de aanhang van het Vlaams Belang aan omdat in beide studies de wisselwerking tussen de leider en ontevreden volgelingen ontbreekt.¹ Het beschreven ressentiment van de aanhang over de bestaande politieke Belgische orde en het belang van de politieke partij die daartegen ageert, vormen boeiende aanknopingspunten met de onvrede die hier in verschillende brieven naar voren komt en de cruciale articulerende rol van de eenmanspartij Fortuyn die de ervaren maatschappelijke onvrede kundig vertolkte.

Tijdens de bestudering van de duizenden postmortem-uitingen in het Meertensinstituut stuitte ik in 2004 op brieven die aan de politicus waren geadresseerd en in de maanden april en mei

2002 waren opgestuurd naar het stadhuis van Rotterdam.² Pim Fortuyn was nog niet vermoord en de briefschrijvers stuurden hun brieven op in de hoop dat de grote winnaar van de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002 ze zou lezen. Dat is niet altijd het geval geweest. Verschillende enveloppen heb ik zelf geopend nadat deze twee jaar na de moord bij toeval in het Meertens-instituut terecht waren gekomen als onderdeel van de daar verzamelde postmortem-verzameling.³

De uniciteit van het materiaal wordt niet zozeer bepaald door de kwantiteit, maar door de bijzondere inhoud van de brieven, gekoppeld aan de sociaal-economische achtergrond van verschillende schrijvers: autochtoon, laag opgeleid, op leeftijd en weinig bemiddeld. In kwantitatief en kwalitatief wetenschappelijk onderzoek blijft deze groep mensen juist vaak onder de radar omdat ze niet snel geneigd zijn om vragenlijsten in te vullen ten behoeve van de wetenschap.⁴ De zogenaamde non-response bij wetenschappelijk onderzoek is onder deze groep mensen hoog. Daarbij leent de persoonlijke inhoud van diverse brieven zich ook slecht voor een onpersoonlijk respondentenformulier of als gesprekstof tijdens een interview met een wetenschapper. Bij grootschalige enquêtes worden meestal betrekkelijk eenvoudige vragen gesteld met gestandaardiseerde antwoordmogelijkheden. Het is niet mogelijk verder door te vragen naar de achtergrond van de opvattingen en attitudes die

mensen in het onderzoek te berde brengen.⁵

Deze kwalitatieve brievenanalyse zorgt vanuit statistisch oogpunt niet voor generaliseerbare resultaten voortkomend uit een representatieve a-selecte steekproef.⁶ De analyse van 61 premortem-uitingen - alle geschreven in de maanden april en mei 2002 - is in eerste instantie op zoek naar interne validiteit waarbij uiteenlopende kiezers hun politieke denkbeelden verwoorden en een buitenissig beeld vormen van Fortuyn. De inductieve analyse van de premortem-brieven gekoppeld aan bestaand onderzoek geeft een scherper beeld van de motieven van een groep (ontevreden) burgers om Pim Fortuyn charismatisch leiderschap toe te dichten. Er stemden meer dan anderhalf miljoen mensen op de vermoorde politicus en ruim 300.000 mensen stonden langs de weg tussen Rotterdam en Velzen om de Nederlandse begrafenis van Fortuyn te volgen. Een deel van de Fortuyn-kiezers zag hem al voor zijn dood als charismatisch leider. Het aantal mensen dat hem als charismatisch leider zag is in dit onderzoek echter niet van belang, maar wel de verklaring van het hoe en waarom van het toedichtingsmechanisme van charisma tijdens de turbulente verkiezingscampagne van 2002.

Wat voor mensen dit deden kan met behulp van de brievenanalyse en bestaand onderzoek worden blootgelegd. Zoals in het vorige hoofdstuk al is aangestipt, is het SCP een paar jaar na Fortuyn

uitgebreid onderzoek gaan doen naar maatschappelijk onbehagen in de Nederlandse samenleving. De inzichten van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) gecombineerd met de brieven leveren een nauwkeuriger beeld van de groep burgers die open staat voor de attributie van charismatisch leiderschap aan een politicus als Pim Fortuyn.

Opvallend genoeg bestaat er juist voor de periode 1996-2004 een gebrek aan resultaten over de ontwikkeling van het gemiddeld onbehagen in Nederland, omdat het SCP in deze deels politiek turbulente tijd geen onderzoek naar onbehagen heeft uitgevoerd. Het door het SCP niet voorzien van de onvrede die door Fortuyn werd losgemaakt, moet dus mede worden verklaard vanuit het ontbreken van gegevens over het onbehagen in de Nederlandse samenleving voorafgaand aan diens opkomst.⁷

Onderzoek van de premortem-brieven uit 2002 waarin gevoelens van onbehagen veelvuldig voorkomen draagt bij aan het opvullen van dit gat tussen 1996 en 2004. Het gebrek aan zicht op de roerige jaren 2001-2003 wordt hierdoor deels weggenomen. De koppeling van wel aanwezige inzichten over onbehagen in de periode 1975 tot 2012 aan de brievenanalyse levert kennis op over een groep ontevreden kiezers die duidelijk een charismatisch leider zoekt in het mede door hem onrustig geworden politieke landschap.

Er ontstaat ook meer generaliseerbare kennis over charismatisch leiderschap door de brieven-analyse te verbinden aan verschillende inzichten uit de voorgaande hoofdstukken. De aanpak ligt in het verlengde van de zienswijze van Weber over het nut van zijn manier van werken: 'De terminologie en casuïstiek heeft op generlei wijze- en kan dit ook niet hebben-ten doel om uitputtend te zijn en de historische werkelijkheid in schema's onder te brengen. Het nut ervan is hierin gelegen, dat men altijd kan zeggen welke benaming een bepaald verschijnsel in een organisatie verdient of benadert, wat in elk geval een soms belangrijke winst oplevert'.⁸

Met de hierna volgende analyse wordt het verhaal verteld van mensen die binnen de huiselijke geborgenheid met een brief contact zoeken met een politicus die door hen als een bijzondere leider van het Nederlandse volk wordt beschreven. Volgens de meeste schrijvers wordt het Nederlandse volk al jaren niet gehoord door het politieke establishment. Meestal staat in de premortem-uitingen meer informatie over de sociale en politieke achtergrond van de ontevreden dan in uitingen na de dood. Datering en woonplaats zijn vaker bij de premortem-brieven aangegeven dan in de postmortem-uitingen.⁹ Daarbij is de etnografisch-wetenschappelijke waarde van deze bronnen ook hoog omdat de briefschrijvers zich in tegenstelling tot participanten van enquêtes,

interviews en groepsdiscussies wel in een natuurlijke situatie bevinden waarin het sociaal-wenselijke filter van de (wetenschappelijke) omgeving ontbreekt.¹⁰ Dit gegeven is extra belangrijk als men bedenkt dat het nativistische en traditioneel-conservatieve discours uit diverse brieven in 2002 wezenlijk buiten het geaccepteerde weldenkende gematigde politieke discours van de bestaande machthebbers valt.¹¹

Fortuyn doorbrak de stilte over de problemen van de multiculturele samenleving maar de discussie was nog in volle gang waarbij de briefschrijvers zich soms terdege bewust waren van hun negatieve, ja zelfs abjecte toon over het probleem. In het verleden vond in Nederland sterke stigmatisering plaats van mensen met een extreemrechtse sympathie. Zij kozen ervoor dit niet publiekelijk te uiten uit angst te worden gestigmatiseerd.¹² Via een brief aan hun held konden de schrijvers hun vreemdelingenhaat direct uiten zonder de kans op stigmatisering.

Najaar 2001, als Fortuyn al bezig is met zijn politieke ideeën, kan het SCP voor haar onderzoek naar niet-stemmers moeilijk proefpersonen vinden.¹³ In de premortem-brieven komt het ongefilterde geluid van deze verborgen groep van vaak bedreigde burgers juist wel aan de oppervlakte. Een boeiende sub-groep van bedreigde, oudere, autochtone, laag opgeleide en niet-kapitaalkrachtige burgers laat in deze brieven mede van zich

horen.¹⁴ Zoals de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg met behulp van archief- en literatuuronderzoek inzicht gaf in het wereldbeeld van een vervolgde Italiaanse molenaar uit de zestiende eeuw, zo wordt hier getracht een beeld te schetsen van de belevingswereld van de bedreigde burgerij in de 21ste eeuw.¹⁵

Tijdens het schrijven van een persoonlijke brief aan Fortuyn vallen mogelijke remmingen weg en komt de ongecensureerde leef-en gedachtenwereld van de bedreigde burger tot uitdrukking. Met behulp van de charisma-theorie wordt het verhaal verteld van de wijze waarop verschillende volgelingen een charismatisch beeld vormen van een politieke held die bezig is met een moeilijke politieke strijd. Eindelijk is er een politicus opgestaan die opkomt voor de 'normale man' en gevoelens van ontevredenheid over ondermeer de criminaliteit, het aantal asielzoekers en allochtonen in het algemeen duidelijk verwoord. De missie van Fortuyn is zwaar en gaat gepaard met veel tegenstand. Voor veel aanhangers was hij een bijzondere, eenzame, authentieke eenling die de politieke strijd had aangebonden tegen de paarse regenten waarmee veel mensen zich sterk identificeerden.

Volgens Wansink wilde Fortuyn: 'een leider zijn die een gevoelsmatige vertrouwensband met zijn volgelingen had. Dat vertrouwen bestond in essentie uit een samenzwering: wij, de buitengesloten belastingbetalers, tegen zij, de gevestigde partijen

met hun 'oude politiek'.¹⁶ Ondanks deze terechte observatie die Wansink in zijn proefschrift en later werk herhaalde, werd deze bijzondere band tussen Fortuyn en zijn aanhang verder niet verbonden aan de theorie van charismatisch leiderschap.¹⁷ Hier wordt wel aandacht besteed aan de charismatische dynamiek die kan ontstaan door de samenwerking tussen een leider met een populistische stijl en zijn aanhang.

Om het charismatische gehalte van de gevonden premortem-uitingen te kunnen analyseren, is het zaak om de inhoud te verbinden aan wetenschappelijke literatuur over charismatisch leiderschap. Een gedeelte van de inhoud van het theoretisch kader dat beschreven is in hoofdstuk twee zal in dit hoofdstuk fungeren als inzichtelijke leesmal waarmee het charismatische gehalte van sommige brieven wordt beschreven. Met behulp van de charisma-theorie wordt aangetoond dat de inhoud van verschillende premortem-brieven een inhoudelijke voorbode blijkt te zijn van de charismatische schreeuw die in duizenden rouwuitingen na de gewelddadige dood van de politicus is geslaakt.¹⁸ Zonder de geselecteerde charisma-theorie uit het tweede hoofdstuk en verschillende inzichten uit de hoofdstukken drie en vier krijgen de brieven te weinig diepgang en blijft het begrip van de brieven aan de oppervlakte liggen.

In hoofdstuk 2 werd een treffende definitie van charismatisch leiderschap aangehaald van

Ellemers, met dank aan Weber, die bij de komende brievenanalyse wordt gebruikt: 'Het gaat om de toeschrijving van buitengewone, soms bovennatuurlijke gaven aan een vitale leider, die in de relatie tussen volgeling en leider vertrouwen geniet om de gevestigde orde en de dagelijkse routine te verbreken'.¹⁹

Om het charismatische gehalte van sommige brieven te kunnen beschrijven dient deze definitie te worden aangevuld met meer inzichten rond charisma uit hoofdstuk twee. De ideeën van Weber zijn mede door Oommen, Willner en Van Dooren verder uitgewerkt en vormen tezamen een charismatisch instrumentarium waarmee de inhoud van de brieven in dit hoofdstuk wordt geanalyseerd.

Oommen plaatst de rollen van een charismatisch leider in een maatschappelijke context en koppelt deze aan vier sociale condities (crisis, ongenoegen, falend beleid en de steun van de leider door een kleine groep) vier charismatische rollen die een leider kan spelen waardoor er charisma aan hem zal worden toegedicht. De eerste rol van de charismatisch leider is het benoemen van de sociale problemen en het wijzen op de mogelijkheid om de gerezen problemen op te lossen. Met het verkondigen van deze boodschap wordt de hulpbehoefendheid van het volk benadrukt. De tweede rol van de charismatisch leider is de ontwikkeling van een nieuwe aanpak om de benoemde

problemen op te lossen, terwijl wordt benadrukt dat de oplossing van het probleem dichtbij is. De derde rol is het ventileren van een gemeenschappelijk gevoel over de uitvoering om te komen tot een bepaald doel. De vierde rol die een charismatisch leider volgens Oommen moet spelen om charisma toegedicht te krijgen is het op een aantrekkelijke wijze brengen van de boodschap waardoor een substantieel aandeel van de bevolking zich aangesproken voelt.

Bij de bestudering van de premortem-uitingen aan Fortuyn zijn behalve deze charismatische rollen ook de door Willner in hoofdstuk twee aangehaalde factoren, die samen een charismatisch cluster vormen, van belang om te komen tot een adequate analyse van de wijze waarop mensen in deze pre-mortemuitingen de lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam en de Lijst Pim Fortuyn persoonlijk aanspreken in de brieven. Volgens Willner ontstaat er een charismatisch cluster rond een leider als hij wordt verweven met bestaande dominante mythen, zijn optreden wordt gezien als een heroïsche danwel buitengewone daad, de volgelingen hem bijzondere daadkracht toedichten, mede omdat de leider beschikt over een groot oratorisch vermogen. Een leider kan een heroïsch imago krijgen als uniciteit van de daad groot is, er veel gevaar verbonden is aan zijn optreden, de leider veel last ondervindt van zijn tegenstanders, de moeilijkheidsgraad van de missie hoog is en de

mate van het verschil tussen de charismaticus en de bestaande orde groot is.²⁰ Bij de bestudering van de brieven zal ook worden gekeken in hoeverre de vier charismatische dimensies van Willner in de beschreven relatie tussen de volgelingen en de leider naar voren komen, waardoor het leiderschap charismatische trekken heeft.²¹

Behalve deze inzichten zijn ook de drie charismatische beelden, die volgens Van Dooren van een charismatisch leider gemaakt kunnen worden, van belang bij het blootleggen van het charismatische gehalte van de brieven aan Fortuyn voor zijn dood. Vanuit de behoefte aan acceptatie en bevestiging, aan morele zelfrechtvaardiging en aan vertrouwen in de eigen capaciteiten kunnen bij volgelingen drie beelden van een charismatisch leider worden gevormd namelijk verlosser, wetgever en held.²² De verlosser vergroot het geringe vertrouwen van zijn aanhangers. De wetgever vult het vacuüm op van de morele code die onder druk staat door het probleem te benoemen en een oplossing te bieden. De held ten slotte staat voor actie en niet voor reflectie. De volgelingen identificeren zich met de held en proberen zijn gedrag te imiteren.

Door genoemde charisma-theorie te gebruiken bij de analyse van de brieven ontstaat er een duidelijk beeld van het charismatisch leiderschap van Fortuyn dat door een gedeelte van de briefschrijvers wordt ervaren. Daarbij worden de brieven gekoppeld aan inzichten over de media en de

burgerij die zijn beschreven in hoofdstuk vier. In dat hoofdstuk is een beeld geschetst van belangrijke ontwikkelingen in de jaren negentig die het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving hebben vergroot. Om goed in het hoofd van sommige schrijvers te kunnen kijken, die Fortuyn in de media op de voet hebben gevolgd en hem tijdens de campagne zijn gaan zien als charismatisch leider, worden de volgende media-inzichten uit het vorige hoofdstuk langs de inhoud van de uitingen gelegd.

Ten eerste roepen de media sterke gevoelens op bij de kijker. Ten tweede zetten politici persoonlijke motieven en hun gevoelsleven steeds vaker in tijdens publieke (media) optredens waardoor de maatschappij vaker in psychologische categorieën wordt gemeten. Het derde media-inzicht waardoor bijzondere gevoelens bij mediaconsumenten opgewekt kunnen worden betreffen de technologische ontwikkelingen die de 'para-sociale' band tussen kijker en tv-beroemdheden versterken waardoor er virtuele 'vrienden' ontstaan. Het laatste media-inzicht is de versmelting met de afwezige ander via de media. De koppeling van deze inzichten aan de brieven maakt de bijzondere inhoud verklaarbaar. Om de inhoud van de brieven te analyseren en de schrijvers te begrijpen en te plaatsen moet, zoals hier eerder is opgemerkt, ook de typologie van de bedreigde burgerij over de uitingen heen worden gelegd. Veel mensen die geneigd zijn om

Fortuyn als charismatisch leider te beschrijven passen namelijk goed in de typologie van de bedreigde burgerij.

Het leidende interpretatiekader van de brieven komt van de onderzoekers Oommen, Willner en Van Dooren, maar om het gevoelsleven van sommige schrijvers te begrijpen worden ook inzichten van Erikson over charisma-honger gebruikt. Door de verbinding van de theoretische inzichten over charismatische rollen, een charismatisch cluster, charismatische dimensies, charismatische beelden, het charismatisch potentieel, charisma-honger en archiefonderzoek tracht ik middels deze multidimensionale aanpak in een afgebakende casus-studie invulling te geven aan de psychologische en sociologische benadering van Weber en met empirisch materiaal verder aan te vullen omdat in zijn geschriften literatuurstudie een grote plaats innam. Het intellectuele destillaat van het theoretische conceptuele framework wordt hier gebruikt bij de kritische methode van historisch bronnenonderzoek.

De 61 premortem-uitingen²³ kunnen worden onderverdeeld in vier categorieën²⁴:

1. belangenbehartigingsbrieven van organisaties²⁵, bedrijven²⁶ en particulieren²⁷ aan een nieuw politicus;
2. brieven van teleurgestelde fans²⁸;
3. brieven en kaarten voor een bijzondere politieke held met daarin advies²⁹;

steunbetuigingen/uitingen van bewondering³⁰, het aanbieden van hulp³¹ en hulpvragen³²;

4. brieven en kaarten met charismatische projecties.³³

Bij de bestudering en beschrijving van de inhoud van de premortem-uitingen zijn de volgende drie thema's naar boven gekomen. Ten eerste het heroïsche imago van de politieke buitenstaander ten opzichte van de gevestigde orde. Daarna wordt stilgestaan bij de korte-termijn-gevolgen van de als held beschreven politicus.³⁴ Vervolgens wordt de aandacht gericht op uitingen waarin de politicus met een populistische stijl als charismatisch leider wordt beschreven.³⁵

5.2 Brievenanalyse: het heroïsche imago van de politieke buitenstaander versus de gevestigde orde

Een alleenstaande vrouw van 62 klaagt de media aan en meent dat de televisiejournalisten met opzet negatieve beelden tonen van 'uw kale hoofd en de rimpel in uw nek'. 'Beelden zeggen meer dan woorden dus laten ze uw gezicht liever minder zien dan uw kale hoofd en rimpel in de nek'.³⁶ De briefschrijfster wil Fortuyn waarschuwen voor de suggestieve en negatieve manier van afbeelden door de media. 'U heeft een open en vrolijk gezicht en naar mijn mening willen ze dat beeld

liever niet lang laten zien'. Behalve de media is PvdA-lijsttrekker Ad Melkert de gebeten hond. 'Als Melkert met een mismuilt³⁷ bekkie zit te kijken laten ze dat op z'n hoogst een halve seconde zien ...'.

Deze vrouw voelt zich aangetrokken tot de buitenstaander in de campagne-strijd. De bestaande politieke elite in de persoon van PvdA-leider Melkert en de Nederlandse journalistiek worden tegenover Fortuyn geplaatst op wie ze om inhoudelijke redenen helaas niet kan stemmen. 'Jammer genoeg ben ik niet in de positie om op u te stemmen i.v.m. uw woningbeleid'.

De aantrekkingskracht van de politicus die ze in de media volgt is echter zo groot dat hij moet worden gewaarschuwd voor de media die volgens haar duidelijk tegen de eenling gekant is. 'Misschien kan u hier (haar kritiek over de werkwijze van de media) iets mee doen voordat de media met de beelden die ze uitzenden hun zin nog krijgen en veel zwevende kiezers daarmee van u weghouden'. In deze brief komen duidelijk twee elementen naar voren die volgens Willner het heroïsch imago van de leider bepalen: de leider ondervindt veel last van zijn tegenstanders en er is een groot verschil tussen de charismaticus en de bestaande orde. Ook bij een andere uiting zien we dat het heroïsche imago van de underdog Fortuyn, die de strijd is aangegaan met de bestaande politieke orde, wordt versterkt door de heftige tegenstand van zijn

opponenten. Deze tegenstand wordt door de briefschrijfster duidelijk ervaren, maar leidt dus niet tot een stem op Fortuyn. Voor een bewonderaarster van 86 jaar is de in haar ogen schandalige wijze waarop nieuweling Fortuyn door de bestaande politieke machthebbers wordt aangevallen juist wel voldoende reden om op hem te stemmen: 'Toen U op het politieke toneel verscheen en iedereen U op schandalige manier aanviel, was mijn keus al gemaakt'.³⁸

Pim Fortuyn was zich tijdens de campagne terdege bewust van de kracht die uitging van een kwetsbare buitenstaander die zich vanuit een underdogpositie afzette tegen de bestaande politieke orde. Als gepromoveerde socioloog had hij verschillende werken van Weber in de boekenkast staan en tijdens zijn optredens in het land en na zijn wekelijkse column in *Elsevier* kreeg hij veel bijval van mensen die het eens waren met zijn kritiek op paars. Fortuyn zette zich tijdens de campagne voortdurend af tegen het politieke establishment. Het verschil tussen hem en de politiek-bestuurlijke elite kwam duidelijk tot uiting door het opzienbarende interview van 9 februari 2002 met *de Volkskrant*. Fortuyn stelde dat de islam een achterlijke cultuur was en dat de vrijheid van meningsuiting moest prevaleren boven de vrijheid van godsdienst. Hierna stonden bijna alle leiders van de politieke partijen klaar om Fortuyn neer te sabelen en hem te koppelen aan de Tweede

Wereldoorlog. Zo werd de toespraak van Thom de Graaf ter herdenking van de februari-staking in 1941 in allerijl aangevuld met een citaat uit het *Dagboek van Anne Frank* met een expliciete verwijzing naar het interview van Fortuyn.³⁹

Door het rumoer en de reactie van de bestaande politieke partijen werd het heroïsche imago van Fortuyn vergroot omdat het voor iedereen nog eens duidelijk werd hoe verschillend Fortuyn en de gevestigde partijen waren. Door de inhoud van het interview moest Fortuyn vertrekken bij Leefbaar Nederland om daarna landelijk als eenling met een eigen partij verder te gaan. Fortuyn buitte op verschillende momenten van de harde campagne de rol van politieke verschoppeling slim uit. Met behulp van een strategie van zelf-stigmatisering en het openlijk tonen van kwetsbaarheid in combinatie met de demonisering door bestaande politieke partijen en het weggestuurd worden door een kersverse partij verkreeg hij extra steun bij veel volgelingen.⁴⁰ De vijf elementen die volgens Willner het heroïsche imago van een charismatisch leider bepalen, vallen na het vertrek bij Leefbaar Nederland volledig samen met het optreden van Fortuyn. Meerdere schrijvers verbinden zonder dat zij het weten de vijf heroïsche elementen van Willner aan de campagne van Fortuyn.

De uniciteit (1) van de oprichting van een eigen landelijke partij een paar maanden voor de verkiezingen, waarmee de persoon volledig samen-

valt en de overwinning op gemeentelijk niveau voor Leefbaar Rotterdam wordt als groot ervaren. Meerdere volgelingen voelen en zien dat er veel gevaar (2) is verbonden aan het optreden van Fortuyn op gemeentelijk en landelijk niveau. Tijdens de campagnes ondervindt de leider veel last van zijn tegenstanders (3) en de moeilijke missie (4) van de charismaticus verschilt (5) in hoge mate met de bestaande orde.

Deze elementen komen duidelijk naar voren in de volgende brief: 'Als één van uw allergrootste bewonderaars (ben 75 jaar hoor!) wil ik u een extra hart onder de riem steken voor de dagen tot aan 15 mei. Het is meer dan schandalig hoe u soms in de media wordt afgeschilderd. Neem van mij aan dat de lijsttrekkers van de andere partijen in hun hart enorm jaloers zijn op uw welbespraaktheid-heldere ideeën- en uw charisma. Ik vond het vreselijk te zien hoe de lijsttrekker van Groen Links u kwetste in het debat na het overlijden van uw vader. Nog een raad van een oude weduwe. Probeer op uw gezondheid te letten!'⁴¹

De heroïek van de politicus krijgt in deze uiting extra lading omdat het zware persoonlijke leven van de kwetsbare Fortuyn wordt gekoppeld aan zijn politieke strijd. In veel andere brieven zullen we zien dat mensen zich identificeren met de eenling Fortuyn en zijn problemen in het persoonlijke leven.⁴² Net als Fortuyn zijn verschillende briefschrijvers ook alleen en ongelukkig

in de liefde.

In een andere uiting komt de moeilijkheidsgraad van de heroïsche missie terug als Fortuyn wordt gewaarschuwd. 'Pas op meneer Fortuyn! Met het hieraan voorafgaande' - de auteur heeft de volgende volgens explosieve onderwerpen op een rijtje gezet voor Fortuyn: De Bijlmerramp, De val van Srebrenica, De vuurwerkrampe in Enschede en de cafebrand in Volendam - 'laat minister-president Kok u een tikkende politieke tijdbom na, maak dus nog voor 15 mei schoon schip. Niet in de laatste plaats omdat dit u zeer veel politiek voordeel op zal leveren!'⁴³

De politieke held krijgt vaker brieven met daarin tips die de bijzondere politicus kan gebruiken tijdens de moeilijke missie waarin de leider veel last ondervindt van zijn tegenstanders. Een gepensioneerd leraar geschiedenis uit Haarlem probeert aan het begin van zijn brief meteen contact te leggen met Fortuyn door te verwijzen naar een gedeelde bekende uit het katholieke Haarlemse leven, pater Augustijn L.V.J. Hutjens, rector van de middelbare school van Fortuyn, over wie deze in *De puinhopen van acht jaar Paars* de loftrumpet had gestoken: 'Voordat u mijn stellingen (informatie het Midden-Oosten) voor de tv etc brengt, trekt u svp wel even na of er niets veranderd is sinds ik daar geweest ben, anders staat u voor gek (...)' Het einde van deze getikte brief illustreert de religiositeit van de schrijver en de bijzondere

positie van Fortuyn die bezig is met een moeilijke opdracht: 'Ik verknoei uw tijd, ik ga gauw eindigen. God zegene u bij uw werk'.⁴⁴

De tegenstand die de buitenstaander Fortuyn van het politieke establishment ondervindt, geeft de winst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart en zijn algehele optreden een heroïsche dimensie. In een voor Fortuyn speciaal gecomponeerd en opgestuurd liedje looft de zanger de intelligentie van zijn politieke held 'Pim' en hekelt hij diverse negatieve vergelijkingen over Fortuyn. De zanger spreekt zich uit voor een coalitie met het CDA en de VVD. Rotterdam heeft volgens hem bij deze verkiezingen het gelijk van Fortuyn als eerste gehonoreerd en nu zal Nederland op landelijk niveau wel volgen.⁴⁵ Het heroïsche gehalte van de missie van Fortuyn wordt extra versterkt omdat de moeilijkheidsgraad door de volgelingen als hoog wordt ervaren. Met de winst van maart 2002 oogst Fortuyn daadwerkelijk succes en toont hij aan dat een substantieel deel van de Rotterdamse bevolking zich aangetrokken voelt tot de buitenstaander en zijn boodschap.

Het aanspreken van een wezenlijk gedeelte van de bevolking wordt door Oommen als belangrijke rol gezien om charisma toegedicht te krijgen. De volgende brief kan worden geplaatst binnen het charismatisch cluster van Willner. De hulpbehoefendheid die Fortuyn weet op te roepen komt overeen met de inzichten van Oommen. Een oude

man uit Haarlem schrijft het volgende: 'Deze laatste weken vóór de verkiezing gaat het er wel zeer grof aan toe. Mede namens mijn vrienden etc. wens ik u veel moed toe. U heeft al zo veel bereikt. Wij rekenen op u. De strijd is zwaar maar zeker de moeite waard'.⁴⁶

Het politieke optreden van de charismatische leider wordt als een zware en belangrijke strijd gezien. Datgene wat Fortuyn tijdens zijn zware en belangrijke missie mede heeft bereikt is het op de agenda zetten van de gevoelens van de bevolking, maar gehoor geven aan deze stem van het volk gaat wel gepaard met veel tegenstand van de politieke elite.⁴⁷ De reden dat Fortuyn in Rotterdam heeft gewonnen komt mede door de daadkracht die deze man en zijn vrienden toedichten aan de politicus. Het toegedicht krijgen van veel daadkracht is één van de vier factoren die volgens Willner een charismatisch cluster vormen rond een leider.

Fortuyn wordt in de aanhef van deze brief aangeduid als een 'zeer geachte professor', maar ook als 'beste Pim'. Het ervaren van een vriendschap met een virtuele tv-vriend komt tot uitdrukking in de amicale aanhef, terwijl de 'schijnbekende' ook met achting wordt aangeschreven in de vorm van de professoren-titel. In veel pre-en postmortem-uitingen komt deze combinatie van gevoelens trefend terug in de aanhef 'Professor Pim'.

Deze mix van vriendschappelijke gevoelens

voor een achtenswaardige politieke figuur komt ook naar voren in een andere uiting die namens een groep is verzonden. Een groep oudere Nederlanders die naar Spanje is geëmigreerd wenst de heldhaftige professor Pim veel succes. Dat het opsturen van de succeswensen mede wordt ingegeven door uitspraken van Fortuyn over het aantal buitenlanders in Nederland en zijn gedachten over de volheid van het land komt naar voren in de tekst en de afbeelding van de ansichtkaart. 'Uit het zonnige en nog ruime Spanje wensen wij u sterkte en succes. At your service!'⁴⁸ Op de ansichtkaart staat een prachtige foto van een weids kustlandschap bij Costa Blanca.

Een brief van een oudere man uit Utrecht illustreert treffend de Januskop die werd geschapen van Fortuyn. De gevoelens van vriendschap en achting zijn hier mede opgeroepen door een TV-interview van Fortuyn met Ivo Niehe. 'Ik keek gisteren in de schemer naar het portret over u (...) door de heer Niehe. Om een of andere reden deed mij dat, mogelijk omdat mij (ook van Rooms-katholieke huize) van boven hersenvonkjes werden ingegeven, een aantal gedachten ontwikkelen die uiteindelijk hebben geresulteerd in onderstaande poging tot limerick: Er was eens een weldadig bestroptaste Nicht met een kast van een huis in Rotterdam. Die omdat Hij het nodig achtte voor het Land Zijn verantwoordelijkheid nam. Hij won de verkiezingen op 15 mei. En zei wat Ie deed en

deed wat Ie zei. Hij werd (Koningin, ik bedoel) Minister-President en pardoes gelukkig toen Hij op het minst verwachte moment ook nog Zijn man tegenkwam(...)'. Na deze vrolijke limerick - waarin het privéleven van Fortuyn indachtig zijn politiek-persoonlijke optreden in woord en geschrift treffend genoeg door deze schrijver wordt verbonden aan een glorieuze politieke overwinning - vervolgt de man op serieuze toon de brief gericht aan zijn politieke held: 'Ik wens u succes toe de komende tijd en hoop dat u in de electorale hyperhectiek van alledag (en -nacht) ook intellectuele ruimte gegund wordt om - met de ankers van het verleden als basis - de blik op de toekomst te kunnen blijven richten.'⁴⁹

Meerdere mediaconsumenten voelen zich nauw betrokken bij de bijzondere missie van de buitenstaander die het opneemt tegen de gevestigde orde. In zijn zeer persoonlijke mediaoptreden, waarin zelfs de smaak van sperma door Fortuyn niet onbesproken blijft, sluit hij aan bij het tweede media-inzicht dat persoonlijke motieven en het gevoelsleven steeds vaker door politici wordt ingezet waardoor de maatschappij steeds vaker in psychologische categorieën wordt gemeten. In verschillende uitingen zien we dat de media een secundaire intimiteit bij de kijker (eerste media-inzicht) oproept en dat de technische ontwikkelingen de 'para-sociale' band tussen kijker en tv-beroemdheden vergroot waardoor zoals gezegd

kan worden gesproken van virtuele vrienden (3de media-inzicht). Bij sommigen gaat deze band zo ver dat mensen willen versmelten met de afwezige ander via de media (4de media-inzicht).

Fortuyn wordt ook geprezen omdat hij de gevoelens van het volk duidelijk verwoord. Zo schrijft een 76-jarige vrouw. 'U legt het prima allemaal uit. Vooral voor mensen die niet gestudeerd hebben'.⁵⁰ Deze eigenschap in combinatie met het fenomeen van het hebben van 'virtuele vrienden' op de televisie, heeft er mede toe bijgedragen dat mensen Fortuyn voor zijn dood gaan zien als een heldhaftige politieke vriend die met raad en daad moet worden bijgestaan in de zware campagne-strijd.⁵¹

Een man uit Dordrecht schrijft op een ansichtkaart met een homo-erotische afbeelding. 'Veel succes en ook heel veel sterkte (de pers zal waarschijnlijk de komende weken ladingen van vuiligheid over je uitstorten) toegewenst'.⁵²

In een kort briefje van een oudere man uit Zundert komt het gevoel van het hebben van een heldhaftige politieke vriend, op het daarvoor onbeminde politieke toneel, waarvoor gevoelens van achting worden gevoeld, duidelijk naar voren. Hij vertelt aan 'Beste Pim' dat hij op 15 mei een extra pilsje zal nemen. Hij sluit zijn briefje, waarin hij Fortuyn het advies geeft om op alle vragen in de trant van 'Hoe betaalt u uw plannen' te zeggen dat er geen kwartje van Fortuyn komt, af met hoogachtend en meldt in het post-scriptum: 'Succes,

ik stem op U'.⁵³

Behalve dat Fortuyn door media-optredens in korte tijd kon uitgroeien tot een politieke held van een gedeelte van het electoraat, bereikte hij als verbaal begaafde eenpitter ook in het toesprakencircuit veel mensen. Vooral in uitingen na de dood, maar ook in uitingen voor de dood wordt verwezen naar ontmoetingen met de held Fortuyn. 'Beste Pim. Hectisch? Maar nodig. Stropdas al gedragen? Of bewaar je 'em tot 4/5 mei? Sterkte de komende week. Deo Volente. Het 3-vrouwschap'.⁵⁴

In een andere uiting krijgen de vriendschappelijke gevoelens voor de 'schijnbekende' een religieus tintje door een bijgevoegde kaart met daarop paus Johannes Paulus II die in een tekstballon tegen de politieke held het volgende zegt 'Pim, jongen, alles komt goed!'.⁵⁵ Het schrijven van deze dame is gericht aan 'Lieve Pim, Herman + hondjes'. Op de kaart zijn liefdeshartjes getekend.

Een 34-jarige vrouw uit Rotterdam beschrijft Pim Fortuyn als een politieke held met een moeilijke en zware missie waarin het charismatische beeld van wetgever⁵⁶ naar voren komt. Drie van de vier sociale condities die Oommen heeft geformuleerd bij de totstandkoming van een charismatisch leider komen in deze brief terug. De vrouw ervaart een crisis (1) en heeft veel ongenoegen (2) over falend beleid (3). Drie rollen van Oommen, die in wisselwerking met deze sociale

condities moeten worden vervuld om een charismatisch leider te laten ontstaan, komen in deze brief duidelijk naar voren. Pim Fortuyn roept bij deze schrijfster hulpbehoevendheid op door zijn politieke boodschap waarin de sociale problemen van de samenleving worden benoemd (rol 1). Hij ventileert een gemeenschappelijk gevoel (rol 3) op een aantrekkelijke wijze (rol 4): 'Ik wil u dit verhaal vertellen omdat ik vind dat u goed zit met uw beweringen, uw mening en uw gedrag. (...). Mijnheer Fortuyn, het is goed dat u uw grenzen aangeeft in tv-interviews! Dat is uw imago. Ook verwacht de kiezer dat u landelijk ook duidelijk de grenzen van Nederland aangeeft! Want hoe dan ook; DIT KAN NIET MEER!! (hoofdletters door de vrouw gebruikt) Het is bewonderenswaardig hoe u iedere aanval op u pareert. Ik zou het niet na kunnen doen, en velen met mij niet.'⁵⁷

5.2.1 De korte-termijn-gevolgen van het optreden van de politieke held

Een oude vrouw uit Groningen geeft haar stem en vertrouwen aan Fortuyn, omdat zij hoopt dat hij het fatsoen in de maatschappij kan terugbrengen. Zij constateert teleurgesteld dat het 'nationale niveau de laatste 8-10 jaar zo gekelderd is'. Fortuyn wordt hier gezien als een politicus (Van Dooren spreekt over het beeld van de wetgever), die door zijn handelen het vacuüm van de morele code,

die volgens de vrouw onder druk staat, zou kunnen opvullen.

Ondanks dat zij last heeft van fysieke beperkingen biedt zij Fortuyn aan om te helpen met het karwei waar hij voor staat, want 'Nederland moet op de schop. We moeten ons zelfrespect terugkrijgen'. Buitenlanders vormen niet het probleem: 'Het probleem heet niet: Zij integreren niet, het probleem heet: Wij nemen ze niet in ons midden op'. De sociale condities van Oommen die bijdragen aan het charismatisch gehalte van de beweging en haar leider, namelijk crisis, ongenoegen en falend beleid, worden door deze vrouw ervaren: 'Ik heb mijn hele leven trouw gestemd en had daarbij altijd een beetje het gevoel van boerenbedrog. Je weet immers, dat nadat de stemmen geteld zijn, jouw mening, bij welke partij dan ook, niet meer ter zake doet'.

Met de komst van Fortuyn kan er worden gewerkt aan de opbouw van een sterke nationale identiteit die volgens de oudere vrouw vanwege een gebrek aan zelfrespect de laatste jaren is afgekald. Verschillende gevolgen van het optreden van een charismatisch leider die door Willner zijn beschreven, zoals politiek activisme van voorheen a-politieke mensen en nationalistische gevoelens komen in deze brief naar voren.⁵⁸ De briefschrijfster is ziek, maar de missie van haar charismatisch leider is zo belangrijk dat er politiek activisme wordt opgeroepen bij deze vrouw die voor de

komst van Fortuyn niet politiek actief was: 'Ik wil daar alles aan doen. Laten we ervoor gaan'. Het optreden van Fortuyn zorgt voor de versterking van gevoelens van nationale eenheid. 'Ik kies dit jaar voor het eerst een "volksvertegenwoordiger"'.⁵⁹

Er zijn meer mensen die vanwege het optreden van de charismatisch leider ook actief willen worden in een voorheen onbekende politieke wereld en om deze reden hun diensten aanbieden om de leider te helpen met zijn zware en noodzakelijke klus. Een Aziatische hoogleraar uit Delft biedt zijn diensten aan en zoekt contact met de politieke held waarmee een bijzondere band wordt ervaren, die mede wordt veroorzaakt door de veelvuldige mediaoptredens van Fortuyn: 'Als sympathisant van uw 'gedachtegoed', zou ik heel graag in contact willen komen met u. Ik ben geen avonturier en heb geen 'bijbedoelingen' in de vorm van bijvoorbeeld gunsten e.d. Het gaat puur om met u, een interessante persoonlijkheid, kennis te maken. Uw optreden met name in de media, van waar ik u ook ken, vind ik zeer intrigerend. **Wilt u alstublieft mij de mogelijkheid geven om met u kennis te maken?** (vet-gedrukte letters door de schrijver zelf gebruikt, CvH) (...) Mijn gezin is ook een fervent supporter van u'.⁶⁰

Een man uit Nijmegen wil als vrijwilliger helpen tijdens de campagne. Volgens hem is paars een gevaar voor Nederland en niet Pim Fortuyn, die ten onrechte door de media als een gevaar voor

Nederland wordt afgeschilderd. Fortuyn wordt gecompimenteerd en bewonderd voor zijn inzet en vastberadenheid. Behalve het aanbieden van zijn diensten en het uitspreken van zijn complimenten voor de hopelijk nieuwe minister-president van Nederland, wil de man graag een foto van Fortuyn met daarop een opdracht-handtekening ontvangen. De schrijver van de brief zou zeer verguld zijn met een foto 'omdat ik in u geloof maar u ook erg bewonder'.⁶¹ Deze laatste zinsnede kan worden gekoppeld aan het verschil tussen de manier waarop jongere en oudere schrijvers charismatische eigenschappen aan Pim Fortuyn toedichten. Jongere schrijvers hebben vaker de neiging om hem als held dan wel als idool met ideeën te zien, terwijl oudere schrijvers sneller geneigd zijn om hem als een verlosser van de vermolde politieke orde te beschrijven.

De door Fortuyn veelvuldig geventileerde gedachte dat Nederland in een crisis verkeert komt zowel bij jong als oud tot uitdrukking. Ouderen gebruiken hiervoor zinsneden als 'Eindelijk iemand die de knuppel in het hoenderhok heeft geworpen'.⁶² en 'Ik kan niet wachten op goede nieuwe mensen die van watten weten'.⁶³ De impact van zijn kritische analyse van de staat van Nederland op de jongere en oudere briefschrijver is echter verschillend.

5.2.2 De honger van de oudere bedreigde burgerij naar een charismatisch leider

Er worden niet alleen vriendschappelijke gevoelens op de daadkrachtige politieke held Fortuyn geprojecteerd. Een gedeelte van de oudere brieven-schrijvers is te typeren als 'bedreigde burger'. De volgende schrijver is een gepensioneerde bouwvakker met een sterk autoritaire habitus die weinig vertrouwen heeft in de bestaande overheid. De roep om een sterke leider, die a-sociale elementen oppakt, komt pregnant naar voren. De samenleving wordt als een onzekere wereld beschouwd waarin verschillende ontwikkelingen (vreemde-lingenproblematiek / multiculturele samenleving / criminaliteit) angstige gevoelens oproepen. In dit geval slaat de angst om in haat die zelfs culmineert in een oproep tot terechtstellingen. De charismahonger van deze bedreigde burger kan mede worden verklaard met behulp van inzichten van Erikson over een psyche in nood. De hoop op verlossing van een als moeilijk ervaren situatie wordt geprojecteerd op de charismatisch leider die voor veiligheid moet gaan zorgen.

De hier bedoelde man formuleert een eigen politieke agenda die door Fortuyn kan worden opgelost. Hij ziet in de Club van Rome een grote joodse lobby en 'de bevrijder is Pim Fortuyn' - lees met Van Dooren in gedachten: 'verlosser' - die de mensheid kan redden van een mondiaal joods-

Israëlische samenzwering, die ook haar tentakels in Nederland heeft uitgeslagen. Asielzoekers, uitkeringstrekkers, joden, bepaalde politici en sommige journalisten moeten het in dit in gebrekkig Nederlands opgestelde schrijven ontgelden. Ter ondersteuning van zijn 'analyse' van de wereld, Europa en Nederland, heeft de schrijver een collage bijgevoegd van krantenknipsels die handelen over de onveiligheid van Nederland. Vooral minister-president en oud-vakbondsvoorzitter Kok moet het ontgelden. 'Als vakbondsmansman is hij de grootste matennaaiër die er ooit heeft bestaan'. Persoonlijke problemen worden gekoppeld aan gevoelens van ongenoegen over huizen voor vluchtelingen en Wim Kok krijgt van deze burger in psychische nood de schuld. 'Wanneer je (Wim Kok) een bouwvakker, die zijn hele leven huizen heeft gebouwd, vertelt je bent nu met pensioen wij hebben de door jou gebouwde huizen aan vluchtelingen gegeven, ga jij maar bij jou dakloze kleinzoon wonen', is het logisch dat die bouwvakker grotelijks verongelijkt is.⁶⁴

Ook bij een andere oudere briefschrijver wordt door het optreden van de charismatisch leider een grote mate van hulpbehoefendheid (rol 1 bij Oommen) opgeroepen. Drie sociale condities, die volgens Oommen bijdragen aan het ontstaan van het charismatisch gehalte van de leider en haar beweging - crisis, ongenoegen en falend overheidsbeleid - worden door de volgende scribent

duidelijk ervaren. Daarbij zien we in deze brief verschillende rollen terug die een leider volgens Oommen moet spelen om charisma toegedicht te krijgen. De charismatische leider heeft een nieuwe aanpak ontwikkeld om de problemen op te lossen en de oplossing van het probleem is naderbij (rol 2). Pim Fortuyn ventileert een gemeenschappelijk gevoel over de uitvoering om te komen tot een bepaald doel. De mening van velen wordt geuit (rol 3).

Mede omdat Pim Fortuyn deze twee rollen in zijn optreden naar voren laat komen, ervaart deze briefschrijver een groot verschil tussen de charismatische leider en de bestaande orde. Dat verschil wordt in de brief beschreven. Het ervaren van een groot contrast tussen het optreden van een charismatisch leider en de bestaande orde veroorzaakt volgens Willner het heroïsche imago van de bijzondere leider. Omdat sommige oudere briefschrijvers hun eigen isolement verbinden aan de zware buitenstaandersrol van Fortuyn krijgt het heroïsche imago van de contrasterende eenling versus de elite bij de bedreigde burgers extra lading. In verschillende postmortem-uitingen zijn er ook verschillende jongeren die een ervaren isolement in de samenleving verbinden aan het heldhaftige optreden van Fortuyn die als eenling strijd leverde tegen de gevestigde orde.

De beschrijving door Ellemers van een charismatisch leider, waarin sprake is van een vitale

leider die het vertrouwen geniet van de volging om de gevestigde orde en de dagelijkse routine te verbreken, en de koppeling van buitengewone gaven aan deze leider komt in de volgende brief ook duidelijk terug. De man is een oud-lid van de SDAP en later Centrum Democraten-stemmer. Hij heeft een getypte aanklacht tegen en een 'analyse' van de 'politieke correctheid' van de 'PvdA-dictatuur' opgesteld. Hij stelt het volgende: 'Al sinds decennia zien we hoe ons land afglijdt door de buitenlanderisering, islamisering, criminalisering, verzwarting en verloedering'.

De hoofdoorzaak van de slechte Nederlandse situatie mocht volgens hem vanwege de cultuur van politieke correctheid nooit gezegd worden. Pim Fortuyn heeft op daadkrachtige wijze de bestaande impotente politieke cultuur doorgebroken: 'We werden (we worden nog steeds!) geterroriseerd en vernederd in ons eigen land door buitenlanders (De laatste tijd voornamelijk jonge Marokkanen). Maar we mochten het woord 'Marokkanen' niet noemen vanwege de PvdA-dictatuur: Tot Pim Fortuyn opstond en de PvdA-dictatuur ineenzakte'. Fortuyn is voor deze man een charismatisch leider die de bedreigde Nederlandse identiteit moet gaan beschermen. 'En wat moeten we nu op 15 Mei a.s. doen, om onze eigen identiteit (Het meest essentiële voor een volk!) te verdedigen? We moeten zodanig stemmen, dat de PvdA in de oppositie verdwijnt en daar liefst de komende

eeuw in blijft!'. Bij het volbrengen van deze moeilijke missie wordt Fortuyn gesteund door de messianistische daadkracht die hem in deze brief wordt toegedicht. De redding van Nederland tegen de terrorisering door allerlei buitenlanders is nabij. 'Nu is er in Nederland een Messias (nota bene: Van Dooren spreekt over het beeld van de Verlosser, CvH) opgestaan die ons heeft opgeheven uit de ergenis van de zgn. 'politieke correctheid'.⁶⁵

In een andere brief van een oudere Nederlander - woonachtig in Spanje - komen de vier belangrijke catalyserende factoren, die volgens een charismatisch cluster vormen, samengebald tot uitdrukking. Er is sprake van een assimilatie van de leider met bestaande dominante mythen (factor 1). Het optreden van de leider wordt gezien als een heroïsche dan wel buitengewone daad (factor 2). De volgelingen dichten de leider bijzondere daadkracht toe (factor 3) en de charismatische leider beschikt over een bijzonder oratorisch vermogen (factor 4). Om aan te geven hoe weinig achting deze schrijver heeft voor de bestaande politieke orde gebruikt hij het neologisme *politikanten*. De mythe van de impotente Haagse politiek, die wordt gevormd door een gilde van zichzelf verrijkende nietsdoende zakkenvullers, wordt in deze uiting en anderen beschreven. Hij heeft ook genoeg van de 'sociaal democratische dictatoren.'

Volgens hem worden allochtonen door de sociaal democratische politici aanbeden, terwijl het heb-

ben van trots op de Nederlandse tradities, cultuur en geschiedenis als een geestelijke afwijking wordt beschouwd. Voordat Pim Fortuyn op het politieke toneel verscheen, ging hij niet meer stemmen. Dit jaar (2002) ligt alles anders. 'Sprookjes geloofden wij (schrijft ook namens zijn vrouw) tijdens onze prille jeugd wel, maar zijn al jaren te oud daarvoor. Dit jaar hebben we echter besloten wel te stemmen omdat eindelijk (onderstreping door de schrijver zelf, CvH) een politicus de moed heeft om te zeggen wat er scheef gaat in onze maatschappij en omdat we vertrouwen hebben in Uw woorden en kan er misschien iets ten goede veranderen, want mochten de gevestigde partijen door kunnen gaan met hun gebroddel dan is Nederland echt naar de Philistijnen.'

Pim Fortuyn wordt hier beschreven als de man die eindelijk de echte problemen van het land benoemt door een gemeenschappelijk gevoel te ventileren. Het beeld van een land dat naar de Filistijnen gaat door het handelen van de gevestigde orde, gebruikt de schrijver in navolging van Fortuyn die hij dit op de televisie heeft horen zeggen. Een stem op Fortuyn zal er voor zorgen dat de problemen daadwerkelijk worden opgelost. De inhoud van deze brief en andere brieven illustreert de oorzakelijke reeks van Willner waarin de rol van de leider en zijn gave om de crisis te benoemen van evident belang is bij het ontstaan van zijn charismatisch leiderschap. De doctrine,

de onrust, de psychische nood bij de volgelingen zijn bevordelijke oorzaken, maar de oratorische gave van de leider is het belangrijkste.

De manier van presenteren bepaalt de charismatische lading van de boodschap. Door zijn opvallende optreden zorgt Pim Fortuyn er bij verschillende brieven-schrijvers voor dat er bij hen aan het begin van de 21ste eeuw een omslag plaatsvindt van passieve ontevredenheid - die zich ondermeer uit in het niet gaan stemmen en de ontwikkeling van een algehele afkeer van de bestaande politieke orde - naar het ervaren van crisisachtige gevoelens over de Nederlandse samenleving die kunnen worden opgelost door de charismatische leider Pim Fortuyn.⁶⁶ Deze in Spanje woonachtige man heeft zich jaren geleden uit onvrede over de Nederlandse politiek daarvan afgekeerd. Het heroïsche gehalte van het optreden van de charismatische leider wordt extra versterkt omdat de aanhanger van Fortuyn een groot verschil ervaart tussen de bestaande orde en de charismaticus (5de element Willner). 'Ik ben, en met mij vele anderen, van mening dat de allergrootste groep figuren die een meer dan goed belegde boterham in en met de politiek bij elkaar schnabbelen, in een door henzelf gefabriceerde wereld leven en met beide voeten ver buiten de werkelijkheid staan'.⁶⁷

Volgens Tucker dient de charismatische leider te benadrukken dat er ellende is. Evenals Willner stelt hij dat de aanwezigheid van het individu bij

het ontstaan van een sociale beweging van groot belang is. In het licht van de inhoud van deze brief kan worden gesteld dat het mentale maatschappelijke brandhout al langer smeulde in het hoofd van deze schrijver en dat door het optreden van Pim Fortuyn de boel daadwerkelijk figuurlijk is aangestoken. Dat de hulpbehoevendheid, crisisachtige gevoelens en een bedreigde nationale identiteit bij een gedeelte van het volk na de economische voorspoedige paarse jaren negentig door het publieke optreden van Fortuyn worden aangewakkerd, spreekt ook uit een brief van een gepensioneerde secretaresse. Ze spuuwt haar gal uit over uiteenlopende onderwerpen, maar de buitenlanders hebben het voornamelijk allemaal gedaan. Haar eigen financiële situatie is beperkt, terwijl de buitenlanders er veel beter bij zitten. 'Als je de buitenlanders ziet, ze hebben en kopen alles, plus 6 weken met vakantie naar Turkije en Marokko. Kunnen wij niet doen'.⁶⁸

De ervaren problemen van deze bedreigde burger moeten door Fortuyn worden opgelost. Hij zal daarbij worden geholpen door de drie beelden van een charismatische leider namelijk verlosser, wetgever en held⁶⁹ die Fortuyn met zijn politieke optreden bij deze 'charisma-hongerige' vrouw weet op te roepen. 'Wij (zij schrijft ook namens haar man) steunen U in Uw campagne. Het moest er van komen dat wij als Nederlanders niet alles gedogen. Je durft de straat niet meer op, je

durft in je eigen land niet vrij te spreken. En ons fatsoenlijk denken en onze normen en waarden zullen we nooit verloochenen. Daar zijn wij vreselijk trots op. (...) Daar moet iets gaan gebeuren bij die Sociale Diensten (onderstrepingen door de schrijfster zelf, CvH). Allemaal geld binnenkrijgen en de belasting oplichten. Gaat U dit aub goed aanpakken. Wij hebben vanaf onze 15de jaar een leven lang hard gewerkt met heel veel plezier want je wordt daar ook een goed mens van. Er wordt zo makkelijk gedacht aan de WAO en WW. Echt schandelijk. U ziet ik word steeds kwader want het is helemaal uit het evenwicht'. Persoonlijke frustraties over een zwaar leven vanwege een zoon met gokschulden en een dochter met huisvestingsproblemen kan ze bij haar bijzondere politiek leider kwijt. 'Ik heb geschrobt en geboend buiten mijn eigen receptiewerk om, om haar studie te betalen en zij kon als redelijk goed opgeleide Nederlandse jonge mooie vrouw nergens wonen, ja bij buitenlanders.'

De vijf elementen die volgens Willner het heroïsche gehalte van de activiteiten van een charismatisch leider bepalen, worden in deze brief ervaren door deze aanhanger van Fortuyn die hem op de voet volgt tijdens de spannende campagnetijd. De uniciteit van de daad is groot (1ste element). Er is veel gevaar verbonden aan zijn optreden (2de element). De leider ondervindt veel last van zijn tegenstanders (3de element). De moeilijk-

heidsgraad van de missie is hoog (4de element) en de mate van het verschil tussen de charismatisch en de bestaande orde is groot (5de element). Terwijl deze oudere vrouw bij Fortuyn bestaande gevoelens met betrekking tot een bedreigde nationale identiteit kwijt kan, wordt ze hierover door de politieke elite juist streng toegesproken. 'Ik was zo kwaad' (over de woonproblemen van haar dochter, CvH) 'dat ik de Burgemeester van Eindhoven een brief heb geschreven en de situatie heb uitgelegd. (...) Binnen een week kon ik komen en ik werd wel op mijn vingers getikt dat ik niet mocht discrimineren. Nou vraag ik U, het was toch gewoon zo'. Maar met de komst van haar charismatisch leider Fortuyn zal er een einde komen aan de ervaren misstanden. 'U bent geweldig. U weet wat er scheef zit in Nederland. U bent de enige die het juist en goed weet. Wij stemmen op U, laat ze maar goed schikken en met U goede 'club', moet het lukken, ze zijn allemaal doodsbenauwd voor U, maar laat U niet kwetsen, want in de bijbel staat: 'Ze weten niet wat zij doen' (Lucas 23:34).'

In deze brief zijn twee van de vier dimensies leesbaar die Willner heeft geformuleerd om de bijzondere relatie tussen de volgelingen en de charismatisch leider aanwijsbaar te maken. Ten eerste de Idea-acceptance dimension; alles wat de leider zegt is goed, want hij zegt het. Ten tweede de Emotional-dimension: emoties die worden gevoeld voor de leider liggen dichtbij

religieuze aanbidding. Zo wordt het optreden van Fortuyn in het laatste citaat verbonden aan het Nieuwe Testament. De beschrijving van Weber dat de 'charismatisch beheerster' vanuit gevoelens van nood, hoop en begeestering overgaan tot het toedichten van bijzondere eigenschappen komt in deze brief duidelijk tot uitdrukking.⁷⁰

De volgende brief van een oude vrouw uit Rotterdam maakt inzichtelijk op welke wijze het optreden van de charismatisch leider het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving heeft losgemaakt. Angstige gevoelens en het verwoorden van bestaande gedachten (rol 3 van Oommen) leiden bij een gedeelte van de oudere Nederlandse bevolking tot de verheerlijking van een politicus, waardoor hij wordt beschreven als charismatisch leider van de bedreigde burgerij. Na aankoop en lezing van het boek *De puinhopen van acht jaar Paars* heeft de vrouw samen met haar gezin besloten om op Fortuyn te stemmen. De hulpbehoevendheid van de schrijfster wordt door het boek vergroot (rol 1 van Oommen). Zij ergert zich samen met haar man aan het vandalisme op straat en in de metro. 'Mijn man gaat niet in de metro, want die kan zijn mond niet houden als hij vandalisme ziet.' Het echtpaar voelt zich niet veilig in zijn leefomgeving en om deze reden neemt de oude vrouw, met alleen een AOW-uitkering, altijd haar grote Duitse herder mee als ze gaat pinnen.

Man en vrouw volgen Fortuyn op de voet en kijken naar alle programma's waarin hij verschijnt. De vrouw verwijst expliciet naar het TROS-tv-programma *TV Show* van Ivo Niehe, dat tweemaal tijdens de campagne een interview met de politicus maakte in een persoonlijke omgeving met de 'mens achter de politicus' in zijn Rotterdamse woonhuis, het *Palazzo di Pietro* (15 januari 2002) en de andere keer in zijn Italiaanse vakantiehuis *Rocca Jacoba* in Provesano (26 april 2002).⁷¹ Pim Fortuyn staat deze vrouw en haar gezin via zijn boek en het medium televisie als charismatisch leider op virtuele wijze na. De inhoud van zijn boek, gekoppeld aan de ervaren onveilige leefsituatie én de wijze waarop volgens haar de media en de politici Fortuyn trachten af te maken, vormen voor deze bedreigde burger(s) de belangrijkste redenen om op de daadkrachtige politicus Fortuyn te stemmen. Er is hier sprake van een groot contrast tussen de charismatisch leider, die luistert naar het volk en daadwerkelijk verandering kan brengen, en de bestaande politieke orde waarin de vrouw geen vertrouwen meer heeft.

De handelwijze van de bestaande orde moet Fortuyn zich maar niet aantrekken 'het is allemaal afgunst en bang voor verandering'. In haar afkeuring van de bestaande politiek zien we een variant terug van het sprookje dat politici zouden luisteren naar het volk, maar dat zij intussen er-

achter is gekomen dat er niet naar het volk wordt geluisterd.⁷² ‘We hebben altijd netjes gestemd, maar nu TRAPPEN WE ER NIET MEER IN’ (hoofdletters door schrijfster gehanteerd).⁷³ Bij de brief is nog een ansichtkaart toegevoegd met daarop de afbeelding van een kale man die met zijn vingers zijn oren dichthoudt.⁷⁴ De inhoud van deze brief en de inhoud van de kaart laten zien dat de boodschap van Fortuyn van wezenlijk belang was, maar niet los gezien kan worden van de persoon, die de gewilde boodschap op een oratorisch aantrekkelijke wijze verkondigt. Op de ansichtkaart staat de volgende persoonlijke aanmoediging die tevens een oproep behelst. ‘Pim, Oren open voor het volk! Oren dicht voor de wolven in schaapskleren. Laat je niet kisten. Wij hebben vertrouwen in je !! Als het niet lukt? dan is je missie toch geslaagd!’ Het politieke optreden van Fortuyn wordt dus gezien als een zware missie. Mocht hij uiteindelijk niet slagen, dan is er in Nederland toch veel veranderd omdat het volk door Fortuyn eindelijk is gehoord. Deze uiting en specifiek de zinsnede ‘wij trappen er niet meer in’ komt overeen met een belangrijk gevolg van het optreden van een charismatisch leider die volgens Willner er mede voor zorgt dat de lagere klasse zichzelf anders gaat zien. Door het optreden van Pim Fortuyn worden de bedreigde burgers eindelijk gehoord en kunnen ze zich oprichten uit de ervaren slachtofferrol.

Een uiting van een oudere dame uit Breda - eerder als VVD-ster politiek actief - komt sterk overeen met de gedachten van de ontwikkelingspsycholoog Erikson over het begrip *charisma*-honger, dat kan optreden bij een psyche in nood.⁷⁵ De hoop op verlossing uit een liefdeloze leefsituatie die zij ook in de samenleving terugziet, wordt door deze vrouw volledig geprojecteerd op het optreden van Pim Fortuyn. De charismahonger van deze vrouwelijke mediaconsument sluit nauw aan bij drie inzichten over de media die in het vorige hoofdstuk zijn besproken. Media roepen een secundaire intimiteit bij de kijker op en de technische ontwikkelingen versterken de ‘para-sociale’ band tussen de kijker en de tv-beroemdheid. Sommige mediagebruikers transformeren, in hun verlangen om te versmelten met de afwezige ander, de tv-beroemdheden tot virtuele vrienden. ‘Ik blijf naar je kijken, luisteren en aan je denken. (Wat heb jij een mooi huis, een oergezellige tuin, een mooie sfeer om je heen; alles is zo smaakvol). Je doet het fantastisch, als enige, in je uppie! Niemand doet je dat na. Je bent dus uniek. Wat heb je een warm hart en souplesse!’

In deze zeer persoonlijke brief komen de hier aangehaalde inzichten over mechanismen die door mediagebruik kunnen ontstaan in overtreffende trap tot uitdrukking. Zo vertelt de vrouw dat zij precies hetzelfde denkt en voelt als de buitenstaander Fortuyn. ‘Ik kan het aan je ogen zien (het zijn van

buitenstaander) en voelen aan jouw denken en handelen. Je bent prachtig (je ziel) en hebt nu een grote zware opdracht in dit open riool. Eigenlijk passen wij hier niet'. De vrouw herkent niet alleen een zielsgenoot (Fortuyn is net zoals zij ook een buitenstaander), die ze elke dag op de TV volgt, maar gaat verder in haar verlangen om bij de charismatisch leider te horen. 'Lieve Pim, wij zijn van dezelfde familie, zie Genesis 6⁷⁶ ... Lieve Pim, het lijkt brutaal om zo familiair te zijn, maar je bent tenslotte een broertje van mij; een dierbaar broertje, en als zusje voel ik de behoefte om jouw een steuntje te geven en je dit te vertellen'. De vrouw denkt en voelt hetzelfde als haar dierbare broertje die een belangrijke politieke missie heeft. Voor deze vrouw is de politicus Fortuyn niet alleen een zielsvriend en broertje. Fortuyn is nog veel meer dan dat: 'Van mensen als jij moeten we het hebben, maar pioniers hebben het altijd moeilijk en profeten worden in (eigen) land nooit geëerd. Jij bent een profeet en ik acht je zo hoog in alle opzichten. Je krijgt zo veel verwijten die nergens op slaan en die voel ik ook met jou mee, omdat ik het kan invoelen'.⁷⁷

De charismatische projecties in deze brief kunnen behalve met de inzichten over charismahonger en kennis over de media natuurlijk ook goed worden begrepen met behulp van theorieën over charismatisch leiderschap. Twee van de vier factoren, die volgens Willner een charismatisch cluster vor-

men, komen in deze uiting terug. Het optreden van de charismatisch leider wordt gezien als een buitengewone daad (factor 2) en de leider wordt bijzondere daadkracht toegedicht (factor 3). Alle vijf elementen die volgens Willner de heroïek van het optreden van een charismatisch leider vergroten komen terug. De uniciteit van de daad is groot (1ste element). Er is veel gevaar verbonden aan zijn optreden (2de element). De leider ondervindt veel last van zijn tegenstanders (3de element). De moeilijkheidsgraad van de missie is hoog (4de element) en de mate van het verschil tussen de charismaticus en de bestaande orde is groot (5de element).

In deze brief zijn ook alle vier dimensies leesbaar, die Willner heeft geformuleerd om de bijzondere relatie tussen de volgelingen en de charismatisch leider aanwijsbaar te maken. Ten eerste the leader-image dimension; de leider wordt bovennatuurlijke eigenschappen toegedicht. Ten tweede de Idea-acceptance dimension; alles wat de leider zegt is goed, want hij zegt het. En kijkend naar de inhoud kan ook worden gesteld dat er sprake zal zijn van de derde dimensie namelijk de compliance-dimension die wijst op de absolute gehoorzaamheid bij de volgeling aan de oproep tot actie. En de vierde dimensie, namelijk de Emotional-dimension; emoties die worden gevoeld voor de leider liggen dichtbij religieuze aanbidding, kan met volledige zekerheid aan deze

brief worden verbonden.⁷⁸

Dat verschillende briefschrijvers een bijzondere band ervaren met hun charismatisch leider en nauw betrokken zijn bij de gevaarlijke missie die deze leider voor hen aan het volbrengen is, komt tot uiting op de dag dat de beschermer en emancipatieleider van de bedreigde burgerij door Volkert van de Graaf definitief het zwijgen wordt opgelegd. Op de laatste dag dat Fortuyn leeft, tracht een Rotterdamse aanhangster hem via een medewerker voor het volgende naderende gevaar te waarschuwen: 'wilt u hem dan op het hart drukken dat hij zijn hondjes niet te veel in beeld moet brengen. Ik denk dat zij gevaar lopen. Er zijn altijd van die geschrifte mensen die hem daardoor zullen proberen te treffen. Voor de buitenwereld is het' (de hondjes Kenneth en Carla) 'het enige tastbare/dierbare wat hij bezit. Wat betreft hem zelf, hij redt het wel'.⁷⁹ Haar charismatische leider is sterk genoeg om het aanwezige gevaar te trotseren tijdens het volbrengen van de belangrijke politieke missie die hem in aanvaring brengt met de bestaande politieke orde, maar zijn honden kunnen zich niet verweren tegen mogelijk onheil.

Dat Pim Fortuyn bezig is aan een gevaarlijke, belangrijke en goddelijke missie komt ook tot uitdrukking als veertig mensen uit Zeeuws-Vlaanderen ter bescherming van hun charismatisch leider hem een kaart sturen met daarbij een witte pluim (veer van een witte duif). Deze talis-

man moet Fortuyn helpen tijdens zijn belangrijke politieke opdracht waaraan ook het opperwezen wordt verbonden: 'Wij stemmen u de hemel in!!! Een pluim van de witte duif... Toon ze ... een teken.... 40 Zeeuws Vlamingen uit Hulst stemmen op U! Bewaar de witte pluim goed... U hebt een belangrijke opdracht. Pim slaap goed. De Engeltjes zorgen voor U!!!' Op de voorkant van de kaart staat een man in uniform een bel te luiden.⁸⁰ Uit zijn mond laten de schrijvers van deze kaart de volgende tekst komen: 'Pim' We stemmen op U !!! God Heeft Een Opdracht Voor U'.⁸¹

Evenals bij andere premortem-uitingen komt het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn zoals dat door zijn volgelingen al tijdens zijn leven aan hem is toegedicht, schriftelijk tot uitdrukking. De vijf elementen van Willner komen hier duidelijk naar voren. De uniciteit van de daad is groot (1ste element). Er is veel gevaar verbonden aan zijn optreden (2de element). De leider ondervindt veel last van zijn tegenstanders (3de element). De moeilijkheidsgraad van de missie is hoog (4de element) en de mate van het verschil tussen de charismaticus en de bestaande orde is groot (5de element). De leider komt in deze uiting terug als een held met een goddelijke missie die de band tussen een groep mensen versterkt omdat zij zich verenigd voelen in het volgen van een charismatisch leider die opkomt voor hun gezamenlijke belangen.

Dat gemeenschappelijke gevoel komt goed

naar voren in een citaat van een gepensioneerde man van 65 jaar die in het kader van onderzoek naar PVV-aanhangers terugkijkt naar de periode Fortuyn. Toen Fortuyn opkwam, zorgde hij ervoor dat in de kantine over politiek werd gepraat. Dat is daarna nooit meer voorgekomen: 'De heer Fortuyn die heeft mij echt wel aangesproken als persoon en ook door zijn, ik mag wel zeggen, onconventionele manier van optreden. (...) hij enthousiasmeerde een heleboel mensen. Ik weet nog dat we in de middagpauze toen op het werk, toen werkte ik daar al twintig jaar, daar werd nooit over politiek gepraat. Wel over voetbal, en weet ik wat.. Toen Fortuyn vrijwel elke dag weer wat te melden had, ging er geen dag voorbij of we praten in de kantine met mensen over politiek'.⁸²

Fortuyn was trots op het feit dat hij de politiek in zijn eentje weer tot leven had gebracht en vroeg hierom erkenning en waardering: 'Dankzij mij wordt er in Nederland weer gediscussieerd over politiek. Dat heb ik helemaal alleen gedaan. Het gebeurt overal: in de huiskamer, aan de eettafel en in de kroeg. Dat komt door mij: professor Pim. Ik zou zeggen: dank u wel, meneer Fortuyn'.⁸³

In hetzelfde onderzoek naar PVV-aanhangers wordt een onderscheid gemaakt tussen trouwe aanhangers en twijfelaars. De twijfelaars halen vaak herinneringen op aan Pim Fortuyn. Zij zagen in Fortuyn een echte grote leider. Waar Fortuyn volgens hen de perfecte leider was, is Wilders daar

maar een zwak aftreksel van. Wilders is vooral op dit moment de beste van alle politici, hij is overtuigender dan anderen en weet waar hij voor staat. Maar in de herinnering van twijfelaars was Fortuyn duidelijk beter: 'Weet je wat het probleem is, Wilders is natuurlijk geen Pim Fortuyn, dat is misschien ook wel iets wat je in andere interviews hebt gehoord (onder leiding van Chris Aalberts zijn door studenten 89 PVV-aanhangers geïnterviewd) (...) Er is geen vergelijking natuurlijk, Wilders mag niet eens in de schaduw staan van Fortuyn, die kon die problemen pas echt goed benoemen'.⁸⁴ Door verschillende misstanden in de Nederlandse samenleving op eloquente wijze te agenderen, wist Fortuyn groepen Nederlanders die zich voorheen van de politiek hadden afgewend te betrekken bij een wereld die daarvoor vaak werd verafschuwd. Tijdens zijn moeilijke politieke missie ontstonden er gemeenschappelijke gevoelens - bijvoorbeeld in de aangehaalde bedrijfskantine - bij zijn aanhangers.

Over charisma en het verlangen naar gemeenschap heeft de filosoof Koenis boeiende inzichten op papier gezet. Behalve dat zijn gedachten zorgen voor inhoudelijke verdieping van de brieven werkt het citaat in combinatie met de brieven-analyse contrasterend ten aanzien van de gesignaleerde dominante Nederlandse wetenschappelijke school die weigert om Pim Fortuyn te koppelen aan theorieën over charismatisch leiderschap en vormt

het een treffend slotakkoord van het eerste gedeelte van de brievenanalyse: 'Juist wanneer allerlei groepszelfsprekendheden (zuil, etnische of subculturele groep) onder druk staan, zoeken mensen naar eenheid, naar cohesie, naar gezamenlijkheid. Mensen zoeken naar manieren om de symbolische eenheid van de groep te herstellen, om het monumentale of canonieke karakter van de groep zeker te stellen of te herstellen. (...). Hier zie ik ruimte voor charismatische persoonlijkheden die deze eenheid opnieuw kunnen representeren. Ze verschillen van gewone leiders die op rationele, zakelijke wijze politiek bedrijven. In Nederland valt bij dit laatste te denken aan leiders als Kok en Lubbers die staan voor een redelijk succesvolle coalitiepolitiek. Charismatische leiders verenigen de groep op een andere wijze: ze vormen het brandpunt van de collectieve opwinding van specifieke groepen, door hun persoon en bepaalde attributen (kleding, auto) als symbolische objecten in te zetten. Pim Fortuyn is een voorbeeld van zo'n leider. Zijn persoonlijkheid en zijn mediagenieke stijl van optreden leidden niet alleen tot een persoonlijke uitstraling, maar ook tot de verwachting van mensen dat hij een bijzondere, quasi-bovennatuurlijke gave had om de groepseenheid te herstellen en te representeren. Dit verklaart waarom juist hij ineens een grote groep van mensen achter zich kon krijgen die genoeg had van de gebruikelijke

verzakelijkte coalitiepolitiek'.⁸⁵

5.3 Vragen bij de brievenanalyse op macroniveau

Tot nu zijn de gevonden brieven gekoppeld aan de theorie achter charisma zoals beschreven in hoofdstuk 2. Op grond daarvan kunnen vragen worden geformuleerd, waarmee de inhoud van de brieven met de theorie van charismatisch leiderschap in verband wordt gebracht.⁸⁶ Het gaat hier om de volgende zes vragen:

1. In hoeverre moet het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn als persoonsbepaald dan wel als persoonsverbonden worden aangemerkt?
2. In hoeverre is er sprake van een para-sociale relatie tussen de fans en het TV-idoel waar door het begrippenpaar volgeling-charismatisch leider gebruikt kan worden bij de opkomst van Pim Fortuyn? Deze beide vragen komen hierna in 5.4 aan de orde.
3. Is er voor het ontstaan van het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn een klimaat van maatschappelijk onbehagen nodig?
4. Ligt de noodzakelijke genesis van het charismatisch leiderschap besloten in de samenleving of moet het ontstaan van charisma bij de leider worden gelegd? De derde en vierde vraag worden in 5.5 nader besproken.
5. Zijn er psychologische kenmerken te ont-

dekken bij de aanhangers van Fortuyn die het toedichten van charismatische gevoelens hebben gestimuleerd?

6. Welke leiderschapstypologie is toepasbaar op Pim Fortuyn en kan deze typologie worden gekoppeld aan de gesignaleerde personalisering, lijsttrekkergerichtheid en pseudocharismatisering van de politiek vanaf de jaren zestig? De beide laatste vragen krijgen tenslotte in 5.6 nadere contouren.

5.4 Jong en oud maken hun eigen Fortuyn

Het amalgaam van charismatische gevoelens dat in de premortem-uitingen op Fortuyn wordt geprojecteerd doet aan diversiteit niet onder voor de postmortem-uitingen. De charismatische dimensies (held, verlosser, martelaar, messias, wereldlijk redder, idool) die in de postmortem-uitingen veelvuldig aan Fortuyn worden toegeschreven, zien we reeds voor zijn dood pregnant naar voren komen in verschillende brieven.⁸⁷ De stelling dat er reeds voor de dood van Pim Fortuyn door een groep mensen charismatische gevoelens aan hem zijn toegedicht, wordt door de inhoud van de brieven onderbouwd. De overeenkomst tussen de inhoud van de brieven en inzichten rond charismatisch leiderschap is opvallend.

Door de analyse van de brieven met behulp van het aangegeven 'charisma-raster' wordt duidelijk

dat er een groot verschil is tussen de charismatische projecties van jongere en oudere brieven-schrijvers. Voor de jeugdige schrijvers was Fortuyn een politieke held die als politieke buitenstaander een bewonderenswaardige strijd leverde tegen de gevestigde orde, terwijl bij oudere schrijvers het ervaren van de heldhaftige rol van Fortuyn leidde tot het toedichten van bijzondere en soms ook bovennatuurlijke goddelijke eigenschappen waardoor hij werd gezien en beschreven als een charismatisch leider.⁸⁸ Fortuyn wist beide groepen aan te spreken omdat hij enerzijds de belichaming was van de ultieme moderniteit van emancipatie, materieel succes en emotioneel exhibitionisme, waarmee hij veel jongeren voor zich won, maar hij tilde ook als eerste de nostalgie naar politiek niveau waarmee hij onder oudere kiezers een groot potentieel aansprak.⁸⁹ Beide groepen briefschrijvers voelden een persoonlijke band met Fortuyn, en bij de oudere volgelingen was er zelfs vaak sprake van een grote en intense lotsverbondenheid met de charismatisch leider. De stem van de oudere Nederlander in verschillende brieven past in het beeld dat naar voren komt in grootschaliger onderzoek verspreid over een lange periode.

Uit onderzoek naar vijf verschillende geboortecohorten met betrekking tot hun tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland, vertrouwen in het parlement, politiek cynisme en percepties van politieke responsiviteit

blijken de respondenten geboren tussen 1879 en 1928 en de respondenten geboren tussen 1929 en 1944 erg kritisch.⁹⁰ Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw tot nu blijven de tweede oudste cohorten het minst tevreden met de democratie en de roep om een sterke leider is onder ouderen, mannen en lageropgeleiden het meest aanwezig.⁹¹ Dat juist oudere Nederlandse briefschrijvers geneigd waren om Fortuyn te zien als een charismatisch leider is vanuit deze inzichten goed te begrijpen. Tijdens de opkomst van Fortuyn was het opvallend dat jongere, oudere, laag- en hoopopgeleide kiezers elkaar vonden in hun ontevredenheid over het functioneren van de democratie. Rond de 60 procent van de respondenten voelde in 2002 grote onvrede over het functioneren van de Nederlandse democratie.⁹²

Terwijl bij jonge brieven-schrijvers de mediagenieke buitenstaander met een opvallende politieke agenda heldhaftige gevoelens opriep voor de eenling die zich keerde tegen het establishment, veroorzaakte hetzelfde optreden bij verschillende oudere schrijvers veel intensere charismatische gevoelens. Dat wil niet zeggen dat er vanuit de inhoud van de brieven niet kan worden gewezen op elementen in het gedrag van Fortuyn die het toedichten van charismatisch leiderschap hebben versterkt. Het was de oratorische gave van de mediagenieke buitenstaander met een bijzondere, crisisachtige en nostalgische boodschap die

er vreemd genoeg voor zorgde dat een solistische, excentrieke, homoseksuele, professorale en populistische politicus voor veel mensen kon uitgroeien tot held van het volk en door een deel van de oudere bedreigde burgerij werd gezien als charismatisch leider.

Het persoonlijk gedrag van Fortuyn stond voor veel briefschrijvers mijlenver af van hun eigen leven, maar omdat Fortuyn het als buitenstaander aandurfde om met een gewaagde politieke agenda tijdens de campagnetijd het gevecht met de machthebbers aan te gaan en daarmee veel media-aandacht genereerde, verdampten veel persoonlijke buitenissigheden in het heetst van de politieke strijd en maakten ze van hem een charismatisch leider waar weinig tot niets aan mankeerde. Veel politici vroegen zich af hoe Fortuyn met een butler en een (verlengde) Daimler 'het gewone volk' kon aanspreken. Het LPF-segment hechtte echter aan materiële welvaart, comfortabel leven en zekerheid voor het eigen gezin en niet aan solidariteit met zwakke groepen en wereldproblemen zoals het milieu. Rijk worden en rijk leven mocht een levensdoel zijn; Vanessa en Harry Mens spraken meer aan dan Ad Melkert.⁹³ De brieven tonen dat charisma zeker wat betreft Fortuyn nauw aan diens persoon was verbonden.

De wijze waarop de bestaande politieke partij-elite voor de bevolking belangrijke vraagstukken als immigratie, de integratie van allochtonen en

de Europese integratie lange tijd van de politieke agenda wist te houden, had veel weg van een gesloten bastion. Het steunen van de politieke boodschap van Fortuyn, die zich duidelijk over deze normatief beladen onderwerpen uitsprak, moest dan ook wel de vorm aannemen van verzet tegen de gevestigde politieke orde. Behalve zijn oratorische gave was de rol van authentieke buitenstaander die veel problemen te verduren kreeg het belangrijkste persoonsbepaalde element van Fortuyn waardoor oudere bedreigde burgers zich tot Fortuyn aangetrokken voelden.

Het hing echter wel van de aanhanger af of deze persoonsbepaalde eigenschap van Fortuyn, namelijk diens solisme in het politieke en private leven, leidde tot het verbinden van charismatisch leiderschap aan de persoon. Omdat sommige oudere volgelingen zich net zoals hun grote leider Fortuyn buitengesloten en tegengewerkt voelden door verschillende ontwikkelingen in de samenleving, die door hem waren benoemd, ontstond er een charismatische dynamiek tussen het persoonlijke leven van de aanhanger en het publieke politieke optreden van Fortuyn. In het leven van Fortuyn en tijdens diens campagne konden elementen van tegenstand en eenzaamheid makkelijk door de devote aanhangers worden ontdekt en worden verbonden aan het eigen leven.

De inhoud van de brieven geeft veel inzicht over de manier waarop ideeën over charisma in het

leven van alledag door een groep veelal oudere bedreigde burgers daadwerkelijk werden ervaren en werden geprojecteerd op Pim Fortuyn. In de brieven valt te lezen hoe meerdere bedreigde burgers door het succesvolle politieke optreden van Fortuyn in zekere zin opgetild werden uit hun dagelijkse zware leven en hij dit leven meer zin gaf door zijn komst.

De brieven maken inzichtelijk hoe een deel van de 'sociaal lagere klasse' zich gehoord voelde door de aansprekende professor van het volk, die door hen via de media op de voet werd gevolgd. De slachtofferrol, die door deze burgers voorheen vaak was ervaren en ook werd beschreven in de brieven, werd door het succesvolle optreden van hun charismatisch leider eindelijk weggepoetst.

Vooraf vrouwen, ouderen, lager opgeleiden, mensen met lagere inkomens, werklozen en TV-kijkers van infotainment en de commerciële zenders blijken volgens recent onderzoek sterke emoties te voelen bij het ervaren van maatschappelijk onbehagen.⁹⁵ In meerdere brieven werd gerefereerd naar TV-uitzendingen van Ivo Niehe die Pim Fortuyn interviewde.⁹⁶ De identificatie met de lijdende leidende leider tijdens de campagnetijd werd extra versterkt door intensief mediagebruik. Zo ervoeren meerdere briefschrijvers een secundaire intimiteit en hadden ze een para-sociale band met hun virtuele vriend die als charismatisch leider namens hen een belangrijke politieke strijd leverde

tegen de gevestigde orde. Tijdens deze zware strijd boekte de charismatische leider met de winst in Rotterdam aantoonbaar succes. Hierdoor werd het mechanisme versterkt om hem als charismatisch leider te gaan zien. Het feit dat de politiek door de media en politici - Fortuyns optreden was daar zelf het meest sprekende voorbeeld van - steeds vaker in psychologische categorieën werd gemeten, appeleerde sterk aan de behoefte van veel briefschrijvers om een persoonlijke band met een publiek mediafiguur op te bouwen. De opkomst van Pim Fortuyn dient in het licht te worden gezien van de huidige celebritycultuur waarin de media als blaasbalg in de publieke ruimte werken en tv-sterren kunnen maken en breken.⁹⁷

Door deze cultuur worden behalve directe face-to-face relaties juist para-sociale relaties belangrijker. De verminderende directe contacten met familie en burens worden aangevuld met relaties over grotere sociale en geografische afstanden, met mensen die we niet 'echt' kennen, maar die wel degelijk een rol vervullen in ons dagelijkse leven. Celebrities zoals Fortuyn leveren niet alleen lees- en kijkplezier - zoals in hoofdstuk 4 is terug te lezen -, maar vormen ook de spil in verhalen en debatten over moraliteit. De celebrityindustrie neemt in dit opzicht steeds meer de plaats in van gezin, kerk, staat en school.⁹⁸

Bij sommige vrouwelijke volgelingen ging de ervaren band met hun charismatisch leider zo ver

dat ze volledig wilden versmelten met de afwezigheid ander die ze via de media goed hadden leren "kennen".⁹⁹ Sterker kan dit aspect, verwoord in de tweede vraag, niet worden geïllustreerd. De homoseksueel Fortuyn legde zelf een duidelijk verband tussen zijn eigen breekbaarheid en die van vrouwen waardoor zij zich beter met hem konden identificeren dan (heterosexuele) mannen: 'Vooraf vrouwen snappen heel goed hoe ik in elkaar zit. Ook ik moet af en toe met een stoffer en blik bij elkaar geveegd worden. Soms denk ik weleens: zouden ze echt denken dat ik van gewapend beton ben?'.¹⁰⁰

In twee lange gesprekken met Ivo Niehe aan het begin en het einde van de campagne van 2002, januari en eind april, sprak Fortuyn uitgebreid over zijn immens sterke band met zijn moeder die in de lente van 2000 was overleden. Ze had hem op haar sterfbed nog gewaarschuwd dat hij net zoals John F. Kennedy gevaar liep om vermoord te worden als hij de politiek in zou gaan. Hij moest haar beloven het niet te doen. Omdat Fortuyn de moederangst voor een politieke moord in het licht van het Nederlandse politieke klimaat maar overdreven vond reageerde hij als volgt: 'Toen heb ik ontzettend gelachen en gezegd. Moeder je gaat straks weg en dan ben je d'r nog maar op een andere manier. En dan ben ik de baas'.¹⁰¹ Na haar overlijden durfde de 'lieveling' van zijn moeder - zo werd de (met name vrouwelijke) TV-

kijker duidelijk gemaakt - het eindelijk aan om gevolg te geven aan de belangrijke opdracht die hij had gekregen namelijk om minister-president van Nederland te worden.

Tijdens de verkiezingen van 2002 speelde behalve televisie het nieuwe medium internet voor de eerste keer een belangrijke rol bij het vergroten van de bekendheid van een politicus. Vooral jongere Nederlanders waren op het web nauw betrokken bij het wel en wee van de politicus tijdens de turbulente campagne. Verschillende *early adopters* van internet werden door het optreden van Fortuyn gestimuleerd om zich via het steeds interactiever wordende medium actief met de politiek bezig te houden waardoor talloze websites werden gemaakt door fans en tegenstanders van de veelbesproken politicus.¹⁰² Fortuyn scoorde tijdens de landelijke verkiezingen opvallend goed onder jongeren. De helft van de LPF-stemmers was jonger dan 40 jaar.¹⁰³

Op internetfora postten voor- en tegenstanders hun mening over de opvallende politicus. Er was op internet sprake van een ware clash tussen voor- en tegenstanders van de politicus. Het eerste politieke Fortuyn-forum *fortuyndiscussie.nl* trok in het eerste kwartaal van 2002 dagelijks zo'n tienduizend bezoekers. De website van Pim Fortuyn zelf, *pimfortuyn.nl*, was duidelijk populairder dan de persoonlijke websites van de andere lijsttrekkers. In een vergelijkend onderzoek naar het

aantal keren dat de namen van lijsttrekkers werden ingetikt op een zoekmachine scoorde Pim Fortuyn in februari 2002 met ruim 12.262 maal per dag vele malen hoger dan de andere lijsttrekkers.¹⁰⁴ PvdA-leider Ad Melkert stond op de tweede plaats met slechts 320 zoekacties naar zijn naam. Het fanatisme onder sommige aanhangers van Fortuyn was soms zo groot dat een jonge beheerder van een anti-Fortuynsite werd bedreigd en de site noodgedwongen uit de lucht haalde.¹⁰⁵

Dit werkte ook de andere kant op. Na zijn overwinning tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam werden er zo veel haatdragende reacties op het webforum van *pimfortuyn.nl* geplaatst dat de beheerder van deze officiële LPF-site besloot om het forum uit de lucht te halen.¹⁰⁶ Na de moord ontstonden tientallen internetadressen waar afscheid kon worden genomen van de politicus. Vier dagen na de moord waren op de drie drukstbezochte sites in totaal 335.000 reacties op zijn dood binnengekomen. Op *pimfortuyn.nl* hadden ruim 165.000 mensen het register getekend en op de site *icondolement.nl* circa 50.000 mensen. De site van radiozender 3FM ontving in drie dagen naar schatting 120.000 mails met steunbetuigingen en commentaren naar aanleiding van de moord.¹⁰⁷

5.5 De catalyserende rol van een leider

De inhoud van de verschillende brieven werpt ook meer licht op de derde vraag over het klimaat van maatschappelijk onbehagen. De inhoud van verschillende brieven toont op treffende wijze de oorzakelijke reeks van Willner waarin de rol van de leider en zijn gave om de crisis te benoemen van evident belang is bij het ontstaan van zijn charismatisch leiderschap. De doctrine, de onrust, de psychische nood bij de volgelingen zijn bevorderlijke factoren, maar de oratorische gave van de leider staat aan het begin van het ontstaan van het charismatisch leiderschap van de vitale leider Fortuyn. Sociologe Liah Greenfeld schreef hierover het volgende: 'Charisma means the ability to internally generate and externally express extreme excitement, an ability which makes one the object of intense attention an unreflective imitation by others. It is this quality which makes it possible for a charismatic person to become a leader'.¹⁰⁸

De manier van presenteren bepaalt de charismatische lading van de boodschap. Door zijn opvallende optreden zorgde Pim Fortuyn er bij verschillende briefschrijvers voor dat er bij hen aan het begin van de 21ste eeuw een omslag plaatsvond van passieve ontevredenheid, die zich ondermeer uitte in het niet gaan stemmen en de ontwikkeling van een algehele afkeer van de bestaande politieke orde, naar het ervaren van crisisachtige gevoelens

waardoor het altijd latent aanwezige maatschappelijke onbehagen vrijkwam. Zo antwoordde 29 procent van de ondervraagden in een Europees onderzoek uit 2001 bevestigend op de stelling 'Etnische minderheden moeten hun eigen cultuur opgeven'.¹⁰⁹ Dit standpunt wilde echter geen enkele Nederlandse (paarse) politicus op de politieke agenda zetten.

De constante aanwezigheid van een groep ontevreden in iedere samenleving - socioloog Paul Schnabel schatte deze groep in Nederland in de tijd voor het optreden van Fortuyn op zo'n 15% - is echter wat anders dan een klimaat van maatschappelijk onbehagen.¹¹⁰ Het is opvallend, dat in de brieven nauwelijks iets doorklinkt van de aanslagen van 11 september 2001 ('nine-eleven') terwijl die toch hoogst onrustbarend waren. De Nederlandse politiek was in zichzelf gekeerd: ook in partijen als de VVD en de PvdA had het landelijk focus de overhand en de aanslagen zouden de verkiezingen van mei 2002 niet veranderen. Het was juist de kracht van Fortuyn dat hij na een succesvolle paarse politieke periode - met een hoge economische groei, een gezonde begroting ingebed in de Nederlandse verzorgingsstaat - een klimaat van maatschappelijk onbehagen wist te scheppen.¹¹¹ Met zijn optreden boog hij een dalende trend om in het opkomstpercentage dat in de voorafgaande vier landelijke verkiezingen te zien was geweest. Fortuyn mobiliseerde mensen

die zich voor die tijd van de politiek hadden afgewend.¹¹² Ruim een derde van de LPF-stemmers (38%) die 15 mei 2002 op de vermoorde politicus stemden waren in 1998 niet naar de stembus gegaan.¹¹³

De politieke elite had nog geprobeerd om hem tijdens de campagne in extreem-rechtse hoek te duwen en net zoals bij Hans Janmaat in de jaren tachtig en negentig een 'cordon-sanitair' rond de politieke nieuwkomer te leggen, maar Fortuyn brak hier in tegenstelling tot Janmaat eigenhandig doorheen.¹¹⁴ Terwijl Wim Kok als de verpersoonlijking van het paarse poldermodel rond de eeuwwende nog door internationale leiders zoals Bill Clinton en Gerhard Schröder op het schild werd gehesen - mede omdat hij een begrotingsoverschot wist te combineren met een kostbare verzorgingsstaat - zette Fortuyn niet lang daarna welhaast in zijn eentje dezelfde gelauwerde (paarse) polder volledig onder water.

Om de inhoud van de brieven te kunnen duiden en te plaatsen is het belangrijk dat er wordt gekeken naar verschillende ontwikkelingen in de periode voorafgaand aan Fortuyn. De inzichten over de politiek, de burgerij, de samenleving en de media uit hoofdstuk drie en vier helpen om de inhoud van de brieven beter te begrijpen mede omdat er is gekeken naar ontwikkelingen die hebben bijgedragen aan de vergroting van het charismatisch potentieel in de samenleving in de

jaren negentig. Er was zoals gezegd echter geen sprake van een cultuur van maatschappelijk onbehagen tijdens de Paarse jaren en het optreden van Fortuyn vormde een groot contrast met de Nederlandse politieke cultuur waar Paars geen uitzondering op bleek te zijn: 'Dutch politics have also tended to be rather sober, or to use another word, rather boring; and it had been a very long time since a leader (Fortuyn, CvH) of this type (Dutch faith healer) had appeared on the national political scene'.¹¹⁵

Het optreden van de charismatische leider staat aan het begin van de maatschappelijke onrust. In de brieven valt duidelijk te lezen hoe de vier rollen die een charismatisch leider volgens Oommen kan vervullen door de aanhangers worden ervaren. Omdat Fortuyn deze rollen vorm wist te geven werd hij door een deel van de briefschrijvers gezien als charismatisch leider.

Pim Fortuyn benoemde de problemen, wees op de mogelijkheid om deze problemen (politieke Paarse elite, slechte publieke dienstverlening, criminaliteit en problemen rond islam en migratie) op te lossen en hij wist de hulpbehoefendheid van het volk te benadrukken (rol 1). Door op Fortuyn te stemmen meenden de schrijvers dat de oplossing van de problemen naderbij kwam (rol 2). De inhoud van de boodschap van Fortuyn werd door velen ondersteund (rol 3). De aantrekkelijke wijze waarop Fortuyn zijn boodschap formuleerde sloeg

bij een substantieel deel van de bevolking aan. In de woorden van een briefschrijver: 'wat u zegt kunnen ook mensen die niet hebben gestudeerd begrijpen' (rol 4).¹¹⁶

Juist de antwoorden op stellingen rond de politieke responsiviteit zoals 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik' en 'Kamerleden verliezen het contact met burgers' toonden sinds begin jaren zeventig van de vorige eeuw een breed gedeeld gevoel onder de Nederlandse bevolking dat de responsiviteit van politici onvoldoende was.¹¹⁷ Het succes van Fortuyn en de neiging om charismatisch leiderschap aan hem toe te dichten moet mede worden gekoppeld aan de ervaren lage responsiviteit van de bestaande politieke orde en het gevoel bij een gedeelte van het electoraat dat zij door Fortuyn juist wel werd gehoord.¹¹⁸ Tijdens de Fortuynopstand groeide dan ook het gevoel dat het uitmaakte welke partij in de regering zou komen. Deze ervaring van de polarisatie van de politieke partijen - vanaf midden jaren tachtig was juist een dalende lijn te zien - in de perceptie van de kiezers zorgde voor een significant hogere opkomst dan in 1998.¹¹⁹

Voor Oommen is het kunnen verwoorden van een gemeenschappelijk gevoel over problemen in de samenleving - in de postmortem-uitingen veelvuldig terugkomend in de mantra *Jij zei wat wij dachten* - één van belangrijkste rollen waardoor charisma aan een leider zal worden toegedicht.

Bij de beschrijving van charismatische leiders rond 1900 door Henk te Velde en zijn koppeling aan de huidige opkomst van charismatisch leiders, zoals bijvoorbeeld Fortuyn, komt deze eigenschap ook naar voren: 'These leaders took them seriously and put into words what they had only vaguely intuited! (...) The periodic appearance of charismatic leaders in democratic regimes shows the period need for 'redemptive' politics'.¹²⁰ Volgens Oommen moet er wel sprake zijn van vier sociale condities namelijk crisis, ongenoegen, falend beleid en steun van de leider door een kleine groep om de rollen als charismatisch leider te kunnen spelen. Hier komt de kracht van Pim Fortuyn naar voren. Door zijn optreden was er namelijk tijdens de campagnetijd sprake van crisis, ongenoegen en oog voor falend beleid, terwijl een kleine groep ondernemers Fortuyn steunde op financieel en moreel vlak.

Logischerwijs komen we met het bovenstaande ook terecht bij de beantwoording van de vierde vraag over het persoonlijk karakter van het charismatisch leiderschap. Aan de basis van zijn charismatisch leiderschap moet de persoon Pim Fortuyn worden geplaatst. Begin december 2001 zagen de leidinggevendsten van de grootste twee politieke partijen, PvdA en VVD, nog geen vuiltje aan de lucht en ging men uit van een overzichtelijke verkiezingscampagne in de lijn van de verkiezingen van 1998. 'Hans Dijkstal of Ad

Melkert als nieuwe minister-president?’, dat was de grote vraag.¹²¹ Achteraf wordt het belang van de september-aanslagen in Amerika voor de opkomst van Fortuyn soms uitvergroot. Dit gaat voorbij aan internationaal vergelijkend onderzoek dat een duidelijke piek in politiek vertrouwen in de VS en Europa registreerde vanwege het zogeheten ‘rally-around-the-flag’-fenomeen.¹²² Het vertrouwen in de regering-Kok schoot in oktober 2001 juist omhoog door de aanslagen.¹²³ Net na de aanslagen steeg de partij van minister-president Kok in de NIPO-peilingen van 38 naar 42 zetels.¹²⁴

In brieven aan Fortuyn speelden de aanslagen nauwelijks een rol. Dit correspondeerde met de wijze waarop de partijtop van de PvdA en de VVD een paar maanden na de aanslagen zoals gezegd meer bezig waren met de voorbereiding van een overzichtelijke tweestrijd dan dat er rekening werd gehouden met spannende nationale verkiezingen die zouden worden beïnvloed door de aanslagen in Amerika. De aanslagen hebben natuurlijk wel een bevorderlijke rol gespeeld voor het succes van Fortuyn, maar het was vooral Fortuyn die eigenhandig extra wind in de zeilen van het monoculturalisme blies waardoor er meer polarisatie ontstond tijdens de Nederlandse verkiezingscampagne.

Na de aanslagen liet minister-president Wim Kok de Rijksvoorlichtingsdienst wekelijks een opinieonderzoek doen naar de reacties op de

‘gebeurtenissen in de USA’ onder driehonderd Nederlanders, plus een aparte groep van honderd niet nader gespecificeerde ‘allochtonen’. Onder de titel ‘Monitor VS’ kreeg de paarse ministerraad wekelijks een presentatie van de uitkomsten die uitwezen dat de spanningen tussen verschillende bevolkingsgroepen waren toegenomen.¹²⁵ Terwijl ook ander onderzoek in de eerste vijf weken na de aanslagen signaleerde dat de verhouding tussen autochtone Nederlanders en islamitische migrantengroepen meer op scherp kwam te staan, gaf de beoogde minister-presidentskandidaat VVD-lijsttrekker Hans Dijkstal geen gehoor aan de oproep binnen zijn partij om een meer monoculturalistische koers te varen tijdens de verkiezingscampagne.¹²⁶ Geheel in lijn met de paarse regeercultuur kwamen op 6 december 2001 Ad Melkert en Hans Dijkstal in een hotelzaaltje in Amsterdam bij elkaar voor een gemoedelijk ‘proefdebat’ vanuit een ontspannen naar binnen gericht gedepoliteerde landelijke campagnesfeer.¹²⁷

De gedroomde verkiezingscampagne tussen beide minister-presidentskandidaten zou voor beide heren echter uitlopen in een nachtmerrie. Niet omdat zij een door elf september van onrust kolkende Nederlandse samenleving hadden gemist, maar wel omdat zij doof bleven voor negatieve berichten over verschillende groepen allochtonen die weinig succes hadden in de Nederlandse multiculturele samenleving en oververtegenwoordigd

waren op de verkeerde CBS-lijstjes; een lage scholingsgraad, hoge werkloosheid, crimineel gedrag, overlast en uitkeringsfraude kwamen beduidend vaker voor onder allochtonen dan autochtonen. Dat verhaal wilden beide heren en de rest van de politieke elite echter niet vertellen tijdens de verkiezingscampagne van 2002.¹²⁸

Bij een deel van het electoraat werden mede hierdoor gevoelens van bewondering opgeroepen door het optreden van Fortuyn omdat bestaande maatschappelijke onvrede over de minderhedenproblematiek eindelijk tijdens een campagne voor Tweede Kamerverkiezingen succesvol werd geuit in de voorheen stille politiek arena. Hans Janmaat was dit mede door gebrekkige verbale competenties en het uitgevoerde cordon sanitaire door de politiek én de media nooit gelukt, terwijl VVD-leider Bolkestein tijdens Tweede Kamerverkiezingen de problemen rond de multiculturele samenleving nooit tot inzet had gemaakt in de strijd om de kiezer. Ondertussen dreef er onder de oppervlakte van het openbare leven wel een zee van verhalen over de botsing van culturen, die niet of nauwelijks werden gehoord.¹²⁹ Door de aanslagen van elf september begon de spanning tussen allochtone en autochtone groepen op te lopen, maar vooraanstaande paarse politici verwielen in hun oude reflex en bleven in de aanloop naar de verkiezingscampagne de problemen van de multiculturele samenleving ontwijken.

Na elf september wilden de Nederlandse politieke elite overgaan tot de orde van de dag, maar voor Fortuyn waren de aanslagen natuurlijk een illustratie van datgene waarvoor hij als sinds de midden jaren negentig had gewaarschuwd namelijk de gevaren van de politieke islam voor de westerse samenleving.¹³⁰ Door de monoculturalistische en islamkritische boodschap van Fortuyn kreeg voor de eerste keer na het einde van de Koude Oorlog een landelijke verkiezingscampagne ook een internationale dimensie, maar kijkend naar de belangrijkste onderwerpen van de verkiezingscampagne en de belangrijkste thema's waarop kiezers hun stemmen hadden bepaald, moet de invloed van elf september niet worden overdreven. NIPO-peilingen tijdens de verkiezingscampagne lieten zien dat Fortuyn niet zozeer door de aanslagen in september 2001 tot grote gepeilde hoogten steeg, maar pas vanaf de maanden februari, maart en april 2002, toen hij uit Leefbaar Nederland werd gezet en als eenling succes had tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam. Leefbaar Nederland steeg tussen eind november en begin februari van 7 naar 15 zetels.¹³¹ In de twee maanden na de gemeenteraadsverkiezingen, tussen 6 maart en 6 mei scoorde de Lijst Pim Fortuyn tussen de 25 en 38 zetels in de peilingen.¹³²

Het was de solist Fortuyn gelukt om de bestaande lokale politieke onvrede, met de Leefbaarheidsbewegingen in Hilversum en Utrecht als

succesvolle voorbeelden van gemeentelijk protest tegenover de bestaande politieke partijen, een geheel eigen en landelijk gezicht te geven. Fortuyn had even gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de organisatie van een nieuwe politieke partij had geboden. Na de vanuit de theorie van charismatisch leiderschap zo exemplarische alleen-gang van de charismaticus, die aanloopt tegen de bureaucratische regels van een politieke partij, werd duidelijk dat Leefbaar Nederland niet zonder Fortuyn kon, maar Fortuyn wel zonder Leefbaar Nederland: hij was voor zijn politieke ideeën niet afhankelijk van de door Jan Nagel in elkaar gezette partij.

Zonder Leefbaar Nederland kon hij zijn eigen gedachten over bijvoorbeeld de problemen van de multiculturele samenleving en zijn kritiek op het neo-corporatisme van paars, die hij al vanaf midden jaren negentig succesvol uitdroeg en sterk anti-etatistische elementen bevatte met aandacht voor autonomie van onderop, verder de vrije loop laten, in de woorden van Rogier van Reekum: 'Fortuyn juxtaposes artificially constructed state institutions, particularly national ones, over and against locally lived worlds of meaningful expression and entrepreneurship that constitute the real social bonds from which national states are merely temporary extensions. Political pre-eminence therefore lies with the survey-able world of the region. (...) State politics should be a tool to

attend to the fears, hopes and dreams of regionally embedded citizens'.¹³³

De verkiezingscampagne centreerde zich rond criminaliteit, immigranten, en voor een deel ook rond de 'Paarse puinhopen' in de gezondheidszorg, het onderwijs, en het verkeersbeleid. Bij de verkiezingen zelf bleken 'waarden en normen' het belangrijkste thema te zijn geworden. Na waarden en normen (22 procent) volgden criminaliteit (15 procent) en asielzoekers (11 procent) als belangrijkste thema's waarop kiezers hun stem hadden bepaald.¹³⁴ Het was Fortuyn die mede met behulp van de commerciële media zijn crisisachtige boodschap en politieke agenda onder een groot gedeelte van de bevolking wist te pluggen én de campagne domineerde. Hierbij dient te worden opgemerkt dat Fortuyn vanaf het begin dat hij op 20 augustus 2001 bekendmaakte de politiek in te gaan door alle landelijke dagbladen en het *NOS Journaal* zeer kritisch werd benaderd.¹³⁶

Bij de grootste en politiek machtigste krant van Nederland, *De Telegraaf*, zwaaide Kees Lunshof als politiek commentator en adjunct-hoofdredacteur de scepter en die kon het bloed van Fortuyn wel drinken.¹³⁷ Op de dag van de moord publiceerde *NRC Handelsblad* nog een zeer kritisch hoofdredactioneel commentaar over Fortuyn in reactie op een peiling die hem aanwees als nieuwe premier en de LPF als grootste partij: 'Staat straks Fortuyn als premier met een krans op de

Dam, de man die de islam ‘achterlijk’ vindt en de mensen uit Marokko en Turkije niet behorend tot ‘de moderniteit’? Deze dagen symboliseren de heroprichting van het vrije Nederland, waar je mag zeggen wat je wilt, geloven wat je wilt, ongeacht huidskleur, ras of nationaliteit. Het is de trots van Nederland dat we hier juist niet de ene cultuur beter vinden dan de andere. Dat we hier mensen gelijk behandelen in een open samenleving. Dat we ons hier de xenofoben en racisten van het lijf wensen te houden. Het is een grote schande dat we zestig jaar na dato een politicus in ons midden daaraan moeten herinneren’.¹³⁸

Ondanks deze demonisering of, kijkend naar de inhoud van veel brieven, juist mede dankzij de grote tegenstand in de politiek en de progressieve media die Fortuyn te verduren kreeg, zou de LPF van Fortuyn zeer waarschijnlijk de grootste partij zijn geworden van Nederland. Op maandagochtend 6 mei 2002 voorspelde onderzoeksbureau Intomart 38 zetels voor de LPF.¹³⁹ Volgens meer behoudende peilingen van het NIPO waren het CDA en de LPF voor de moord bezig aan een nek-aan-nekrace om de grootste partij van Nederland te worden, maar het CDA steeg na de moord met 14 zetels naar 43 zetels, terwijl de stijgende trend in de peilingen voor de LPF zonder Fortuyn voorbij was en de partij met twee zetels zakte en met “slechts” 26 zetels de tweede partij van Nederland werd.¹⁴⁰ Het optreden van Fortuyn en

de moord zorgde voor een unieke uitslag, omdat nog nooit een partij met een dode lijsttrekker uit het niets 26 van de 150 zetels haalde, en nog nooit eerder een gevestigde partij er 14 zetels bijkreeg. Daarbij verloor nog nooit eerder een gevestigde partij 22 zetels zoals bij de PvdA gebeurde.¹⁴¹

Fortuyn was zich terdege bewust van de concurrentie van CDA-lijsttrekker Jan Peter Balkenende. Tot april 2002 hadden de twee elkaar geen pijn gedaan vanwege gedeelde belangen om paars klein te krijgen. Aan het einde van april verbrak Balkenende echter het *gentlemen’s-agreement* om elkaar niet aan te vallen duidelijk in een groot interview in de Weekend-bijlage van *De Telegraaf* en op 1 mei presenteerde hij zijn boek *Anders en beter*, onderwijl afgevend op Fortuyn.¹⁴² Die wist nu dat hij zich de laatste twee weken van mei moest afzetten tegen deze aanvankelijke politieke nobody die zich dankzij hem succesvol als het ‘redelijke alternatief’ voor de puinhopen van paars had kunnen positioneren: ‘Ik weet dat de Partij van de Arbeid voor ons geen gevaar meer is. We moeten onze koers iets verleggen. Het gaat tussen Jan Peter en mij. Een van ons wordt de grootste en levert de premier. Ik wil hem niet aanvallen, want ik vind hem te aardig. Het enige wat ik kan bedenken, is dat ik tien jaar ouder ben. Daar kan ik iets mee doen’.¹⁴³

Dat de ‘Fortuyn-agenda’ en zijn crisisachtige boodschap nog steeds niet zijn verdwenen blijkt

uit recent onderzoek naar de maatschappelijke vraagstukken die zorgen voor een combinatie van pessimisme en ongerustheid. Het huidige onbehagen wordt ten eerste gevoed door het gevoel dat er sprake is van een ‘verhuftering’ van de samenleving. In de tweede plaats voelen mensen zich onbehaaglijk over de multiculturele samenleving, de Europese integratie, criminaliteit en veiligheid. En in de derde plaats richt het onbehagen zich op de politiek, zowel vanwege haar aanpak van netelige maatschappelijke kwesties als vanwege het functioneren van het politieke bedrijf zelf.¹⁴⁴

In de brieven wordt de komst van de charismatische leider heel vaak als duidelijke cesuur in de tijd beschreven.¹⁴⁵ Door zijn unieke optreden zou alles anders worden en zouden ervaren misstanden eindelijk worden opgelost. Terwijl uit de inhoud van de brieven blijkt hoe cruciaal de rol van Fortuyn is geweest bij de veroorzaking van grote onrust onder de bevolking, waardoor het mechanisme om charisma aan een politicus toe te dichten wordt versterkt, geeft het geschrevene ook veel inzicht in de wijze waarop een groep mensen kijkt naar de Nederlandse samenleving in het algemeen en de politiek in het bijzonder. Het aan Fortuyn toegeschreven charismatisch leiderschap kan beter worden begrepen door hem te plaatsen in de maatschappelijke context die vanaf de jaren negentig ontstaan is en waarvan een

schets is gegeven in hoofdstuk drie en vier. De blootgelegde maatschappelijke stimuli voor het ontstaan van charismatisch leiderschap uit die hoofdstukken zijn verhelderend om de inhoud van verschillende brieven te kunnen duiden, maar bij de beantwoording op de vraag of Fortuyn danwel de samenleving aan de basis van diens charismatisch leiderschap moet worden geplaatst dient hier nog eens te worden benadrukt dat Nederland op het breukvlak van de 20ste en 21ste eeuw er op een tal van punten prima voor stond.

Vier dagen voor de moord op Fortuyn typeerde *The Economist* het Nederland van rond de eeuwwisseling nog als een toonbeeld van een verdraagzame en stabiele democratie met een gezonde economie.¹⁴⁶ Om deze reden was het dan ook niet vreemd dat de bestaande politieke orde er lang van uitging dat de verkiezingen van 2002 rustig zouden verlopen. De werkloosheidscijfers en de economische groei tijdens de paarse jaren lieten immers een rooskleurig beeld zien. Het tekende dan ook opnieuw de kracht van het optreden van Fortuyn, die met zijn deels immateriële politieke boodschap het gevoel wist op te roepen van een samenleving in verval, terwijl de harde materiële rapportcijfers van de twee kabinetten-Kok de paarse apocalyps, zoals Fortuyn het noemde, dat niet onderbouwden.

In reactie op de frontale aanval van Fortuyn op paars werden in allerijl door de bewindslieden de

belangrijkste wapenfeiten aangeleverd, op een rijtje gezet en in een stuk onder de titel 'Enkele feiten en cijfers over het kabinetsbeleid' als weerwoord beschreven. Het politieke paradigma was echter al veranderd, waardoor de berichten van het kabinet niet meer werden gehoord. De alternatieve Fortuyn-agenda voerde inmiddels de boventoon en de boodschap van de regering was afkomstig uit 'het Nederland van Ooit', zoals Ayaan Hirsi Ali de politiek van voor de paradigmawisseling later zo beeldend omschreef.¹⁴⁷ Kok zei hierover later: 'Het document is politiek totaal irrelevant gebleken en kwam terecht in de maalstroom van de ontwikkelingen. Niets kon nog op een rationele manier'.¹⁴⁸

Er was inderdaad geen houden meer aan. Fortuyn had met zijn keiharde inhoudelijke kritiek voor-en tegenstanders van paars wakker geschud en daarmee krachten losgemaakt die niemand had voorzien. Frank de Grave, VVD-minister voor Defensie in paars-II, beschreef de laatste periode van de campagne als volgt: 'De gebeurtenissen hebben ons compleet weggespoeld. Dat is dramatisch geweest, ook voor de verhoudingen in het kabinet. Natuurlijk had dat effect, er hing ineens een *gloom* over dat kabinet. In één keer waren we van succesvolle ministers losers geworden. Nederland werd in diezelfde tijd door *The Economist* de nummer één-economie van de wereld genoemd, we hadden keihard gewerkt, en

ineens vonden mensen het allemaal waardeloos, en stond alles wat we gedaan hadden te boek als de puinhopen van Paars! Ik zag ook Wim Kok worstelen. We hadden net het huwelijk van Willem-Alexander en Maxima gehad, dat hij zo geweldig had geregeld. Hij was een gevierd staatsman, door Clinton ontvangen, met een internationale reputatie. En binnen enkele weken was het helemaal weg. Het glipte ons als zand door de vingers. Ik zit al sinds 1977 in de politiek, maar dit had ik nog nooit meegemaakt'.¹⁴⁹

Om de Nederlandse samenleving rond 2002 dan ook aan te wijzen als beginpunt van het ontstaan van het charismatisch leiderschap gaat voorbij aan de werkelijkheid waarin Fortuyn van een welvarend land met een bloeiende economie en mooie werkgelegenheidscijfers een land vol paarse puinhopen wist te maken die - volgens sommige bedreigde burgers - alleen door een charismatisch leider als Fortuyn konden worden opgeruimd.

5.6 Bevorderlijke (psychologische) kenmerken bij de toedichting van charisma

Met de brieven in de hand zijn bepaalde kenmerken bij de aanhangers te ontdekken die het toedichten van charismatische gevoelens stimuleren. Om een antwoord te geven op de vijfde vraag over psychologische kenmerken van degenen die Fortuyn charismatisch leiderschap toedichtten

kunnen de inzichten van ontwikkelingspsycholoog Erikson uit hoofdstuk 2 worden gebruikt in combinatie met de houding van de bedreigde burgerij die in hoofdstuk 4 is getypeerd. Volgens Erikson is er een aantal historische condities dat mensen charisma-hungry maakt. De afname van religiositeit is volgens hem een belangrijke stimulans tot het toedichten van charisma aan een leider. Hij onderscheidt drie vormen van psychische nood die door de charismaticus kunnen worden bezworen. Angst voor het verliezen van het eigen leven dat bedreigd wordt, bezorgdheid door de afwezigheid van een eigen identiteit in een veranderende wereld waarin oude rituelen wegvallen. De charismatische leider geeft de mensen veiligheid, een identiteit en rituelen of een combinatie van alledrie. De charismahonger van de mensen verklaart Erikson vanuit een psyche in nood. De hoop op verlossing van een bepaalde situatie wordt geprojecteerd op een persoon.

Bij meerdere brieven die Fortuyn als charismatisch leider beschreven kan deze 'charisma-honger' worden verklaard omdat de volgelingen zich beschreef als een psyche in nood die zich bedreigd voelde in een veranderende wereld waarin oude rituelen waren wegvallen.¹⁵⁰ Met de komst van leider Fortuyn zou de crisis in Nederland worden verholpen. Pim Fortuyn zorgde voor meer veiligheid en gaf de volgelingen, die vonden dat hun Nederlandse identiteit in de multiculturele

samenleving onder druk stond, meer zelfvertrouwen omdat ze weer trots mochten zijn op hun 'nieuwe' Nederlandse identiteit die ze door het nationalistische optreden van Fortuyn weer hadden hervonden.

De gedachte van Erikson dat er een verband kan worden gezien tussen de afname van het geloof in een moderne samenleving en het optuigen van een charismatisch leider komt in sommige brieven tot uitdrukking. Meerdere scribenten die Fortuyn charismatische eigenschappen toedichtten schreven dat ze oorspronkelijk van katholieke huize waren. Terwijl de ontzuiling in Nederland in de jaren zestig haar werk had gedaan putten meerdere brieven uit hun religieuze opvoeding bij de projectie van bovennatuurlijke eigenschappen op een politiek figuur.

In sommige premortem-brieven aan Fortuyn komt de katholieke leefwereld van de schrijver pregnant tot uiting in de taal, die vervolgens als voertuig diende om Fortuyn bovennatuurlijke eigenschappen toe te dichten. Mede in het boek *De puinhopen van acht jaar Paars* komt de katholieke achtergrond van Fortuyn naar voren. Uit de inhoud van sommige brieven blijkt dat verschillende schrijvers vanwege deze 'gedeelde' katholieke achtergrond zich goed met Fortuyn konden identificeren. Pim Fortuyn stilde dan niet alleen de charisma-honger door voor veiligheid en een nieuwe Nederlandse identiteit te zorgen, maar in

het volgen en adoreren van Fortuyn vervangen de volgelingen de oude rituelen rond de heiligenverering uit de katholieke jeugd middels de adoratie van deze moderne charismatische leider.

In woord en geschrift zette Fortuyn zichzelf neer als een messianistische leider met een religieus getinte missie die hij van hogerhand had gekregen. Door zijn katholieke achtergrond pregnant neer te zetten kreeg zijn islamkritiek extra lading en mogelijk martelaarschap werd niet gevreesd.¹⁵¹ Terwijl de pragmatische en economistische politiek van paars hoogtij vierde vergeleek Fortuyn zich al in 1995 met de oud-testamentische leider die zijn volk naar het beloofde land moest brengen: 'Ik ben klaar. U ook? Op weg naar het beloofde land!'¹⁵²

Tijdens de campagne was hierdoor voor het electoraat een groot verschil zichtbaar tussen de bestaande politieke orde die de verlossende functie van politiek bedrijven volledig links had laten liggen en het verlossende politieke vocabulaire van Fortuyn gekoppeld aan diens activistisch messianistische optreden waarvoor hij graag een devies naar Belle van Zuylen gebruikte: 'alles of niets!'¹⁵³

Een gedeelte van de kiezers had behoefte aan deze verlossende vorm van politiek bedrijven, waarmee niet alleen Fortuyn maar ook populisten in Europa zich afzetten tegen de bestaande technocratische politieke elite. Door het van profetie doordesemde optreden van Fortuyn werd bij

sommige briefschrijvers de charisma-honger versterkt: 'In this case (opkomst Pim Fortuyn, CvH) the religious language was all the more surprising given the fact that Dutch society is currently one of the most secularized societies in the world. (...) However, the moment a truly charismatic leader appeared, his performance was immediately couched in religious terms'.¹⁵⁴

De psychologische kenmerken van volgelingen die het toedichten van charisma aan een leider stimuleren kunnen worden uitgediept door de inhoud van de brieven te koppelen aan de charisma-honger en de beschreven inzichten over de bedreigde burgerij uit hoofdstuk 4. Deze bedreigde burgers met weinig vertrouwen in de parlementaire democratie blijven bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer vaak thuis. Ze vinden dat de overheid niet naar behoren functioneert, dat Kamerleden niet beseffen wat hen bezighoudt en dat ze zelf weinig invloed op het beleid hebben. Ze tonen weinig belangstelling voor de publieke zaak en stellen zich niet goed op de hoogte van het politieke nieuws en nemen minder vaak aan openbare meningsvorming deel. In hun morele denkbeelden worden ze geplaagd door onzekerheid. Ze neigen vaak tot een autoritaire habitus en menen dat er sterke leiders nodig zijn en dat men asociale elementen moet verwijderen.¹⁵⁵

Ze staan negatief tegenover modernisering en qua politieke oriëntatie valt op dat bijna de helft

van deze burgers zichzelf niet bij links of rechts indeelt. Het lijkt er veeleer op dat elk politiek engagement door hen wordt vermeden. In de charismatische brieven waren met name de oudere bedreigde burgers aan het woord. Mensen beschreven in de brieven hoe politieke desinteresse door het optreden van Fortuyn werd omgebogen tot een hoge mate van politieke betrokkenheid. Verschillende mensen die voorheen nooit politiek actief waren geweest boden nu hun diensten aan om de charismatisch leider te helpen en wilden de toekomst in handen geven van de nieuwe leider. In verschillende brieven kwam een nationalistisch wij-gevoel tot uitdrukking en in sommige gevallen leidden deze gevoelens van nationale eenheid tot uitsluiting en discriminatie van anderen.

De autoritaire habitus van de oudere bedreigde burgerij komt in meerdere brieven tot uitdrukking. Pim Fortuyn was een politicus die de media goed wist te bespelen en met name de oudere bedreigde burgers reeds voor zijn dood inspireerde tot het toedichten van charismatische gevoelens in een moderne samenleving, die door deze oudere vaak laag opgeleide Nederlanders, als onveilig werd ervaren. Deze gevoelens zijn mede opgeroepen door de crisisachtige boodschap van Fortuyn die zijn onheilstijdingen over bijvoorbeeld de geringe daadkracht van de Nederlandse Paarse politici ook wist te verbinden aan een persoonlijk humoristische stijl. Met de bittere onheilstijding sprak

hij vooral ouderen aan, terwijl Fortuyn met zijn gedurfde humor zorgde voor 'politainment' in de media waardoor opeens ook voor veel jongeren de politiek ging leven. Zo zorgde een media-optreden van Fortuyn voor een verdubbeling van de kijkcijfers van het desbetreffende tv-programma en jongeren stuurden elkaar sms-berichten als de politieke held op televisie verscheen.¹⁵⁶

Een maand nadat Pim Fortuyn op 14 maart zijn kritiek op de bestaande machthebbers met zijn boek kracht bijzette, kreeg zijn boodschap over het falend beleid van de politieke elite extra momentum toen het tweede kabinet Kok 16 april 2002 daadwerkelijk haar ontslag indiende. Met zijn heftige en verbeterde kritiek op de bestaande politieke orde wist hij de mythe van de impotente Haagse politiek, die bij een groep burgers aanwezig was, extra leven in te blazen.¹⁵⁷ Door zijn politieke agenda, waarop onder andere de (verwaarloosde) nationaal-culturele dimensie een prominente plaats innam, sprak hij veel kiezers aan die zich sterk met hem verbonden voelden omdat deze volgelingen zich bedreigd voelden in hun eigen land vanwege het toegenomen aantal buitenlanders.

5.7 Twee discoursen van onbehagen achter de toedichting van charisma

De inhoud van de brieven kan duidelijk worden verbonden aan twee discoursen van onbehagen.¹⁵⁸

Brievenschrijvers die overgingen tot het toedichten van charismatisch leiderschap hanteerden voornamelijk een nativistisch discours of een traditioneel-conservatief discours danwel een mengvorm van beiden.

Vertegenwoordigers van het eerste discours zijn vooral gericht op de sociaal-culturele kwestie: de multiculturele samenleving. Er komen te veel migranten naar Nederland is hun klacht, en dit leidt tot ongewenste culturele diversiteit, meer moskeeen, vrouwen in boerka's en ondermeer toenemende criminaliteit. Daarnaast leeft onder mensen met dit discours vaak het idee dat migranten met groot gemak allerlei voorzieningen krijgen of banen inpikken, terwijl de autochtone bevolking - de 'echte' Nederlanders - wordt achtergesteld. Zij zien de elite (de mensen rekenen zichzelf niet tot elite) als grote boosdoener omdat de elite de ervaren problemen heeft veroorzaakt. Vertegenwoordigers van het traditioneel-conservatieve discours richten hun pijlen vooral op andere onderwerpen en geven hiervan ook andere groepen dan de elite de schuld. In hun discours staat de verhuftering, individualisering, het toegenomen gebrek aan respect en het verval van normen en waarden centraal. Vroeger, stellen ze, ging men in Nederland een stuk netter met elkaar om. Vandaag de dag is dit voorbij. Iedereen kiest voor zichzelf en hierdoor ontstaat een verziekte sfeer. Men durft soms de straat niet eens meer op. De schuldige is in de

ogen van de mensen de hele samenleving: 'de mentaliteit van de Nederlander' en de 'mensen'.¹⁵⁹

Een punt van onbehagen dat zowel bij de nativisten als bij de traditioneel-conservatieven vaak voorbij komt, is criminaliteit. Nativisten stellen dat het vooral immigranten zijn die voor de toegenomen criminaliteit zorgen, terwijl het volgens traditioneel-conservatieven door de individualisering en het vervlogen fatsoen moet worden verklaard. Mede omdat de media onevenredig veel aandacht besteedde aan het fenomeen Fortuyn, lukte het de oratorisch begaafde politicus om binnen korte tijd het *issue-ownership* over asielzoekers en criminaliteit te veroveren. Deze twee thema's kwamen dan ook veelvuldig naar voren in de pre-mortembrieven aan de charismatisch leider Fortuyn. Door zijn communicatieve talent te verbinden aan zijn politieke agenda bracht hij de politieke elite zichtbaar in verlegenheid. De afwijzende reactie van bestaande partijen op de politieke nieuwkomer stimuleerde voor zijn dood gevoelens van compassie met de politieke buitenstaander die het met zijn beladen boodschap opnam tegen het bastion van politieke partijen met weinig aanzien. Vooral omdat sommige schrijvers van de premortem-uitingen zich mede om deze reden sterk identificeerden met de leider in de underdog-positie werd de charismahonger, vanwege eigen ondervonden dan wel gevoeld leed, gestild.

5.8 Conclusie: Pim Fortuyn als emancipatie-leider van de bedreigde burgerij

De zesde vraag over het leiderschapstype van Pim Fortuyn kan hier als sluitstuk van de brievenanalyse worden beantwoord. Met zijn heftige en verbeterde kritiek op de bestaande politieke orde wist hij de mythe van de impotente Haagse politiek nieuw leven in te blazen. Pim Fortuyn bleek na de gedepolariseerde paarse jaren bij uitstek de figuur waarop een gedeelte van het Nederlandse electoraat hun gevoelens van hoop op verandering van de Nederlandse politiek en het oplossen van problemen in de samenleving projecteerde. Onder veel volgelingen was sprake van een euforisch gevoel omdat ze een leider zagen opstaan die veel mensen wist te mobiliseren waardoor de fans van Fortuyn zich steeds meer verenigd voelden in het Fortuynisme als nieuwe politieke confrontatiebeweging die zich afzette tegen de consensuspolitiek van de oude paarse politiek. Dat een gedeelte van zijn volgelingen deze hoop ervoer vanwege toegedicht charismatisch leiderschap wordt zichtbaar door de analyse van de premortem-uitingen.

Het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving dat door Pim Fortuyn is vrijgemaakt en dat in de brieven tot uitdrukking komt, kan worden begrepen door de politieke constellatie van de jaren negentig te koppelen aan inzichten in de burgerij, de samenleving en de rol van de

media. De hoofdstukken 2, 3 en 4 laten zien op welke wijze het optreden van Pim Fortuyn binnen een charismatisch raamwerk kan worden geplaatst waardoor het antwoord op de vraag waarom sommigen van zijn volgelingen hem als charismatisch leider zagen dichterbij komt. De kwalitatieve analyse van de politiek, de burgerij, de samenleving en de media toont tal van charismabevorderlijke ontwikkelingen waardoor een groepje volgelingen charismatische beelden projecteerden op de emancipatieleider van de bedreigde burgerij, die zich voor zijn komst op landelijk niveau zelden gehoord voelde.

Hier dringt zich een prikkelende historische vergelijking op tussen de bijzondere gevoelens voor 'professor Pim' die zich ontfermde over de normale man en zijn rol waarin hij aanhaakte bij de lokale ontevredenheid van de Leefbaarheidsbeweging en dit verhaal naar landelijk niveau wist te tillen versus negentiende eeuwse emancipatieleiders van goede komaf zoals William Gladstone, Ferdinand Lasalle en Ferdinand Domela Nieuwenhuis die zich bekommerden om normale mensen en aan het hoofd kwamen te staan van een nieuwe landelijke politieke beweging: 'Their presence often gave public respectability to a popular movement- gentlemen participating in a workers' movement- and made it easier to operate on a national scale, instead of mainly locally. In general, they facilitated the connection with national politics.'

Charismatic leadership in the late nineteenth century reinforced the impression that a new era had come. This was not business as usual, but 'politics in an new key' (Carl Schorske) that took into account the concerns and dreams of ordinary people'.¹⁶⁰

De charismatische projecties in de brieven werden mede bepaald door verschillende ontwikkelingen die in de hoofdstukken drie en vier zijn beschreven. Bedreigde burgers zullen in een gedepolitiseerde, pragmatische, economistische, politiek correctie en niet-ideologische politieke cultuur zoals deze gestalte kreeg tijdens de kabinetten Lubbers en Kok, steeds vaker de neiging hebben om zich meer te richten op een politicus met een populistische stijl die zich met een verlossende manier van politiek bedrijven afzet tegen de ideologisch uitgeholde technocratische politieke partijen. Onder de bedreigde burgerij was de hang naar een sterke leider al jarenlang aanwezig en op het moment dat ervaren politici zoals Wim Kok, Frits Bolkestein en Hans van Mierlo wegvielen, ontstond er ruimte voor een politicus die dit machtsvacuüm opvulde. De roep om een sterke leider onder grote delen van de bevolking was niet zozeer gericht op een leider met dictatoriale bevoegdheden, maar vooral op politieke leiders die de grote maatschappelijke problemen zou gaan oplossen.¹⁶¹ Een van de belangrijkste klachten over het functioneren van de democratie

in Nederland was het gebrek aan slagvaardigheid. Een krachtadig leider kon op grote steun rekenen en hij moest niet voor de voeten worden gelopen door allerlei politiek gedoe. Door een deel van het electoraat werd Fortuyn gezien als zo'n soort *Leider*. Hij luisterde naar het volk en zou namens hen strijden tegen de elite die besluiteloosheid en onwetendheid werd verweten over belangrijke maatschappelijke onderwerpen.

Zodra politieke partijen zich meer bezighouden met hun imago dan met hun ideologie, moet de politieke elite niet verbaasd zijn als een gedeelte van de kiezers zich afwendt van deze traditionele partijen en zijn heil zoekt bij een politicus die de ontwikkeling van eerst de stijl dan de inhoud het beste weet te incorporeren. Politiek gaat in het huidige mediatijdperk steeds vaker om het verwoorden van problemen en het vinden van oplossingen voor deze problemen. Tijdens dit proces komt een politieke partij, aangevoerd door een politiek leider, tegenstanders tegen die verslagen dienen te worden. Het was nu juist deze functie van de politiek, namelijk het formuleren van een politiek programma waartegen politieke opposenten zich kunnen afzetten, die de door de Paarse partijen in de jaren negentig werd verontachtzaamd en die door het aansprekende politieke optreden van Pim Fortuyn werd hersteld.

De afstemming van het politieke aanbod op de politieke vraag is mede door de opkomst van

Fortuyn en populistische partijen in Nederland toegenomen. Politieke partijen anticiperen meer dan ooit op de opvattingen van hun potentiële kiezers en kiezers zoeken meer weloverwogen naar een partij die hun politieke opvattingen het best vertegenwoordigt.¹⁶²

Het succes van Fortuyn heeft duidelijk gemaakt waar het in de politiek en zeker tijdens de campagne om moet gaan namelijk om stijl, strijd en inhoud. Zodra een politicus deze elementen in zijn optreden op een aantrekkelijke manier weet te verweven is de kans aanwezig dat een groep burgers hun charismahonger stilt door de politicus op te tuigen tot charismatisch leider. De kans hierop wordt mede bepaald door het karakter van de politieke cultuur, bestaande politieke attitudes van de burgerij, tendensen in de samenleving en de kwaliteit van de media. In de voorafgaande hoofdstukken zijn inzichten in deze vier onderdelen verbonden aan het charisma van Pim Fortuyn, zoals beschreven in de bestudeerde brieven.

Pim Fortuyn doorbrak vanaf 2001 de 'spiraal van zwijgen' tijdens een campagne voor landelijke Tweede Kamerverkiezingen over een belangrijk onderwerp als de multiculturele samenleving, waardoor er al voor zijn dood een groep aanhangers hem charisma toedichtte omdat ze eindelijk voelden dat ze een stem kregen. Sommige volgelingen zullen de moord op Pim Fortuyn als een moord op henzelf en op het Nederlandse

volk hebben ervaren. Zo is het bezien vanuit de charismatische dimensies die weerklinken in de brieven beter te begrijpen waarom een gedeelte van de Nederlandse bevolking zo heftig reageerde op de gewelddadige dood van Fortuyn. Veel burgers maakten vrijwel live mee hoe hun politieke charismatische leider overleed. De koppeling van de theorie over charisma aan de inhoud van de brieven onderbouwt de stelling dat Fortuyn voor een groep mensen al bij leven meer is dan alleen maar een politicus met goede ideeën.

De pseudo-religieuze inhoud van sommige premortem-brieven laat goed zien dat met de afbraak van het verzuilde Nederland en de snelle ontkerkelijking sinds de jaren zestig de sacrale verbeelding en de verbinding tussen politiek en religie onder de mensen nooit helemaal is verdwenen. Mede met behulp van een messianistische stijl en woordgebruik wist Fortuyn boze gevoelens bij volgelingen om te zetten in gevoelens van hoop en verwachtingen. Vanuit etnologisch perspectief kan heiligheid worden beschreven als een informeel of spontaan sociaal-cultureel proces waarin mensen bijzondere kwaliteiten aan iets of iemand toeschrijven om het persoonlijk welbevinden of de situatie van een grotere groep te verbeteren.¹⁶³ De 'heiligheid' van Fortuyn kan worden verbonden aan een blijvende behoefte van een groep mensen in de geïndividualiseerde Westerse samenleving om religieuze ervaringen te hebben.

Persoonlijke attributies van heiligheid, zonder de bemiddeling van de aan erosie onderhevige kerkelijke instellingen, en religieuze ervaringen met een minder transcendente natuur dan vroeger komen volgens religiewetenschapper Lynda Sexson steeds vaker voor in de profane leefwereld van mensen.¹⁶⁴

De bijzondere inhoud van de brieven vormt een treffende voorbode van de charismatische beelden die door mensen in de postmortem-uitingen werden beschreven gericht aan de overleden 'messias' die eindelijk was opgestaan om de bedreigde burgerij te redden. Peter-Jan Margry beschreef in een artikel over postmortem-uitingen aan Fortuyn de politicus als een seculiere profeet van verlossing.¹⁶⁵ De attributies van heiligheid die hij postuum verkreeg werden volgens Margry veroorzaakt door de volgende goddelijke krachten (*charismata*) die de bijzondere politicus na zijn dood kreeg toegedicht;¹⁶⁶

1. Pim Fortuyn was authentiek in een politieke wereld die door veel volgelingen juist als schijnwereld werd aangemerkt;
2. vanwege Fortuyns authenticiteit wilden volgelingen de toekomst in zijn handen leggen;
3. Pim Fortuyn had volgens verschillende schrijvers van post-mortemuitingen een bijzondere missie die alleen door een 'messias' kon worden volbracht;
4. met de komst van Fortuyn in de politiek kreeg het leven weer zin voor meerdere schrijvers van de postmortem-uitingen.

Margry stipte in zijn artikel aan dat er bij Fortuyn al voor zijn dood sprake was van een non-confessionele vorm van heiligheid, maar het bijzondere beeld van Fortuyn voor zijn dood viel verder buiten zijn onderzoek naar de inhoud van de postmortem-uitingen.¹⁶⁷ Uit het voorafgaande hoofdstuk blijkt duidelijk dat bovenstaande *charismata* niet alleen na zijn dood maar ook al voor zijn dood hebben geleid tot het toedichten van charismatisch leiderschap aan de leider. Met de analyse van de pre-mortembrieven in dit hoofdstuk kunnen de bijzondere attributies na de dood beter worden verklaard. Na de dood was sprake van verdieping en uitvergoting van de bijzondere gevoelens die al voor zijn dood door een groep kiezers werden ervaren. Door de gewelddadige dood werden deze charismatische beelden versterkt en bij meer mensen tot leven gewekt omdat het mechanisme optrad om postmortem-charisma toe te dichten aan een publiek figuur. Postmortem kreeg Fortuyn bijzondere eigenschappen toegedicht omdat hij voor zijn dood al door een groep Nederlanders als charismatisch leider werd gezien. Staatsrechtgeleerde Wim Couwenberg omschreef het gevoel rond Fortuyn als volgt: 'Fortuyn straalde opnieuw iets uit van de verbeelding aan de macht die zijn generatie (in de jaren zestig/zeventig, CvH) kortstondig vertolkte'.¹⁶⁸

Nu was het echter niet de verbeelding aan de macht van de mondige (studenten) jeugd uit de

jaren zestig, maar waren het de gevoelens van de 'gewone man' die werden verwoord en die zich tot dan toe juist zelden gehoord had gevoeld in de politieke arena. Met de komst van hun charismatisch leider was daar eindelijk een einde aan gekomen. De dominante progressieve agenda van de jaren '60 werd door de revolte van Fortuyn aangevallen. Progressief Nederland, dat op leeftijd was gekomen en de machtsposities innam, begreep amper hoe verzet tegen de verworvenheden van hun jaren '60-revolte mogelijk kon zijn.¹⁶⁹ Babyboomer Fortuyn, die heel lang had geprobeerd om onder andere als PvdA-lid binnen de reguliere politiek macht te verkrijgen, was de voorman van de strijd tegen het politiek correcte denken van de progressieve elites en stelde de uitwassen van de multiculturele samenleving en het slecht functioneren van de overheid stevig aan de kaak.¹⁷⁰

Het laatste boek waaraan Fortuyn even voor zijn dood werkte betrof een herdruk van *De verweerde samenleving*, zijn lievelingsboek, dat hij liefkozend het 'grote moederboek' noemde.¹⁷¹ Het eindigde met een bijbelse metafoor ter aankondiging van de charismatische leider die Fortuyn als messiaanse leider- opvoeder-politicus graag zelf wilde zijn.¹⁷²

'Een leider van formaat is Vader en Moeder ineen. Hij stelt de Wet en waakt over de samenhang in de kudde. De bekwame leider is de bijbelse goede herder. Hij is normsteller en bruggebouwer.

Hij is streng en barmhartig. Hij is ongenaakbaar en begripvol. Hij wijst de weg en deelt zijn aarzelingen over de juistheid daarvan met de troepen. Hij schildert ons het beeld van de toekomst (...) Hij is voortdurend bezig het huis te bouwen waarin het goed toeven is en spoort anderen aan zijn voorbeeld te volgen en zich gereed te maken de fakkel over te nemen. Hij zal de goede herder zijn, die ons geleidt naar het vaderhuis. Laten wij ons voorbereiden op zijn komst, opdat wij hem gereed kunnen inhalen.'¹⁷³

Samen met veel aanhangers was Fortuyn er aan het einde van de campagne steeds meer in gaan geloven dat hij deze leidersrol als nieuwe minister-president na de verkiezingen ook echt kon gaan vervullen. Daarom liet Fortuyn zich vrijdagavond 3 mei om 20.30 bij Oger Fashion in de P.C. Hoofdstraat in Amsterdam een pak aanmeten, een overwinningsspak, compleet met schoenen en stropdas. Dit zogenaamde 'premierspak' werd op 6 mei bij hem thuisbezorgd op de dag van de moord en de dag dat de Lijst Pim Fortuyn volgens opiniepeilers met 38 zetels de grootste partij zou worden en Pim Fortuyn de nieuwe premier.¹⁷⁴ Hij droeg het pak nooit in het openbaar bij leven. Als charismatische leider wilde Fortuyn het aan hebben tijdens een balkonscène die de dag na de Tweede-Kamerverkiezingen was gepland bij zijn huis aan het G.W. Burgerplein. Op het daartoe speciaal verbouwde balkon wilde hij het

volk toespreken na zijn overwinning en direct zijn ambitie waarmaken om de rol van charismatisch leider voor iedereen te spelen.¹⁷⁵ Het mocht niet zo zijn. Pim Fortuyn werd wel begraven als een charismatisch leider. Hij nam het premierspak met zich mee in zijn Italiaanse graf.¹⁷⁶

In het volgende hoofdstuk wordt de rouw na de moord op de politicus vergeleken met het enige andere soortgelijke rouwmateriaal dat in Nederland bestaat. Na de moord op 2 november 2004 op de kunstenaar Theo van Gogh ontstond op de moordplek een spontane en substantiële herdenkingsplaats waar rouwuitingen werden neergelegd.¹⁷⁷ Door beide unieke collecties met elkaar te vergelijken krijgen de bijzondere attributies na de moord op Fortuyn extra reliëf, want een eerste studie van het ogenschijnlijke soortgelijke rouwmateriaal voor een vermoorde, bekende, islamkritische Nederlandse filmregisseur wijst op wezenlijke inhoudelijke verschillen en laat zien dat de projectie van post-charismatische beelden niet-logischerwijs optreedt na de gewelddadige dood van een bekende Nederlander.

Noten

- ¹ Deze studie sluit goed aan bij Vlaams onderzoek naar de aanhang van het *Vlaams Belang*: Thierry Kochuyt en Koen Abts, 'De politieke kruisweg van een miskend volk. Over populistische beeldvormingen en de aanmaak van een kiespubliek', in: Uitermark c.s. (red.), *'Power to the people!'*, 96-119.
- ² Meertens Instituut, Collectie Pim Fortuyn, 2002-2005 1. (2).
- ³ Voor de moord op Fortuyn werden er vanaf februari 2002 veel brieven naar het partijkantoor van de LPF in de Spaanse Polder in Rotterdam gestuurd. Deze brieven zijn echter niet bewaard gebleven. Over deze fanmail zei Baukje Schuling, secretaresse van Fortuyn en oud-beheerder van Palazzo di Pietro, dat het vaak oudere mensen waren die Fortuyn erg bewonderden en hem bedankten voor zijn optreden, Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 132. Tot medio 2018 heeft Leonard Ornstein van de erven-Fortuyn het exclusieve recht gekregen om het archief van Pim Fortuyn (Stadsarchief Rotterdam, NL-RISA 1430) te gebruiken ten behoeve van het schrijven van een biografie van Fortuyn. Met toestemming van Simon Fortuyn en Leonard Ornstein heb ik in dit archief de inkomende post naar Palazzo di Pietro mogen bekijken ter toetsing van het charismatisch leiderschap dat Fortuyn reeds voor zijn dood werd toegedicht; het betreft Archiefnummers: 740, 753, 853, 862 en 880.
- ⁴ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 17; voor kritiek op opiniepeilingen ook: W.L. Tiemeijer, *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen* (Amsterdam 2008).
- ⁵ Thomassen, *Wankele democratie*, 89.
- ⁶ Bij het schrijven van een kwalitatief verhaal over de PVV-stemmers wijst Chris Aalberts op de mogelijkheid

- van enquêtes, interviews en groepsdiscussies; bij elke methodiek plaatst Aalberts de nodige kritische opmerkingen: Chris Aalberts, *Achter de PVV. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen* (Delft 2012) 37-46.
- ⁷ Dekker c.s., *Overvloed aan onbehagen*.
- ⁸ Max Weber, *Gezag en bureaucratie*, vert. J.J.M. de Blok, ingeleid door A. van Braam (Rotterdam 1972) 86; vgl. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen 1972) 154: 'Die Terminologie und Kasuistik hat also in gar keiner Art den Zweck und kann ihn nicht haben: erschöpfend zu sein und die historische Realität in Schemata zu spannen. Ihr Nutzen ist: daß jeweils gesagt werden kann: was an einen Verband die eine oder andere Bezeichnung verdient oder ihr nahesteht, ein immerhin zuweilen erheblicher Gewinn'.
- ⁹ Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 114 voor de methodologische problemen rond de post-mortemuitingen.
- ¹⁰ Niet-stemmers zijn vaak terughoudend tijdens interviews met wetenschappers: Paul Dekker (red.), *Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen* (Den Haag 2002) 66.
- ¹¹ Dekker c.s., *Overvloed aan onbehagen*, 95-102; in het tweede gedeelte van de brievenanalyse worden deze twee discoursen beschreven vanuit de hier genoemde studie.
- ¹² Aalberts, *Achter de PVV*, 43; voor het onderzoek: A. Linden en B. Klandermans, 'The Netherlands: stigmatized outsiders', in: B. Klandermans en N. Mayer (red.), *Extreme right wing activists in Europe: through the magnifying glass* (New York 2006) 172-203.
- ¹³ Dekker (red.), *Niet-stemmers*, 63.
- ¹⁴ Van de 89 geïnterviewde PVV-aanhangers onder leiding van Chris Aalberts zijn 3 mensen 65 plus; informatie via Chris Aalberts zelf (20 maart 2014).
- ¹⁵ Carlo Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam 1982)
- ¹⁶ *Land van Beatrix*, 149; vgl. Wansink, Erfenis, 108.
- ¹⁷ Ondanks de duidelijke stellingname van Wansink tegen het mogelijk charismatisch karakter van Fortuyns leiderschap, sijpelt dit begrip toch door in zijn beschrijving van de Fortuyn-periode: Wansink 'Iedereen zijn eigen Pim', 47-56; vgl. Wansink, *Land van Beatrix*, 165.
- ¹⁸ Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003).
- ¹⁹ Ellemers, 'Pim Fortuyn' 2-5 vgl. Ellemers. 'Het fenomeen Fortuyn' 252-266.
- ²⁰ Willner, *Spellbinders*, 89-95.
- ²¹ Vgl. hiervóór, 2.2.1: 1. Leader-image dimension; 2. Idea-acceptance dimension; 3. Compliance-dimension; 4. Emotional-dimension.
- ²² Zie hiervóór, 2.2.3.
- ²³ Meertens Instituut, Collectie Pim Fortuyn 1.(2); de premortem-uitingen zijn voornamelijk brieven, maar er zitten ook enkele kaarten, geschreven en getikte boodschappen en toegevoegde krantenartikelen bij.
- ²⁴ Alleen uitingen 6 en 14 zijn vanwege de inhoud niet in deze categorieën te plaatsen; het betreft een klacht over klasse-justitie rond prinses Maxima en een aanklacht jegens de katholieke kerk.
- ²⁵ Uitingen 3, 4, 10, 21 en 28; vanwege de privacy worden de organisaties en bedrijven niet bij naam genoemd
- ²⁶ Uiting 29.
- ²⁷ Uitingen 19 en 31.
- ²⁸ Uitingen 8, 49, 54, 55 en 56.
- ²⁹ Uitingen 1, 8, 20, 24, 25, 27, 32, 47, 51 en 61.
- ³⁰ Uitingen 2, 9, 12, 13, 15-17, 23, 35, 38, 41, 45, 46, 48, 50, 52, 57-60.
- ³¹ Uitingen 22, 36, 39 en 53.
- ³² Uitingen 5, 33, 42 en 43.
- ³³ Uitingen 7, 11, 18, 30, 34, 37, 40 en 44.
- ³⁴ Vgl. Willner, *Spellbinders*, 195-201.

- ³⁵ Daarbij komen 28 van de 61 gevonden pre-mortem-uitingen in het lopende verhaal aan de orde.
- ³⁶ Uiting 2; een deel van de pre- en postmortemuitingen is in het kader van dit onderzoek genummerd.
- ³⁷ Niet in Van Dale; bedoeld mogelijk meesmuilend (spottend, ontevreden grijslachend); of wellicht misnoegd (ontevreden, verongelijkt); in ieder geval is de t aan het eind een spellingsfout, dat moet een d zijn.
- ³⁸ Uiting 17, vgl. uiting 45.
- ³⁹ Die wijziging vond op instigatie van Boris Dittrich plaats: in gezwinde spoed diende een stagair een exemplaar van het dagboek bij een bekende Amsterdamse boekhandel te kopen; een anonieme bron te Den Haag heeft mij gewezen op de korte-termijn-hectiek bij de D66-top in reactie op de uitspraken van Fortuyn in het *Volkskrant*-interview.
- ⁴⁰ Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003)109; 125.
- ⁴¹ Uiting 52.
- ⁴² Pim Fortuyn omschreef op melodramatische toon zijn rol van buitenstaander vanaf zijn jeugd aldus: 'Al mijn vriendjes werden door hun moeders in auto's gestopt om mee te gaan naar het strand. Ik wilde ook instappen, maar zij zeiden: 'Nee jij niet.' Ik zie me nog staan: een klein ventje vechtend tegen zijn tranen. 'Ik huil niet, ik huil niet.' Toen heb ik heel basaal gekozen, eigenlijk voor een leven alleen', Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, motto.
- ⁴³ Uiting 61.
- ⁴⁴ Uiting 51.
- ⁴⁵ Uiting 9.
- ⁴⁶ Uiting 41.
- ⁴⁷ In pre- en postmortemuitingen komt tot uitdrukking dat mensen het als bijzonder hebben ervaren dat er eindelijk een politicus was die naar hen luisterde; ook in uiting 34 wordt geschreven dat Pim Fortuyn veel

- heeft bereikt omdat de stem van het volk eindelijk is gehoord.
- ⁴⁸ Uiting 13.
- ⁴⁹ Uiting 50.
- ⁵⁰ Uiting 46.
- ⁵¹ Uiteenlopende adviezen in onder andere uitingen 8, 20, 24, 25, 46 en 47.
- ⁵² Uiting 23.
- ⁵³ Uiting 38.
- ⁵⁴ Uiting 58.
- ⁵⁵ Uiting 60
- ⁵⁶ Vgl. Van Dooren, *Messengers*, 145 vlg.
- ⁵⁷ Uiting 48.
- ⁵⁸ Zie 2.2.1
- ⁵⁹ Uiting 36.
- ⁶⁰ Uiting 53.
- ⁶¹ Uiting 39; vgl. uiting 22: een sollicitatiebrief afkomstig uit Brussel.
- ⁶² Uiting 45; de bejaarde man vraagt ook om een oude stropdas van zijn politieke held.
- ⁶³ Uiting 20 is van een vrouw van 66 jaar.
- ⁶⁴ Uiting 7.
- ⁶⁵ Uiting 11; dit schrijven is verzonden aan: *De paarse Tweede-Kamerfracties, De Media: Links Paul (Vara) Witteman en rechts "De Telegraaf" Prof. Dr. B. Smalhout en Prof. Dr. Pim Fortuyn*. Diverse persoonlijke relaties; bij dit schrijven zijn twee gecopieerde columns van B. Smalhout uit *De Telegraaf* (dd. 25 april 1998, 14 juli 2001) toegevoegd.
- ⁶⁶ In een enquête van Interview/NSS zei 41% van de niet-stemmers op Pim Fortuyn te gaan stemmen, *Trouw* dd. 7 maart 2002, 6.
- ⁶⁷ Uiting 30; voor de komst van Pim Fortuyn op het politieke toneel koppelt de schrijver het uitbrengen van een politieke stem aan het woord sprookje: de (oude)

- gedachte dat (Haagse) politici daadwerkelijk iets doen met stemmen uit het land berust volgens deze Nederlandse emigrant op een sprookje.
- ⁶⁸ Uiting 44; deze vrouw leest delen van deze brief voor in de Nova-reportage (dd. 29 september 2004) over het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn vóór zijn dood, vervaardigd naar aanleiding en met behulp van mijn doctoraal-scriptie *Pim Fortuyn; een charismatisch leider*. Het fenomeen charisma ter discussie en een analyse van pre-mortemuitingen van aanhangers van Fortuyn (2004).
- ⁶⁹ Van Dooren, *Messengers*, 145 vlg.; zie 2.2.3.
- ⁷⁰ Vgl. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 140.
- ⁷¹ Deze beide uitzendingen zorgden voor de versterking van bijzondere gevoelens voor de politicus en deden de peilingen stijgen, Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 128, 234-236.
- ⁷² Zie hiervoor, uiting 30, noot 67.
- ⁷³ Uiting 34: brief plus kaart. Zij spreekt namens haar man en kinderen. Haar gebrekkige schrijfstijl doet niet vermoeden dat zij vaak (politiek inhoudelijke) boeken aanschaft en leest. Het boek van Fortuyn vormt echter een uitzondering. Zijn optreden doorbrak tijdelijk de barrière van het kopen van een (politiek) boek.
- ⁷⁴ Het hoofd is van de achterkant gefotografeerd.
- ⁷⁵ Zie hiervoor, 2.2.5.
- ⁷⁶ Genesis 6:1-4 gaat over 'het huwelijk der zonen Gods' vóór de Zondvloed.
- ⁷⁷ Uiting 37.
- ⁷⁸ Willner, *Spellbinders*, 5-8; Kellerman (red.), *Political leadership*, 245-249; vgl. hiervóór, 2.2.1.
- ⁷⁹ Uiting 40.
- ⁸⁰ Een oudere vrouw uit Maastricht ziet Pim Fortuyn als een klokkenluider, uiting 25.
- ⁸¹ Uiting 18

- ⁸² Aalberts, *Achter de PVV*, 73.
- ⁸³ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 97.
- ⁸⁴ Aalberts, *Achter de PVV*, 72.
- ⁸⁵ Koenis 'Over charisma', in: Becker (red.), *Charisma*, 176-177.
- ⁸⁶ Vgl. Jan Willem Stutje 'Introduction' in: Stutje (ed.), *Charismatic Leadership*, 4.
- ⁸⁷ Zie hiervoor Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 106-131; de verschillende dimensies van de post-mortemuitingen dienen in het licht van de dood van een charismatisch politicus te worden gezien. Na de moord op een publiek figuur ontstaat er door het mechanisme van het toedichten van post-mortem charisma een zeer gevarieerd charismatisch getint beeld. Door te kijken naar uitingen voor de dood kan deze charismatische ruis worden weggenomen en blijkt dat er reeds voor de moord charisma aan Fortuyn is toegedicht. Omdat er in de post-mortemuitingen door veel mensen wordt teruggeblikt op de manier waarop de Fortuyn-revolte door hen was beleefd ontstaat er ook een beter inzicht in het charismatisch leiderschap van de bijzondere politicus tijdens zijn leven.
- ⁸⁸ Met behulp van de postmortem-uitingen uit hoofdstuk 6 kan ook het heldhaftige beeld dat verschillende jongeren van Fortuyn maakten tijdens zijn leven worden beschreven; in deze studie gaat het om spontane pre- en postmortem-uitingen zonder de bemiddelende rol van bijvoorbeeld webmasters die de inhoud van websites voor en na de dood over Fortuyn danig konden vertroebelen; vgl. Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 119 over de webmaster van KRO die na diens dood negatieve berichten over Fortuyn verwijderde.
- ⁸⁹ Henri Beunders, 'De kern van Pim Fortuyns succes: Reactionair modernisme', *NRC Handelsblad* dd. 23 maart 2002.

- ⁹⁰ Thomassen, *Wankele democratie*, 127-134.
- ⁹¹ *Ibidem*, 99.
- ⁹² *Ibidem*, 129.
- ⁹³ Mulder, *Wat leeft er in Nederland?*, 14.
- ⁹⁴ *Ibidem*, 65.
- ⁹⁵ Dekker c.s., *Overvloed aan onbehagen*, 143-149.
- ⁹⁶ Uitingen 34 en 50.
- ⁹⁷ De celebritycultuur gecombineerd met politiek komt terug in de term 'politainment'.
- ⁹⁸ Pels, *Het volk bestaat niet*, 151.
- ⁹⁹ Uiting 37 is een goed voorbeeld van dit mechanisme.
- ¹⁰⁰ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 81. Zie voor de aantrekkingskracht van Fortuyn op vrouwen ook: Van Roosmalen, *De Pimmels*, 115-116.
- ¹⁰¹ Voor compilatie van beide interviews met Ivo Niehe zie: <https://www.youtube.com/watch?v=KJkvanxncWQ>
- ¹⁰² Op google via trefwoord get.to/fortuynkritiek, verwijzing naar bijdrage van Bas den Hond in: *Trouw* dd. 22 maart 2002).
- ¹⁰³ Mulder, *Wat leeft er in Nederland?*, 12-15.
- ¹⁰⁴ Zie: <http://www.homepage-maken.nl/artikelen/internet/politici.php>.
- ¹⁰⁵ Bas den Hond, <http://get-tofortuynkritiek.html>, verwijzing naar *Trouw* dd. 22 maart 2002.
- ¹⁰⁶ Gesprek met Mandy Smit (dd. 5 april 2016), vrijwilligster bij de LPF en later persvoorlichtster voor de LPF in Den Haag.
- ¹⁰⁷ Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 189; via Internet Archives Wayback Machine, waarmee de geschiedenis van websites deels kan worden bekeken, heb ik voor de site pimfortuyn.nl op 5 juni 2002 123.535 posts geteld; wellicht zijn er na 10 mei 2002 uitingen weggehaald van het condoleance-register; er waren ook twee startpagina's met webpagina-overzichten en links: pim-fortuyn.startkabel.nl en pimfortuyn.pagina.nl.

- Door *Startpagina.nl*, waarvan de laatste site onderdeel uitmaakte, is ten behoeve van de familie Fortuyn een geselecteerd bestand van 18.000 websitepostings gemaakt die tussen 6 en 10 mei 2002 op het condoleance-register van pimfortuyn.pagina.nl waren geplaatst. De papieren prints van 18.000 websitepostings op deze site zijn gearchiveerd in het Meertens Instituut, Collectie Pim Fortuyn, 2002-2005 5. (218-225). Ik heb 918 internet-uitingen daarvan in het Meertens Instituut bestudeerd en als achtergrond gebruikt voor dit onderzoek. Na de dood van prinses Diana werden er op de website van het koninklijk huis 600.000 reacties geschreven, Tony Walter (ed.), *The Mourning for Diana*, (Oxford-New York 1999) 7; deze studie gaat niet direct over de rouw rond de dood van een publiek persoon, maar verschillende inzichten over de rouw om Diana zijn interessant in het licht van de reactie op de dood van Fortuyn, vgl. hoofdstuk 6.
- ¹⁰⁸ L. Greenfeld 'Reflections on two charismas', *The British Journal of Sociology* 36 (1983) 117-132; 122.
- ¹⁰⁹ Eva Thalhammer, m.m.v. Beate Winkler, *Attitudes towards minority groups in the European Union: a special analysis of the Eurobarometer 2000* (Wenen 2001) 48.
- ¹¹⁰ Zie het 'afscheidsinterview' van Paul Schnabel bij Pauw en Witteman dd. 11 maart 2013 (Schnabel nam afscheid als directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau).
- ¹¹¹ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 33-34.
- ¹¹² <http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsz/opkomstpercentage>: na vier landelijke verkiezingen met een dalend opkomstpercentage is het opkomstpercentage van de landelijke verkiezingen met 78,9% ruim vijf procentpunt hoger dan het opkomstpercentage van de landelijke verkiezingen van 1994 (73,3%);

de mobiliserende invloed van Fortuyn is ook duidelijk zichtbaar bij het opkomstpercentage van de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002: in 2002 (54,7%) is het opkomstpercentage ruim 6 procentpunt hoger dan in 1998 (48,6%). Ook het lidmaatschap van een politieke partij laat tijdens de periode Fortuyn en de verkiezingen van mei 2002 een licht herstel zien: op 1 januari 2002 zijn 290.488 mensen lid van een politieke partij en op 1 januari 2003 zijn dat er 310.099 (<http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/themas/leden/gezamenlijk>).

¹¹³ Sibolt Mulder, *Wat leeft er in Nederland?* p.12.

¹¹⁴ Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 108.

¹¹⁵ Te Velde 'Charismatic leaders', in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 142.

¹¹⁶ Uiting 46.

¹¹⁷ Thomassen, *Wankele democratie*, 82, 83.

¹¹⁸ *Ibidem*, 232.

¹¹⁹ *Ibidem*, 46-47.

¹²⁰ Te Velde 'Charismatic leaders', in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 153.

¹²¹ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 34.

¹²² Thomassen, *Wankele democratie*, 169, 172-173; vgl. De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 66; 95.

¹²³ Thomassen, *Wankele democratie*, 173; fig. 6.9.

¹²⁴ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 312.

¹²⁵ Wansink, *Land van Beatrix*, 142-143.

¹²⁶ Pellikaan c.s., 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', 40-43; met name 42, fig. 5.

¹²⁷ Kleinnijenhuis c.s., *Puinhopen in het nieuws*, 34.

¹²⁸ Zie voor de problemen met verschillende allochtone groepen in de Nederlandse samenleving: Wansink, *Land van Beatrix*, 114-127; voor een uitgebreidere beschouwing over de kosten en baten van migratie: Piet Emmer en Hans Wansink, *Wegsturen of binnenlaten?* (Amsterdam 2005) 13 vlg.; 35: 40% van alle bijstandsuitkeringen

werd rond 2000 verstrekt aan allochtonen, die toen 8% van de bevolking uitmaakten; vgl. A. Van der Zwan c.s., *Het recht op bijstand* (Den Haag 1993) 1: massaal misbruik van de Bijstandswet en de Wet op arbeidsongeschiktheid.

¹²⁹ Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad* dd. 29 januari 2000.

¹³⁰ Zie zijn *Tegen de islamisering*.

¹³¹ Wansink, *Land van Beatrix*, 156.

¹³² *Ibidem*, 161.

¹³³ Van Reekum, *Debating Dutchness*, 164.

¹³⁴ Kleinnijenhuis c.s., *De puinhopen in het nieuws*, 13.

¹³⁵ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 71.

¹³⁶ *Ibidem*, 70-78; 96.

¹³⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 114-115; 140-141; vgl. De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 73-74.

¹³⁸ <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2779314/2002/05/11/De-demonisering-van-Pim-Fortuyn.dhtml>

¹³⁹ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 272.

¹⁴⁰ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 312, bijlage 5: Opiniepeilingen NIPO.

¹⁴¹ Borgman: 'Presentie in een verweesde samenleving', 233.

¹⁴² Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 250; 261.

¹⁴³ *Ibidem*, 250.

¹⁴⁴ Dekker c.s., *Overvloed aan onbehagen*, 66-70.

¹⁴⁵ Vgl. voor 2002 als opvallend politiek jaar: Thomassen, *De wankele democratie*, 265-267, 27 (!) figuren: 2.1 t/m 2.6b; 3.6 t/m 3.11 en 5.1 t/m 5.8a-b.

¹⁴⁶ *The Economist* dd. 4 mei 2002: survey 'The Netherlands'.

¹⁴⁷ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 125 en aldaar, noot 65 met verwijzing naar het interview in *NRC Handelsblad* dd. 29 november 2004, waarin Hirsi Ali 'het land van Ooit' beschreef.

- ¹⁴⁸ Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 247.
- ¹⁴⁹ *Ibidem*, 250-251.
- ¹⁵⁰ Bijvoorbeeld uiting 37.
- ¹⁵¹ Margry, 'Murder', in *Etnofoor* 16.2 (2003) 118; voor het religieus getinte leiderschap zie ook De Rooy, *Stipje op de wereldkaart*, 271-272.
- ¹⁵² Pim Fortuyn, *Verweesde samenleving*, 238.
- ¹⁵³ Borgman: 'Presentie in een verweesde samenleving' 239; Fortuyn zette dit devies als een soort opdracht voorin zijn boek *De verweesde samenleving*.
- ¹⁵⁴ Te Velde 'Charismatic leaders', in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 142; zie hiervoor ook: Borgman, 'Presentie', in: *Tijdschrift voor Theologie* (42) (2002) 233-243.
- ¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld uiting 7.
- ¹⁵⁶ Dit kwam naar voren in verschillende gesprekken die ik met jonge Fortuynisten voerde.
- ¹⁵⁷ Zie hiervoor ook Freek Colombijn, 'The search for an extinct volcano in the Dutch polder: pilgrimage to memorial sites of Pim Fortuyn', *Anthropos. Revue internationale d'ethnologie et de linguistique* 102 (2007) 71-90; 74.
- ¹⁵⁸ De beschrijving van de twee discoursen is sterk gebaseerd op Dekker c.s., *Overvloed aan onbehagen*, 95-102; de beide andere discoursen zijn: links-conservatief en progressief-elitair.
- ¹⁵⁹ *Ibidem*, 97-99; vgl. Uitingen 44 en 36.
- ¹⁶⁰ Te Velde 'Charismatic leaders', in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 148; vgl. Te Velde, 'Het charismatisch leiderschap van Fortuyn', in: *NRC Handelsblad* dd. 8 mei 2001; zie ook Mulder, *Wat leeft er in Nederland?*, 14, waarin het Fortuynisme als emancipatiebeweging van laag-opgeleiden kort wordt aangestipt.
- ¹⁶¹ Thomassen, *De wankele democratie*, vergelijk 101-102 en 209-210 met 83-231.
- ¹⁶² *Ibidem*, 60.
- ¹⁶³ Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 119.
- ¹⁶⁴ Lynda Sexson, *Gewoon heilig, de sacraliteit van het alledaagse* (Zoetermeer, 1997) 9; het betreft hier de Nederlandse vertaling van *Ordinary sacred* (New York 1982; re-ed.: Charlottesville 1992).
- ¹⁶⁵ Margry, 'Murder', in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 125.
- ¹⁶⁶ *Ibidem*, 122.
- ¹⁶⁷ *Ibidem*, 118-119; 121: Margry ziet de 'heiligheid' die in sommige commentaren voor de dood aan Fortuyn werd verbonden als een metafoor.
- ¹⁶⁸ Couwenberg. *Opstand der burgers*, 39.
- ¹⁶⁹ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 120.
- ¹⁷⁰ *Ibidem*, 146.
- ¹⁷¹ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 81.
- ¹⁷² Pels, *De Geest van Pim*, 192.
- ¹⁷³ Fortuyn, *Verweesde samenleving*, 194.
- ¹⁷⁴ Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 176.
- ¹⁷⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 209.
- ¹⁷⁶ Pels, *De Geest van Pim*, 299.
- ¹⁷⁷ Er zijn ook wat spullen bij het woonhuis van Theo van Gogh gelegd, maar die zijn niet gearchiveerd.

Hoofdstuk 6

Postmortem-uitingen aan Pim Fortuyn

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt bestudeerd op welke manier volgelingen tijdens de verkiezingscampagne in postmortem-uitingen schreven over de rol die Fortuyn in het leven van de rouwende scribenten had gespeeld.¹ Daarbij worden de spontane rouwuitingen aan Fortuyn vergeleken met de rouwuitingen die werden geschreven na de moord op de kunstenaar Theo van Gogh.² Dusdoende wordt een eerste aanzet gegeven tot de vergelijking van twee voor Nederland unieke collecties van spontane rouwuitingen die bij een tijdelijke herdenkingsplaats zijn neergelegd: die aangaande Fortuyn in het Meertensinstituut en die betreffende Van Gogh in het Amsterdamse stadsarchief.

De vergelijking geeft meer inzicht in de uniciteit van de bijzondere attributies die in de pre- en postmortemuitingen aan Fortuyn werden toegedicht door een groep Nederlanders. Hiermee vormt dit hoofdstuk met argumenten een tegenwicht tegen de neiging om de rouw na de dood van bekende publieke figuren zonder wetenschappelijke onderbouwing op één hoop te gooien.³ Er kunnen lijnen worden getrokken tussen het ontstaan van berm-

monumenten voor verkeerslachtoffers, de rouw om Fortuyn, het afscheidsconcert voor André Hazes met zijn doodskist in de Arena, de rouw om Van Gogh en de rouw om Cruijff, maar een eerste vergelijking tussen de spontane rouwuitingen over Fortuyn en Van Gogh op tijdelijke herdenkingsplaatsen laat zien dat er grote verschillen zijn tussen het verdriet om een bekende politicus met een bijzondere missie en een bekende Nederlandse columnist die zich islamkritisch opstelde.⁴

Een beschrijving van Paul Schnabel, destijds directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, van de rouw om een publiek figuur is een treffende illustratie van een zienswijze die de ogenschijnlijk gelijksoortige volksrouw op één hoop gooit: ‘Bij de dood van geliefde publieke figuren is de volksrouw al bijna traditie geworden. De rituelen komen zonder regie vanzelf op gang. De gang naar het huis van de held, de bloemen in doorzichtig plastic, de brieven en de knuffels aan het gesloten hek, de huilende mensen en de televisiecamera’s op zoek naar emoties.’⁵ Het op het eerste gezicht soortgelijke rouwbeklag na de dood van een bekende Nederlander zorgt er bij socioloog Joep de Hart, die het bovenstaande citaat van zijn baas Schnabel ook aanhaalde, voor dat hij het postmortem-beeld van de volgende drie bekende Nederlanders als volgt omschreef: ‘Sint Pim, Sint Theo en Sint André’.⁶ Dit hoofdstuk toont aan dat er van heiligheid bij Van Gogh geen sprake was

en dat de postume heiligheid van Fortuyn mede moet worden verklaard in het licht van de bijzondere eigenschappen die hij tijdens zijn leven al kreeg toegedicht.⁷ De charismatische erupties na de moord op Fortuyn zijn beter te begrijpen in het verlengde van de inhoud van de premortem-uitingen uit het vorige hoofdstuk. Omdat Fortuyn en zijn boodschap tijdens de campagne door de media en delen van het politieke establishment werden verbonden met de Tweede Wereldoorlog en in extreem-rechtse hoek waren geplaatst, was het openlijk steunen van Fortuyn tijdens zijn leven voor veel kiezers nog een taboe, maar waarschijnlijk een stimulans voor de postmortemverering.⁸

De beschrijving van de rouwuitingen aan Fortuyn en een analyse van de rouwuitingen aan Van Gogh vormt het sluitstuk van deze studie naar de charismatische percepties die door een groep kiezers bij leven en na dood aan Fortuyn zijn toegedicht. De inhoudelijke vergelijking van de rouw om Fortuyn en Van Gogh levert extra inzicht op in enerzijds de dynamiek tussen de (vermoorde) ‘professor van het volk’ en zijn aanhang en anderzijds wijzen de gemengde gevoelens in de rouw om de vermoorde cineast en publicist op een meer “traditionele” funeraire dynamiek tussen gewone Nederlanders, veelal Amsterdammers, en een publiek figuur.

De bijzondere inhoud van de rouwuitingen krijgt een meerwaarde als deze wordt afgezet

tegen de gevoelens voor de eveneens vermoorde bekende Nederlander, de cineast Theo van Gogh, die ook publiekelijk kritiek uitte op de islam en evenals Fortuyn de islamitische cultuur als inferieur bestempelde omdat deze in strijd zou zijn met Westerse vrijheden zoals de vrijheid van meningsuiting. In de periode dat Van Gogh nota bene de laatste hand legde aan de verfilming van de moord op zijn politieke held, werd hij in de ochtend van 2 november 2004 vermoord omdat hij in publicaties kritiek had geuit op de islam, de Koran en de profeet Mohammed en samen met Ayaan Hirsi Ali in de korte tv-film ‘*Submission Part 1*’, die augustus 2004 op televisie was uitgezonden, de ondergeschikte rol van vrouwen binnen de islam aan de kaak had gesteld.

Na de twee moorden hebben het Meertens Instituut en het Gemeentearchief Amsterdam een bijzondere verzameling aangelegd van spontane rouwuitingen die zijn neergelegd bij de tijdelijke herdenkingsplekken voor Fortuyn en Van Gogh.⁹ Er ontstonden na de moord op Fortuyn zes tijdelijke herdenkingsplaatsen en na de moord op Van Gogh creëerden voornamelijk Amsterdammers op de plek waar hij werd vermoord, in de Linnaeusstraat, een tijdelijke herdenkingsplaats voor de filmmaker.¹⁰ Tot dusver is er nog geen vergelijkend onderzoek gedaan naar de inhoud van de rouwuitingen, terwijl in de geschiedschrijving over deze turbulente periode wel de neiging

bestaat om de twee politieke moorden op één lijn te plaatsen zonder aandacht te besteden aan het verschil in impact op de bevolking die een moord op een mogelijke toekomstige minister-president van Nederland en de moord op een bekende columnist en cineast heeft gehad.¹¹

Terwijl Van Gogh als opiniemaker genoeg leek te hebben aan de rol van Pietje Bell in zijn columns in *Metro* en op zijn eigen website *De gezonde Roker* - goed voor dertigduizend unieke bezoekers - deed Fortuyn met een eigen partij als buitenstaander daadwerkelijk een greep naar de macht die zeer succesvol verliep en door miljoenen mensen werd gevolgd.

Vanwege de inbraak van de politieke leider in het politieke bestel was een gedeelte van de bevolking vervuld met gevoelens van hoop, terwijl aan ander deel van de bevolking juist vreesde voor de gevolgen van de 'Fortuyn-revolte'. Op de dag van de moord, 6 mei 2002, was Fortuyn op campagne voor de Tweede Kamer-verkiezingen die verstrekkende gevolgen zou hebben voor het Nederlandse politieke landschap. Op de dag van de moord, 2 november 2004, was Van Gogh op weg naar zijn werkplek om te werken aan de afronding van een film over Fortuyn.

6.2 Een rouwend land na de moord op Pim Fortuyn

Tijdens de verkiezingscampagne kreeg het opvallende optreden van Fortuyn al veel media-aandacht. De mediaberichtgeving bleef groot rond alle belangrijke rouw-en herdenkingsgebeurtenissen in de week na de moord en tijdens de herbe-gravenis van Fortuyn in de zomer van 2002. De politicus had in publicaties en door uitspraken in het openbaar een imago van zichzelf gescha-pen waardoor een groep Nederlanders Fortuyn tijdens zijn leven al zag als de minister-president van het volk, een bekende en bijzondere vriend en een nieuwe politieke leider met messianisti-sche trekken.¹² Na de gewelddadige dood van de 'seculiere politieke profet van verlossing' kregen de bijzondere attributies en de intense gevoelens van bewondering die Fortuyn als charismatisch leider tijdens zijn leven opriep ruim baan en werd met de uitgebreide berichtgeving over de diverse momenten van rouw - waarbij duizenden mensen waren betrokken - postmortem het gelijk beves-tigd van een deel van het electoraat dat Fortuyn tijdens zijn leven al beschouwde als een groot po-litiek leider. Fortuyn werd vaarwel gezegd op een manier die bij verschillende mensen herinnerin-gen opriep aan het verdriet na de moord op de Amerikaanse president John F. Kennedy in 1963 en de grootschalige rouw na de dood van de Britse

prinses Diana in 1997.¹³ In de rouwuitingen aan Fortuyn werd voornamelijk verwezen naar drie politieke figuren die eerder werden vermoord: Willem van Oranje, John F. Kennedy en Martin Luther King.

Nadat Volkert van der Graaf maandag 6 mei zes over zes in de avond een einde maakte aan het leven van de politicus werd de Nederlandse bevolking via de media overspoeld met een aaneenschakeling van intense publieke rouwgebeurtenissen die herinneringen opriepen aan uitvaarten in het verleden die alleen de groten der aarde ten deel waren gevallen. Op dinsdag 7 mei werd een Stille Tocht door Rotterdam gehouden, terwijl duizenden mensen in het daartoe ook 's avonds opengestelde stadhuis condoleanceregisters tekenden.¹⁴ Nadat Feyenoord op woensdagavond 8 mei in een kolkende Kuip de gelukkige winnaar werd van de UEFA-cup, stonden op donderdag 9 mei rijen mensen urenlang in de felle zon te wachtten om een laatste eer te bewijzen aan Fortuyn, die in een openstaande witte kist lag opgebaard in de Laurentius- en Elisabethkerk, de kathedraal van Rotterdam.¹⁵

Op vrijdag 10 mei vond met de live verslaggeving op televisie van de uitvaartdienst in de Rotterdamse kathedraal - die bijna twee miljoen kijkers trok - en het volgen van de rouwstoet naar Driehuis-Westerveld de rouw- en media-apotheose plaats rond de vermoorde 'leider van het volk'.

Ruim 300.000 mensen stonden langs de route om Fortuyn de laatste eer te bewijzen en gemiddeld anderhalf miljoen mensen keken naar de berichtgeving hierover op de Publieke Omroep en een onbekend aantal naar SBS. In de maanden daarna bezochten nog eens 130.000 mensen de tijdelijke rustplaats van de politicus in Noord-Holland.¹⁶ De uitvaarthandelingen waren hiermee nog niet ten einde, want de kist van de vermoorde politicus werd opgegraven en op 20 juli 2002 door een vliegtuig naar zijn laatste rustplaats overgebracht in het Italiaanse plaatsje Provesano waar een opvallend grafmonument was neergezet. Daarvoor had het vliegtuig nog boven Rotterdam gecirkeld en was de *Last Post* geblazen, bovendien had het vertrekkende vliegtuig onder toeziend oog van nabestaanden en geïnteresseerden als eerbetoon aan Fortuyn een waterhulde gekregen.¹⁷ Direct na de moord op Fortuyn ontstonden verspreid over Nederland zes tijdelijke herdenkingsplekken waar duizenden mensen bij elkaar kwamen om de laatste eer aan de charismatisch leider te bewijzen. De zes belangrijkste herdenkingsplaatsen waren:

1. voor het huis van Fortuyn aan het Burgersplein te Rotterdam;
2. voor het stadhuis van Rotterdam;
3. op de parkeerplaats van het Mediapark waar de moord had plaatsgevonden;
4. bij het standbeeld van Willem van Oranje,

- tegenover de ingang naar het Binnenhof in Den Haag;
5. bij het Nationale Oorlogsmonument in Amsterdam;
  6. bij het Homo-monument in Amsterdam.¹⁸

Na de gewelddadige dood van de politieke leider werden de bijzondere attributies uit de pre-mortem-uitingen voortgezet en op grotere schaal uitgedrukt in duizenden postmortem-uitingen.

Op de zes tijdelijke herdenkingsplaatsen werd door mensen het volgende materiaal neergelegd:

1. Bloemen met of zonder bloemenkaartjes met korte teksten erop;
2. Tekstuele documenten: brieven, opmerkingen, pamfletten, kartonnen borden, kaarten, boeken¹⁹;
3. Visuele documenten: posters, foto's, tekeningen (door kinderen en volwassenen), schilderijen en lijstjes met foto's en boodschappen;
4. Materiële objecten:
  - a. Realia (objecten) of symbolen die refereerden aan het leven van Fortuyn: stropdassen, sigaren, flessen wijn en hondenfiguurtjes²⁰,
  - b. Emotionele objecten: harten, kunstbloemen,
  - c. Knuffelbeesten waaronder veel teddyberen en honden,
  - d. Noveen- en votiefkaarsen en theelichtjes,
  - e. Textiel: vlaggen, T-shirts, (voetbal)sjaltjes en petten.

In 2003 schreef historicus Margry een eerste verkennend en richtinggevend artikel naar aanleiding van de duizenden postmortem-uitingen die bij de spontane 'bedevaartsplaatsen' waren neergelegd en die door zijn toedoen grotendeels werden verzameld in het Meertens Instituut te Amsterdam.²¹ In het licht van het overdadig aanwezige rouwmateriaal was de kwantitatief-empirische onderbouwing van zijn inzichten - in het artikel figureerden 32 rouwuitingen - wat summier.²² De auteur beloofde daarom in de toekomst een uitvoeriger kwantitatiever onderzoek naar de post-mortem-uitingen.²³ Dat onderzoek is tot dusver nog niet gepubliceerd.²⁴

In dit hoofdstuk probeer ik een deel van zijn belofte in te lossen, maar evenals Margry zal ik vooral vanuit kwalitatief oogpunt naar de inhoud van de post-mortemuitingen kijken. Omdat het verhaal echter direct steunt op 556 gerubriceerde postmortem-uitingen kunnen kwalitatieve en kwantitatieve claims getalsmatig beter worden onderbouwd en worden bestaande inzichten over het materiaal verrijkt en verdiept. Ondanks dat Margry wellicht niet tegemoet komt aan de 'harde' eisen die worden verbonden aan een representatieve steekproef, heeft hij met behulp van zijn kwalitatieve aanpak een inhoudelijk indeling gemaakt van de geschreven rouwuitingen die ook na uitgebreider kwantitatief en kwalitatief onderzoek overeind blijft staan en hier deels zal worden

gevolgd.²⁵ Dergelijk begrip der dingen laat zich niet altijd vatten in statistische termen, maar we zullen wel zien dat er bij de kwantitatieve vergelijking tussen de rouw rond Fortuyn en Van Gogh ook statistisch gezien interessante inzichten naar boven komen.

Deze uitgebreide kwalitatieve studie van de post-mortem-uitingen geeft niet alleen zicht op de wijze waarop er werd gerouwd, maar is er vooral op gericht meer zicht te krijgen op de manier waarop de volgelingen Fortuyn waren gaan zien tijdens de verkiezingscampagnes voor de gemeentelijke en landelijke verkiezingen. Zo komt Fortuyn duidelijk tot leven in de verhalen van mensen die na de dood terugblikken op de rol die de overleden politicus in zijn of haar leven had gespeeld. Daarmee komt het geven van een gedegen antwoord op de hoofdvraag van deze studie dichterbij, namelijk in hoeverre Pim Fortuyn kan worden gezien en worden beschreven als een charismatisch leider. Om deze reden wordt de inhoud - evenals dat eerder bij de premortem-uitingen is gedaan - naast de eerder beschreven theorieën over charismatisch leiderschap gelegd.²⁶

De inhoud van de brieven, kaarten en boodschappen bij de tijdelijke herdenkingsplaatsen voor Fortuyn kan in de volgende vier categorieën worden ingedeeld:

1. Uitingen van rouw, persoonlijk verdriet en ontzetting;

2. Uitingen van dank, liefde, bewondering en affectie;
3. Uitingen van protest, kritiek, boosheid en oproepen tot wraak; protestuitingen gericht aan en gericht tegen de politieke en sociale elites met een nadruk op de 'haatcampagne tegen en demonisering' van Fortuyn in de politiek en de media;
4. Uitingen waarin Fortuyn wordt beschreven als held, redder en messias met daarin attributies van eigenschappen van heiligheid en messianistisch leiderschap verbonden aan de politicus en de effecten van deze eigenschappen op het persoonlijke leven van de schrijver en de samenleving.

6.2.1 Uitingen van rouw, persoonlijk verdriet en ontzetting

Voor veel mensen die Fortuyn via de media tijdens de verkiezingscampagne op de voet hadden gevolgd was hij uitgegroeid tot een politieke held met een belangrijke missie namelijk het omverwerpen van de bestaande politiek orde, iets waartegen het politieke establishment zich had verzet. In de rouwuitingen ontbraken de traditionele condolance-kaartjes en bijbehorende tekst 'Met oprechte deelneming' vrijwel volledig.²⁷ De politicus die het tijdens zijn leven al was gelukt om afwisselend gevoelens van vriendschap en achting bij een deel

van het electoraat op te roepen werd na zijn dood door zijn volgelingen direct aangesproken met als meest voorkomende aanhef 'Lieve Pim'.

Een rouwende vrouw nam afscheid van de bijzondere politicus die haar blijkbaar zeer nabij stond: 'Pim. Jij bent voor mij een held. Had nooit gedacht dat politiek mij zo zou interesseren. En dat komt door jou openheid en oprechtheid. Ik rouw om jou alsof ik een kennis of familielid ben kwijtgeraakt. Heb al vele tranen gelaten om jou!'.²⁸ Een andere vrouw schreef voor hem een gedichtje: 'Lieve Pim, daar was je dan onze held. Helaas door kogels geveld. Waar moet het heen. Jij wist het misschien als geen een. Jij bent ons te vroeg ontnomen'.²⁹

De gevoelens van leegte, verdriet en ongeloof waren hevig omdat de 'held van het volk' er niet meer was: 'Lieve Pim, Bedankt!!!, jij betekende zo veel voor ons allemaal. Zo'n geweldig mens als dat jij was, zo open, zo vrolijk, zo eerlijk. Wat 'n leegte. Wij zijn vreselijk verdrietig en boos. Dat zo'n krankzinnig mens, jou van dit leven beroofde kan nog steeds niemand geloven'.³⁰

Niet alleen vrouwen lieten hun verdriet de vrije loop vanwege het heengaan van de heldhaftige politicus. In gebrekkig Nederlands schreef een man het volgende: 'Mijn hart is gebroken van verdriet en de woeden die in mijn op kom. En de boosheid op links die hier de oorzat (oorzaak) van is pim I love you en you ll never walk alone'.³¹

Een andere man schreef: 'Pim ik had alle vertrouwen in je. Je bent en blijft onze held.' Ik zal je missen'.³² Een groep rouwenden vroeg zich af hoe men verder moest nu de held die zich had bekommerd om het gewone volk er niet meer was: 'Hoe moeten wij nu verder? Onze volksheld, onze gedachten, nr 1 van het volk dat niet wordt vertegenwoordigd'.³³

Behalve dat de zes tijdelijke herdenkingsplaatsen functioneerden als sacrale plek waar de bijzondere dode kon worden herdacht door zijn volgelingen was het neerleggen van een rouwuiting in de publieke ruimte met daarop ondermeer gevoelens van verdriet, liefde, protest en heiligheid ook een manier om het belang van Pim Fortuyn voor de Nederlandse samenleving en zijn verzet tegen de bestaande politieke orde te fixeren. Verschillende rouwuitingen werden daarom in print bij één van de tijdelijke publieke heiligdommen neergelegd zodat het verdriet van de mensen om het verlies van een belangrijke stem in de politieke arena, waar ze zich eerder niet gehoord hadden gevoeld, door iedereen kon worden gelezen en niet letterlijk (in de grote massa spullen) en figuurlijk verloren ging.³⁴

De volgende uiting voor het idool Fortuyn was geprint en in meervoud neergelegd: 'En ik maar hopen. Dat je het nog zou redden. Na al die vreselijke schoten. Maar God nam je mee naar de hemel. Waar je nu mag rusten tot in de eeuwig-

heid. En geen een Nederlander zal jou vergeten. Zelfs niet tot in eeuwigheid. Pim ik zal je nooit vergeten'.³⁵

Voor verschillende mensen was het neerleggen van een rouwuiting onderdeel van een 'pelgrimstocht' naar Rotterdam waar Fortuyn bij het stadhuis en zijn woonhuis werd herdacht en vereerd. Mensen uit heel Nederland vertrokken van huis om de bijzondere dode de laatste eer te bewijzen en vertellen in de uitingen aan de heldhaftige politieke leider wat hij tijdens zijn leven voor hen had betekend.³⁶

'Lieve Pim, vanuit Veenendaal ben ik gekomen om jou vandaag de laatste eer te bewijzen. Ik vind het nog steeds ongelooflijk wat er gebeurd is en kan het moeilijk bevatten. Ik ben zeer geraakt omdat jij geraakt bent. (...) Je moest eens weten wat een diepe indruk het op veel mensen in Nederland en daarbuiten heeft gemaakt. Je hebt dit niet verdiend, je was zo'n persoonlijkheid. Zo'n boeiende en lieve man in mijn ogen. Je hebt indruk gemaakt (...). Ik ben blij dat ik nog even naar je huis kan gaan en stilstaan bij jouw oneerlijk heengaan'.³⁷

Een andere vrouw schreef: 'Lieve Pim, de verslagenheid en het verdriet zijn groot. Het respect en vertrouwen in jou nog veel groter. Lieve Pim ik zal nooit vergeten hoe groot man je was. En dat zal je in mijn herinnering altijd blijven. Rust zacht'.³⁸ Hele gezinnen voelden zich betrokken

bij zijn politieke strijd en namen afscheid van de held waarmee jong en oud zich had vermaakt: 'Jij stond voor alles waar ik ook voor stond en ons kind heeft genoten van je uitspraken'.³⁹

Bij veel rouwuitingen waren foto's toegevoegd met daarop Fortuyn als stijlvolle leider strak in pak die zijn 'At your Service'-groet deed tijdens het congres van Leefbaar Nederland op 25 november 2001. Een groep rouwenden maakte van dit belangrijke moment, waarop de leider zich enerzijds krachtig maar anderszijds ook dienstbaar aan het volk presenteerde, een tekening met bijbehorende tekst: 'We hadden zo veel vertrouwen in je! Waarom?'.⁴⁰

Fortuyn kon tot held uitgroeien en werd bijzonder gevonden omdat veel rouwenden vonden dat hij de eerste politicus was die het voor het volk had opgenomen. Om deze reden bleef hij bij verschillende volgelingen voor altijd in het hoofd en het hart: 'We zullen je nooit vergeten, Pim'.

Omdat Fortuyn en zijn boodschap zo belangrijk waren, werd in meerdere uitingen voorgesteld om na 4 mei (dodenherdenking) en 5 mei (bevrijdingsdag) 6 mei aan te wijzen als officiële herdenkingsdag: 'Op 6 mei herdenken we de aanslag op de democratie. Op 6 mei herdenken we de aanslag op de vrije meningsuiting. Op 6 mei herdenken we de moord op Pim Fortuyn. Opdat we nimmer zullen vergeten, en altijd waakzaam blijven'.⁴² Er is inderdaad geprobeerd om van 6 mei een nationale

Fortuyn-dag te maken, maar dat is mislukt.⁴³ De politicus kreeg veel kwaliteiten toegedicht: 'We zullen je oprechtheid, standvastigheid, betrokkenheid, inzicht, intelligentie, klasse, smaak en persoonlijkheid missen'.⁴⁴ Daarbij was hij een goed debater met charisma.⁴⁵ Het gemis was daarom groot, maar gelukkig zou zijn belangrijke boodschap niet verloren gaan: 'We missen je iedere minuut, maar je woorden blijven bestaan'.⁴⁶ Veel mensen zagen Fortuyn niet alleen als een held maar ook als een dappere politieke leider met een nieuw verhaal dat sterke contrasteerde met de bestaande manier van politiek bedrijven, waardoor er een wenkend perspectief voor hen was ontstaan dat met zijn dood niet verloren mocht gaan: 'Eén ding is zeker te weten. We gaan harder knokken dan ooit. 6 mei zullen wij niet vergeten. En jou al helemaal nooit. Weet wat je allemaal hebt losgemaakt. En wees net als wij allen trots op je gebrachte invloed. God zei mij dat hij over jou waakt. Goeie reis, het ga je goed. Zelfs daarboven ...'.⁴⁷ Een man miste in een geprinte uiting de toekomstige minister-president: 'En nu mis ik je man. Want ik had graag gezien dat je ging besturen'.⁴⁸

Een anonieme afzender nam via een slinger van zeven geprinte A4'tjes afscheid van 'minister-president Fortuyn' die zijn leven voor de mening van volk had opgeofferd. Fortuyn was veel sterker geweest dan zijn tegenstanders en met zijn dood was de stem van het volk verdwenen.⁴⁹ Een vrouw

identificeerde zich sterk met haar politiek leider en typte een gedicht voor hem: 'Pim. Je was zo dapper, vaak alleen, je werd gevelld door geweld. Mijn toekomstbeeld ging heen. Een sprankelend mens is niet meer'.⁵⁰ Fortuyn was voor een mannelijke fan niet zomaar een politicus maar een politiek leider met een bijzonder verhaal: 'Dit kan niet waar zijn. Pim; jouw woorden waren te goed. Rust zacht'.⁵¹ Een groep rouwenden plaatsten de politicus in een revolutionaire context: 'Waar je ook bent, wij missen je vreselijk, als mens, met je visie en de verandering die jij teweeg zou brengen'.⁵² Als iconisch beeld van Fortuyn als leider die voor een volksrevolutie zou zorgen en de bestaande elitepolitiek zou openbreken, gebruikten veel mensen die een rouwuiting schreven de reeds aangehaalde 'At your Service'-foto van 25 november 2001. Bij zo'n foto stond de veelzeggende tekst: 'Eindelijk iemand die voor een totale verandering zou zorgen. Eindelijk iemand die iedereen wakker maakte. Eindelijk iemand die alles bespreekbaar maakte. Eindelijk is weer heel ver weg'.⁵³ Twee mannen uit Biddinghuizen hadden hooggespannen verwachtingen gekoesterd van het moment dat Fortuyn als minister-president de leiding over Nederland zou hebben overgenomen van de bestaande machthebbers: 'Lieve Pim, Waarom nou jij? Wij geloofden jou. Het had zo mooi kunnen zijn na 15 mei'.⁵⁴

Verdriet, gemis en ontzetting over het overlijden

van de grappige en menselijke 'premier-professor' van het volk was groot. Fortuyn was voor veel volgelingen namelijk zo anders dan de bestaande politieke orde: 'Met tranen in mijn ogen zeg ik je: Ik mis je nu al! Eindelijk iemand die de stinkende wonden van 8 jaar zachte heelmeeesters aan de kaak stelde! Altijd de spijker op de kop, niet meer en niet minder. Ik walg van het zien van de beelden, en ik walg nog meer van de krokodillentranen van de gevestigde politici die diep van binnen blij zijn dat ze van hun concurrent af zijn, en weer diep in hun pluche stoelen kunnen zakken. Walgelijk! Ook als mens vond ik je schitterend, een genot om te zien hoe je jouw menselijkheid en humor in de politiek bracht. Jij was echt! Ik zal je missen, Professor Pim. Het ga je goed'.⁵⁵

Een andere vrouw was ontzet over de moord op de buitenstaander die Nederland had wakker geschud en waarmee ze via de media een persoonlijke band had opgebouwd: 'Meer dan ooit, meer dan ik met woorden kan uitdrukken, ben ik getroffen door de dood van Pim Fortuyn en door het brute, schokkende geweld dat eraan vooraf ging. Ik rouw om Pim, ik rouw tevens om de aanslag die gepleegd is tegen onze democratie, tegen de vrijheid van meningsuiting (...)'.⁵⁶ Haar politiek leider was anders dan de bestaande politici vanwege verschillende karaktereigenschappen: 'Openheid, zijn authenticiteit en zijn

uitgesproken gehechtheid aan de vrijheid van meningsuiting.' (...) 'Pim schudde Nederland en de politiek wakker, bracht dynamiek, was verfrissend. Al ken ik hem alleen maar uit de media, ik zal Pim en al deze eigenschappen missen'. De heldhaftige politieke leider werd in verschillende 'verdrietige' uitingen ook gezien als een persoonlijke vriend die was weggefallen waardoor gevoelens van verwarring en intens verdriet vrijkwamen.

Een Amsterdamse was in shock vanwege de dood van haar warme eerlijke vriend met die bijzondere intonatie en twinkeling in de ogen die een frisse wind had laten waaien waardoor de bestaande politiek wakker was geworden, terwijl onbeschofte reporters hem volgens haar vaak lastig hadden gevallen. De impact van de moord op haar gemoedstoestand was groot:

'Sinds afgelopen maandag voel ik me verdrietig. Lig in bed te draaien en denk na over deze moord. Voel me gewoon verward. Ik schrijf deze tekst om wat afstand te kunnen nemen want ik ben heel erg boos dat dit heeft kunnen gebeuren'.⁵⁷ Op een bloemenkaartje van een andere vrouw kwam de innige band met de 'schijnbekende'⁵⁸ uit de media ook naar voren: 'Vriend, jij begreep mij, ik begreep jou'.⁵⁹ Een andere vrouw schreef: 'Ik kan niet zeggen hoe erg ik het vind wat er is gebeurd. Ik vind het zo erg dat je bent vermoord omdat je een mening had. Het is niet te begrijpen. Je lichaam is weg, maar je ziel leeft nog wel'.⁶⁰

Twee anonieme rouwuitingen beschreven het intense verdriet vanwege het wegvallen van een politicus die de mensen nog nooit eerder op het politieke toneel hadden gezien: ‘Ik ben er kapot van dat jij je werk niet af mocht maken’⁶¹ en ‘Ik heb een gebroken hart. Vertrouwen, waarheid, hoop. Het is allemaal verdwenen door deze moord’.⁶²

In de categorieën ‘verdrietige’ en ‘liefdevolle’ rouw om de heldhaftige politieke leider waarmee een persoonlijke band werd ervaren zijn vrouwen in vergelijking met mannen relatief en absoluut in de meerderheid.⁶³ De laatste verdrietige en liefdevolle uiting van een vrouw is daarom een goede overgangsuiting naar de categorie van ‘liefdevolle’ rouw die in de volgende paragraaf centraal staat: ‘Rust zacht lieverd. Het spijt me. Wij hadden de dood kunnen voorkomen’.⁶⁴

6.2.2 Uitingen van dank, liefde, bewondering en affectie

Veel rouwuitingen na de dood van de ‘stem van het volk’ illustreerden het belang dat veel kiezers hadden gehecht aan het revolutionair geachte optreden van Fortuyn. Hiervoor werd de leider bedankt en in verschillende uitingen kwamen gevoelens van liefde, bewondering en affectie naar boven die Fortuyn met zijn unieke boodschap en stijlvolle verschijning had opgeroepen. Het trouwlerende effect van postmortem-charisma dat na

de gewelddadige dood van een publiek figuur kan optreden wordt in deze studie niet vergeten, waarin mede om deze reden de inhoud van pre-mortem-uitingen is bestudeerd ter onderbouwing van het charismatisch leiderschap van Fortuyn bij leven en wordt er ook stilgestaan bij de inhoud van postmortem-uitingen rond een ander vermoord publiek persoon. Ondanks het mechanisme om postmortem-charisma aan een dode toe te dichtten, geeft de bestudering van de inhoud van de rouwuitingen, in combinatie met de beschreven brieven aan Fortuyn vóór zijn dood, inzicht in de bijzondere gevoelens die Fortuyn met zijn optreden nog tijdens zijn leven bij een deel van de bevolking had opgewekt.

Veel mensen beschreven na de moord de liefdevolle en hechte band die ze vanaf de zomermaanden van 2001 hadden ervaren met de buitenissige politicus die zich vanaf die tijd had gepresenteerd als ‘Verlosser’ met een belangrijke politieke boodschap. Een vrouw bedankte haar held omdat ze door hem gehoord werd: ‘Lieve Pim, Jij was degene die zei wat hij dacht en deed wat hij zei. Jij kwam op voor ons. Waarom ben je daarvoor gestraft ??? Bedankt dat we je hebben gekend. We missen je nu je er niet meer bent. Rust zacht. At your service’.⁶⁵ Een andere vrouw schreef een dankuiting aan de ‘lieve, eigenwijze, stoere, grappige, kwetsbare Pim’ omdat het volk door hem eindelijk een stem had gekregen waardoor de

wereld blijvend was veranderd: ‘Dag Pim, heel erg bedankt wat je voor ons (‘het volk’) en je naasten hebt betekend én nog zal betekenen. Jouw geest leeft voort! Je hebt tóch onze wereld voor altijd veranderd’.⁶⁶ Een man verhaalde over de spannende verkiezingstijd voor de moord waarin hij en andere kiezers niet durfden te zeggen dat ze op Fortuyn zouden gaan stemmen: ‘Zwevende kiezer was ik. Dit zei ik tegen iedereen. Maar ik loog. Bang voor mijn betoog. En als ik dan weer eens las, over hoe opvallend veel zwevenden er waren. Wist ik zeker dat Pim de klus ging klaren. Ik lieg niet meer. Hopelijk volgt de pers en de politiek Pim’s eerlijkheid. Pim bedankt. Rust zacht’.⁶⁷

Er waren ook tegenstanders die een rouwuiting neerlegden waarin ze hem desondanks wilden bedanken voor zijn nieuwe stijl van politiek bedrijven: ‘Wij hopen dat de politiek iets doet met zijn nalatenschap zodat zijn dood niet voor niets is geweest. Niet met je eens, maar je was wel een oprecht politicus met principes, duidelijke taal en humor’.⁶⁸

Bijna alle rouwuitingen werden echter geschreven door volgelingen van Fortuyn en er werd niet zomaar iemand vaarwel gezegd: ‘Bedankt voor jouw maatschappelijke inbreng, jouw visie, gedachten en ideeën. Een groot denker en staatsman is van ons heengegaan’.⁶⁹ In een getypte groepsuiting werd Fortuyn als leraar gezien: ‘Dag Pim, Bedankt voor je lessen. Het was kort maar

krachtig’.⁷⁰ Een groep jonge kiezers bedankte Fortuyn omdat hij de abstracte politiek van het ‘zogenaamd democratische Nederland’ voor hen interessant had gemaakt.⁷¹ Het uitbrengen van een stem op de bijzondere politicus, werd door een groep die hem bedankte op een bloemenkaartje, met een nieuw werkwoord beschreven: ‘Pimmen doen we op 15 mei’.⁷²

Pim Fortuyn werd ook door volgelingen bedankt en bijzonder gevonden vanwege zijn kritiek op de islam, zijn strenge vreemdelingenbeleid en omdat hij het belang van normen en waarden in de Nederlandse samenleving had benadrukt. Zijn betoog dat de Westerse cultuur werd bedreigd en moest worden verdedigd raakte een gevoelige snaar bij menig Nederlander.

Een groep Limburgers was naar Rotterdam gekomen om de bijzondere vaderlandlievende politicus met een rijm te eren en te bedanken: ‘Pim, lief en oprecht, die voor ons medemens vecht. Pim, slim en knap, wie had dit nu gedacht. Toch niemand, jij bent voor ons een héél bijzonder iemand. (...) ’n man, ’n man, ’n woord, ’n woord. In onze gedachten heb je ons gehoord. Nederland, de eerste plaats voor ons, Nederlanders zo als het ook hoort. Bedankt, je blijft in onze gedachten’.⁷³

Bij andere rouwenden had de ‘nationalistische’ agenda van Fortuyn voor zelfvertrouwen gezorgd en bestaande onvrede over de islam aangewakkerd: ‘Met jouw woorden gaf jij ons macht. Jouw woor-

den klonken als muziek in de oren. Daarom interesse in de politiek gekregen. De stem van het volk werd gehoord. Het blijft spelen met vuur, de islam is een kutcultuur'.⁷⁴ In een anonieme uiting werd de dood van de nationalistische politicus die het voor het volk had opgenomen als volgt beschreven: 'We zullen je missen. Bedankt voor alles. We blijven op je partij stemmen. Je bent onze held. We laten je niet in de steek. Je bent gestorven voor het vaderland'.⁷⁵

De liefde voor 'Pim' werd behalve in tekstvorm en door middel van verschillende spullen, zoals de talloze teddyberen op de zes herdenkingsplaatsen, extra kracht bijgezet door kussen van lipstick en foto's van Fortuyn in hartjesvorm.⁷⁶ Korte uitingen van liefde in combinatie met de belangrijke politieke rol van Fortuyn klonken ondermeer als volgt: 'Pim je bent en blijft onze premier. Rust zacht. We houden van je'⁷⁷ en 'Je bent in mijn hart gekomen, eindelijk iemand die ik begreep'.⁷⁸ Een vrouw die haar tekst lardeerde met echte kussen op papier en hartjes schreef: 'Pim we zullen jou nooit vergeten!! We love you. 6 mei is een donkere dag voor onze samenleving. Eindelijk iemand die de waarheid zei'.⁷⁹ Meerdere 'Ik hou van je'-uitingen gingen gepaard met de politieke groet '*At Your Service*' bijvoorbeeld in een groepsuiting die werd ondertekend door 18 mensen.⁸⁰

Bij een deel van de (vrouwelijke) volgelingen waren intense gevoelens van liefde en affectie

ontstaan door het optreden van Fortuyn die na moord in verschillende rouwuitingen werden aangehaald. Een vrouw schreef een nieuwe liefdevolle tekst voor haar kwetsbare 'paradijsvogel' op de basis van een liedje van zanger en componist Frank Boeijen. Bij de uiting, waarin de vrouw een hartstochtelijke dansscène verbeeldde, waren in een plastic mapje gedroogde bladeren gedaan: 'Kon ik met je dansen Pim. Op pleinen en zilveren straten. Met champagne in het poppenhuis de kantjes van 't leven bepraten. Kom we gaan dansen Pim langs straten en zilveren pleinen (...) Omdat ik eenzaamheid, bevlogenheid en oprechtheid voelde. Tot ziens paradijsvogel'.⁸¹

In verschillende uitingen werd de intieme band met de 'lieve gevoelige held' beschreven die de volgelingen tijdens zijn (media) optredens hadden ervaren en die ze het liefst in het echte bestaan met hem hadden vorm gegeven: 'Door jou volg ik nu al een poos alles in de politiek. Ik was helemaal blij wanneer je ook op TV kwam. Ik weet zeker dat je ook persoonlijk een ontzettende lieve, gevoelige, grappige en strenge man zou zijn. Ik zei wel eens tegen vrienden: "Wanneer ik met Pim vast zou komen te zitten in een lift dan zouden we heel veel lol hebben (ik snapte je humor helemaal), maar we zouden ook hele emotionele gesprekken voeren." Jij denkt waarschijnlijk mens wat praat je nou, dat weet je helemaal niet. Ik kom er helaas ook nooit achter.(...) Lieve Pim rust zacht. Je hebt

gelukkig heel wat teweeg gebracht in de politiek en onder de burgers. Ik vertrouwde echt 110 % op je (helaas valt dat ook weg). Jouw held John F. Kennedy ging als een held de geschiedenis in. En zo jij ook. Lieve Pim. Je bent een ware, lieve gevoelige held. Veel liefs'.⁸²

Voor een jonge vrouw uit Maassluis die net mocht gaan stemmen had het optreden van Fortuyn een baanbrekend uitwerking gehad. Het was de eerste keer in haar leven geweest dat ze een (politiek) boek had gekocht omdat hij tijdens zijn leven voor haar was uitgegroeid tot belangrijk politiek idool met de kwaliteiten van een premier: 'U was eerlijk en oprecht, u had stijl en charisma! (...) Ik had u heel graag willen ontmoeten, en ik denk wel meer mensen. (...) U was the opener voor ons. (...) U was nog maar net begonnen..... nog een hele open weg met kansen. Die u in 1 klap zijn ontnomen. Er zal niemand meer komen zoals u, Pim! (...) Some people don't believe in love at first sight. I do believe in prime-minister at first sight! At your service!'⁸³

Een anonieme rouwer was 'aan de buis' gekluisterd om alle rouwactiviteiten te volgen rond de geweldige man met een schitterende uitstraling waarvan de dood een groot gemis betekende voor de maatschappij.⁸⁴

Vele volgelingen hadden zich sterk met de strijdende politicus geïdentificeerd, waardoor de intensiteit van de ervaren gevoelens erg hoog was.

Een vrouw uit Enschede voelde zich één met de energieke en moedige Pim: 'In dat wat je zei en in wat je deed, zag ik mezelf. Je gaf Nederland weer stof tot denken. Ik heb je niet persoonlijk gekend, maar kon voorspellen hoe jij zou willen dat wij hierop reageren. Doorgaan. (...) Ik hoop dat jouw lijst blijft staan. Jij zou dat hebben gewild. Als die lijst blijft, (...) stem ik op jouw tweede man. Want jij hebt die mensen zorgvuldig gekozen. Ik stem op jou want jij zei wat ik al jaren moet verzwijgen omdat ik niet mag discrimineren. (...) Als persoon was je een bijzonder mens. Je blonk boven de anderen uit door je enthousiasme. In vergelijking met de andere lijsttrekkers leek je wel 30 jaar. Zo veel plezier had je in het vertegenwoordigen van het woord van het grootste deel van het volk. Ik bewonder je moed. Door te sterven ben je onsterfelijk geworden'.⁸⁵ Een liefdevolle groepsuiting waarin de afzenders zich vergeleken met Fortuyn verwoordde het bondig: 'Ik hou van jou, niemand neemt je weg van mij. Vrijheid is waar jij voor stond, net als ik'.⁸⁶

Een groepsuiting uit Zoetermeer, die werd geschreven door een man, verbond zich als volgt met de politicus: 'Ik heb vaak op het punt gestaan om je te benaderen om zomaar met je te praten over jou idealen, je visie en zoveel meer. (...) We hadden veel gemeen, ook al weet jij dat niet. (...) Ik zal je missen, maar nooit vergeten en weet je jouw woorden waren mijn woorden maar nu zijn

mijn woorden jouw woorden (...) We spreken elkaar! Veel liefs'.⁸⁷ Een uiting van een vrouw uit Hippolytushoef balde meerdere redenen samen waarom de bestrijder van de gevestigde orde en de stem van het volk tijdens zijn politieke optreden zo veel gevoelens van affectie bij verschillende volgelingen had opgeroepen: 'Ik vond je een fantastische man, vooral lief en teder zoals je over je moeder sprak dat als kind uit school kwam. En je moeder was thuis en gaf je een kopje thee. Deze woorden hebben mij zeer ontroerd. Je was mijn man, je speelde met gevestigde witte boorden als de kat met de muis! Heerlijk was het tijdens de debatten dat men geen weerwoord had, je gewone begrijpelijke taal. Geen achterkamertjespolitiek, je zei gewoon in enkele woorden hoe je erover dacht. Graag had ik je persoonlijk willen leren kennen. Het laatste wat ik voor je kan doen is dat ik jou mijn stem op 15 mei 2002 zal geven. Rust zacht lieve Pim ik heb van je gehouden'.⁸⁸

6.2.3 Uitingen van protest, kritiek, boosheid en wraak

In tegenstelling tot de vorige twee categorieën lieten anonieme mensen en vooral mannen vaker van zich horen bij boze protest-uitingen. Deze twee groepen schreven vaker dan vrouwen emotioneel-inhoudelijke protest-uitingen. Veel van dat soort uitingen werden op de computer in

kapitalen getikt, vaak in een plastic map gedaan en soms in meervoud neergelegd omdat de zes spontane rouwplekken ook functioneerden als publieke schandpaal waaraan de politieke orde, de regering en de media door volgelingen duidelijk zichtbaar werden vastgenageld omdat zij vonden dat de politiek en de media het klimaat van de moord hadden geschapen.⁸⁹

De 'politicus van het volk' werd door de moord een 'martelaar van het volk' die ten onder was gegaan omdat het politieke establishment en de media hem volgens volgelingen hadden gedemoniseerd. Omdat Fortuyn had gezegd wat het volk dacht, zorgde de moord op hem en daarmee op het volk voor gevoelens van protest, kritiek, boosheid en soms wraak. Wim Kok, Ad Melkert, Hans Dijkstal en Paul Rosenmöller werden in een anonieme uiting beschreven als linkse 'verlichte' regenten die samen met de media de beleefde hoffelijke Fortuyn onterecht hadden gedemoniseerd. De afzender voelde zich evenals de rest van het 'gewone volk' voor de komst van Fortuyn minderwaardig behandeld door de bestaande machthebbers en media: 'Wij zijn het zat om als minder/en simpel beoordeelt [?!] te worden'.⁹⁰ Bij een leiderschapsfoto van Fortuyn stond: 'We moeten een vuist maken tegen die linkse snurkers, die verantwoordelijk zijn voor jouw dood'.⁹¹

In verschillende boze uitingen werden concreet namen genoemd van bekende politici die de schuld

kregen van de moord, maar vaak waren uitingen over de onheuze behandeling van de politieke held tijdens de campagne waardoor de moord had kunnen plaatsvinden generalistisch van toon: 'De politiek heeft je in verdomhoekje getrapd. Media heeft je in verdomhoekje getrapt'.⁹² Of nog algemener geformuleerd: 'Ze hebben je eindelijk de mond kunnen snoeren. We zullen doorgaan Pim'.⁹³ Op een geprinte uiting waar de politieke orde de schuld kreeg van de moord stond: 'Demonisering is ook moord. Bedankt media'.⁹⁴ De politieke elite werd ook op sarcastische wijze bedankt voor de ontstane situatie: 'Bedankt politieke correctheid, bedankt gedoogcultuur, bedankt Den Haag'.⁹⁵

In een groepsuiting werd de moord op de stem en de held van het volk die voor hoop had gezorgd als volgt beschreven: 'Lieve Pim. Ik had eindelijk iemand gevonden die zei wat ik dacht. Iemand die mij weer hoop op een beter leven gaf. 6 mei 2002 heeft iemand mij die hoop zomaar afgenomen. De politiek en de media waren tegen jou. Ze hebben jou vernederd, bespot en uiteindelijk de dood ingejaagd. Alleen maar omdat jij zei waar het op stond! Lieve Pim. Je bent een bijzondere man. Je bent mij held. Ondanks de bedreigingen en tegenslagen ging jij gewoon door. Deze brute dood verdien jij niet. Je had verdomme een kans moeten krijgen. Vaarwel lieve Pim. Ik zal jou nooit vergeten!'.⁹⁶

Op vier stickers prijkte de tekst: 'Pim for president. Onze laatste hoop is weggeschoten. Met vijf schoten, vijf eeuwen terug'.⁹⁷ In een uiting van een groep waarin de politiek mede de schuld kreeg van de moord stond: 'Een leider als jij hebben wij nooit gehad. Nu ligt Nederland weer op zijn gat'.⁹⁸ Een man uit Brussel typte een lang *In memoriam* vol bewondering voor Fortuyn en met kritiek op de gevestigde orde: 'Hard schreeuwen dat hij een racist en een extremist was, behoedde de gevestigde orde, voor het nadenken over datgene wat hij echt bedoelde en te zeggen had (...) Een roepende in de woestijn dat was Pim Fortuyn. Een visionair. Met goede en minder goede ideeën. Maar hij had de guts om ze te uiten. Om mensen wakker te schudden. Ik heb nooit getwijfeld aan zijn intenties. Iemand die dat wel doet, heeft nooit echt naar hem willen luisteren! (...) At your service!'⁹⁹

Net als bij de vorige twee categorieën waren de gevoelens, in dit geval van protest en woede, hevig omdat veel mensen zich sterk hadden geïdentificeerd met de strijdende politicus die had verwoord wat zo veel mensen altijd al hadden gedacht: 'Nu zijn we allemaal tot zwijgen gebracht', of 'Pim, nu we jou niet meer hebben, zijn wij zonder stem' en vooral 'Jij zei wat wij dachten' waren korte veelzeggende uitingen die lieten zien hoe belangrijk Fortuyns boodschap in relatief korte tijd voor een deel van de bevolking was geworden. Bij een groep Nederlanders kwamen soortgelijke

emoties vrij. Een man verwoordde zijn woede over de moord op de politicus als volgt: ‘Pim, (aanhel groot in het zwart met viltstift geschreven) Jij kwam voor ons op. Met jou sterven we ook een beetje. Onze vrijheid in het publieke domein (veiligheid) was ons al afgenomen, nu is ook nog onze basisvrijheid (vrije mening) laf vermoord. Ze hebben je eerst onder de gordel aangevallen (media, gevestigde politieke orde). Niet jij riep op tot haat en onverdraagzaamheid, maar je tegenstander die nu vol hypocrisie krokodillentranen plengen! Men heeft wind gezaaid en storm geoogst. Wij zijn monddood gemaakt, maar laten ons niet kisten en zullen proberen jouw weg verder te gaan. Linksom of rechtsom. Jij doorbrak het grote taboe. We hebben het paard van Troje binnengehaald nee, duizenden paarden van Troje. En zien nu pas duidelijk dat we van binnenuit geterroriseerd worden, overheerst door onze vijanden. Laat dit een kentering zijn!’¹⁰⁰

Een vrouw beschreef de moord op de gedemoniseerde Fortuyn als een moord op het volk waarvan ze deel uitmaakte en waarvan de stem werd genuilkorfd: ‘We leven nu hoe jij leefde. We kunnen ook niet alles zeggen. (...) Het wordt gewoon steeds erger in Nederland’¹⁰¹

Omdat Fortuyn een bijzondere buitenstaander was geweest die zich met een confronterende boodschap succesvol had afgezet van de consensuspolitiek in de ‘Paarse Polder’ waren er verschillende

protest-uitingen waarin werd opgeroepen om de Fortuyn-revolte die tijdens zijn leven al in de lucht hing ook na zijn dood voor te zetten. Pim Fortuyn had Nederland wakker geschud en zijn belangrijke politieke boodschap mocht niet verloren gaan.¹⁰² Een man waarschuwde een dag na de uitvaart, 11 mei, al voor verdeeldheid binnen de LPF-top, die de partij later fataal zou worden, en wees op het belang van de ideeën van Fortuyn als leidend richtsnoer voor de partij. Alleen als er werd gehandeld in lijn met de gedachten van de overleden leider zou de Nederlandse politiek blijvend kunnen worden veranderd: ‘Een postume stem aan Pim Fortuyn betekend een stem aan het gedachtengoed van hem. Daarna zal iedere Nederlander die op de LPF stemt de partij moeten houden aan het uitvoeren van deze lijn. Pim stond ten dienste aan ons, wij als stemmers moeten nu bewaken dat Nederland de komende tijd niet weer in slaap wordt gewiegd door mensen die Pim Fortuyn hebben verketterd! Dit geldt ook voor de gevestigde orde die macht ruikt! Stem op Pim Fortuyn. En bewaak zijn gedachtengoed! “AT Pims Service”’¹⁰³

Een andere man schreef met dikke viltstift: ‘Jou werk is niet voor niets. Wij gaan door. Nederland wordt wakker’.¹⁰⁴

Omdat Fortuyn de thema’s veiligheid en een betere bestrijding van de criminaliteit hoog op de politieke agenda had gezet, werd de moord in

meerdere rouwuitingen beschreven als een bevestiging van zijn gelijk waardoor de dood een visionaire lading aan Fortuyn's boodschap gaf.¹⁰⁵ Niet alleen deze twee thema's kwamen terug in rouwuitingen. Zijn algehele kritiek op de bestaande politieke orde en het apocalyptische beeld van 'de Paarse puinhopen' werd voor veel mensen na de moord extra bewaarheid omdat een politieke moord in Nederland werd geassocieerd met een ver verleden en in de moderne tijd met achtergebleven, rechtenloze gebieden.

Een man schreef een lange getypte brief aan de politicus met daarin onder meer een verwijzing naar de visionaire lading van Fortuyn's boodschap die door de moord extra lading had gekregen en in de brief werd ook het belang van het politieke optreden van de leider voor een groep kiezers tijdens zijn leven en na de moord treffend verwoord. Net als bij veel andere postmortem-uitingen geeft de inhoud meer zicht op de charismatische dimensie van zijn leiderschap die een deel van het electoraat door zijn politieke optreden had ervaren tijdens één van de spannendste campagnes in de recente Nederlandse parlementaire geschiedenis: 'Beste Pim. Ik ben diep geschokt wat mij vandaag door de media werd voorgeschoteld. Wat er in ons land bewust is gebeurd. De "doelbewuste vermoording" van een politicus! Ik heb je boeken gelezen en zoveel mogelijk van al je werk wat je in de loop der tijd hebt geschreven. Ik hoorde het

nieuws via een vriend die het van zijn vader had, een man van over de tachtig. Deze man vatte het samen in; "Dat is wat hij bedoelde te voorkomen!" (...) Je was GEEN rassist en GEEN rechts-extreem, maar gewoon een goed geïnformeerde Nederlander die eindelijk verandering wou zien. Geen achterkamertjes politiek, geen regenten-land meer zijn en kijk wat ervan ons is geworden: een BANANENMONARCHIE!! (...) Waar je ook bent en ik hoop op een mooie verdiende roze wolk ergens daarboven, ik wens je het beste. Ik hoop dat je naar beneden zult kijken en zien wat het teweeg gebracht heeft. Verandering, verharding of juist inzicht en eindelijk weer terugkeer naar waar we naartoe moeten, een democratie van burgers, voor burgers en door burgers. Jij hebt ons een voorbeeld gegeven en ik hoop dat je dat zult blijven doen! (...) Waar is al deze neerlands trots gebleven, zijn we te lui of bang om te vechten voor iets moois als NEDERLAND. Onze normen en waarden, wat we hebben bereikt in al die tijd? Ik hoop dat je wint en gelukkig zult zijn. Een zekere stemmer tijdens de verkiezingen 2002 van LPF'.¹⁰⁶

Een protestuiting van een groep verwoordde het apocalyptische gevoel na de dood van de politicus als volgt: 'Rust zacht, maar laat je geest door ons waaien. Jou visie, mijn stem van het niet vertegenwoordigde volk. Laat het Nederlandse volk bidden dat we niet verder afglijden naar nog

slechtere tijden. Slap gelul, laf links maakte aan jou een eind. Houdt nu zijn mond. Geef Fortuyn aan het volk dan houden zij hun mond'.¹⁰⁷

Een groep schreef over het gelijk van de bespottende leider het volgende: 'Gelukkig dat je oude vader dit niet meer mee heeft hoeven maken. Je hebt op een afschuwelijke manier gelijk gekregen (onveiligheid). Ze zeiden dat je onzin verkocht, dat je overdreef en hebben je uitgelachen. Ze moesten zich schamen'.¹⁰⁸

Een brief aan Fortuyn van twee vrouwen met daarin verdriet, ongelof, liefde, woede, protest en een glimp van een metafysische projectie op de leider is een goede overgangsuiting naar de laatste categorie die hier zal worden besproken: 'Lieve Pim. Het gevoel dat jouw dood bij ons los heeft gemaakt is woede, sprakeloosheid, onbeschrijflijk. Kort gezegd onbegrijpelijk. We waren aangeslagen, konden het niet geloven. Dat onze Pimmetje was afgenomen. Jij was het sprankje hoop dat in onze harten leefde. Nu lijkt dat opeens weg omdat één gek zich op dat moment in jouw buurt begeefde. Jij was het licht in de duisternis. Jouw persoontje is voor ons een groot gemis. Het voelt alsof de grond onder onze voeten is weggehaald. De Nederlandse politie is mede verantwoordelijk en heeft duidelijk gefaald. (...) Jij was eerlijk, oprecht en wist wat je wou, maar dat mag in dit land niet meer dat zie je nou. Als je de waarheid spreekt dan wordt je afgeschoten. Maar 1 ding weten we zeker. Jij blijft

altijd in ons hart gesloten. We denken aan je!'.¹⁰⁹

6.2.4 Pim Fortuyn als held, redder en messias

Verskillende volgelingen voelden niet alleen gevoelens van verdriet, liefde, woede en boosheid na de dood van Fortuyn, maar beschreven hem in de rouwuitingen als een held, redder en messias met bijzondere eigenschappen. Voor een jonge vrouw van zestien was Fortuyn 'Degene die zorgde dat er weer werd gepraat op 't schoolplein'¹¹⁰ iemand naar wie ze graag keek als hij optrad in het tv-programma *Business Class* en die in korte tijd uitgroeide tot een voorbeeldfiguur: 'Wat jij wilde dat lukte je. Ik hoop dat ik zo word. Ik word overal voor afgewezen, liefde en opleidingen en leef in een land waar iemand waar ik tegen op kijk overhoop geknald kan worden'.¹¹¹ In een getypte brief waarvan meerdere kopieën waren neergelegd schreef een vrouw: 'Je was mijn held, mijn inspirator. Je verwoordde precies wat ik (en vele anderen) voelde. Ik bewonderde je kracht, je doorzettingsvermogen en ik bewonderde je persoonlijkheid en charisma. Behalve een briljant spreker was je een warm mens. Ik zal je missen. Rust zacht en weet dat velen van je hielden'.¹¹²

Een andere vrouw beschreef haar bron van 'politieke inspiratie' die Fortuyn tijdens zijn leven voor haar vervulde als volgt: 'Lieve Pim. Met meer dan respect keek ik naar jou. Met meer dan

belangstelling luisterde ik naar jou. Jij was mijn politieke inspiratie, mijn vertrouwen in verandering. Jij verwoordde wat wij dachten. Zo oprecht, zo vanuit je binnenste. Pim je was een fantastische persoonlijkheid. Ik zal je ontzettend missen. Maar met jou zijn niet je ideeën gestorven, deze leven voort en ik zal ervoor vechten dat wordt afge- maakt wat jij begonnen bent. Pim always at your service! Rust zacht'.¹¹³

Net als bij de uitingen vol verdriet en liefde waren het vaak vrouwen die de politicus na de dood in een bijzonder daglicht plaatsten omdat ze hem tijdens zijn optredens al hadden bewonderd vanwege goede persoonlijke eigenschappen die ze normaliter niet terugzagen bij politici: 'Pim, Jij was eerlijk, je was (bent) mijn HELD! De redder van Nederland is mij, is ons ontnomen. Je was helder, direct, je had charisma en het was mooi om je te horen en te zien. Jammer dat dit je leven heeft gekost. Ik hou van je, wij houden van je. PIM FOR PRESIDENT, dat blijf je voor mij'.¹¹⁴

Een vrouw was naar haar 'voorbeeld' komen kijken toen hij in Rotterdam lag opgebaard in de kathedraal. Ze prees zijn energie, kracht, kennis, charme, eerlijkheid, stijl, karakter, spontaniteit, intelligente en de heldere blik in de ogen.¹¹⁵

De dood betekende niet het einde van zijn politieke opdracht en volgens haar kon Fortuyn waarmee ze een sterke band voelde nu vanaf boven kijken naar de bijzondere rouw die hem ten deel

was gevallen: 'Kijk naar ons en geniet. Ik zag je in de kerk liggen, maar je laat veel achter voor ons'.¹¹⁶ Een andere vrouw identificeerde zich sterk met de politicus waardoor eigen tegenslag werd verbonden aan het politieke optreden van Fortuyn die haar inspireerde verder te gaan met het leven: 'Lieve Pim, Ik heb je gezien wie je werkelijk was. Waar je voor ging. Met hart en ziel. Ik voelde mij verwant met je en kon je daarom misschien goed begrijpen. De waarheid mag niet gezegd worden. Ik weet dat ook. En de pijn die je daarvoor moet betalen in het leven in het algemeen. En dan toch doorgaan, dat is dapper. Totdat de prijs te hoog is en het je leven kost. Dan kun je niet meer doorgaan want je bent dood. Pim, ik weet ook in mijn leven wat het kost om de waarheid te spreken om open en eerlijk te zijn. Het heeft mij al heel veel gekost. Soms denk ik dat ik niet meer kan. Pim je was voor mij een inspiratie om door te gaan en je blijft het. Rust zacht'.¹¹⁷

Behalve dat Fortuyn in verschillende rouwuitingen als een persoonlijke inspirator werd beschreven die het leven weer richting en zin had gegeven, kwamen in diverse uitingen de thema's licht en hoop naar voren die christelijke en meer universele religieuze waarden representeerden.¹¹⁸ Zo schreven drie mensen bij een grote geplasticeerde foto van Fortuyn in een denkende pose het volgende: 'Lieve Pim, jij was het lichtpunt in de samenleving.... Nu is ons licht gedoofd'.¹¹⁹

In een andere groepsuiting was Fortuyn dan wel overleden maar bleef hij toch voortleven in de harten van de mensen, terwijl hij in de armen van God het volk zou blijven volgen, in het volbrengen van zijn missie om de Nederlandse politiek beter te maken:

‘Pim, Je was voorbestemd een groot man voor Nederland te worden, het mocht niet zo zijn. Schelden zegt men doet geen pijn. Zoals jij dit bevocht is een groot goed, onbegrepen en groots. Je had ideeën over welke richting ons land in zou moeten gaan, nu zijn we stuurloos.(...) Pim je zal voor altijd in onze harten zijn zoals je nu rust in god’s eeuwige liefdevolle armen, waarvandaan je zal zien of we iets van jou geleerd hebben. Ik hoop dat wij allen de kracht hebben om de politieke charlatans van ons land te ontmaskeren. Pim we zullen je missen.’¹²⁰

In meerdere uitingen werd benadrukt dat de politieke rol van Fortuyn na zijn dood niet voorbij was en dat hij vanaf boven in de buurt van God blijvend invloed uitoefende op de gang van zaken in Nederland: ‘Je bent nu al een legende, naar mijn idee wilde je versneld een hemel op aarde creëren, een soort Keulen en Aken tegelijk. Ik denk omdat je ziel zo vol passie-intelligentie-irritatie-inzicht-liefde-boosheid (zat), dat ik zeker bewonderde in jou. Je durfde het te zeggen. (...) Ik hoop dat jouw ziel boven vele zielen beneden het juiste laten doen om Nederland die ziek is

gezond te maken. Moge je ziel verdergaan in liefde-licht en kracht.’¹²¹ Een vrouw uit Nijmegen was vol van verdriet na de moord op Fortuyn die ze zo graag had leren kennen en schreef een gedicht voor hem: ‘Graag had ik je persoonlijk kennen geleerd. Uren praten en genieten van kaas en wijn. Het mocht helaas niet zo zijn. Waarom ging het zo gruwelijk verkeerd. Tranen vergieten kan ik nog niet. Een man als jij zo sterk en groot, sterft niet, maar verslaat toch de dood? Ongeloof maakt nog geen plaats voor verdriet. De Messias is vermoord. Wat voor een man beging zo’n laffe daad, zijn ziel vervuld van diepe haat? Zijn de orde en democratie voorgoed verstoord? Daalt het duister nu neer over Nederland? Of leeft jouw visie door in ieders hart? Al worden we verteerd door smart, we staan sterk hand in hand. Nooit meer jouw gezicht en stem in een debat. We missen voortaan jouw visie, helderheid en inzicht. De politiek werd beschenen door jouw licht. Nooit meer komen wij te weten wat jij nog meer te zeggen had. Lieve Pim, je wordt gemist, maar nooit vergeten.’¹²²

Een andere vrouw voelde zich ook aangetrokken tot de politicus en had erg meegeleefd tijdens de zware strijd en ervoer na Fortuyns dood ‘*door jou en via jou*’ gevoelens van liefde: ‘Lieve Pimmetje. Ik kan liefde voelen op een heel bijzondere manier. Het deed pijn. Elke keer. Als die grijze sokken jou smerig aanvielen. Nu denk ik konden ze jou nog maar bevechten, Jij won en wint toch elke keer. (...)

Ik kan liefde voelen door jou en via jou. Dag lieve Pim. Lieve groet'.¹²³

Omdat Fortuyn tijdens zijn leven bijzonder werd gevonden omdat hij ondanks felle tegenstand de 'stem van het volk' had vertolkt, werd hij na zijn dood in verschillende rouwuitingen als engel beschreven en getekend.¹²⁴ Een vrouw schreef: 'Lieve Pim, u was de enige die de waarheid sprak en zo veel moed bij zich had. Waar wij op zaten te wachten zijn de dingen die u zei. Wat wij allemaal dachten. Nu leeft u voort in ons hart. U bent een engel geworden'.¹²⁵ Een andere uiting sprak de hoop uit dat de kracht van Fortuyn zou blijven bestaan: 'Pim. Ik was trots op je! Zoals jij kon en durfde te verwoorden wat velen van ons dachten. Ik hoop dat je ons vanaf de plek waar je nu bent nog steeds de kracht kan geven om door te zetten. Ik zal je nooit vergeten!'.¹²⁶

In een andere uiting voelde een vrouw zich voor altijd verenigd met de politicus die binnen korte tijd door een groep kiezers werd gezien als duidelijk en eerlijk.¹²⁷

Op het congres van Leefbaar Nederland had Fortuyn op 25 november 2001 net voor zijn finale uitsmijter *At your service* zijn andere politieke lijfspreuk *Ik zeg wat ik denk en doe wat ik zeg* uitgesproken die tijdens de campagne door veel volgelingen was overgenomen en daarom in verschillende varianten in de rouwuitingen terugkwamen ter onderbouwing van de eerlijkheid en duidelijkheid

van de vermoorde politicus: 'Onze zielen voor eeuwig verenigd. Erfgoed zal ik beschermen, zodat de wereld wordt zoals jij wilde. Samen staan we sterk. Jij zei wat je dacht en deed wat je zei!'.¹²⁸ In een gebed van een man werd de 'ziel, stem en gedachte' van de Rotterdammer Fortuyn eeuwigheidswaarde toegekend: 'Jou ziel zal in ons hart en in dat van Rotterdam blijven voortbestaan. Jou stem en gedachte zal in ons hoofd blijven zwerven, want de naam Pim Fortuyn zal van nu tot in de eeuwigheid te horen zijn. Vaarwel Pim, Amen'.¹²⁹

Een groepsuiting beschreef de uniciteit van de politicus en plaatste hem na de dood naast God voor wie Fortuyn een belangrijke hulp kon zijn: 'Ik geloof er heilig in dat waar je ook bent je ook een taak zult hebben die je moet vervullen. Onze lieve Heer heeft ook mensen zoals jij nodig. Het is triest, maar daar zal je ook een opdracht moeten vervullen en daarom heeft hij je nodig. Voor vele mensen was je een groot voorbeeld. Alle wensen van vele mensen zouden in vervulling gaan, maar helaas het mocht niet baten. Ik heb mij nooit bezig gehouden met het politiek gebeuren maar door jou Pim is het mij meer gaan interesseren. Je manier van praten, gewoon zeggen wat op het hart is. Daar hielden de mensen niet van. Maar Pim was een man die niets interesseerde en als het hem niet bevalt, loopt hij gewoon weg. Van mij krijg je groot gelijk. Ik weet ook dat er een dag zal zijn dat je broer of wie dan ook dit zal voorlezen en

het in je opneemt, want zo ben je en niemand kon jou veranderen. Ad jour (At your) service'.¹³⁰

Verschillende mensen beschreven het politieke optreden van Fortuyn als een belangrijke cesuur in hun persoonlijk leven. Voor hen was Fortuyn een politicus geweest die hoop had gegeven en als een *Homo novus* zou hebben gezorgd voor een nieuw politiek tijdperk, dat de volgelingen door de moord echter niet meer zouden meemaken: 'Je kwam in mijn leven en steelde mijn hart met woorden die ik al jaren wilden horen. Je had een uitstraling die ongekend was. Je ogen spreekte boekdelen. Jij was en zal altijd 'De man van het volk' blijven. Eindelijk hadden we iemand die naar ons luisterde en precies wist wat we bedoelden, omdat hij het ook zag want Pim woonde in Rotterdam. Je zei wat de meeste mensen al jaren dachten en was bereid om er iets aan te doen. Ik had weer hoop en dat is mij nu op een gruwelijke manier afgenomen'.¹³¹

Een andere vrouw schreef een ode op rijm voor de 'nieuwe' politicus die de 'stem van het volk' had vertolkt: 'Ik ga terug in de tijd, ik herinner het me nog goed die dag. Tijdens een opening was het dat ik je voor het eerst zag. Een zeer kritische lezing over het Nederlandse milieubeleid. Dat was een actueel en toepasselijk onderwerp in die tijd. Zoals je sprak deed het gehele publiek verstommen. En wat men er van dacht, kon je duidelijk niet verdommen. Mijn blik was gevangen in het

schouwspel van jouw drift. Het vuur waarmee je toen al sprak is een gegeven gift. Je talent en oprechtheid heb je voor je missie beschikbaar gesteld. En al snel werd je hiermee gebombardeerd tot onze held. Als grote aanbieder volgde ik je overal, weliswaar op de tv. De politiek kreeg weer kleur en iedereen sprak erover mee. Zoals wij allen denken, zo verwoordde jij het naar buiten. Je stond voor de kiezer, daarin was je niet te stuiten. Je raakte alle Nederlanders recht in het hart met duidelijke taal. Daarom hield ik van je Pim, je bracht gewoon een goed verhaal. Nu zelf geraakt op de meest kwetsbare plek, je hart en je ziel. 6 mei, ik zal het nooit vergeten, de dag dat het doek voor je viel. Er was niemand om je vast te houden, waar waren je maten? Ik kan het niet geloven hoe je ons in eenzaamheid hebt verlaten. Een golf van onmacht beheerst sinds deze dag ons volk. We zijn allen diep getroffen als door een vlijmscherpe dolk. Ik moet wel verder in dit leven, ook nu jij er niet meer bent. Ik zal je intens missen, je humor, eerlijkheid en ongekende talent. Er is nog één ding wat ik en hopelijk velen met mij voor je kunnen doen. Massaal gaan we op je stemmen, jij wordt de ongekroonde kampioen. En op 15 mei als het zover is hoop ik dat je van daarboven naar ons lacht. It was a hell of a job, maar je hebt het geklaard Pim, wie had dat gedacht. Je kwam als een orkaan, met een niet te beschrijven kracht. De wind is gaan liggen, nu ben je een legende,

lieve Pim rust zacht'.¹³²

Een man beschreef de cesuur scheppende politicus als volgt: 'Met jouw komst in de Nederlandse politiek had je het begin van een nieuw tijdperk ingeluid. Een tijdperk van eerlijkheid en oprechtheid, een tijdperk van duidelijke taal. Maar helaas moest je ook een dure prijs hiervoor betalen. Je werd gedemoniseerd door de gevestigde oude politiek en linkse groeperingen. (...) Nu is Nederland op een gruwelijke wijze ontmaagd en zal nooit meer hetzelfde zijn'.¹³³ Een andere man voorzag een wedergeboorte van de politicus: 'Jij was onze zon die opkwam om te schitteren. Helaas toen jij op het punt kwam om in al je Glorie te gaan schijnen werden je zonnestrallen gedooft. Maar om opnieuw te worden geboren moet je eerst zijn gestorven. (...) Jou verlies liet ons achter in quarantaine, in ballingschap. (...) Jij was onze uitweg!'.¹³⁴

Dat de moord op de 'redder van het volk' gevoelens van hulpbehoevendheid opriep werd duidelijk in een uiting waarin een man de Nederlandse bezettingstijd aanhaalde.¹³⁵ De nood was nu net zo hoog en hulp was geboden: 'Pim met de engelen. Help ons'.¹³⁶ Een volgeling verwoordde bij een foto van Fortuyn in een plastic map op bondige wijze waarom de politicus voor hem zo bijzonder was geweest: 'Jij was de man op wie we hebben gewacht'.¹³⁷

Een oudere vrouw herkende haar overleden man

in Fortuyn. Ze verbond problemen uit haar eigen leven aan de weerstand die de hoopgevende politicus had ondervonden: 'Lieve Pim. Wat hebben ze lelijk tegen je aangeschopt. Wat is de media bezig geweest het volk te hersenspoelen. Eind jaren '70 begin '80 is mijn gezinnetje door extreem links denkende hulpverlening kapotgemaakt en het is nooit meer goed gekomen. Jij gaf mij hoop, nu heb ik geen hoop meer. Je hebt de vernederingen waardig en wijs gedragen. Mijn man is alweer 8 jaar overleden. Jij deed mij aan hem denken. Ik hoop je snel te volgen'.¹³⁸

Een lange brief aan Fortuyn van een jonge vrouw die voor de eerste keer mocht gaan stemmen geeft een mooie inkijk in de manier waarop zij samen met haar vriend de opkomst van Fortuyn en de moord op de politicus had ervaren. Na de moord op de politieke held leidden bij haar de gevoelens van liefde en affectie tot metafysische gedachten over de rol van Fortuyn na zijn dood: 'Vanaf gisteren 18.00 heb ik aan niets anders meer gedacht. Slapen lukte niet, zoals bij velen het geval zal zijn geweest. (...) Wekenlang volgen we je al op de voet. (...) Eindelijk iemand die opstond en zei wat zovelen alleen maar durfden te denken. Soms snapte ik niet hoe je het volhield om jezelf steeds maar weer te moeten verdedigen, steeds maar weer uit te moeten leggen waar je voor stond. Onterecht werd je in een extreem-rechtse hoek gedreven en vergeleken met figuren als Le Pen en zelfs Hitler.

De mensen die deze vergelijkingen maakten luisterden niet. Wisten niet wat ze zeiden en hoe onterecht dit was. Ze waren gewoon bang voor alle aanhangers die je had en die er maar bij bleven komen. Hoeveel alloctonen had je ook niet achter je staan? Heel veel. Geeft dat niet te denken. Soms als ik jou zag en hoorde voelde ik mezelf zo'n zwakkeling, dat ik zelf niet altijd m'n mening durf te uiten over beladen onderwerpen. Jij deed dit wel voor ons en voor ons land, onze toekomst. De toekomst van onze kinderen. Je zat zo dichtbij de verkiezingen, zo dichtbij datgene waar je zo hard voor gewerkt hebt en zo veel voor hebt doorstaan. En dan komt er zo'n gek die niet met woorden kan en durft te protesteren en daarom met kogels maar een einde aan jouw leven maakt. Zo ziek, zo laf. (...) Dit mag toch gewoon niet waar zijn. Dit kan toch niet. (...) M'n vriend zei vaak: "Het is echt zo'n leuke gozer". Ik moest er altijd om lachen hoe hij dat zei. Maar hij heeft gelijk. Je bent een man die je graag zou willen kennen, mee zou willen praten. Ik wist niet dat je een "onbekende" zo WITH LOVE in je hart kon sluiten en dat zijn dood zoveel pijn kon doen. Steeds weer komen er tranen en hoop ik dat het allemaal niet waar is. Maar ik hoef maar naar de t.v. te kijken of te luisteren naar de verbijsterde mensen om me heen om te beseffen dat het de keiharde realiteit is. 15 mei zonder jou erbij is niet voor te stellen, maar ik weet zeker dat al het werk wat je verzet hebt,

voorgezet wordt door al jouw aanhangers en dat je het van bovenaf bekijkt en over jouw partij waakt en ze in de goede richting stuurt. (...) Jij hebt ons wakker geschud. Maar het is de schuld van de media, de politici en alle anderen die jou in een kwaad daglicht hebben gesteld dat je dit met je leven hebt moeten bekopen. Minister-president van Nederland. Voor mij en velen ben je dat al. Volgens mij hebben ze je daarboven ook heel hard nodig gehad, anders hadden ze je nooit al zo vroeg hier weggehaald. Er is daar vast genoeg voor je te doen, maar hopelijk let je ook nog op ons. Goede reis, veel liefs. "At Your Service"¹³⁹

Een vrouw uit Maassluis schreef namens haar gezin een langere brief bestaande uit twee delen waarin uitdrukking werd gegeven aan het verdriet na de moord op de politicus die op de voet was gevolgd en na zijn dood een wakende rol kreeg toegedicht: 'Ik voel me slecht, heb hoofdpijn van al 't denkwerk. Van alle beelden van jou die ik in de krant en op tv zie. (...) Jij was zeer gedreven. Jij bent een grote held voor iedereen. (...) Wij voelen ons verlaten, eenzaam en droevig voor onze kinderen. (...) Hou je goed en waak over ieder van ons'¹⁴⁰

Voor een andere volgeling was Fortuyn een geestelijk leider en een wereldverbeteraar met een hoger bewustzijn dan normale mensen, die helaas net als Yitzhak Rabin en Martin Luther King werd vermoord.¹⁴¹ Een onbekende afzender

parafraseerde Willem van Oranje, de Vader des Vaderslands, bij een foto van Fortuyn: 'Treur niet om mij, treur om dit land'.¹⁴² In een uiting waarin Fortuyn werd vergeleken met John F. Kennedy en Martin Luther King stond: 'Ons land was er nog niet aan toe'.¹⁴³ Een bloemenkaart meldde bondig: 'Onze laatste hoop'.¹⁴⁴ En de tekst op een ander kaartje dat aan bloemen was vastgemaakt luidde: 'Je was een groot persoon. Eens per eeuw'.¹⁴⁵

Dat Fortuyn tijdens zijn leven zelf had bijgedragen aan het imago van bijzondere leider van het volk komt in een uiting duidelijk naar voren. Een echtpaar typte de laatste tweede bladzijden over uit de vernieuwde druk van *De verweesde samenleving* waarin Fortuyn een beschrijving had gegeven van de juiste leider die zowel vader als moeder voor het volk moest zijn.¹⁴⁶ Aan het einde van Fortuyns boek werd de oud-testamentische leider Mozes aangehaald die het Joodse volk had bevrijd van slavernij in Egypte en op weg had geleid naar het beloofde land. Onder de laatste overgetypte zinnen uit Fortuyns boek - 'Ik ben gereed. U ook? Op weg naar het beloofde land! - waarmee de politicus zich in een historische lijn plaatste met Mozes stond: 'Mensen kunnen vermoord worden, maar niet hun woorden en ideeën'.¹⁴⁷ Een vrouw kreeg door de moord op Fortuyn twijfels over de christelijke God en zag Fortuyn als een alternatief: 'Waarom zou ik in God blijven geloven? Zou God nog steeds geloven in de mens? Ik geloofde

in jou!'.¹⁴⁸ Een groepsuiting uit Amsterdam was duidelijk over de plek waar Fortuyn na de dood terecht zou komen: 'Fortuyn zal worden gezalfd door de Here'.¹⁴⁹

In uitingen met sterke religieuze attributies had Fortuyn een verlossende rol die hij vervulde als profeet of messias. Een vrouw schreef: 'Lieve Pim, Voor mij en anderen had je een groot hart. We stonden aan je zijde vanaf de start. Uitgesproken, jij vertelde geen leugens. Gezonden door God, jij was onze prijs. Dat kon je zien in de blik van je ogen'.¹⁵⁰

Een gedicht dat werd ondertekend door vier mensen luidde als volgt: 'Pim Fortuyn kwam als verlosser in de politiek, jammer genoeg vonden sommige mensen hem ziek. Hij uitte namelijk zijn mening, zei wat ie dacht, hij richtte zijn eigen partij op, wat nogal wat opschudding meebracht. Sommige mensen werden bang voor hem omdat jij vrijwel altijd 'won' bij elk debat, en omdat hij in korte tijd zoveel aanhangers had. Zijn populariteit werd uiteindelijk zijn dood, toen een gestoorde gek op hem schoot. Heel Nederland is ontgaan, want Pim, zonder jou is de politiek vergaan'.¹⁵¹ Een anonieme afzender schreef: 'Messias. Je zult weer terugkeren'.¹⁵² Een andere anonieme uiting luidde: 'Je was een Messias. Zuiver. Je ziel zal altijd blijven schitteren'.¹⁵³ Een anonieme uiting uit Rotterdam vormt een treffend slot van de beschrijving van de inhoud van de spontane rouwuitingen die waren

neergelegd bij de tijdelijke herdenkingsplaatsen voor Fortuyn: 'Doorluchtigheid, je was een kabbelende beek in uw macht en omvang. Je was de bron en de weg. Je was een scheppend medemens met een boodschap. Genaamd: Een Messias'.¹⁵⁴

6.3 Opvallende verschillen en overeenkomsten tussen de rouw om Pim Fortuyn en Theo van Gogh

Voordat de hier beschreven postmortem-uitingen langs de charismatische meetlat worden gelegd, wordt hier eerst de rouw om Theo van Gogh beschreven.¹⁵⁵ Die beschrijving geeft meer zicht op de verschillende impact die beide moorden hadden op de mensen die rouwuitingen neerlegden waardoor er wellicht ook iets meer kan worden gezegd over de rouwdynamiek in de Nederlandse samenleving als geheel. De berichtgeving over de rouw om van Gogh was even alomtegenwoordig als bij Fortuyn en de uitvaartdienst werd door de Publieke Omroep ook als nationale gebeurtenis aangemerkt. Hierdoor werd de rouw om de bekende Amsterdammer net zoals bij Fortuyn een media-event en naar een 'hoger' plan getild. De diverse verschillen tussen de 'lokale' rouw rond Van Gogh en de 'nationale' rouw rond Fortuyn in directe berichtgeving en latere contemporaine geschiedschrijving zijn nooit als zodanig nader bekeken; verschillen en overeenkomsten tussen

de rouw om Fortuyn en Van Gogh staan hier in deze paragraaf centraal.

Op dinsdagochtend 2 november 2004 schrok Nederland op door de tweede moord op een publieke figuur binnen tweeënehalf jaar. Film maker en publicist Theo van Gogh werd door moslimfundamentalist Mohammed Bouyeri door kogels en messteken om het leven gebracht. Op het lichaam van de filmregisseur en verkondiger van het vrije woord liet de moordenaar een dreigbrief achter voor Ayaan Hirsi Ali. Met haar had Van Gogh de korte film *Submission part 1* gemaakt, waarin de ondergeschikte rol van de vrouw in de islam aan de kaak werd gesteld. In de zomer van 2004 had de islamkritische politica deze controversiële film in het tv-programma *Zomergasten* uitgebreid besproken en vervolgens was de film in dat programma vertoond.

Terzelfder tijd was Van Gogh druk bezig met de afronding van een ander filmproject, *0605* over de moord op Pim Fortuyn. De eigenzinnige cineast was een groot fan van zijn zes jaar oudere generatiegenoot Fortuyn en noemde hem altijd liefkozend 'De Goddelijke Kale'. In weerwil van het feit dat de motieven van Bouyeri en Van der Graaf heel verschillend waren en ondanks dat Van Gogh en Fortuyn een totaal andere rol in de publieke ruimte vervulden, werden beide moorden toch direct met elkaar vergeleken en in een diachronisch vergelijkend narratief geplaatst.

Deze zogenaamde ‘diachronische associatie’ deed zich eerder in Zweden voor en is beschreven na de moord op de Zweedse politica Anna Lindh in 2003, die direct werd verbonden aan de moord in 1986 op de Zweedse minister-president Olof Palme. Diachronische associatie kan aldus worden omschreven: ‘The main distinctive characteristic of diachronically established comparisons is that they create a sort of continuity between events happening in different spaces and at different times’. In een etnografische studie over de tijdelijke herdenkingsplaats voor Theo van Gogh wees antropologe Irene Stengs op momenten van ‘diachronische associatie’ tussen beide moorden. Tijdens de herdenkingsbijeenkomst voor Van Gogh op de Dam wapperde een Fortuyn-vlag en aan het einde van dezelfde bijeenkomst ontstond een hels kabaal toen plotseling het wassen beeld van Fortuyn op de bovenste verdieping van Madam Tussaud’s werd uitgelicht en daardoor voor iedereen op het plein zichtbaar was.¹⁵⁶

Er zijn verschillende redenen aan te voeren waarom de Nederlandse moorden met elkaar werden geassocieerd. In verschillende rouwuitingen aan Van Gogh werd de moord op Fortuyn aangehaald.¹⁵⁷ Fortuyn en Van Gogh waren met elkaar bevriend. Al in 1994 verkondigde Fortuyn in het programma *Een prettig gesprek* tegen Van Gogh op de lokale Amsterdamse zender AT5 dat hij minister-president wilde worden. Er bleef altijd contact

bestaan tussen de twee blanke buitenstaanders van middelbare leeftijd die met behulp van een offensieve en eigenzinnige stijl hun toendertijd politiek incorrecte meningen in het Nederlandse opinielandschap vertolkten. Tijdens de verkiezingscampagne gebruikte Fortuyn dikwijls uitspraken van de beroepsprovocateur waaronder de uitspraak dat minister Borst (D66) door de wachtlijsten in de zorg misschien wel meer doden op haar geweten had dan Bin Laden.¹⁵⁸ Ze wezen allebei op de gevaren van de islam voor Nederland, waar sinds de moord op de gebroeders Johan en Cornelis de Witt in 1672 tot 2002 geen politieke moord had plaatsgevonden.

Na beide moorden werd het Nederlandse volk in relatief korte tijd geconfronteerd met indringende en niets-onthullende foto’s en beeldopnames van de levensloze lichamen van de verbaal begaafde ‘enfant terribles’, die politiek gevoelige onderwerpen niet ongemoeid hadden gelaten. Omdat de moord op Fortuyn op het mediapark in Hilversum plaatsvond werden er al foto’s en opnames gemaakt van de zojuist vermoorde politicus met daaromheen hulpverleners die nog druk doende waren om hem te reanimeren. Bij Van Gogh nam een omstander in Amsterdam met zijn telefoon een foto van het dode lichaam van de cineast waarin duidelijk zichtbaar een mes was gestoken.

De verspreiding van de schokkende beelden

verliep snel via uiteenlopende media. In beide gevallen stonden een dag na de moord de hierboven beschreven niets-onthullende en schokkende foto's afgedrukt op de voorpagina van De Telegraaf. Behalve de foto van de zojuist neergeschoten Fortuyn toonde de grootste krant van Nederland ook op de voorpagina een foto van de bloemenzee die bij het Rotterdamse huis van de politicus was neergelegd.

Na beide aanslagen berichtten de media breeduit over de rouwreactie van het Nederlandse publiek en hebben door deze berichtgeving wellicht de neiging vergroot van het Nederlandse volk om rouwuitingen neer te leggen.¹⁵⁹

De alomanezige berichtgeving rond de rouw om Fortuyn moet mede worden gezien als compensatiegedrag van de Nederlandse Publieke Omroep, die tijdens en na de Fortuynrevolte veel kritiek kreeg vanwege het feit dat ze de door Fortuyn vertolkte onvrede onder grote delen van de bevolking volkomen had gemist. Dit mocht niet meer gebeuren. Op de redactie van het Journaal werden stadscorrespondenten, zoals Henrik-Willem Hof in Rotterdam, aangesteld en de kennis over de islam diende onder de journalisten te worden vergroot.¹⁶⁰ Onder andere door een toename van straatreportages in het Journaal kreeg de *Vox Populi* na de Fortuyn-revolte meer aandacht in de berichtgeving van het Journaal. Een belangrijke functie van de Publieke Omroep die

was verwaarloosd, namelijk de expressie-functie waardoor de overheid en de bevolking goed op de hoogte zijn van verschillende ideeën en gevoelens in de samenleving, moest na elf September en Pim Fortuyn beter worden ingevuld. Met de berichtgeving over de opkomst en ondergang van Fortuyn deed de Publieke Omroep veel ervaring op in de registratie van een sociaal drama die na de moord op Van Gogh ten volle werd gebruikt. Door de Fortuyn-revolte waren de politici en mediamakers overvallen en geschrokken van de enorme aanhang onder het volk voor de politicus. Na de moord op Van Gogh moest hetzelfde volk worden gerustgesteld door hun gevoelens via de media te kanaliseren en mogelijke polarisatie via berichtgeving te dempen. De Publieke Omroep speelde hierin een centrale rol bij de berichtgeving over de moord op Van Gogh en de rouw erna.

Nog op de dag van de moord werd door de nabestaanden van Van Gogh in samenwerking met de gemeente Amsterdam op de Dam een lawaai-demonstratie georganiseerd met 20.000 bezoekers die live op de landelijke televisie werd uitgezonden en was bedoeld om polariserende gevoelens in de stad en daarbuiten te kanaliseren. Elders werden echter verschillende moskeeën in Nederland in brand gestoken, bovendien nam vice-premier Zalm het woord oorlog in de mond en schreeuwden de media moord en brand, terwijl de mensen die in de Linnaeusstraat rouwden juist

vaak terugvielen in de oer-Hollandse reflex van pacificatie en depolarisatie.¹⁶¹

Stengs wijst erop dat tijdens deze lawaaidemonstratie op de Dam niet-polariserende uitingen zoals een bord met de tekst 'Geen moorden uit naam van mijn islam' wel uitgebreid in beeld werd gebracht door de Publieke Omroep, terwijl polariserende bordteksten zoals 'Hoofddoekjes af, Cohen weg' en het zwaaien met een Pim Fortuyn-vlag niet in beeld werden gebracht.¹⁶² Sommige kranten schreven na de moord dat Nederland brandde. Gerrit Zalm, vice-premier en vriend van Van Gogh, gooide op vrijdag vijf november na de ministerraad met de uitspraak dat het land 'in oorlog' verkeerde in het *RTL-Nieuws* extra olie op het vuur, waarop het *Algemeen Dagblad* deze term in de zaterdagkrant afdruckte.

De uitzending van de Publieke Omroep week sterk af van de verdeeldheid onder de bezoekers van de manifestatie op de Dam waar ondermeer werd gediscussieerd tussen voor- en tegenstanders van de aanpak van burgemeester Job Cohen (PvdA) en die van minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie Rita Verdonk (VVD). Vijf dagen voordat hij door een geradicaliseerde Amsterdamse islamiet met een Nederlands en Marokkaans paspoort vermoord werd, had Van Gogh in dagblad *Metro* fel uitgehaald over de softe aanpak van Marokkaanse probleemjongeren door Cohen en de Amsterdamse politie: 'Het is jammer voor Job

Cohen dat het uitgerekend weer Marokkaanse jongens waren die een autochtoon stel de buurt uitpesten. De Amsterdamse politie heeft geen interesse om autochtonen die bedreigd worden door eens steeds agressiever wordende minderheid, te hulp te komen. En Cohen al helemaal niet (...) Zijn aanwezigheid demoraliseert de stad en zet bevolkingsgroepen tegen elkaar op. Ik vermoed dat onze burgemeester een doortrapte cynicus is - geen slechte eigenschap voor iemand die premier wil worden -, en een rasoportunist bovendien. En ik vraag me af hoe lang autochtonen nog welkom zijn in Amsterdam'.¹⁶⁴

Na de moord ontstond in de organisatie van de lawaai-manifestatie een heftige ruzie over de vraag of de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie, wel of niet mocht komen spreken op de Dam.¹⁶⁵ Burgemeester Cohen probeerde vergeefs de komst van de rechtse minister, die ook nog eens bevriend was met Van Gogh, te voorkomen. Verdonk stond voor een andere politieke koers dan Cohen, die bekend stond om zijn politieke credo van 'de boel bij elkaar houden', waarmee hij dus diametraal stond tegenover de polariserende visies van Van Gogh en Verdonk.¹⁶⁶ Vanwege zijn multiculturalistische optreden beschouwde Van Gogh Cohen zo ongeveer als een collaborerende burgemeester in oorlogstijd.¹⁶⁷ Belangrijke vrienden van de overledene wilden mede daarom dat het geluid van Verdonk ook werd gehoord en de

burgemeester moest zich hierin uiteindelijk schikken. Uit protest om dit alles kwamen publicist Theodor Holman en andere vrienden van de filmmaker uiteindelijk niet naar de bijeenkomst op de Dam en ze hebben nog geprobeerd om de vijand van Van Gogh niet uit te nodigen voor de crematieplechtigheid. Na bemiddeling van de vader van Van Gogh kreeg Cohen uiteindelijk een plekje toebedeeld achterin de zaal waar de crematie plaatsvond.¹⁶⁸

Over dit soort politieke spanningen na de moord werd gezwegen tijdens de live-uitzendingen van de Publieke Omroep. Net als bij Fortuyn werden de belangrijkste momenten van rouw na de moord op Van Gogh een media-event waarin de NOS niet alleen een regisserende maar ook een duidelijk sturende rol vervulde.¹⁶⁹ Een media-event kan worden beschreven als een: 'large-scale eventbased media-focused narratives where the claims associated with the myth of the mediated centre are particularly intense.'¹⁷⁰ De manier waarop de Publieke Omroep de crematieplechtigheid uitzond was volgens Stengs, na de depolariserende verslaglegging van de lawaaidemonstratie op de Dam, het tweede voorbeeld van het centrale en dwingende optreden van de NOS tijdens dit media-event.¹⁷¹

Aanvankelijk wilde de familie Van Gogh hem in stilte de laatste eer bewijzen, maar de reacties na de moord deed hen anders besluiten. Een week na de moord werd zijn uitvaart live op Nederland 2

uitgezonden. Voor niet-genodigden werden speciaal beeldschermen neergezet bij begraafplaats *De Nieuwe Ooster* zodat mensen die niet thuis op televisie naar de uitvaartdienst wilden kijken het in de buurt van de overledene konden volgen. Met de keuze voor Maartje van Weegen als voice-over werd de toon gezet. De NOS wilde hiermee laten zien dat het een gebeurtenis betrof van nationale importantie die alleen kon worden toegelicht door iemand met jarenlange ervaring in het presenteren van koninklijke begravenissen, huwelijken en andere belangrijke staatsplechtigheden. Nog veel belangrijker was de keuze om de eigenlijke opening van de uitvaartceremonie- vioolspel van een bekende Nederlandse muzikant- niet uit te zenden maar te vervangen door een overzicht van de belangrijkste nieuwsgebeurtenissen van 2 november tot 9 november 2004 waardoor de crematie in een lopend mediaverhaal werd geplaatst met een dramatisch begin én met de crematieplechtigheid als duidelijk einde waarmee de ontstane crisis kon worden afgesloten.

De media-uitzending was gericht op de creatie van een gemeenschapsgevoel tussen de familie, hoogwaardigheidsbekleders, andere bekende Nederlanders, journalisten en het gewone volk.¹⁷² Met het uitzenden van de toespraken, waarin meerdere malen werd gememoreerd dat Theo van Gogh als strijder van het vrije woord de anti-islamitische aanslagen na zijn dood in

Nederland zou hebben veroordeeld, werd getracht verdere onrust in de Nederlandse samenleving te bezweren. Na beide moorden werd de woede hierover namelijk niet alleen omgezet in uiteenlopende vormen van rouw, maar leidden ze ondermeer tot rellen, openlijke geweldpleging en brandstichting. Na de moord op Fortuyn waren honderden relschoppers naar het politieke centrum van Nederland, het Binnenhof, getrokken en uitten juist daar hun ontzetting over de dood van de grootste criticaster en bestrijder van de Haagse politieke elite. De belangrijkste verpersoonlijking van deze politieke elite was PvdA-lijsttrekker Ad Melkert. Via liederen zoals 'Melkert is een kankerhond' en affiches met daarop Melkert afgebeeld als totalitair leider met de tekst 'Ik help uw land graag naar de kloten!! Dat beloof ik u, Ad Melkert' werd hij op de avond van de moord bedreigd. Verschillende politici, waarmee Fortuyn tijdens de campagne flinke debatten had gevoerd, met name Melkert en Rosenmöller, kregen de dagen na de moord doodsbedreigingen en moesten onderduiken, anderen kregen extra beveiliging.

Ayaan Hirsi Ali, toen nog PvdA-lid en medewerkster van de Wiardi Beckman Stichting, was vanwege haar islam-kritische optreden eind september al ondergebracht op een onderduikadres in Amsterdam. Omdat de moordenaar van Van Gogh het eigenlijk op haar had voorzien, moest ze na de moord noodgedwongen vertrekken

naar een ander onderduikadres dat nog beter kon worden beveiligd: vliegbasis Woensdrecht. Daarvandaan bezocht ze het mortuarium van het VU-ziekenhuis om Van Gogh nog één keer te kunnen zien. Eenmaal bij het lichaam van Van Gogh aangekomen barstte ze in tranen uit en pakte hem stevig bij zijn hoofd.¹⁷³ Na de moord vertrok ze naar Amerika en keerde eind oktober terug met de mededeling dat ze lid van de VVD was geworden die haar een Kamerzetel en daarmee ook beveiliging in het vooruitzicht hadden gesteld.

Een andere politicus waarvan het leven blijvend veranderde door de moord op Van Gogh omdat hij sedertien permanent moest worden beveiligd was Geert Wilders. De leerling van Bolkestein had zich september 2004 juist van de VVD afgescheiden omdat zijn kritiek op de islam en zijn verzet tegen de toetreding van Turkije tot de Europese Unie steeds minder werd gewaardeerd sinds zijn rechtse politieke leermeester was vertrokken.

Vanwege de Marokkaanse achtergrond van de islamitische moordenaar Mohammed Bouyeri en de radicaal-islamitische context van de moord op islamcriticaster Van Gogh, werd in Utrecht, IJsselstein, Groningen, Huizen, Breda, Rotterdam, Uden, Eindhoven en Heereveen brand gesticht bij islamitische gebedshuizen en scholen. Als tegenreactie werden aanslagen gepleegd op kerken in Utrecht, Amersfoort, Boxmeer en Rotterdam.¹⁷⁴ Journalist Geert Mak schreef over de periode na

de moord op Van Gogh: 'De bladen namen de term (Gerrit Zalm had na de moord gezegd dat het oorlog was) direct met vette koppen over. Oorlog! Zo was het in werkelijkheid natuurlijk niet. De meeste Nederlanders waren diep geschokt, maar het was vooral de politieke en journalistieke wereld die in vuur en vlam stond'.¹⁷⁵

De maatschappelijke impact van beide moorden op de samenleving valt niet binnen deze studie, maar met de volgende analyse van de rouw om Theo van Gogh op de Linnaeusstraat wordt wel inzichtelijk gemaakt op welke manier een eigenzinnige filmmaker en columnist door de mensen op de moordplek werd herdacht. Daarmee wordt enerzijds duidelijk hoe er werd gerouwd om een bekende Nederlander die vanwege zijn islamkritische optreden was vermoord, terwijl anderzijds het beschreven rouwnarratief wordt vergeleken met de bijzondere inhoud van de postmortem-uitingen aan Pim Fortuyn. De emoties die in de rouwuitingen bij de herdenkingsplekken werden beschreven kunnen geen representatief beeld vormen van de algehele reactie in de samenleving, maar de inhoud kan in combinatie met ander onderzoek wel worden gebruikt om een beter beeld te krijgen van het overheersende sentiment na één van de twee moorden. Zo bleek uit onderzoek van gemeentelijk onderzoeksburo O + S net na de moord op Van Gogh dat een brede meerderheid van de Amsterdammers positief was over Job Cohen.

Tweederde van de ondervraagden zei Cohens credo 'de boel bij elkaar houden' te ondersteunen.¹⁷⁶

6.4 Rouwen om Theo op de Linnaeusstraat

Een paar uur nadat Theo van Gogh dinsdagochtend om half negen was vermoord, zette een vrouw rond één uur die middag als eerste ter nagedachtenis aan de bekende Amsterdamse filmmaker en columnist een plant met zes kaarsen neer in de Linnaeusstraat.¹⁷⁷ Tot half vier 's middags werd de straat aan beide kanten met hekken afgezet, terwijl de plaats van de moord en het dode lichaam met behulp van een witte tent voor onderzoek aan het oog van de toestromende toeschouwers was onttrokken. Nadat de vrouw was begonnen met de creatie van een tijdelijke herdenkingsplek voor de bekende dode werden er bij beide afzettingen door andere Amsterdammers bloemen, tekeningen, geschreven uitingen en objecten neergelegd.¹⁷⁸ Deze spullen werden uiteindelijk verplaatst naar de plek van de moord toen deze in de middag was vrijgegeven. Van dinsdagmiddag 2 november tot woensdagochtend 10 november legden ruim driehonderd mensen een rouwuiting neer bij de tijdelijke herdenkingsplaats. Daarna werd het materiaal gearchiveerd door het gemeentearchief van Amsterdam. Uiteindelijk behelst de collectie 335 geschreven en getekende rouwuitingen die ten behoeve van een kwalitatieve en kwantitatieve

vergelijking hier zijn gerubriceerd waarmee het verschil tussen de spontane rouw voor een vermoorde politicus en een bekende filmmaker kan worden aangetoond.¹⁷⁹

De vier categorieën die bij de duiding van de rouw rond Fortuyn zijn gehanteerd kunnen niet één op één worden gebruikt bij Van Gogh omdat de inhoud van de postmortem-uitingen rond de vermoorde kunstenaar zoveel anders was dan die bij de vermoorde politicus. Gevoelens van liefde en het toedichten van metafysische eigenschappen (held, redder, messias) kwamen bij Van Gogh namelijk welhaast niet voor. Vanuit het bronnenmateriaal kunnen de volgende vijf categorieën worden gedestilleerd, die in volgorde van kwantitatieve belangrijkheid zijn gerangschikt:

1. Boze uitingen naar aanleiding van de moord (13,4%, 45 uitingen).¹⁸⁰
2. Verdrietige uitingen (10,4 % ,35 uitingen).¹⁸¹
3. Uitingen waarin Van Gogh wordt bedankt voor het verkondigen van zijn mening en zijn creatieve activiteiten als filmmaker, tv-interviewer en columnist (8,0 % ,27 uitingen).¹⁸²
4. Uitingen waarin mensen uit de Watergraafsmeer afscheid nemen van hun buurtgenoot (8,0%, 27 uitingen).¹⁸³
5. Uitingen van pacificatie en depolarisatie; de rust moet bewaard worden en wellicht heeft de moord positieve gevolgen voor de samenleving (7,4%, 25 uitingen).¹⁸⁴

Behalve deze vijf categorieën, die vanuit kwantitatief en kwalitatief oogpunt een goede eerste indruk geven van het neergelegde materiaal, zijn er nog vijf sub-groepen die kwantitatief gezien te weinig voorkomen om als aparte categorie te worden aangemerkt, maar ten behoeve van een vergelijking met de rouw om Fortuyn het waard zijn om als subcategorie te vermelden:

Subcategorie 1: Uitingen die kritisch zijn over Theo van Gogh (4,1%, 14 uitingen).¹⁸⁵

Subcategorie 2: Uitingen waarin de dode liefdevolle gevoelens oproept (3,9 %, 13 uitingen).¹⁸⁶

Subcategorie 3: Traditionele condoleance-uitingen aan de familie (3%, 10 uitingen).¹⁸⁷

Subcategorie 4: Uitingen waarin Pim Fortuyn wordt aangehaald (3%, 10 uitingen).¹⁸⁸

Subcategorie 5: Uitingen waarin het woord held wordt gebruikt (1,5%, 5 uitingen).¹⁸⁹

6.4.1 Boze uitingen

Het overzicht in categorieën en sub-groepen werpt een interessant licht op de gemengde gevoelens die na de moord vrijkwamen. Boze uitingen werden het meest neergelegd. Sommige boze uitingen richtten zich op de moordenaar, de islam, de multiculturele samenleving en de gemeentelijke en landelijke politieke elite. Een onbekende schreef: 'Goddeloze slager, maffe idioot. Lig je daar te malen met een kogel in je poot. Jij bent nog in leven,

maar je ziel is al dood, morsdood.¹⁹⁰ Voor een andere onbekende afzender was het eindstation van de moordenaar glashelder: 'Mohammed B. zal wegrotten in de hel'.¹⁹¹ In een paar uitingen werd het islamitische geloof van de moordenaar bekritiseerd: 'Lees de geschiedenis! Sinds de opkomst van de Islam willen ze de wereld veroveren'.¹⁹² Twee vrouwen schreven in hoofdletters: 'Amsterdam. Islam. Geslagen'.¹⁹³ Een onbekende uiting was duidelijk over de nadelige gevolgen die moslims hadden op de Nederlandse samenleving: 'Hoe meer moslims in Nederland hoe meer ontwrichting van de samenleving'.¹⁹⁴ En een andere uiting legde met een bondige zin de schuld van de moord bij de islam: 'Islam is laf'.¹⁹⁵

Behalve de moordenaar en de islam kreeg de politieke elite de schuld van de moord. Een man hekelde de manier waarop waarschijnlijk PvdA-burgemeester Job Cohen was omgegaan met de radicale islam: 'Kopjes thee drinken in een moskee waar haat wordt gepredikt? Weg ermee! En wij maar tolerant zijn! Wij zijn de geiten die worden verneukt door de overheid! En jij bent er niet meer!'.¹⁹⁶ In een groepsuiting werden de pijlen ook op Cohen gericht: 'Een heel zootje Marokkanen vinden het prachtig en nu voelen Cohen en de zijnen wat Theo in zijn laatste minuut heeft gevoeld, doodsangst. (...) Wij Hollanders moeten gewoon aanvaarden dat we in Marokko wonen en dat wij ons dus aan moeten passen'.¹⁹⁷ In een

getypte uiting kreeg 'Links Nederland' van een man de schuld van de moord: 'Feldwebels van de gedachtepolitie. Politiek correcte mastodonten! Rosenmollergeilers! Gansjes en dwepers van de minderhedenindustrie, oftewel 5-mei-industrie, die met steun van de patroonheiligen van de progressieve gemeente en obscene heksenjagers van de stalinistische leugenfabriek hypocriete gebabbel verkopen ter bescherming van de arme Marokkaantjes! Jullie ja! Zijn jullie er nu ook eindelijk eens van overtuigd dat de door jullie zo geprezen multiculturele samenleving de grootste nationale ramp is sinds de Tweede Wereldoorlog??? Theo van Gogh heeft op pijnlijke wijze zijn gelijk gehaald. Links Nederland, Bedankt!'.¹⁹⁸ Twee vrouwen verweten de landelijke regering nalatigheid: 'Kabinet-bakellende. Slaap lekker verder'.¹⁹⁹

Uitingen met een kritische politiek-godsdienstige lading vertegenwoordigden echter een kleine minderheid in de gearchiveerde rouwuitingen.²⁰⁰ De politieke elite en de islam werden spaarzaam aangesproken in het rouwmateriaal. Mensen waren vaak boos omdat de vrijheid van meningsuiting op gewelddadige wijze was geschonden: 'Liever staande sterven dan knielend leven. (...) Het vrije woord is overleden. Nu rest ons slechts de daad. Tot hier en niet meer verder. De maat is nu wel vol'.²⁰¹ Een andere uiting luidde: 'Jouw vrije meningsuiting is je abrupt ontnomen in onze vrije democratische Amsterdam'.²⁰²

In verschillende uitingen werd Van Gogh beschreven als een eerlijke en rechtvaardige man die moedig was geweest omdat hij het vrije woord had verkondigd.²⁰³ Een onbekende schreef: 'Beestachtig vermoord om de vrije meningsuiting. Is dit het nieuwe Nederland?'²⁰⁴ Een andere anonieme uiting wilde de daden van islamterroristen, zoals Mohammed B., echter niet verbinden aan het dierenrijk: 'Noem dit tuig geen beesten! Beesten doet zoiets niet.'²⁰⁵ Een vrouw schreef: 'We hebben de stad weggegeven. Amsterdam laat zijn kunstenaars vermoorden.'²⁰⁶

In een anonieme uiting, gedeeltelijk op rijm, werd de boosheid op de moordenaar gericht, terwijl andere moslims en Allah expliciet werden losgekoppeld van de moord: 'Moslims, ik geloof dat jullie geloven in een God van vrede en liefde. Oh niet verlichte Mohamed B., daarom op jouw judgement day ziet Allah geen Martelaar. Maar gewoon een moordenaar.'²⁰⁷ Een andere boze uiting maakte de weg vrij om lessen te trekken uit de moord waardoor de toekomstige samenleving kon worden verbeterd: 'Theo RIP. Dit had nooit mogen gebeuren! Wanneer gaan de ogen nou eens open? Met z'n allen moeten we wat aan de samenleving doen. Theo we denken aan je.'²⁰⁸ Met deze uiting komen we bij een andere groep terecht die samen met de andere vier belangrijkste categorieën de rouwteneur rond Van Gogh richting gaf.

6.4.2 Pacificerende uitingen

In het licht van de gewelddadige moord is het opvallend dat een significant aantal (7,4 %) van de neerlegde rouwuitingen depolariserend en pacifierend van toon is. Omdat de boze uitingen uiteindelijk slechts 13,4% van het totaal van de 335 uitingen uitmaakten en er behalve pacificerende ook relatief veel verdrietige uitingen (10,4%) en uitingen van dank (8%) werden geschreven voerde boosheid niet de boventoon in de rouwuitingen. Verschillende uitingen riepen juist op tot kalmte: 'Een man kan een oorlog ontketenen, maar het bewaren van de vrede vraagt de inspanning van ons allen.'²⁰⁹ Een anonieme getypte uiting luidde: 'Laten we het stoppen aub. Wij willen geen heilige oorlog met die soort mensen die andere gek en kapot maken! Daar passen wij voor!! Genoeg is genoeg!!'²¹⁰ Haat en vergelding was wel het laatste waar mensen aan dachten die dit soort uitingen schreven: 'Haat speelt Mohammed B. in de kaart! Niet doen.'²¹¹ Een man riep in een getypte uiting op om tot tien te tellen en geen wraak te nemen.²¹² Een onbekende afzender pleitte voor verzoening omdat één islamitische dader niet voor een hele gemeenschap stond.²¹³ Een anonieme uiting was kort en bondig over de gewenste reactie: 'Hoofd koel houden.'²¹⁴ Iemand anders schreef: 'Meningsverschillen maken de maatschappij, maar vecht met woorden. Niet met wapens.'²¹⁵

Een vrouw met wellicht een katholieke achtergrond stelde een bijzondere receptuur voor om polarisatie te voorkomen: 'Jongens doe er (bij de boze gevoelens, CvH) wijwater bij, want samen moeten we verder in deze multimaatschappij'.²¹⁶ Bij sommige mensen bestond de hoop dat de dood van Van Gogh niet voor niets was geweest: 'Ik bid dat we allemaal de moed zullen hebben angst en haat los te laten. Ik bid dat we elkaar vinden in licht en liefde. Samen staan we sterk. Dan ben je niet voor niets gestorven'.²¹⁷ Een groepsuiting verwoordde dit gevoel als volgt: 'Dit kan en mag niet meer gebeuren. Laten we zorgen dat het niet voor niks was. Ons medeleven gaat uit naar zijn familie en vrienden. Sterkte'.²¹⁸

6.4.3 Verdrietige uitingen en traditionele condoleances voor de familie

Behalve boze en pacificerende uitingen werden er ook postmortem-uitingen neergelegd waarin gevoelens van verdriet stonden. Er zitten tussen het verdrietige rouwmateriaal een paar uitingen van intens persoonlijk verdriet, maar zij vormen geen substantieel aandeel en worden in het rouwnarratief naar de achtergrond geduwd, omdat er vaker traditionele condoleance-kaarten voor de familie werden neergelegd en een significante groep buurtbewoners rouwuitingen achterlieten waarvan slechts een klein gedeelte een diep-

verdrietige lading had.²¹⁹ Verschillende uitingen met gematigd verdriet klonken als volgt: 'Dit heb je niet verdiend'.²²⁰ Of: 'We zullen je in gedachten herdenken. Sterkte aan de familie'.²²¹ Mensen namen ook afscheid met de welbekende woorden: 'Een laatste groet'.²²² Een buurman schreef namens meerdere mensen: 'We zullen je missen man'.²²³

Een anonieme rouwer schreef: 'Vaarwel Theo. Je was recht door zee'.²²⁴ En een andere uiting van een onbekende luidde: 'Rust zacht. Gerechtigheid zal komen'.²²⁵ Een groepsuiting sprak de dode als volgt aan: 'Hoi Theo en je kinderen. Het is zo jammer dat je er niet meer bent'.²²⁶ In een anonieme uiting kreeg hij sterkte toegewenst in het hiernamaals: 'Houd je goed daarboven. Sterkte voor de nabestaanden'.²²⁷ Anderen gebruikten een traditionele zinsnede om het verdriet te beschrijven: 'Wat een verdriet. Woorden schieten te kort'.²²⁸ Heel soms waren er aanknopingspunten met de dode: 'Mijn moeder stierf ook in deze straat. Zij wacht op jou'.²²⁹

Behalve dat deze vergelijking tussen de rouw om Van Gogh en Fortuyn wijst op interessante verschillen, stuiten we ook op een opvallende overeenkomst in het materiaal. Een eerste vergelijking tussen twee voor Nederland unieke collecties van *'grassroots memorials'*²³⁰ toont aan dat de meestal meer traditionele funeraire woorden van rouw voor Van Gogh en de bijzondere charismatische

attributies voor Fortuyn zijn achtergelaten door een groep met nagenoeg dezelfde man-vrouw-verhouding. Het percentage mannen en het percentage vrouwen dat een rouwuiting neerlegde voor Fortuyn en Van Gogh is bijna hetzelfde namelijk bij Van Gogh 8.9 % man en 25 % vrouw en bij Fortuyn 9.5% man en 23.7% vrouw.²³¹ Het grotendeels ontbreken van intense persoonlijke gevoelens van verdriet en liefde voor Van Gogh kwam waarschijnlijk mede door het feit dat er in de uitingen zeer zelden werd geschreven over een persoonlijke band die mensen hadden ervaren met de bekende uit de media.

Als er al uitingen waren waarin de dood van de bekende uit de media - *'Theo het doet me zo zeer. Een prettig gesprek' nooit meer*²³² - werd beschreven als het heengaan van een virtuele vriend, dan waren het meestal vrouwen, net zoals bij Fortuyn, die dat soort gevoelens aan het papier toevertrouwen: 'Toch raar dat je zo veel verdriet kan hebben om iemand die je niet echt kent'.²³³ Een andere vrouw schreef: 'Ik heb je niet persoonlijk gekend, maar het voelt alsof ik je wel kende'.²³⁴ Een buurvrouw had de bekende Amsterdamse filmmaker op de ochtend van de moord nog begroet, terwijl ze mijmerde over een mogelijke filmrol: 'We groetten elkaar als burens (2 november 8.30, CvH). Ik dacht toen bij mezelf ik zou weleens in z'n film willen spelen als burens, maar helaas hoorde ik kort daarna het verschrikkelijke nieuws'.²³⁵

Een vrouw had de stekelige Van Gogh wel in het echte leven hebben willen leren kennen: 'Dit heb jij niet verdiend. Dit had nooit mogen gebeuren (...) Ik had je graag willen leren kennen. Al was ik ook bang voor je. Ik zal je missen'.²³⁶

Een scribente had het gevoel dat ze Van Gogh kende: 'Voor mij was je een bijzonder mens. Je kon op een duidelijke, soms botte manier voor je mening uitkomen en rationeel en emotioneel stond ik vierkant achter je. Daarnaast was je een gevoelige man met veel humor'.²³⁷

Een dichteres schreef het volgende gedichtje voor haar tv-bekende: 'Jij had van mij nog nooit gehoord. Ik kende jou van de t.v. Jij kende wel mijn idee. Jij sprak wel mijn woord'.²³⁸ Een vrouw schreef: 'Ik zal je missen, jij durfde tenminste. Ben heel verdrietig'.²³⁹ Bij weer een andere vrouw zorgde de moord voor de volgende gevoelens: 'Mijn mooie vrije hart bloedt'.²⁴⁰

Bij een schrijfster riep de moord fatalistische gevoelens op: 'Theo rust in vrede. De wereld is uit de hand gelopen. Wij zijn hier niets meer. Ik mis je'.²⁴¹ Een vrouw kreeg onrustige gevoelens door de moord: 'Hoe moet het nu verder?? Ik ben een vreemde in mijn stad. Ik moet hier weg! Rust zacht T.v.Gogh'.²⁴²

Een oudere vrouw die verwees naar de moord op Fortuyn, beschreef in een getypte uiting intense gevoelens van boosheid en verdriet, die net zoals de andere hiervoor aangehaalde

betrokken geschriften niet zozeer representatief was voor de rouw om Van Gogh, maar op micro-niveau wel de impact van de twee moorden op de gemoedstoestand van deze vrouw treffend illustreert: ‘Wat doet het verschrikkelijke pijn dat ik nu na Pim, niets anders kan dan ook bloemen te leggen bij Theo!’ (hierna gebruikt de vrouw letters in kapitalen, CvH) ‘EN DAN REST MIJ DE VRAAG: IS HET EEN WAAN VAN MIJ DAT IK OOIT OP SCHOOL GEZONGEN HEB OVER EEN KLEIN KLEUTERTJE EN LATER OVER DIE GROTE STILLE HEIDE? VERGIS IK ME, HEB IK OOIT ZONDER ZORGEN KUNNEN HINKELLEN OP EEN NEDERLANDSE STRAAT?’ BADHOEVEDORP 6 NOVEMBER, DIEP IN DE NACHT, JANKEND ACHTER DE COMPUTER!’²⁴³

De rouwende stem bij de plek van de moord werd voor een wezenlijk deel verwoord door buurtgenoten die rouwuitingen achterlieten voor de bekende Amsterdammer die ze jarenlang hadden zien fietsen en wandelen door de buurt terwijl hij vaak werd vergezeld door zoonlief Lieuwe en hondje Igor. Een buurvrouw schreef: ‘Nu niet meer je op de fiets zien. Nu niet meer je Igor horen roepen. Nu andere mensen in jouw huis. Nu niet meer je arrogante-ridder-zonder-vrees hoofd op TV. Nu afscheid dan maar lieve Theo. Wat een verdriet toch allemaal. Me je maar voorstellen als

een ondeugend spelend kind ergens. Dag schat, take care, leer de engelen drinken en roken. Licht liefde, licht’.²⁴⁴

In een groepsuiting uit de buurt werd Van Gogh als volgt omschreven: ‘Fietsend door de buurt. Met zijn zoontje aan zijn zijde, blonde krullen in de zon. In het restaurant om de hoek, genieten van eten, vrienden, warmte. Leven! Een buurman, een vader, een vriend. (...) Hoe kunnen wij dit’ (de moord, CvH) ‘uitleggen aan onze kinderen.’²⁴⁵

Op een zwart vel had iemand uit de buurt een wit papiertje geplakt met de volgende tekst: ‘Alweer een zwarte bladzijde. Wat verschrikkelijk. En jij fietste altijd zo rustig door onze straat. Als eigenzinnigheid hiertoe leidt dan weet ik het niet meer’.²⁴⁶ Een buurtgenote schreef: ‘Zo rustig en vredig leefde je in mijn buurt, zo hard stierf je er’.²⁴⁷ Nabijheid tot Van Gogh was echter meestal geen aanleiding tot het uiten van intense gevoelens voor de overleden buurman: ‘Fijne buur. En altijd relaxed op je fietsie’.²⁴⁸

In het tonen van medeleven maakten, in tegenstelling tot de rouw rond Fortuyn, verschillende mensen gebruik van een traditionele voorgedrukte rouwkaart met daarop de welbekende tekst: *Met oprechte deelneming*. Anderen gebruikten voor een condoleance zonder intens verdriet een kaart die na de moord speciaal door het bedrijf *Boomerang* was gemaakt met op de voorkant de woorden *The End* en een kogelgat. Op de binnenzijde

van de Ansichtkaart stond de tekst: 'Boomerang supports freedom of speech. In memoriam Theo van Gogh'.²⁴⁹

Een terugkerende regel die werd gebruikt voor een condoleance-uiting zonder eigen woorden was afkomstig uit het gedicht *Bericht aan de Levenden* van H.M. van Randwijk dat veel Amsterdammers kennen omdat het prijkt op een oorlogsmonument aan het Weteringcircuit.

Voordat veel Amsterdammers, waaronder mensen uit de Watergraafsmeer, het stadscentrum binnenrijden passeren ze op het Weteringcircuit de volgende dichtregels: 'Een volk dat voor tirannen zwicht, zal meer dan lijf en goed verliezen, dan dooft het licht'.²⁵⁰ Een andere Amsterdammer, waarvan de woorden werden geleend om de dode te herdenken, was de zanger Thé Lau met de zangregel uit het gelijknamige lied: 'Iedereen is van de wereld, de wereld is van iedereen'.²⁵¹ Een rode lijn in deze rouwbeschrijving zijn de gemengde gevoelens die werden opgeroepen bij rouwenden na de moord op Van Gogh: 'Waar geen respect meer is voor een mensenleven, is beschaving opgegeven. Daarom rouw ik om jou en deze ontredderde wereld. Dat je een onuitstaanbare kwal was doet helemaal niet ter zake'.²⁵²

6.4.4 Dank en kritiek voor de vermoorde Van Gogh

De cineast, columnist en interviewer met een 'grote mond, maar een klein hartje'²⁵³, werd na zijn dood onder andere als verkondiger van het vrije woord bedankt voor zijn eerlijke mening en geloofd vanwege zijn kunstenaarschap, maar hij kreeg ook kritiek te verduren. Een representatieve dankuiting voor Van Gogh klonk als volgt: 'Bedankt voor je kunst, moed en eerlijkheid'.²⁵⁴ Hij kreeg complimenten: 'Sublieme filmer'²⁵⁵, 'stoere tv-presentator'²⁵⁶, 'controversiële filmlegende'²⁵⁷ en 'Beste filmer, documentairemaker, interviewer, columnist en schreeuwer van het land'.²⁵⁸ Een man beschreef hem als een 'Kapitein die de koers rechtvaardigheid en eerlijkheid aanhield'²⁵⁹ en een vrouw schreef dat een reus was geveld.²⁶⁰ Zijn activiteiten tijdens zijn leven leidden na de gewelddadige dood echter niet tot de attributie van bijzondere beelden. Slechts in vijf uitingen viel het woord held.²⁶¹

De moord wekte weinig liefdevolle gevoelens op voor de dode kunstenaar.²⁶² Een buurman wond geen doekjes om zijn mening over de dode: 'Ik vond hem af en toe behoorlijk grof in zijn uitlatingen'.²⁶³ Een groepsuiting luidde: 'Hou 't een beetje rustig boven'.²⁶⁴ Een vrouw schreef: 'Nu ben ik mijn grootste bron van ergeis op t.v. kwijt'.²⁶⁵ In een condoleance-uiting aan Lieuwe van Gogh

stond: 'Je vader was een geval apart. (...) Beledigend, dat ligt me niet zo'.²⁶⁶ In een groepsuiting klonk dat als volgt: 'Al was jouw mening niet altijd de onze. Leven in een democratie is beter dan gedwongen je mond te houden'.²⁶⁷ Een man schreef: 'Theo je was niet mijn vriend, maar veel van jouw standpunten waren de mijne'.²⁶⁸ Een vrouw hoopte dat Van Gogh zijn stijl na de dood wat zou aanpassen: 'Hopelijk kun je van daarboven je werk op een wat mildere manier succesvol voorzetten'.²⁶⁹

6.5 Conclusies over de rouw om Theo van Gogh

Een eerste beschrijving van de rouw om Van Gogh laat zien dat de rouw-uitingen na de moord inhoudelijk anders zijn dan na de moord op Fortuyn. Omdat uitingen met liefde, bewondering en affectie spaarzaam voorkomen en diepgaande bijzondere attributies (held, redder, messias) ontbreken wordt aangetoond dat na de moord op een bekende Nederlander, zoals Van Gogh, er niet automatisch charisma postmortem wordt toegedicht en er geen pseudo-religieuze gevoelens voor de dode zijn vrijgekomen.²⁷⁰ Om na de dood door rouwenden in een charismatisch daglicht te worden geplaatst, dient de vermoorde publieke figuur tijdens zijn leven al bijzondere prestaties te hebben verricht.²⁷¹ Alleen bekend zijn en op

gewelddadige wijze sterven blijkt niet genoeg te zijn. Voor veel Amsterdammers was Van Gogh een markante persoonlijkheid die ze wel eens in de stad hadden gezien en kenden uit de media vanwege zijn werk als columnist, film- en TV-maker, maar tijdens diens solistische, creatieve en destructieve éénpittersbestaan had hij meestal geen belangrijke rol gespeeld in het leven van de mensen die een rouwuiting neerlegden.

Over zijn eigen beperkte rol was Van Gogh duidelijk geweest toen hij politica Ayaan Hirsi Ali waarschuwde voor haar persoonlijke veiligheid omdat zij als afvallige samen met hem *Submission* had gemaakt. Hij liep geen gevaar omdat hij slechts een 'dorpsgek' was.²⁷² Toen Van Gogh eind september 2004 via de krant vernam dat ze was ondergedoken, reageerde de cineast opgelucht dat zijn naam niet was genoemd in de berichtgeving hierover, waardoor hij hoopte nog lang en gelukkig gewoon in zijn eigen huis te kunnen blijven wonen.²⁷³ Die hoop bleek tevergeefs, want de moordenaar gebruikte uiteindelijk de moord op van Van Gogh om via een vastgestoken open brief op het dode lichaam van de filmmaker zijn woede over onder meer Ayaan Hirsi Ali - 'een ongelovige fundamentalist'- wereldkundig te maken.

Na de moord bleven bijzondere attributies (held, redder, messias) voor de dode waarschijnlijk achterwege omdat Van Gogh met zijn openbare optredens geen belangrijke rol had gespeeld in het

persoonlijke leven van de mensen die een rouwuiting schreven. Verhalen over een para-sociale band met de dode waren er welhaast niet omdat hij door weinigen tijdens zijn leven als virtuele vriend werd gezien. Zijn bekendste programma *Een prettig gesprek* liep van 1989 tot 1997 en had met name succes op *AT5*. Eind 2002 kreeg hij nog de columnistplek van Fortuyn bij het *RTL5* programma *Business Class* van Harry Mens, maar daar werd Van Gogh al snel ontslagen vanwege onjuiste aantijgingen aan het adres van LPF-voorman Mat Herben. In de periode kort voor de moord was Van Gogh met name actief als regisseur achter de schermen en minder vaak zelf op televisie te zien.

Behalve dat religieuze eigenschappen geen rol speelden in het rouwnarratief was de algehele intensiteit van de beschreven gevoelens rond de dode van een andere orde dan bij Fortuyn. De intensiteit van gevoelens van verdriet, liefde, dankbaarheid, bewondering en protest waren waarschijnlijk minder heftig omdat er in de rouw om Van Gogh minder vaak sprake was van sterke identificatie met de overledene waarmee een nauwe media band was ervaren. Daarbij had Van Gogh zich tijdens zijn werkzame leven niet zichtbaar ingespannen voor de belangen van een deel van de bevolking. Omdat Fortuyn tijdens een zware politieke campagne werd vermoord, waarin hij volgens een deel van het volk voor hen streed, stond er in diverse rouwuitingen veel kritiek op

de gevestigde politieke orde waardoor de tijdelijke herdenkingsplaatsen ook functioneerden als een publieke schandpaal waarop de gevestigde orde schriftelijk werd geselsd.²⁷⁴

Van Gogh kreeg in verschillende rouwuitingen juist zelf kritiek vanwege zijn grove uitlatingen waarmee hij volgens publicist Ian Buruma lompheid tot een moreel ideaal had verheven.²⁷⁵

Anderen bedankten hem voor zijn kunstenaarschap en het feit dat hij altijd in alle eerlijkheid en oprechtheid met lef zijn mening had verkondigd. Bij leven was de weinig fijnbesnaarde kunstenaar al geen allemansvriend en dat beeld bleef ook na zijn gewelddadige dood recht overeind staan. Er kwamen welhaast geen liefdevolle gevoelens vrij bij de mensen die een rouwuiting neerlegden op de plek van de moord in de Linnaeusstraat. De mensen die daar hun laatste eer aan de dode bewezen kwamen voornamelijk uit Amsterdam en dan met name uit 'zijn' wijk Watergraafsmeer. Wijkgenoten beschreven dat ze verdrietig waren omdat een bekende Amsterdamse buurtgenoot die ze dagelijks zagen fietsen was vermoord.

Na de moord moest volgens verschillende rouwenden de vrijheid van meningsuiting worden verdedigd. De moord op Van Gogh werd door sommigen beschreven als een moord op het vrije woord waarvan de vrijgevochten Amsterdammer volgens hen het symbool was.

In sommige uitingen werd de islamitische moor-

denaar en zijn godsdienst aangeklaagd, maar opvallend veel uitingen riepen juist op tot verzoening en wilden verdere polarisatie voorkomen.

Ruim een jaar na de moord kwam deze gedachte ook in het stemhokje tot uiting toen het depolariserende optreden van PvdA-politici burgemeester Job Cohen en de Nederlands-Marokkaanse wethouder Ahmed Aboutaleb werd beloond. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 won de PvdA vijf zetels en steeg naar 20 van de 45 raadszetels. Onder de allochtone bevolking scoorde de partij erg goed en wethouder Ahmed Aboutaleb, nummer twee op de lijst, haalde bijna elfduizend stemmen meer dan de nummer één, Lodewijk Asscher. Behalve onder allochtonen kreeg de PvdA ook veel stemmen van de stedelijke elite in de binnenstad en andere wijken waar de stedelijke elite woonde zoals de Watergraafsmeer waar Van Gogh was vermoord. Een onderzoeker van onderzoeksbureau O + S vatte de verkiezingsuitslag als volgt samen: 'Amsterdammers willen geen polarisatie, lijkt de boodschap'.²⁷⁶

Na de moord ontstond er geen heldhaftig beeld van de filmmaker, maar een rijk geschaakerd rouwverhaal, waarin uitingen van boosheid, verdriet, verzoening en dank elkaar afwisselden, waardoor er een diffuus geluid van rouw te horen was, waarin niet zoals bij Fortuyn vier grote verhaallijnen de boventoon voerden en gezamenlijk een koor van stemmen rond een dode vormden

die elkaar aanvulden in de rouw om een charismatisch leider. Tijdens en na media-events rond overleden bekende Nederlanders zoals Theo van Gogh en André Hazes, werden beide mannen door de media al snel als idool beschreven.²⁷⁷ Vanuit de inhoud van de rouwuitingen hoeft dat begrip voor Van Gogh niet worden ingeruimd. De afscheidswaarden werden niet gericht tot een persoon die na de dood boven de rest was uitgestegen, maar de dode bleef na de gewelddadige moord wat Van Gogh tijdens zijn leven al was geweest namelijk filmmaker, columnist, stadsgenoot, buurman, kind van zijn ouders en vader van een zoon.²⁷⁸

6.6 Conclusie: Postmortem-uitingen voor Fortuyn en de charisma-theorie

Aan het begin van dit hoofdstuk werd gewezen op het feit dat de publieke reactie op de dood van bekende overleden Nederlanders zonder enig wetenschappelijk bewijs te snel op één hoop wordt gegooid. De vergelijkende opsomming 'Sint Pim, Sint André, Sint Theo' van socioloog De Hart is daarvan een goed voorbeeld. De voorgaande beschrijving van de rouwuitingen rond Van Gogh weerspreekt vanuit bronnenonderzoek de heiligheid die postuum - laat staan tijdens zijn leven - aan Van Gogh kan worden verbonden. Spreken of schrijven over 'Sint Theo' doet onrecht aan de wijze waarop hij tijdens zijn leven werd gezien en

na de dood werd beschreven.²⁷⁹

Met de typering van Pim Fortuyn als 'Sint Pim' komt De Hart als onderzoeker van het Sociaal Cultureel Planbureau wel dicht bij een beschrijving van het fenomeen Fortuyn zoals die door verschillende volgelingen werd gezien en die met behulp van literatuurstudie en empirisch bronnenonderzoek daadwerkelijk kan aangetoond. Het beeld dat van Fortuyn naar voren komt in de rouwuitingen voldoet aan de definitie van charismatisch leiderschap van Ellemers die hij met dank aan Weber heeft opgesteld: 'Het gaat om de toeschrijving van buitengewone soms bovennatuurlijke gaven aan een vitale leider die in de relatie tussen volgeling en leider vertrouwen geniet om de gevestigde orde en de dagelijkse routine te verbreken.'²⁸⁰

Verschillende volgelingen beschreven in de postmortem-brieven de vier *charismatische rollen* van socioloog Oommen die Fortuyn vervulde in een door hen als onrustig ervaren maatschappij, waarin volgens de volgelingen sprake was van een politieke crisis, ongenoegen, falend beleid en steun van de leider door een kleine groep. Fortuyn benoemde eindelijk de sociale problemen en wees op de mogelijkheid om de gerezen problemen op te lossen. Zijn boodschap benadrukte de hulpbehoefendheid van een groep kiezers. Fortuyn groeide tijdens de campagne uit tot het symbool van een nieuwe en duidelijke politiek die de door

hem benoemde problemen zou oplossen als hij minister-president werd.

Met zijn politieke boodschappen ventileerde Fortuyn volgens zijn aanhangers een breed gedeeld gemeenschappelijk gevoel om tot zijn doel te komen. Veel volgelingen prezen de politicus omdat hij zijn boodschap op een aantrekkelijke wijze wist te brengen waardoor de individuele aanhangers merkten dat ze deel ging uitmaken van een substantiële groep kiezers. Vanwege de grote overwinning tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam toonde Fortuyn zijn unieke kracht en dachten steeds meer aanhangers dat hij ook in staat was om de bestaande orde en routine in de landelijke politiek te verbreken. Fortuyn kreeg in de rouwuitingen bij leven door zijn aanhang een heroïsch imago toegedicht omdat de uniciteit van zijn optreden groot was, er veel gevaar aan was verbonden, de leider veel last ondervond van zijn tegenstanders, de moeilijkheidsgraad van de missie hoog was en de mate van het verschil tussen de charismaticus en de bestaande orde door zijn volgelingen als groot werd ervaren.²⁸¹

Het inzicht van Willner dat er een charismatisch cluster rond een leider ontstaat, als hij wordt verweven met bestaande dominante mythen en zijn optreden wordt gezien als een heroïsche danwel buitengewone daad, de volgelingen hem bijzondere daadkracht toedichten mede omdat de leider beschikt over een groot oratorisch vermogen,

komt tot uitdrukking in de postmortem-brieven. De vier charismatische dimensies van Willner om te kunnen spreken van een charismatisch leider werden meer dan eens beschreven in de postmortem-brieven; (1) de leider werd bovennatuurlijke eigenschappen toegedicht, (2) alles wat de leider zei was goed, (3) er was sprake van een grote mate van gehoorzaamheid en (4) verschillende emoties die werden gevoeld lagen dichtbij religieuze aanbidding.²⁸² De inzichten van Willner over de algemene gevolgen van het optreden van een charismatisch leider kwamen net als bij de premortem-brieven duidelijk tot uitdrukking in de postmortem-uitingen.

Het optreden van Fortuyn werd door meerdere schrijvers als een cesuur ervaren in hun persoonlijke leven en veroorzaakte bij verschillende tot dan toe a-politieke mensen grote betrokkenheid bij de door hen als zeer bijzonder ervaren verkiezingscampagne.

Verschillende mensen schreven dat ze voor de eerste keer een boek van een politicus hadden gekocht omdat met de komst van Fortuyn de voorheen 'dode' abstracte politiek eindelijk tot leven was gewekt door de energieke 'vertolker van de stem van het volk'.

De winst van de LPF in mei 2002 werd vooral veroorzaakt door mensen (38%) die in 1998 niet naar de stembus waren gegaan. Ruim een derde van de Fortuyn-stemmers ging in 2002

in tegenstelling tot vier jaar geleden wel naar de stembus.²⁸³ In veel uitingen werd de hoop geuit dat de als gesloten ervaren politieke wereld na een winst van Fortuyn eindelijk zou worden bevolkt door gewone, eerlijke mensen. De boodschap en het succesvolle optreden van Fortuyn tijdens de verkiezingscampagne gaf verschillende schrijvers van de rouwuitingen uit de 'lagere klassen' veel zelfvertrouwen.²⁸⁴ Dat juist deze Vox Populi in deze studie ruim aan het woord komt is uniek, omdat 'lagere klassen' in wetenschappelijk onderzoek vaak ondervertegenwoordigd zijn, wat in de huidige Fortuyn-studies ook het geval is. De LPF-winst werd mede bepaald door het relatief hoge aantal laag-opgeleiden dat een stem uitbracht. Behalve dat veel LPF-ers de vorige verkiezingen niet hadden gestemd, laag-opgeleid en jong waren, bleken relatief veel Fortuyn-stemmers (22%) afkomstig uit kleine gezinnen (17% van de Nederlandse stemgerechtigden leven in een driepersoons-huishoudens) en de aanhangers van Fortuyn woonden vaak in verstedelijkte gebieden.²⁸⁵

Voordat Fortuyn opstond werden nationalistische gevoelens onder het volk door het establishment meestal niet gehoord en was nationalisme in de politiek meestal een taboe.²⁸⁶ De gevestigde politieke partijen probeerden, net als eerder bij Hans Janmaat ook was gelukt, de nationalistische stem van Fortuyn te smoren door zijn boodschap

te verbinden aan die van de nazi's en de verschrikkingen uit de Tweede Wereldoorlog.²⁸⁷ Fortuyn liet zich echter niet 'kaltstellen' en doorbrak het taboe onder de bestaande partijen om de problemen rond de multiculturele samenleving, integratie en de schaduwzijden van de islam een centrale plaats te geven in de verkiezingsstrijd. Door zijn monoculturele nationalistische boodschap stimuleerde hij bij veel volgelingen bestaande gevoelens van vaderlandsliefde. Fortuyn zette daarmee het door paars genegeerde thema van nationale identiteit hoog op de politieke agenda waardoor veel volgelingen zich tot hem aangetrokken voelden.²⁸⁸ Fortuyn veranderde niet alleen iets bij de mensen in het land, maar door zijn optreden werd de oude orde opgeschud en veranderd.²⁸⁹

Behalve de inzichten van Willner resoneerden in de bestudeerde bronnen ook de drie charismatische beelden die volgens Van Dooren van een charismatisch leider gemaakt kunnen worden. Vanuit de behoefte aan acceptatie en bevestiging, aan morele zelfrechtvaardiging en aan vertrouwen in de eigen capaciteiten vormden verschillende volgelingen drie beelden van de charismatisch leider namelijk die van verlosser, wetgever en held. De verlosser Fortuyn vergrootte het geringe vertrouwen van sommige aanhangers en als wetgever vulde hij het vacuüm op van de morele code die onder druk stond door het probleem te benoemen en een oplossing te bieden. Als held ten slotte

stond Fortuyn voor actie en niet voor reflectie. Veel volgelingen identificeerden zich met de held en probeerden hem te imiteren. De baby-naam Pim was nog nooit zo populair geweest als in 2001 en 2002 en voor en na de moord waren attributen die bij het merk Fortuyn hoorden zoals zijn auto, kleding en hondjes erg populair en werden vaker dan voorheen verkocht.²⁹⁰ Verschillende bedrijven namen diens politieke slogan *At your Service* over als bedrijfsmotto.²⁹¹

Net zoals bij de premortem-brieven werd in de postmortem-brieven uitdrukking gegeven aan sterke gevoelens die bij de mediagebruikers voor de nieuwe politieke mediaster werden ervaren vanwege de para-sociale band die was ontstaan voor de schijnbekende van de televisie. De 'virtuele vriend' werd op de voet gevolgd en bij sommige brieven schrijvers was de behoefte aan een echte vriendschap met de 'tv-bekende' sterk aanwezig, waarbij sommige volgelingen welhaast via de media wilden versmelten met de afwezige ander.²⁹² Theoloog Erik Borgman plaatste de aantrekkingskracht die Fortuyn uitoefende op de (bedreigde) mediaconsumenten in een messianistische context: 'Bij zijn optreden in de media was Fortuyn de ongrijpbare schelm die de chaos van de werkelijkheid overwint door er slim gebruik van te maken, zo hoop gevend aan degenen die zich in verwarring verstrikt voelen. Zij zien 'gebeente van hun gebeente en vlees van hun vlees',

die de paradoxen deelt welke hun bestaan tekenen en tegelijkertijd met verve suggereert voor de problemen die dit bestaan oplevert oplossingen te hebben. In deze zin had Fortuyn inderdaad messiaanse trekken en was hij, in woorden van (dominee) Huub Oosterhuis, ‘wat wij als producenten en representanten van de hedendaagse cultuur kennelijk zouden willen zijn.’²⁹³

Behalve dat de inzichten van de onderzoekers Oommen, Willner en Van Dooren verhelderend werken bij het blootleggen van het charismatisch leiderschap dat Fortuyn werd toegedicht, kan de psychische nood van verschillende mensen en de sterke behoefte van deze mensen om hem te zien als een bijzonder leider worden verklaard met de term charismahonger van de ontwikkelingspsycholoog Eric Erikson. Verschillende uitingen illustreerden hoe Pim Fortuyn als leider veiligheid, een identiteit en rituelen of een combinatie van alledrie bood aan angstige mensen die zich bedreigd voelden in het eigen leven of aan mensen die bezorgd waren door de afwezigheid van een eigen identiteit in een snel veranderende wereld waarin de oude rituelen waren weggefallen. Het reguliere christelijke geloof was tanende, maar het toedichten van charisma aan de katholieke Fortuyn vulde de vrijgekomen spirituele ruimte van de traditionele geloofsinstellingen waarvan het aanzien sterk was gedaald door de vele misstanden in de (katholieke) kerk.²⁹⁴

Hij speelde hierzelf ook op in. Zo kreeg een vrouw die de politicus tijdens zijn leven meerdere brieven had gestuurd waarin ze waarschuwde dat hij moest opletten met wat hij at omdat tegenstanders hem misschien wel wilden vergiften als antwoord van Fortuyn de vraag of ze voor hem wilde bidden.²⁹⁵ Verschillende mensen in nood verbonden hun hoop op verlossing van een bepaalde situatie aan Fortuyn. Zo sprak een vrouw na de moord op de televisie over haar angst dat haar man zou sterven terwijl hij op de wachtlijst stond voor een hartoperatie. En zij hadden samen zo gehoopt dat ‘Pim’ iets voor hem zou doen.²⁹⁶ Evenals in de pre-mortembrieven was er bij veel schrijvers sprake van een sterke identificatie met Fortuyn waardoor gevoelens van eigenwaarde werden vergroot omdat de mensen zich vereenzelvigden met de publieke figuur die aanzien genoot. Het belang dat Tucker hecht aan de aanwezigheid van het individu bij het ontstaan van een sociale beweging werd beschreven in de brieven. Het charismatisch leiderschap van Fortuyn en zijn ‘Fortuynisme’ raakten niet alleen de regeringspartijen, maar zorgden er ook voor dat Leefbaar Nederland zonder Fortuyn naar beneden schoot in de peilingen en uiteindelijk slechts twee zetels haalde tijdens de verkiezingen van 15 mei 2002. Volgens Tucker wordt een charismatisch leider niet alleen gevolgd vanwege toegedichte en geïdealiseerde eigenschappen, maar moet hij aan

zijn volgelingen tonen dat hij in staat is om een revolutionaire sociale beweging te leiden, waardoor er een breuk met het verleden kan worden veroorzaakt. De leider wordt gezien als de verpersoonlijking van de oplossing van vele problemen. Het maatschappelijk brandhout kan ruimschoots aanwezig zijn, maar er dient wel iemand te zijn die de boel aanstak. Tucker gebruikt ter ondersteuning van zijn gedachte over de wisselwerking tussen een individu en een momentum, het begrip situationeel-charisma. Winston Churchill en Franklin D. Roosevelt waren twee voorbeelden uit de geschiedenis aan wie charisma werd toegedicht vanwege een gerezen noodsituatie.²⁹⁷ Beide leiders kregen door hun aanhangers de gave toegedicht om de noodsituatie op te lossen.

Tijdens de Fortuyn-revolte werd het belang van de individuele leider en dit zogenaamde situationele charisma beschreven en ervaren door zijn volgelingen. De vier universele kenmerken van charismatische leiders van Tucker komen terug in het optreden van Fortuyn en worden door zijn volgelingen ook zo gezien. Het feit dat de volgelingen deze kenmerken verbinden aan het optreden van Fortuyn is vanuit de hier betrachte constructivistische benaderingswijze van charisma natuurlijk van evident belang. Hij heeft een missie, bij het volbrengen van deze missie komen er momenten van tegenslag en ongeluk voor. De tegenslag wordt getrotseerd door een groot gevoel van zelfvertrou-

wen geschraagd door de sterke aanwezigheid van 'goal-fixatie' bij de charismaticus.²⁹⁸ De boodschap is zeer belangrijk, maar wordt wel verbonden aan de boodschapper. De charismatische leider dient te benadrukken dat er ellende is.²⁹⁹ In verschillende pre- en postmortemuitingen werd uitdrukking gegeven aan de charismatische dynamiek die er tussen de volgelingen en Fortuyn in een tijdspanne van zes maanden was ontstaan en waarin hij zich ontpopte als dé politieke tegenstander van de regeringspartijen en mogelijke opvolger van Wim Kok.

De persoonlijke eigenschap van het 'hebben' van uitstraling hoort bij de essentialistische school. In de casus Fortuyn en kijkend naar de bestudeerde bronnen kan echter met behulp van de constructivistische aanpak zonder tautologische problemen worden vastgesteld dat hij in zijn doen en laten- en de manier waarop dit persoonlijke optreden werd ervaren- daadwerkelijk charismatisch gedrag vertoonde dat overeenkwam met de definitie van sociologe Greenfeld: 'Charisma means the ability to internally generate and externally express extreme excitement, an ability which makes one the object of intense attention and unreflective imitation by others. It is this quality which makes it possible for a charismatic person to become a leader'.³⁰⁰ Er was bij Fortuyn sprake van instraling door uitstraling en uitstraling door instraling.

Door de theoretische inzichten over charisma-

tische rollen, een charismatisch cluster, charismatische dimensies, charismatische beelden, charisma-honger, situationeel-charisma en charismatisch gedrag aan de pre- en postmortembrieven te verbinden is een beschrijving van het soort leiderschap van Fortuyn dichterbij gekomen en binnen de politiek-maatschappelijke context van paars geplaatst waarin een charismatisch potentieel is ontdekt die heeft bijgedragen aan de genesis van Pim Fortuyn als charismatisch leider.

Noten

- ¹ De 556 rouwuitingen die voor dit hoofdstuk zijn gebruikt bevinden zich in het Meertens Instituut, Collectie Pim Fortuyn, 2002-2005, 2. (6-15); in sommige uitingen worden herinneringen aan Fortuyn opgehaald die nog dateren van de tijd dat hij als betaald spreker optrad in het land.
- ² De 335 rouwuitingen rond Theo van Gogh zijn te vinden in: Collectie Stadsarchief Amsterdam: tekeningen en teksten behorende bij de herdenking van de moord op Theo van Gogh Linnaeusstraat Amsterdam, 30051 (1-20), via <https://archief.amsterdam/inventarissen/overzicht/30051.nl.html> kunnen de uitingen worden bekeken en worden gekocht.
- ³ Joep de Hart, *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes* (Den Haag 2005) 34-36.
- ⁴ Colombijn, 'Search', 83; Beunders, *Publieke tranen*, 10-22; vgl. Irene Stengs, *Het fenomeen Hazes: een venster op Nederland* (Amsterdam 2015) 43-49 en Idem, 'Ritual mediations of violent death. An ethnography of the Theo van Gogh memorial site, Amsterdam' in: Peter Jan Margry en Cristina Sánchez-Carretero (ed.), *Grassroots memorials: the politics of Memorializing traumatic death* (New York-Oxford 2011) 71-96.
- ⁵ De Hart, *Voorbeelden & nabeelden*, 91, citeert Paul Schnabel, *Het Financieele Dagblad* dd. 2 oktober 2004.
- ⁶ De Hart, *Voorbeelden & nabeelden*, 65.
- ⁷ *Ibidem*, 91-92: Waxinelichtjes voor Olof Palme, prinses Diana, Pim Fortuyn, André Hazes en Theo van Gogh worden daar aaneengeregen; hier zal verder geen vergelijking worden gemaakt tussen de rouw rond de natuurlijke dood van de volkszanger André Hazes en die na de moord op de politicus Pim Fortuyn; er wordt wel een vergelijking gemaakt tussen de rouw om Fortuyn en Van Gogh, omdat deze twee verschillende gebeurtenissen voldoende belangrijke overeenkomsten vertonen, waarvan bij een vergelijking tussen de rouw om Pim Fortuyn en André Hazes geen sprake is.
- ⁸ Op de dag van de moord, 6 mei, werd het feit dat Rotterdammers niet durfden te vertellen dat ze op Pim Fortuyn hadden gestemd of op hem gingen stemmen nog gememoreerd door 3FM side-kick van Ruud de Wild, Jeroen Kijk in de Vegte, die een reportage had gemaakt in Rotterdam, uitgezonden tijdens het laatste lange media-optreden van Pim Fortuyn op 6 mei.
- ⁹ Zie over de wijze waarop het Meertens Instituut het rouw-materiaal via de familie Fortuyn heeft verkregen: Peter Jan Margry, 'Memorializing a controversial politician: the 'memorializing' of a materialized vox populi', in: Margry en Sanchez-Carretero (ed.), *Grassroots memorials*, 319-345.
- ¹⁰ Van de 335 uitingen die zijn neergelegd voor Theo van Gogh zijn van slechts vijf uitingen direct te herleiden dat ze door niet in Amsterdam woonachtige mensen zijn geschreven: A7, B55, C12, C33 en D17.

- ¹¹ Warna Oosterbaan, *Ons erf: identiteit, erfgoed, culturele dynamiek* (Amsterdam 2014) 18-19; Willem Frijhoff, 'Dutchness and fiction: epilogue', in: Joyce D. Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott (red.): *Going Dutch. The Dutch presence in America 1609-2009* (Leiden 2008) 327-358.
- ¹² Margry, 'Murder', 120.
- ¹³ Borgman, *Presentie*, 233-234, citeert in vertaling Ian Buruma, *What Pim and Diana had in common* (*The Guardian*, dd. 14 mei 2002): 'Fortuyn was in zekere zin voor de Nederlandse politiek wat [prinses] Diana was voor de Britse monarchie: een spelbreker, een populistische nar die er met perfecte beheersing van de public relations in slaagde een stoffige, zelfgenoegzame, buiten de werkelijkheid staande gevestigde macht te treiteren. [...] Natuurlijk was Fortuyn ... net zo min een man van het volk als Diana een prinses van het volk was. Maar hij slaagde erin het volk ervan te overtuigen dat hij aan hun kant stond, in hun naam sprak en hun zorgen begreep'. Na het dodelijke auto-ongeluk van prinses Diana en Dodi Al Fayed kwamen er evenals bij Pim Fortuyn religieuze gevoelens voor de overleden prinses vrij: Jennifer Chandler, 'Pilgrims and Shrines', in: Tony Walter (ed.), *The mourning for Diana* (Oxford 1999) 135-155; voor publieke rouw en het Britse koningshuis: John Wolfe, 'Royalty and public grief in Britain: an historical perspective 1817-1997', in: Walter (ed.), *Mourning for Diana*, 53-64. Na de dood van John F. Kennedy kreeg diens vrouw Jackie Kennedy 1,5 miljoen condoleance-brieven opgestuurd; uiteindelijk zijn daarvan 15.000 bewaard gebleven in de JFK Presidential Library and Museum te Boston; Ellen F. Fitzpatrick, *Letters to Jackie, condolences from a grieving nation* (New York 2010) bevat een selectie van 250 bijzondere brieven aan de weduwe.
- ¹⁴ In het Meertens Instituut zijn van circa honderd

gemeenten in Nederland de condoleanceregisters gearchiveerd, Collectie Pim Fortuyn, 2002-2005 4. (60-217); er zijn circa 1500 condoleance-registers naar de familie Fortuyn gestuurd waarvan een deel is gearchiveerd. Ik heb 385 uitingen in het condoleance-register van de gemeente Ede bekeken (A76, B128, C83 en D98). Vanwege de ruimte en de structuur van het condoleance-boek geven deze semi-publieke uitingen minder informatie over de levende politicus. Evenals bij de rouwuitingen op internet zijn mensen geneigd om uitingen van andere mensen te kopiëren, Walter (ed.), *Mourning for Diana*, 23; 205. In het persoonlijke archief van Pim Fortuyn, Stadsarchief van Rotterdam (NL-RISA 1430), zijn van ruim dertig gemeenten de condoleanceregisters bewaard (NL-RISA 1430 - 755 - 879); nota bene: van 2007 tot medio 2018 alleen toegankelijk voor Leonard Ornstein (convenant met de erven Fortuyn); voor toekomstig Fortuyn-onderzoek zou samenvoeging van de Fortuyn-collecties in het Meertens Instituut te Amsterdam en het Stadsarchief van Rotterdam bevorderlijk zijn. Voor de politieke periode van Fortuyn (2000-2002) is er in het Stadsarchief sprake van een lacune, zie: Inventaris archief Prof. dr. W.S.P. Fortuyn (Pim Fortuyn), politicus 1948-2002, opgesteld door Hans Mesdag (2009) 2: 1.2.

¹⁵ Volgens ooggetuige Ton Olde Monnikhof, Rotterdam-correspondent voor *Het Financieele Dagblad*, zou na een nederlaag in die finale, gecombineerd met de woede over de moord op Fortuyn, de Maasstad zijn afgebroken.

¹⁶ Nadat diens lichaam naar Italië was overgebracht, bezochten 120.000 mensen tussen 21 juli 2002 en juli 2003 het pseudo-graf van Fortuyn in Driehuis, Margry, 'Memorializing', 340, n. 2; na zijn dood kwamen nog lange tijd mensen naar het huis van de politicus om daar een kaarsje te branden of een bloemetje neer

- te leggen, Van Roosmalen, *De Pimmels*, 120-121.
- ¹⁷ De gebeurtenissen van 19 en 20 juli werden door SBS 6 uitgezonden; zo werd het opgraven van de kist op vrijdag 19 juli live uitgezonden; hiernaar keken 900.000 TV-kijkers.
- ¹⁸ Margry, 'Murder', 110; in overleg met de familie Fortuyn heeft het Meertens Instituut de rouwuitingen kunnen verzamelen van de plekken 1, 2, 4 en 5; door de wijze waarop het rouwmateriaal is aangeleverd kan moeilijk worden achterhaald van welk van de vier plekken een uiting afkomstig is: in de omschrijving van de Inventarislijst door het Meertens Instituut worden alleen de twee Rotterdamse herdenkingsplaatsen expliciet genoemd, maar navraag bij Peter Jan Margry (gesprek op 30 maart 2016) leerde dat niet kan worden uitgesloten dat het materiaal ook uit Den Haag of Amsterdam afkomstig kan zijn, vgl. Margry, 'Memorializing', 334.
- ¹⁹ Margry, 'Murder', 128 en n. 28; tot andere geschreven rouwuitingen, die evenals de gemeentelijke condoleanceregisters niet vallen onder spontane rouwuitingen bij spontane herdenkingsplaatsen, behoren webpagina's waarvan sommige al drie uur na de moord als virtuele herdenkingsplaats werden ingericht (zie hierna, 5.4). LPF-aanhangster Marian de Boyen maakte een keuze uit duizenden condoleance-berichten, die tussen 6 mei 2002 en 10 mei 2003 op het condoleance-register van pimfortuyn.nl waren gezet en gaf dit zonder toelichting uit in eigen beheer: Marian de Boyen, *Bloemen voor Pim: een jaar van rouw. Condoleances van het Nederlandse volk* (Utrecht 2004), met een woord vooraf van Pims jongste broer Simon Fortuyn. De inhoud van de ruim 2000 uitingen en de 918 door mij bestudeerde condoleance-uitingen uit het Meertens Instituut geven een beeld dat in het verlengde ligt van de in dit hoofdstuk beschreven

rouw. Het format van een condoleance-register op het internet zorgt echter voor een rouwstructuur waardoor schrijvers eerder over de moord schrijven dan de familie condoleren dan dat er uitgebreid wordt teruggeblikt op de levende Fortuyn; bovendien gaven Fortuynisten commentaar op verschillende gebeurtenissen in de politiek, waarbij ook op elkaanders webberichten werd gereageerd, zodat er sprake is van 'rouw-epigonisme' op het web en in de condoleance-boeken. Als bron van onderzoek en ten behoeve van een beschrijving van het charismatisch leiderschap tijdens zijn leven zitten er nog andere haken en ogen aan de inhoud van webpagina's: van de 25.000 websitepostings op de gearchiveerde condoleance-site, www.pimfortuyn.pagina.nl, in het Meertens Instituut zijn er uiteindelijk 7000 door de webbeheerder weggehaald omdat de uitingen te expliciet waren, waardoor het zicht op het beeld van de politicus werd vertroebeld; vgl. Margry, 'Memorializing', 335; ook op de KRO-website behorend tot het programma *De held van 2002* heeft de webmaster een vorm van censuur toegepast, Margry, 'Murder', 119 en n. 38. Dat rouwuitingen op het internet in vergelijking met andere rouwuitingen explicieter en kritischer zijn, is ook geconstateerd in onderzoek naar de rouw rond Diana: Bethan Jones, 'Books of Condolence', in: Walter (ed.), *Mourning for Diana*, 211.

- ²⁰ Margry, 'Murder', 128 en n. 29; de beeldjes refereerden aan de twee Cavalier King Charles Spaniels, Carla en Kenneth; na Fortuyns dood ontstond er een 'cult' rond diens hondjes, wat resulteerde in de website www.ckff.nl; er bestond grote bezorgdheid over het welbevinden van de twee honden, die uiteindelijk aan de zorgen van butler Herman werden toevertrouwd. Uit de pre- en postmortemuitingen blijkt dat Fortuyns liefde voor honden bij een deel van de volgenden zorgde voor een grote

- mate van identificatie met de politiek leider.
- ²¹ Margry, 'Murder', 113; 128 en n. 20, over de plechtige 'bedevaartsfeer' die aanwezig was bij de tijdelijke herdenkingsplaatsen waar mensen bij elkaar kwamen, iets neerlegden dan wel neergelegde spullen en uitingen lazten; volgens bedevaartspecialist Margry waren deze tijdelijke herdenkingsplaatsen dan wel geen traditionele bedevaartsplaatsen in de strikte zin van het woord, maar hij hanteert toch het woord 'pelgrimage' om de tocht naar de tijdelijke herdenkingsplaats van de mensen te benoemen; ook de antropoloog Colombijn omschrijft de jaarlijkse herdenkingen op 6 mei, sterfdag van Fortuyn, als pelgrimages, Colombijn, 'Search', 71-90.
- ²² Als we mijn rubricering van de uitingen gebruiken dan hanteert Margry in zijn verhaal 1 uiting van een man A1, 8 uitingen van een vrouw B8, 4 uitingen van een groep C4 en 19 uitingen die niet onder deze rubricering vallen en als onbekend/anoniem kunnen worden gekenmerkt D19; in het vorige hoofdstuk over de premortem-brieven worden 28 van de 61 gevonden brieven gebruikt: A13, B12 en C3; van de 556 gerubriceerde postmortemuitingen die voor dit hoofdstuk zijn gebruikt zijn er 53 van een man (A), 132 van een vrouw (B), 203 van een groep (C) en 168 anoniem/onbekend (D); in dit hoofdstuk worden hiervan 139 uitingen in de tekst verwerkt: A20, B47, C47 en D25.
- ²³ Margry 'Murder', 129 en n. 31.
- ²⁴ In 2011 concludeerde Margry dat het nog steeds niet was gelukt om materiaal uitvoerig te archiveren, Margry, 'Materialization', 338; misschien leidt deze studie tot het uitvoeriger archiveren van de Collectie Pim Fortuyn.
- ²⁵ Margry, 'Murder', 115.
- ²⁶ Vanwege de grote hoeveelheid bronnen is, in tegenstelling tot hoofdstuk 5, ervoor gekozen om pas aan het einde van de rouwuitingen in een samenvattende paragraaf een koppeling te maken tussen de theorie over het charismatisch leiderschap en het beschreven materiaal.
- ²⁷ Margry, 'Murder', 116.
- ²⁸ B15.
- ²⁹ B49.
- ³⁰ B112.
- ³¹ A20. Het feit dat deze uiting behalve verdriet ook een verklaring voor de moord geeft, maakt het wel een echte 'mannen-uiting' omdat na analyse van de rouwuitingen kan worden beweerd dat mannen rationeler rouwden dan de emotionele vrouwen. Daarbij is de uiting geprint en dat deden mannen ook vaker. Bij uitingen van protest komen mannen relatief vaker voor en deze uitingen zijn weer vaker dan de andere categorieën geprint, vgl. Margry 'Murder', 125. Bij de weergave van de uitingen worden de meeste schrijf- en spelfouten verbeterd, maar de schrijfwijze wordt gehandhaafd als het, zoals in dit geval, meer laat zien over de achtergrond van de schrijver van de rouwuiting.
- ³² A30.
- ³³ C159.
- ³⁴ Sommige geprinte rouwuitingen werden om deze reden meerdere keren neergelegd, bv. B8.
- ³⁵ B8.
- ³⁶ Mensen die rouwuitingen voor Fortuyn neerlegden waren afkomstig uit heel Nederland, terwijl bij Van Gogh vooral Amsterdammers en buurtgenoten een rouwuiting neerlegden.
- ³⁷ B88.
- ³⁸ B129.
- ³⁹ C9; diverse kinderen maakten zelfstandig een rouwuiting in de vorm van een tekst of een tekening.
- ⁴⁰ C26.
- ⁴¹ C44
- ⁴² A26; vgl. Margry 'Murder', 129 en n. 42; er werd ook

- opgeroepen tot Stille Tochten die behalve in Rotterdam ook in meerdere gemeenten zijn gehouden, zie D15.
- ⁴³ Margry, 'Memorializing', 325-326.
- ⁴⁴ C179.
- ⁴⁵ Zie voor het toedichten van deze eigenschappen ondermeer C44, C168 en C179.
- ⁴⁶ C168.
- ⁴⁷ B17, een vrouw uit Tiel.
- ⁴⁸ A5.
- ⁴⁹ D167.
- ⁵⁰ B18 in plastic mapje; dankzij het droge weer in mei 2002 zijn veel rouwuitingen goed bewaard gebleven.
- ⁵¹ A15, een getypte uiting.
- ⁵² C1.
- ⁵³ C3.
- ⁵⁴ C80; helaas zijn de rouwuitingen bij het Homo-monument niet bewaard gebleven; in de verzameling rouwuitingen kunnen sommige uitingen worden aangemerkt als rouwuitingen van homoseksuelen die rouwen om het verlies van hun roze premier, bv. C78; vgl. Margry, 'Murder', 117; 129 en n. 34: over rouw van homoseksuelen voor Fortuyn.
- ⁵⁵ B24, uiting in plastic map.
- ⁵⁶ B128, vgl. D5 voor Fortuyn als grote boodschapper die Nederland had laten ontwaken nadat het in slaap was gevallen.
- ⁵⁷ B39, getypt verhaal in plastic mapje.
- ⁵⁸ Margry, 'Murder', 116, merkt op dat de inhoud van bloemenkaartjes en andere langere uitingen wat betreft rouw en protest niet veel van elkaar verschilden.
- ⁵⁹ B66.
- ⁶⁰ B129.
- ⁶¹ D4.
- ⁶² D122.

- ⁶³ Later in dit hoofdstuk zal bij een vergelijking tussen de rouw rond Fortuyn en Van Gogh wat langer worden stilgestaan bij verschillende kwantitatieve rouwresultaten.
- ⁶⁴ B125; getypte tekst met pasfoto in plastic mapje gedaan. In deze uiting komt behalve verdriet en liefde ook protest tot uitdrukking.
- ⁶⁵ B19; zie ook B46: 'Je zei wat ik dacht'.
- ⁶⁶ B126.
- ⁶⁷ A52; zie ook A38: 'Bedankt voor je inzet. Als een monarch butterfly mag je nu vrij zijn. Liefs. Groeten aan je moeder.'
- ⁶⁸ C38.
- ⁶⁹ A44.
- ⁷⁰ C68.
- ⁷¹ C113.
- ⁷² C119; Leonard Ornstein noemde het werken aan zijn Fortuyn-boek *De jonge Fortuyn* (Amsterdam 2012) 'Pimpen'.
- ⁷³ C66; vgl. C65.
- ⁷⁴ C164; vgl. C29 voor een uiting waarin Fortuyn zijn volk het zelfvertrouwen had teruggegeven.
- ⁷⁵ D149; vgl. C182: 'Bedankt wat je voor Nederland hebt gedaan. Wij willen jouw gedachtegoed voortzetten' en C96: 'Je was er voor je volk, maar wij gaan door'; in C27 werd Fortuyn liefde gegeven en als Vader des Vaderlands aangemerkt, vgl. C13: 'Je was de beste voor ons de Nederlanders. Wij zullen je nooit vergeten.'
- ⁷⁶ B50, B73, C17, C65 en C200; bij verschillende liefdevolle uitingen (bv. B23) was een foto van Fortuyn met zijn hondjes op het strand uit *de Telegraaf* van 11 maart 2002 gedaan - dat Fortuyn eigenaar was van twee 'onschuldige' hondjes heeft zoals eerder reeds gememo-reerd bijgedragen aan het opwekken van warme gevoelens voor de 'onschuldige' politicus.
- ⁷⁷ C61.

- ⁷⁸ B73.
⁷⁹ C200.
⁸⁰ C59, vgl. C79; zie voor liefdevolle uitingen zonder politieke inhoud o.a. B16, C69, C94.
⁸¹ B29.
⁸² B110; deze vrouw voelde ook een sterke vriendschap-pelijke band vanwege de gedeelde hondenpassie: Mijn gedachten zijn ook erg bij je hondjes. Ik heb er zelf ook 1 en ik ben echt verliefd op hem. Ben helemaal gek van hem (Bo)! Jij ook op je hondjes, en je hondjes ook op jou! Je wilde een derde hond aanschaffen, Arie! Helaas voor die hond loopt hij een geweldige baas mis'.
⁸³ B42; de handgeschreven brief was versierd met een foto van de Rotterdamse skyline en in plastic mapje gedaan.
⁸⁴ D117; vgl. C95, B21, D92 en C196 voor liefdevolle uitingen.
⁸⁵ B130.
⁸⁶ C99.
⁸⁷ C63; getypte uiting met katholiek kruis in plastic gestopt. De inhoud komt overeen met de opmerking van Margry, 'Murder', 117, dat voor verschillende mensen de dood van Fortuyn een tijdelijke zaak was en dat ze hem later in de hemel of het hiernamaals weer zouden treffen.
⁸⁸ B118.
⁸⁹ Zie ook Margry 'Murder', 122-125. Hij muntte de term 'public whipping post', aldaar 124.
⁹⁰ D2; In diverse uitingen kregen bekende politieke tegenstanders van Fortuyn de schuld van de moord, weshalve verschillende tegenstanders na de moord veiligheidshalve uit vrees voor de toorn des volks moesten onderduiken; op de avond van de moord werd de volkswede zichtbaar toen boze Fortuyn-aanhangers bij het Binnenhof agressief samenschoolden en riepen

- om hoofden van politici zoals PvdA-leider Ad Melkert.
⁹¹ D24.
⁹² D38; behalve de genoemde politici werd ook Marcel van Dam genoemd die Fortuyn op televisie in het programma *Het Lagerhuis* van de VARA op 15 februari 1997 een 'buitengewoon minderwaardig mens' had genoemd, zie D166: 'Marcel van Dam. Wie is er hier een Untermensch?' De oud-voorzitter van de VARA wilde niet dat het fragment dat na de moord veel lading kreeg via een archief-site van de VARA kon worden opgezocht (informatie uit betrouwbare bron).
⁹³ D42; zie voor meer anonieme generalistische uitingen ook Margry, 'Murder', 124.
⁹⁴ D121; zie ook A47, getypte uiting.
⁹⁵ D123.
⁹⁶ C4.
⁹⁷ C20. Behalve boosheid was een anonieme uiting ook bang voor een te lage straf voor de dader. D43: 'Over tien jaar loopt de dader weer vrij rond.'
⁹⁸ C28.
⁹⁹ A19.
¹⁰⁰ A22; zie voor de grote hulpbehoefendheid die Fortuyn bij zijn volgelingen had opgeroepen ook uitingen C46, C84 en C158'; in Margry, 'Murder', 124, wordt een anonieme uiting aangehaald waarin wordt geschreven dat de moord op Fortuyn voelt alsof er een deel van het menszijn is geamputeerd.
¹⁰¹ B27; brief in plastic mapje gedaan.
¹⁰² Margry, 'Murder', 124.
¹⁰³ A6.
¹⁰⁴ A10.
¹⁰⁵ A39 en C42: 'Je hebt op een afschuwelijke manier gelijk gekregen (onveiligheid). Ze zeiden dat je onzinnig verkocht, dat je overdreef'.
¹⁰⁶ A18.

107 C158.
108 C42; uiting in plastic folie gedaan.
109 C40.
110 B2.
111 B2.
112 B3.
113 B92; vgl. B93: 'Lieve Pim. Zo blij was ik met jou in de politiek. Zo droevig ben ik nu om jouw treurige lot, waardoor je niets meer voor Nederland kan doen.'
114 B100.
115 B104.
116 B104.
117 B115; geschreven tekst in plastic folie gestopt, vgl. D36: Pimmetje als vriend, strijder en icoon 'die mijn leven verandert hebt. Oprecht, mooi mens, gevoelig en kwetsbaar.'
118 Margry 'Murder', 120-121
119 C86; zie voor dezelfde uiting Margry, 'Murder', 120-121.
120 C74.
121 B124.
122 B20.
123 B12.
124 Margry, 'Murder', 120.
125 B117; vgl. A2: 'Pim met de engelen. Help ons', zie ook hierna, n. 136.
126 B106.
127 B120.
128 B120; tekst met viltstift geschreven en in plastic mapje gedaan, vgl. B71: 'Ik zal doen wat jij zei, want ik denk wat jij dacht.'
129 A27; getypte uiting.
130 C22; vgl. B54, waarin de moord op Fortuyn mede werd beschreven als een interventie van bovenaf zodat hij God kon helpen.
131 B30; uiting in plastic mapje gedaan.
132 B51.

133 A13.
134 A12.
135 A2.
136 A2.
137 A25.
138 B94.
139 B54.
140 C49; vgl. D71: 'U stond op voor de toekomst van mijn kinderen.'
141 B45; vgl. B64: Pim Fortuyn beschreven als een kei en enig in zijn soort.
142 D12.
143 D82.
144 D49.
145 D99.
146 Fortuyn, *Verweesde samenleving*, 194.
147 C19.
148 Margry, 'Murder', 120: 'Why should I still believe in God? Would God still believe in mankind? I believed in you!'.
149 C24.
150 Margry, 'Murder', 121: 'Dearest Pim, For me and many others you were a great heart; We stood at your side from the very start; Outspoken you told no lies; Sent by God, you were our prize; You could see that by the look in your eyes.'
151 C36
152 D97. Zie ook D70 waarin Fortuyn als Heer van stand werd beschreven met de tekst: '*Reïncarneer*'.
153 D109.
154 D165; vgl. Margry 'Murder', 121.
155 Hiermee fungeren de rouwuitingen aan Van Gogh als een soort 'controle-groep'.
156 Stengs, 'Ritual Mediations', 82-87; als voorzitter van de jonge socialisten sprak Anna Lindh tijdens de

uitvaartplechtigheid van Olof Palme.

- ¹⁵⁷ Tijdens de jaarlijkse Fortuyn-herdenkingen op 6 mei zijn er ook momenten dat de moorden met elkaar worden vergeleken vanwege de grove schending van de vrijheid van meningsuiting, Colombijn, 'Search', 81; voor uitingen waarin Fortuyn wordt aangehaald: A5, A24 (twee mannen), B57 (een vrouw), C1, C43, C71 en C72 (4 groepen) en D 12, D 33 en D 44 (drie onbekend).
- ¹⁵⁸ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken tegenwicht*, 83.
- ¹⁵⁹ Margry, 'Murder', 112; Idem, 'Materializing', 327-328. Bij Van Gogh heeft berichtgeving niet geleid tot het neerleggen van veel rouwuitingen. Het is niet te achterhalen, maar, indachtig de gedachte van Margry dat media invloed hebben op het aantal mensen dat een rouwuiting neerlegt, is het de vraag hoeveel mensen een rouwuiting voor Van Gogh zouden hebben neergelegd zonder de omnipresente berichtgeving rond de rouw. Dat veel mediaberichtgeving en het relatief weinig neerleggen van rouwuitingen in de publieke ruimte kunnen samengaan bleek behalve bij Van Gogh ook na de dood van Johan Cruijff. NOS-journalist Kees van Dam probeerde vanuit Betondorp bij het ouderlijk huis van Cruijff, waar door mensen bloemen werden neergelegd, in het NOS-journaal van 24 maart 2016 een beeld te scheppen van massale rouw voor de voetballer dat echter schril afstak bij het aantal mensen dat een rouwuiting neerlegde; wellicht werd deze subjectieve berichtgeving gestimuleerd door het feit dat Johan Cruijff voor Van Dam naar eigen zeggen een jeugdheld was: Han Lips, 'Het was de avond van de twee JC's', *Het Parool* dd. 25 maart 2016. Voor de invloed van de Britse mediaberichtgeving op de rouw rond prinses Diana. zie: Jenny Kitinger, 'The moving power of moving images: television constructions of Princess Diana', in: Walter (ed.), *Mourning for Diana*, 65-76.

- ¹⁶⁰ Naar aanleiding van de kritiek publiceerde de hoofdredactie van NOS-journaal op 14 oktober 2002 de beleidsnotitie Ten Aanval waarin verschillende maatregelen stonden om de stem des volks niet meer te missen.
- ¹⁶¹ Vgl. Geert Mak, *Gedoemd tot kwetsbaarheid*, 16: 'In de herfst van 2004 werden alle pacificatiemethodes van dit land opnieuw uit de kast getrokken. Het Amsterdamse stadsbestuur reageerde razendsnel, met oproepen, waarschuwingen, buurtregisseurs, talloze bijeenkomsten en wat er verder maar aan blusmateriaal voorhanden was. Overal speelden buurten, kerken en moslimorganisaties (en ook Amsterdamse scholen die tekeningen maakten voor Van Gogh C.v.H.) daarop in, met manifesten, stille tochten, preken dagen'. De oproep die burgemeester Job Cohen om 13.00 op de dag van de moord deed om in de avond naar de Dam te komen voor een lawaai-demonstratie was een belangrijke corrigerende zet van de gevestigde orde: Stengs, 'Ritual mediations', 85. In hoeverre het beschreven rouwgedrag door deze pacificatiemethodes is beïnvloed, valt buiten dit onderzoek over het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn.
- ¹⁶² Stengs, 'Ritual meditations', 85; 87.
- ¹⁶³ *Ibidem*, 10.
- ¹⁶⁴ Citaat in: Logtenberg en Wiegman, *Job Cohen*, 154.
- ¹⁶⁵ *Ibidem*, 153-179.
- ¹⁶⁶ *Ibidem*, 29: Joop den Uyl was in 1986 de vader van dit politieke motto.
- ¹⁶⁷ Buruma, *Dood van een gezonde roker*, 79.
- ¹⁶⁸ *Ibidem*, 168-169.
- ¹⁶⁹ Stengs, 'Ritual Mediations', 87 en 89-93.
- ¹⁷⁰ *Ibidem*, 62, citeert Nick Couldry, *Media rituals. A critical approach* (London 2003) 62.
- ¹⁷¹ Stengs, 'Ritual Mediations', 89-93.
- ¹⁷² *Ibidem*, 90-93.
- ¹⁷³ Logtenberg en Wiegman, *Job Cohen*, 168.

- ¹⁷⁴ Geert Mak, *Gedoemd tot kwetsbaarheid en Nagekomen flessenpost* (Amsterdam 2005) 11.
- ¹⁷⁵ *Ibidem*, 10; vgl. Buruma, *Dood van een gezonde roker*, 11-12, die ook opmerkte dat de maatschappelijke onrust meeviel en dat vooral verveelde tieners hun kans schoon zagen om branden te stichten en dat de media en commentatoren ten onrechte spraken over een oorlog.
- ¹⁷⁶ Logtenberg en Wiegman, *Job Cohen*, 166.
- ¹⁷⁷ Stengs, 'Ritual Mediations', 77.
- ¹⁷⁸ Er werden vaak zonnebloemen neergelegd vanwege het feit dat Theo van Gogh en de schilder Vincent van Gogh familie van elkaar waren; daarbij werden er cactusplanten neergezet omdat gasten van zijn tv-programma *Een prettig gesprek* na een interview met de stekelige Van Gogh altijd een cactus cadeau kregen. Omdat Van Gogh een kettingroker was werden er ook sigaretten neergelegd; vgl. *Ibidem*, 77-85; sommige extreme uitingen zijn door de politie en mensen verwijderd.
- ¹⁷⁹ Deze studie rubriceert 335 spontane (geschreven en getekende) uitingen aan Van Gogh; net als bij Fortuyn is er gekeken naar de afzender en de inhoud: 30 mannen (A), 84 vrouwen (B), 82 groepen (C; 2 mensen of meer) en 139 anonieme mensen (D) maakten een spontane rouwuiting na de moord op Van Gogh. Stengs spreekt over 600 uitingen die door het Amsterdams Gemeentearchief zijn opgeslagen; daarbij zitten ook niet-spontane uitingen bij die bv. op scholen onder leiding van leerkrachten werden gemaakt, Stengs, 'Ritual Mediations', 95 n. 30.
- ¹⁸⁰ A2, A11, A13, A16, A23, (5 mannen), B16, B26, B53, B55 (4 vrouwen), C1, C34, C50, C56, C61, C62, C63, C71, C72 (9 groepen) D2, D9, D13, D18, D32, D62, D63, D64, D68, D69, D70, D71, D76, D77, D78, D79, D86, D87, D92, D94, D102, D103, D108, D109, D134, D137 en D138 (27 onbekenden).
- ¹⁸¹ A4, A26 (2 mannen), B1, B4, B8, B10, B12, B13, B14, B20, B60, B62, B65, B71, B72, B73, B75, B81 en B82 (17 vrouwen), C2, C4, C17, C30, C32, C52, C59, C76 en C77 (9 groepen) en D16, D17, D24, D98, D103, D120 en D132 (7 onbekend).
- ¹⁸² A1, A4 (2 mannen), B11, B20, B21, B23, B44, B46, B53, B66 (8 vrouwen), C12, C36, C44, C47, C51, C69 (6 groepen), D9, D10, D24, D37, D61, D65, D66, D81, D83, D109 en D119 (11 onbekend).
- ¹⁸³ A1, A15 en A25 (3 mannen), B11, B12, B13, B14, B19, B27, B31, B37, B47, B48, B72 en B83 (12 vrouwen), C4, C7, C8, C19, C23, C25, C68, C74 en C80 (9 groepen), D15, D78 en D110 (3 onbekend).
- ¹⁸⁴ A16, A28 en A29 (3 mannen), B3, B5, B6, B7, B18, B24, B32, B77 en B84 (9 vrouwen), C20 (1 groep), D11, D35, D72, D73, D84, D90, D91, D95, D99, D101, D116, D130 (12 onbekend).
- ¹⁸⁵ A3, A5, A22, A26 en A29 (5 mannen) B2, B8, B9, B29 en B70 (5 vrouwen), C13, C23, C38 en C65 (4 onbekend).
- ¹⁸⁶ B12, B25, B36, B56 en B70 (5 vrouwen). C1, C27 en C52, (3 groepen) en D29, D48, D98, D106 en D120; als twee uitingen van persoonlijke vrienden worden meegerekend komt de teller op twaalf te staan; C35 en B41.
- ¹⁸⁷ B9 (1 vrouw), C9, C13, C18, C40, C66, C70 en C74 (7 groepen), D4 en D8 (twee onbekend). B9 en D4 zijn expliciet aan zoon Lieuwe gericht.
- ¹⁸⁸ A5, A24 (2 mannen), B57 (1 vrouw), C1, C43, C71 en C72 (4 groepen) en D12, D33 en D44 (3 onbekend).
- ¹⁸⁹ A27 (1 man), B56 (1 vrouw), C24 (1 groep), D45 en D136 (2 onbekend).
- ¹⁹⁰ D138.
- ¹⁹¹ D76.
- ¹⁹² D64.
- ¹⁹³ C63.

- ¹⁹⁴ D70.
¹⁹⁵ D109.
¹⁹⁶ A2. Zie voor andere uitingen waarin de politieke elite werd bekritiseerd: A13, C1, C62, D32, D69, D70 en D94. Zie voor kritische uitingen over de islam: C63, D64, D70 en D109.
¹⁹⁷ C1.
¹⁹⁸ A13.
¹⁹⁹ C62.
²⁰⁰ Hierbij dient wel de aantekening te worden gemaakt dat verschillende extreme polariserende kritische uitingen zijn weggehaald.
²⁰¹ C50.
²⁰² D9.
²⁰³ B21, B23, B28, B66, D9, D10.
²⁰⁴ D13.
²⁰⁵ D18.
²⁰⁶ B16.
²⁰⁷ D68.
²⁰⁸ D79.
²⁰⁹ A17; in tweevoud neergelegd.
²¹⁰ D72.
²¹¹ D91.
²¹² A29.
²¹³ D100.
²¹⁴ D84.
²¹⁵ D90.
²¹⁶ B7.
²¹⁷ B6; vgl. B18 voor een uiting waarin de moord hopelijk ook positieve gevolgen heeft.
²¹⁸ C20.
²¹⁹ Voor intens verdrietige uitingen zie: B14, B57 (hier later in de tekst aangehaald), B78 en B83; uit de categorie buurtgenoten (vierde categorie) worden B12 (later in tekst), B13, B14 en C4 eveneens ondergebracht

- in de tweede categorie van verdrietige uitingen.
²²⁰ D7.
²²¹ C26.
²²² Zie ondermeer: C42, D43 en D46.
²²³ C68; vgl. B67.
²²⁴ D39
²²⁵ D49.
²²⁶ C60.
²²⁷ D82.
²²⁸ C17 en C21.
²²⁹ C2.
²³⁰ Margry, 'Memorializing', 334.
²³¹ Bij de rouw rond Diana is ook sprake geweest van een oververtegenwoordiging van vrouwen die rouwden. Bethan Jones 'Books of Condolence' pp. 203-214 aldaar p.204 in Tony Walter (ed.), *Mourning for Diana*. Van 1800 uitingen in condoleance-boeken voor Diana was 72% vrouw en 16 % man. Van 1017 internet-uitingen voor Diana was 44% vrouw en 24% man. Van de 385 bestudeerde uitingen in het condoleance-register uit Ede voor Fortuyn was 33,2% vrouw en 19,7% man. In tegenstelling tot de andere rouw-uitingen is het aantal mannen bij Fortuyn op het web oververtegenwoordigd. Van de 918 bekeken internet-uitingen was 37,9% man en 36,6% vrouw. Er zijn mij geen kwantitatieve cijfers bekend over gender-afkomst in de spontane rouwuitingen in de publieke ruimte voor prinses Diana.
²³² B82.
²³³ B1.
²³⁴ B20.
²³⁵ B19.
²³⁶ B4.
²³⁷ B8.
²³⁸ B80.
²³⁹ B60.

²⁴⁰ B73.
²⁴¹ B71.
²⁴² B58. Zie voor onrustige gevoelens na de moord ook D92.
²⁴³ B57. In tien uitingen werd er verwezen naar de moord op Pim Fortuyn.
²⁴⁴ B12.
²⁴⁵ C4.
²⁴⁶ D110.
²⁴⁷ B37.
²⁴⁸ C7.
²⁴⁹ B34, D21, D22 en D27.
²⁵⁰ B41, C29, C78, D128 en voor een variant erop: D139.
²⁵¹ Dit gebeurde drie keer, zie onder andere: C45 en D121.
²⁵² B15.
²⁵³ C34.
²⁵⁴ B66.
²⁵⁵ A1.
²⁵⁶ A4.
²⁵⁷ D90.
²⁵⁸ D37.
²⁵⁹ A6.
²⁶⁰ B26.
²⁶¹ A27, B56, C24, D45 en D136.
²⁶² B12, B25, B36 en B56 (vier vrouwen). C1, C27 en C52 (3 groepen), D98, D106 en D120; als twee uitingen van persoonlijke vrienden worden meegerekend, staat de teller op twaalf; C36 en B43.
²⁶³ C23.
²⁶⁴ C38.
²⁶⁵ B2.
²⁶⁶ B9.
²⁶⁷ C13.
²⁶⁸ A22.
²⁶⁹ B29.
²⁷⁰ Buruma, *Dood van een gezonde roker*, 188: zonder

empirisch bewijs wordt te gemakkelijk verkondigd dat deze gesecculariseerde tijd snel zorgt voor uitbarstingen van pseudo-religiositeit bij begrafenissen van media-beroemdheden als André Hazes en Theo van Gogh.
²⁷¹ Volgens De Hart, *Voorbeelden & nabeelden*, 65-66, kunnen echter ook middelmatige bekende dode Nederlanders heiligheid verkrijgen.
²⁷² Buruma, *Dood van een gezonde roker*, 153.
²⁷³ *Ibidem*, 36.
²⁷⁴ Margry 'Murder', 124, gebruikt in dit verband de term 'public whipping post'.
²⁷⁵ Zie voor een beschrijving van zijn schimpscheuten Ian Buruma, *Dood van een gezonde roker*, 76-80.
²⁷⁶ Logtenberg en Wiegman, *Job Cohen: burgemeester van Nederland*, 181.
²⁷⁷ De Hart, *Voorbeelden & nabeelden*, 66.
²⁷⁸ In de uitingen B61, C44 en D119 wordt Van Gogh beschreven als een verkondiger van het vrije woord.
²⁷⁹ De Hart, *Voorbeelden*, 65.
²⁸⁰ Ellemers, 'Pim Fortuyn', 2-5; Ellemers, 'Het fenomeen Fortuyn'.
²⁸¹ Willner, *Spellbinders*, 89-95.
²⁸² *Ibidem*, 5-8; vgl. hiervoor, hoofdstuk 2, noot 37.
²⁸³ Mulder, *Wat leeft er in Nederland?*, 12.
²⁸⁴ Margry, 'Memorializing', 332-333, benadrukt de uniciteit van de verzameling post-mortemuitingen vanwege het feit dat de *Vox Populi* tot uitdrukking komt.
²⁸⁵ Sibolt Mulder beschreef de winst van de LPF als een opstand van de laag-opgeleiden, omdat 42% van de LPF-stemmers alleen een LO-LBO-opleiding had in tegenstelling tot het landelijke gemiddelde van 31%. Met zijn onderzoekscijfers in de hand kan ook worden beweerd dat de verkiezingen van 2002 een strijd betrof tussen de jongere kiezers (50% van de LPF'ers was jonger dan 40 jaar) en de oudere kiezers van het CDA

- (32% van de aanhang was in 2002 ouder dan 60 jaar), die uiteindelijk door de ouderen is gewonnen omdat uiteindelijk 35% van de jongeren tot 30 jaar niet ging stemmen, terwijl maar 9% van de 60-plussers thuisbleef, Mulder, *Wat leeft er in Nederland?*, 12-15.
- ²⁸⁶ Colombijn, ‘Search’, 73.
- ²⁸⁷ Margry, ‘Murder’, 108.
- ²⁸⁸ Volgens politicoloog Rudy Andeweg, die voor het televisieprogramma *Twee Vandaag* onderzoek deed naar de motieven van Fortuyns kiezers, waren de twee hoofdredenen om LPF te stemmen: het hele xenofobische complex en Den Haag opschudden, Rinke van den Brink, *In de greep van de angst. De Europese sociaal-democratie en het rechtspopulisme* (Antwerpen-Amsterdam 2005) 285.
- ²⁸⁹ Willner, *Spellbinders*, 195-201; de blijvende invloed van Pim Fortuyn op het Nederlandse politieke landschap valt buiten deze studie, maar verdient nader onderzoek, zie Dick Houtman, Peter Achterberg en Roy Kemmers, ‘De wedergeboorte van de fact-free politics. Pim Fortuyn en de nieuwe tegencultuur (2002-2012)’, in: *Beleid en Maatschappij* 39.2 (2012) 179-193; de blijvende aantrekkingskracht van Geert Wilders en de PVV in combinatie met de heftige reactie op de komst van vluchtelingen kan beter worden begrepen door de invloed van de Fortuyn-revolte op de huidige politiek te onderzoeken.
- ²⁹⁰ Zie <https://www.meertens.knaw.nl/nvb/populariteit/naam/Pim> voor de populariteit van Pim als voornaam, 348 keer in 2001; Fortuyn vertelde tijdens zijn laatste lange interview voor de moord aan dj Ruud de Wild dat het zo jammer was dat een politicus er geen zakelijke activiteiten naast mocht doen. Vanwege het verkoop-succes van zijn stropdassen zou dit volgens de ‘entrepreneur van de geest’ voor hem namelijk een lucratieve aangelegenheid zijn, Pels, *De geest van Pim*, 37.
- ²⁹¹ Observatie van de auteur; hetzelfde is in 2008 in de VS

gebeurd met de politieke slogan *Yes we can* die de democratische presidentskandidaat Barack Obama tijdens de verkiezingscampagne hanteerde.

- ²⁹² Zie voor de sterke band die de volgelingen na de dood van Fortuyn met de ‘bijzondere’ politicus tijdens de herdenkingsbijeenkomsten van 2005 en 2006 op 6 mei voelden: Colombijn, ‘Search’, 81-82.
- ²⁹³ Borgman: ‘Presentie in een verweerde samenleving’, 236, citeert Huub Oosterhuis; vgl. *de Volkskrant* dd. 22 juli 2002, waarin de socioloog Gabriël van den Brink schreef: ‘Aan zijn ongekend snelle opmars zaten soms semi-religieuze kanten. Hij kreeg volgelingen die hem als een soort Messias gingen beschouwen.’
- ²⁹⁴ De religieuze attributies die in de postmortem-uitingen aan Fortuyn werden toegedicht zijn gekoppeld aan de bredere tendens van ‘nieuwe religiositeit’ die vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw is opgemerkt en die verwijst naar het mechanisme dat in de publieke ruimte steeds vaker hevige emoties worden getoond na een schokkende gebeurtenis zoals een dode door ‘zinloos’ geweld, een verkeersslachtoffer of de dood van een bekend publiek persoon. Natuurlijk kunnen er lijnen worden getrokken tussen bermmonumenten, het afscheidsconcert *André Bedankt* in de Arena op 27 september 2004 vier dagen na het overlijden van de volkszanger, de rouw na Van Gogh en de rouw na Fortuyn, maar te snel wordt het tonen van verdriet rond een bekend publiek figuur zonder wetenschappelijke onderbouwing op één hoop gegooid. Een begrip als ‘nieuwe religiositeit’ werkt al snel als een containerbegrip waardoor belangrijke verschillen worden afgevlakt, Colombijn, ‘Search’, 83; vgl. Beunders, *Publieke tranen*, 10-22 en Stengs, *Het fenomeen Hazes*, 43-49.
- ²⁹⁵ Colombijn, ‘Search’, 81-82.
- ²⁹⁶ Borgman: ‘Presentie in een verweerde samenleving’,

233; vgl. Colombijn, 'Search', 83.

²⁹⁷ Boris Johnson, *De Churchill factor: hoe één man geschiedenis schreef* (Houten 2015).

²⁹⁸ Tucker, *Theory*, 749.

²⁹⁹ Zo kon het gebeuren dat blanke Fortuyn-aanhangers in Rotterdam tijdens de verkiezingscampagne opmerkten: 'Wij zijn de vluchtelingen. Vluchtelingen in onze eigen wijken,' Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 48

³⁰⁰ Greenfeld 'Reflections', 122; vgl. Colombijn, 'Search', 73-75.

Slotbeschouwing: de receptie van Fortuyn en liefde voor een leider

7.1 De liefde voor een leider is van alle tijden

In dit proefschrift staat de bijzondere band tussen de politicus Pim Fortuyn en een deel van zijn aanhangers centraal. Als basis van deze casus-studie zijn de gedachten van Max Weber over charisma gebruikt, die de weg voor zijn opvolgers plaveide om vanuit iedere tijd en plaats aandacht te besteden aan de manier waarop mensen legitimiteit verstrekken aan de machtsaanspraak van bestaande politici. Met behulp van uniek etnografisch bronnenmateriaal, waarin burgers zonder tussenkomst van anderen persoonlijke gedachten over de politicus voor en na zijn dood aan het papier toevertrouwen, is vanuit een afgebakend theoretisch raamwerk het luik naar de hoofden van een groep kiezers geopend en het charismatisch leiderschap van een politicus aan het begin van de 21ste eeuw tastbaar gemaakt. De brede maatschappelijke inbedding van de geanalyseerde pre- en postmortem-uitingen en een vergelijking met de op het eerste gezicht soortgelijke volksrouw om Van Gogh zorgen voor de empirische onderbouwing van deze dissertatie.

Het bij toeval gevonden pre-mortemateriaal in het Meertens Instituut waar een grote verzameling rouwuitingen wordt bewaard, is bijzonder omdat er in het persoonlijke Fortuyn-archief in het stadsarchief van Rotterdam juist een lacune bestaat aan bronnenmateriaal over Fortuyns politieke periode in 2001-2002.¹ Vanaf februari 2002 stuurden aanhangers dagelijks postzakken vol met dankbetuigingen aan de politicus die terechtkwamen in het Rotterdamse partijkantoor van de LPF in de Spaanse Polder. Na de hectiek van de moord zijn deze pre-mortemuitingen helaas niet bewaard gebleven. Door de toevallige briefenvondst en de analyse van het materiaal krijgen we gelukkig toch meer zicht op de attributie van charisma door een groep volgelingen tijdens de spannende verkiezingscampagne.²

De stelling dat Pim Fortuyn voor een groep kiezers een charismatisch leider was, is met behulp van het bestudeerde pre- én postmortem-bronnenmateriaal inzichtelijk gemaakt. Daarmee zorgt deze studie in mijn ogen voor een inhoudelijk tegengeluid tegenover een groep onderzoekers die charisma niet als theoretisch begrip in wetenschappelijk onderzoek wensten te gebruiken. Charisma is mede door de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog, waarin charismatische leiders als Adolf Hitler en Benito Mussolini een significante rol speelden, lange tijd in diskrediet geraakt als wetenschappelijk idee bij de verklaring

van het succes van sommige politici. In twee recente studies over deze leiders krijgt het begrip charisma na ruim 70 jaar echter niet langer de schuld van de horreur in de oorlogsjaren, maar trachten de onderzoekers het als explanans te gebruiken voor de opkomst van deze populaire leiders tijdens het Interbellum.³ Het gezag van deze twee omstreden revolutionaire figuren valt in de typologie van Weber onder charismatisch gezag. Totalitaire leiders hebben echter niet het alleenrecht op charismatisch leiderschap en de liefde van hun volgelingen.

Vanuit het rouwmateriaal na de moord op Fortuyn dringt zich niet alleen een vergelijking op met de rouwuitingen om Van Gogh. Het rouwbeklag roept ook herinneringen op aan twee momenten uit de recente geschiedenis dat er massaal door het volk werd geweend namelijk om de Amerikaanse president John F. Kennedy en prinses Diana. Terwijl Kennedy als president in 1963 kan worden aangemerkt als het rationele gezag en Lady Diana als prinses van Wales in 1997 kan worden gezien als het traditionele gezag was na beide sterfgevallen, waarover bijna non-stop werd bericht in de media, in verschillende rouwuitingen sprake van het toedichten van postmortem-charisma. Bestaande studies naar de rouw om Kennedy en Diana wijzen net zoals bij Fortuyn op een “familiaire” band die werd ervaren met de overleden bekende uit de media.⁴ De projectie van

bijzondere beelden op de beroemde overledenen kan worden verklaard door beide historische figuren en hun dood in de politiek-maatschappelijke context van toen te plaatsen en te verbinden aan inzichten over charisma. Voor een rake typering van de bijzondere band die een groep mensen bij leven al met hen had ervaren moeten de charismatische attributies na de dood wel worden vergeleken met premortem-uitingen aan deze twee mensen die Weber zou hebben aangemerkt als representanten van respectievelijk het rationele en het traditionele gezag.⁵

Dat mensen in een samenleving tijdens en na de dood voor machthebbers, zoals Amerikaanse presidenten en leden van het Britse koningshuis, liefdevolle gevoelens koesteren en bijzondere attributies aan hen verbinden is van alle tijden. Al in de oudste beschavingen (Sumerië/Egypte) werd het wereldlijke gezag van leiders gelegitimeerd door de bijzondere connectie die ze met het goddelijke zouden hebben. De moord op Kennedy en de rouw erna was de eerste historische wereldgebeurtenis waarin de televisie een cruciale rol speelde in de omnipresente berichtgeving over de gewelddadige dood van een bekleeder van de staatsmacht. Studies naar de rouw om president Kennedy en prinses Diana wijzen op het belang van het medium televisie bij het ontstaan van de massale rouw om een voorname machthebbende bekende met sterrenstatus die de mensen hadden

leren kennen uit de media. De inhoud van het bronnenmateriaal uit deze studie illustreert de intermediare rol die de televisie bij het toedichtingsproces van charismatisch leiderschap aan een Nederlandse politicus in de moderne tijd kan hebben.

Zonder het belang van de moord op Kennedy en de dood van Diana door een auto-ongeluk vanuit diachronisch perspectief te willen afvlakken, is het opvallend dat het, net als bij Fortuyn, vooral vrouwen waren die het voortouw namen in de beschrijving van affectievolle gevoelens voor de bijzondere doden.⁶ De diachronische Weberiaanse benaderingswijze van charisma opent de onderzoeksogen voor het feit dat in verschillende samenlevingen in uiteenlopende tijden er altijd gewone stervelingen zijn die een bijzondere band ervaren met figuren die het rationele, traditionele danwel het charismatische gezag vertegenwoordigen. Door de theorie over charismatisch leiderschap te koppelen aan de inhoud van de premortem-brieven kan een beschrijving worden gegeven van het charismatische gezag dat Fortuyn volgens verschillende volgelingen vervulde. Met de verbinding van deze inzichten aan de inhoud van de rouwuitingen is het charismatisch leiderschap van Fortuyn verder onderbouwd.

Vanuit deze studie worden in dit laatste tentatieve hoofdstuk nieuwe onderzoeksonderwerpen aangedragen, terwijl er ook wordt stilgestaan bij

invalshoeken die wel raken aan het onderwerp maar niet zijn gebruikt. Het hoofdstuk eindigt met een schets van de eerste receptie van de Fortuyn-revolte en de wens om deze belangrijke episode uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis niet te vergeten maar te laten leven voor latere generaties hetgeen ondermeer kan worden bereikt door de opkomst van Fortuyn en de moord op de politicus wel te bespreken in de canon van de Nederlandse geschiedenis.

7.2 Onderzoek naar het charismatisch leiderschap van Silvio Berlusconi en Donald Trump?

Wellicht kan deze studie een bouwsteen zijn voor verder onderzoek naar liefde in de politiek en de charismatische rol die bepaalde leiders binnen een bepaalde politieke constellatie kunnen vervullen in het leven van de volgelingen. Hierbij kan worden gedacht aan Silvio Berlusconi, die op 26 januari 1994 op één van zijn eigen televisiezenders aan de kijkers vertelde dat hij de politiek in ging en als leider van de nieuwe politieke partij *Forza Italia* de droom van veel Italianen zou doen uitkomen. Met hem aan het roer zou Italië rechtvaardiger, rijker, moderner, efficiënter, gelukkiger en leidend in Europa en de rest van de wereld worden. Het bestrijden van corruptie en criminaliteit waren twee belangrijke politieke speerpunten,

zo verklaarde de succesvolle zakenman, media-magnaat en eigenaar van voetbalclub AC Milan. Het nieuwe Italië kon alleen worden bereikt als de communisten die 'niet geloofden in de vrije markt, privé-initiatief, winst of het individu' zouden worden verslagen.⁷ Slechts twee maanden na deze even apocalyptische als hoopgevende toespraak won Berlusconi de verkiezingen van maart 1994 en werd hij leider van een rechtse coalitie-regering met daarin twee andere opvallende politieke buitenstaanders, namelijk Gianfranco Fini, leider van de neo-fascistische *Nationale Alliantie* en Umberto Bossi, leider van *Lega Nord*.

Het snelle electorale succes van Berlusconi kan mede worden verklaard door de politieke chaos waarin het land verkeerde omdat begin jaren negentig van de vorige eeuw steeds duidelijker was geworden dat de grootste politieke partijen, vooraanstaande politieke leiders, belangrijke bedrijven en verschillende rechters in Italië over een lange periode betrokken waren geweest bij groot-schalige corruptie-praktijken en banden hadden gehad met de georganiseerde misdaad. De roep om verandering bij verschillende kiezers werd ook nog versterkt door verschillende aanslagen die de maffia in 1992 had gepleegd omdat de criminele organisatie steeds strenger werd vervolgd door de rechterlijke macht. De eerste regeerperiode van Berlusconi duurde vanwege onenigheid binnen de coalitie slechts zeven maanden, maar 13 mei

2001 won de gepromoveerde mediamagnaat voor de tweede keer de landelijke verkiezingen.

Een goed voorbeeld van de manier waarop Berlusconi via de televisie een band probeerde op te bouwen met zijn kiezers was de ondertekening van een contract met het volk waarin de oppositieleider live op televisie beloofde om als premier binnen vijf jaar vijf doelen te verwezenlijken. Onder zijn leiding zouden de belastingen dalen, de pensioenen worden verhoogd, de werkloosheid met behulp van publieke werken worden verlaagd en zou de veiligheid van iedere Italiaan worden vergroot omdat de criminaliteitscijfers zouden gaan dalen.⁸ De toenemende complexiteit van de moderne samenleving had veel mensen machteloos en boos gemaakt en net zoals George Bush een jaar eerder in Amerika riep Berlusconi in 2001 bij een deel van het electoraat het gevoel op dat een daadkrachtige leider met lef op onconventionele wijze complexe problemen kon oplossen.

Met de koppeling van showbusiness-elementen aan de politiek en het op de voorgrond stellen van zijn ego brak Berlusconi met de naoorlogse politieke cultuur die voor een groot deel was vormgegeven door de op het eerste oog sobere christen-democratische partij met als belangrijkste voorbeeld Giulio Andreotti, (zeven keer premier, achttien keer minister) die politieke sluwheid, pragmatisme en opportunistische lang had weten te maskeren met behulp van een vroom imago.⁹

Berlusconi verkocht zichzelf als een slimme zakenman aan zijn kiezers en gaf zijn autobiografie *Una Storia Italiana*, waarin hij ondermeer schreef over de innige band met zijn moeder en verhaalde over bijzondere prestaties uit zijn jeugd, in 2001 gratis weg aan de Italiaanse bevolking.¹⁰ In een land waar de moeder werd vereerd (*mammismo*) raakte de goed verzorgde Berlusconi met zijn publieke optredens een gevoelige snaar bij vrouwelijke aanhangers die wellicht mede vanwege de cultuur van *bella figura* (mooi zijn) ontvankelijk waren voor de charmes van de politicus en hem zagen als een ideale echtgenoot of een perfecte schoonzoon.¹¹ In hoeverre de geslaagde zakenman en politicus, die met zijn flamboyante stijl en lef een voorbeeld was voor Pim Fortuyn en andere Europese politieke buitenstaanders, ook werd gezien als een charismatisch leider zou toekomstig onderzoek kunnen uitwijzen.¹²

Een recentere onderzoekscasus van de opkomst van een bijzondere politieke buitenstaander is Donald Trump die tijdens zijn unieke campagne om presidentskandidaat te worden van de Republikeinen expliciet wordt beschreven als charismatisch leider en in Nederland al snel werd vergeleken met Pim Fortuyn.¹³ De rijke zakenman positioneert zich als buitenstaander en bindt met zijn politieke incorrecte uitspraken een felle strijd aan met het establishment die van de unieke Verenigde Staten volgens hem een puinhoop

hebben gemaakt. In *Crippled America. How to make America great again* (2015) schrijft hij dat als mensen hem zullen kiezen Amerika net zoals vroeger weer belangrijk en welvarend zal worden. Trump maakt, net zoals zijn generatiegenoot Fortuyn, tijdens de politieke verkiezingscampagne permanent ruzie met de belangrijkste media en zoekt evenals Fortuyn openlijk het conflict op met talloze journalisten: 'Waar Pim komt, komt ruzie' was al in zijn Groninger jaren de verzuchting.¹⁴ Beiden tartten alle campagnewetten door niet alleen het politieke establishment, maar ook de mediapaladijnen van de politieke machthebbers uit te dagen en te trotseren.

Trump wordt onderschat en aangevallen door belangrijke politici en opiniemakers. Het raakt deze 'man in his own right' echter niet en alle kritiek glijdt van hem af. Hoe harder er op hem wordt ingebeukt, des te populairder hij lijkt te worden. Een significante groep Amerikanen smult van de strijd die de verpersoonlijking van de Amerikaanse droom is aangegaan met de bestaande machthebbers in de Republikeinse partij. Door zijn optreden wordt het collectieve onbehagen van een grote groep Amerikanen versterkt. Zij voelen zich bedreigd door de komst van immigranten en een deel van zijn aanhang moet al jarenlang financieel de eindjes aan elkaar knopen in een land waar de stand van de publieke sector schreeuwt om grote investeringen. De boodschap van Trump

is eclectisch van inhoud en is soms 'links' en soms 'rechts'. Hierdoor kunnen zijn oplossingen, evenals bij Fortuyn, worden getypeerd als een 'bricolage' van ideeën.

De kans is aanwezig dat Trump tijdens de bestorming van het Republikeinse bastion door meerdere volgelingen als een charismatisch leider wordt gezien. Als rijke vastgoedmagnaat is hij voor veel Amerikanen het rolmodel van een doener die zich succesvol afzet tegen de ingeslapen overheidsbureaucraten in Washington. In vergelijking met al zijn politieke tegenstanders in het Republikeinse én Democratische kamp is Trump de enige echte politieke buitenstaander. Hij neemt duidelijk stelling en streeft in zijn optredens een hoger doel na. Trump spreekt enthousiast en optimistisch over de crisissituatie die door hem zou worden opgelost. De parallellen met Fortuyn zijn legio en daarom zou het interessant zijn om het optreden van Trump en de reactie hierop van voor- en tegenstanders nader te bestuderen met behulp van beschreven inzichten over charismatisch leiderschap.

Waarschijnlijk zijn er tijdens de strijd om de presidents-nominatie voor de Republikeinse partij dagelijks bijzondere brieven en internetboodschappen naar Trump gestuurd die het bekijken waard zijn en het startpunt kunnen zijn van een studie naar het charismatisch leiderschap van deze opvallende Amerikaanse politicus, die voor zo

veel polarisatie in de samenleving zorgt dat voor- en tegenstanders met elkaar op de vuist gaan. De haat die hij oproept is zelfs zo groot dat een man in de aanloop naar de verkiezingen werd opgepakt omdat hij plannen had om de excentrieke politicus te vermoorden. Na kwalitatief wetenschappelijk onderzoek kan de oppervlakkige gelijkenis op het eerste gezicht tussen Fortuyn en Trump daadwerkelijk worden onderbouwd, als blijkt dat er bij de opkomst en de zware campagne-strijd van de TV-ster Trump ook sprake was van de toeschrijving van buitengewone, ja soms bovenna-tuurlijke gaven aan deze vitale leider die in de relatie tussen volgeling en leider het vertrouwen geniet om de gevestigde orde en de dagelijkse routine te verbreken.

7.3 Pim Fortuyn als politieke ster?

De opkomst van politieke buitenstaanders zoals Berlusconi en Trump roept ook een ander onderzoeksgebied op namelijk dat van de celebrities-studies. Na zijn dood wordt Fortuyn door sommige wetenschappers gezien als een politieke celebrity.¹⁵ Verschillende inzichten uit recent wetenschappelijk onderzoek naar beroemdheden kunnen inderdaad worden verbonden aan de snelle opkomst van Fortuyn als ster aan het politieke firmament. Er zijn verschillende inspirerende parallellen te trekken tussen de theorie over charis-

matisch leiderschap en de ideeën over celebrities. Het begrip celebrity kan soms letterlijk worden vervangen door de term charismatisch leider en daarom wordt in de volgende samenvatting van celebrity-inzichten het optreden van Fortuyn hieraan op tentatieve wijze verbonden.¹⁶

Evenals charismatisch leiderschap hebben celebrity en fandom eeuwenoude religieuze wortels.¹⁷ De Engelse term fan - afkorting van *fanatic* - werd al in de zeventiende eeuw gebruikt om een religieuze dweper te beschrijven.¹⁸ Bij celebrity en religie gaat het in beide gevallen volgens historicus Rick Honings om de creatie en de verering van charisma. De verheerlijking van een beroemdheid lijkt zonder meer op de houding van gelovigen jegens een heilige. Net als bij religie staat ook bij de celebrity de op ongelijkheid gebaseerde relatie tussen de fan en de celebrity centraal. De beroemdheid of heilige is doorgaans onbereikbaar. Dat verklaart voor een deel zijn aantrekkingskracht.¹⁹ Het optuigen van beroemdheden wordt gezien als een behoefte aan zingeving, geen substituut voor religie, maar het is er wel aan verwant en daarom wordt beroemdheid soms als 'Post-God celebrity' beschreven: 'The gap left by the decline in the cultural purchase of organised religion has at least partly filled by celebrity'.²⁰

Hier werkt de beroemdhedscultus als nieuwe lijm in een uiteengespatte wereld.²¹ Net als bij charisma dient roem aan een persoon te worden

toegekend. Dit wordt gedaan door culturele instituties of andere intermediaries zoals de fans.²² Een persoon waaraan beroemdheid - lees charisma - wordt toegekend kan hierin zelf een grote rol spelen door de manier waarop hij of zij zichzelf presenteert in de publieke ruimte. Met behulp van deze zelfrepresentatie- self-fashioning- wordt een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van een bepaald publiek imago.²³ De beroemde identiteit ontstaat door een complexe wisselwerking tussen de zelfregulerende autorepresentatie van de persoon en de tijd en plaatsgebonden cultureel-maatschappelijke verwachtingen van het collectief waardoor fans in iedere tijd weer anders worden beïnvloed.²⁴

Ondanks het feit dat groepen mensen in iedere tijd verschillende soorten beroemdheden creëren, valt door de tijd heen als constante op dat een beroemdheidscultus wordt gestimuleerd als de beroemde persoon in kwestie van zichzelf een mythisch beeld scheidt dat teruggaat tot zijn jeugd.²⁵ Pim Fortuyn was zichzelf niet alleen zeer bewust van de 'mythe Fortuyn' en sprak hier ook openlijk over, maar hij leverde bijvoorbeeld met behulp van uitspraken in interviews en ondermeer in zijn boek *Babyboomers: autobiografie van een generatie* een belangrijke bijdrage aan de creatie van een mythisch Fortuynbeeld.²⁶ Het vanaf zijn vroege jeugd anders zijn dan de rest waardoor een leven in eenzaamheid ontstond, vormde een

belangrijk bestanddeel van de 'mythe Fortuyn'.²⁷ In een interview in 1993 vertelde hij de volgende illustratieve anekdote over zijn vroege jeugd: 'Al mijn vriendjes werden door hun moeders in auto's gestopt om mee te gaan naar het strand. Ik wilde ook instappen, maar zij zeiden: 'Nee, jij niet.' Ik zie me nog staan: een klein ventje vechtend tegen zijn tranen. 'Ik huil niet, ik huil niet'. Toen heb ik heel basaal gekozen, eigenlijk voor een leven alleen'.²⁸ In zijn zelfrepresentatie droeg Fortuyn bij aan de creatie van een bijzonder beeld waardoor zijn roem werd gestimuleerd.

Met behulp van self-fashioning werd het anders zijn dan de rest tot grote hoogten opgevoerd hetgeen gevoed door Fortuyns narcisme bij hem zelfs zorgde voor een Messiascomplex. Dit complex kwam sterk terug in zijn messianistische taal waarin een sterk missiebesef doorklonk. Fortuyn was geroepen om een ander verhaal te vertellen over een nieuwe, eerlijke, duidelijke en oprechte politiek. Fortuynisten hoopten en geloofden dat deze andere Fortuynistische politiek daadwerkelijk het licht zou zien als hun bijzondere leider met zijn bijzondere politieke agenda aan de macht kwam. Fortuyn presenteerde zichzelf als een moderne Jezus die opkwam voor mensen die zich voorheen niet gehoord voelden.

Behalve als redder van het niet eerder gehoorde volk speelde hij ook de rol van een strenge opvoeder die de groep gemakzuchtig geworden

mensen, die afhankelijk waren geworden van de verzorgingsstaat, wilde wakkerschudden.²⁹ Als branded identity- 'Hier zit het merk Fortuyn', zei hij eens - gaf de politicus met stropdas, pak en auto het publiek een suggestie van familiariteit.³⁰ De (politieke) celebrity Fortuyn speelde een rol in de constructie van een sociale en culturele identiteit voor individuen die in de literatuur over celebrities in de moderne tijd als volgt is beschreven: 'A source of gossip which is itself understood as an important social process through which relationships, identity, and social and cultural norms are debated, evaluated modified and shared'.³¹

Over de meest fanatieke fans van beroemdheden zijn ook zaken opgemerkt die in deze vergelijkende paragraaf kunnen worden aangehaald om zo meer inzicht te krijgen in het toedichtingsmechanisme van charisma door een gedeelte van Fortuyns fans (volgelingen): 'Fandom especially 'excessive' fandom is defined as a form of psychological compensation, an attempt to make up for all that modern life lacks [...] Fans [...] seek contact with famous people in order to compensate for their own inadequate lifes'.³² Uit de bronnen blijkt dat echt niet alleen maatschappelijk mislukte 'tokkies' hem beschouwden als een bijzondere leider, maar in sommige gevallen zorgde Fortuyn als charismatisch leider inderdaad voor meer zingeving in het als zwaar ervaren leven. De hogere status van een celebrity in vergelijking met 'gewone' mensen

wordt versterkt wanneer er sprake is van een distinctive narrative: een afwijkend imago waarbij de publieke en private persoon samenvloeien.³³

Het recente inzicht dat vrijwel alle beroemde Nederlandse dichters uit de negentiende eeuw beroemdheid kregen toegedicht vanwege een distinctief romantisch imago - bijvoorbeeld dat van de arme en lijdende kunstenaar (Willem Kloos/Multatuli) die alles over heeft voor de schone kunsten - dat ze mede zelf hadden vormgegeven, is natuurlijk bruikbaar bij de verklaring van het grote en snelle succes van Fortuyn. Hij kreeg in korte tijd een heldenstatus toegedicht onder andere omdat de politicus zichzelf voorstelde als een man met een zware missie die de stem van het volk vertolkte en hierdoor persoonlijk leed ondervond, maar ten behoeve van een hoger doel doorging met de strijd van de gewone Nederlander. Fortuyn had een heroïsch imago omdat volgelingen zijn eenzame privéleven, zonder grote liefde, verbonden aan zijn zware publieke optreden. Mede vanwege dit beeld van de lijdende politieke leider werd Fortuyn door een deel van zijn aanhangers gezien als een charismatisch leider. Met het begrip charismatisch leider komen we aan het einde van deze beschrijving van aanknopingspunten tussen celebrity en charisma terug bij het theoretisch kader van deze studie.

Ondanks de aangehaalde inhoudelijke rijkdom van het beroemdheidsonderzoek is het in deze

studie niet als theoretisch richtsnoer gebruikt, omdat de politieke component in de wetenschappelijke literatuur over celebrities een ondergeschikte rol speelt danwel geheel ontbreekt. Daarvan is wat Honings opmerkte een treffend voorbeeld: ‘Toen Fortuyn in 2002 werd vermoord, reageerde het publiek alsof er een popster was overleden’.³⁴

7.3.1 Onderzoek naar Pim Fortuyn en het internet in 2002?

Een andere invalshoek die bewust onderbelicht is gebleven in deze studie naar de attributie van charisma door individuele burgers betreft het discours over Fortuyn op het ontluikende internet. Dit nieuwe medium werd tijdens de verkiezingscampagne van 2002 voor de eerste keer gebruikt door burgers die hun mening gaven over de Nederlandse politiek en Pim Fortuyn in het bijzonder. Behalve kranten, radio en televisie domineerde hij ook dit medium. Eerder hebben we al gezien dat de naam Pim Fortuyn met 12.262 zoekacties bijna veertig keer meer werd gezocht dan Ad Melkert die met 320 hits op de tweede plek stond van meest online gezochte politici.³⁵

Het was aan het optreden van Fortuyn te danken dat veel ‘early adopters’ achter de computer kropen om tijdens de verkiezingscampagne en na de moord op de politicus verschillende sites over hem te maken. De activiteiten van burgers

op het internet en de polarisatie tussen voor- en tegenstanders die elkaar bestreden behoeft nader onderzoek. In tegenstelling tot de scribenten van het gebruikte bronnenmateriaal, waren de schrijvers van pre- en postmortemuitingen op het internet zich erg bewust van andere internet-auteurs, waardoor de inhoud van de wel bewaard gebleven webberichten danig werd beïnvloed. Hierdoor leent dit materiaal zich minder goed voor een studie naar de wijze waarop individuele burgers zonder inmenging van anderen een bijzonder beeld vormden van de politicus.

De webpolarisatie in 2002 op internetfora zoals *foksite.nl* was een voorafschaduwung van later internetgedrag door een veel grotere groep virtueel mondige burgers op sites zoals *Geen Stijl* waardoor toekomstig onderzoek naar Fortuyn en sociale media in 2002 waarschijnlijk boeiende inzichten kan opleveren voor communicatiewetenschappers die zich bezig willen houden met onderwerpen als het begin van internet als communicatiemiddel, de oorsprong van politiek getinte internetplatforms in Nederland of de wijze waarop internettende mensen in de loop van de tijd zich wellicht steeds anders gaan verhouden tot mensen in de (virtuele) omgeving omdat de techniek permanent verandert en het gedrag van de ‘web-mens’ mee verandert.³⁶

7.4 Slot: De gekleurde receptie van de Fortuyn-revolte

Pim Fortuyn schreef geschiedenis. Na zijn dood wordt deze geschiedenis door de intellectuele elite geschreven. Wetenschappers, schrijvers van schoolmethodes en de overheid spelen een belangrijke rol in de manier waarop hij de geschiedenisboeken ingaat en Fortuyn door latere generaties zal worden herinnerd. In hoofdstuk 1 is opgemerkt dat er tot dusver nog geen uitgebreid onderzoek is gedaan naar het charismatisch leiderschap van de Fortuyn. Analyses van het historische verkiezingsjaar 2002 besteden weinig tot geen aandacht aan de charismatische gevoelens onder delen van de bevolking voor Fortuyn. De liefde voor een leider blijft een lastig onderwerp voor een grote groep wetenschappers.³⁷

Recent onderzoek naar de politieke achtergrond van schoolboeken-schrijvers laat zien dat dit invloed heeft gehad op hun werkwijze. Het onderzoek naar geschiedenismethodes voor het Voortgezet Onderwijs wijst op een grote voorkeur bij de veelal progressieve auteurs van schoolboeken voor linkse onderwerpen als populair beeldmateriaal in Nederlandse lesmethodes.³⁸ Het is daarom niet ondenkbaar dat veel wetenschappers, die net zoals deze auteurs meestal een progressief wereldbeeld hebben, bij de behandeling van een door hen vaak als rechts bestempeld fenomeen

hierdoor worden beïnvloed.³⁹

De manier waarop Fortuyn wordt bestudeerd en beschreven in de wetenschap heeft invloed op de rol die hij in de parlementaire geschiedenis krijgt toebedeeld in methodes voor het Voortgezet Onderwijs. Een eerste studie naar Fortuyn in geschiedenisboeken voor het Voortgezet Onderwijs laat zien dat een groep auteurs van schoolboeken inderdaad moeite heeft om de Fortuyn-revolte op waarde te schatten.⁴⁰

Dat Fortuyn niet alleen in woord, maar ook vanuit het perspectief van beeld de eerste jaren na de moord in geschiedenismethodes over de Nederlandse politieke jaren aan het begin van de 21ste eeuw welhaast wordt genegeerd kan hierdoor beter worden begrepen. Nergens in de onderzochte methodes staan foto's van de politicus in actie, foto's van de vermoorde Fortuyn of foto's van de 'nationale' rouw na de moord: de *damnatio memoriae* van de Fortuynrevolte lijkt in volle gang te zijn.⁴¹ Omdat het logisch is dat wetenschappelijke studies over Fortuyn doorklinken in geschiedenismethodes, die weer invloed hebben op de dagelijkse lespraktijk, is naar aanleiding van de studie naar Fortuyn in de schoolboeken in samenwerking met het tv-programma *Een Vandaag* tien jaar na de moord onder 2238 jongeren een onderzoek gedaan naar hun kennis over Pim Fortuyn en werd de vraag gesteld of de middelbare school aandacht had besteed aan de politicus.⁴²

Van de ondervraagden dacht 57% dat Fortuyn door een moslimextremist was vermoord. Van de jongeren verklaarde 56% dat er op de middelbare school nooit aandacht aan de politicus was besteed. Slechts 9% van de jongeren had één of meer lessen over hem gekregen. Als jongeren al iets wisten over Pim Fortuyn dan werden de media, internet en ouders als voornaamste bronnen van informatie genoemd. Wetenschappers, auteurs van schoolboeken en docenten spelen een rol in de manier waarop Fortuyn zal worden herinnerd, maar de belangrijkste actor in deze is natuurlijk de landelijke overheid die vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in belangrijke mate bepaalt wat komende generaties dienen te weten over de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Ook de overheid gaat halfslachtig om met de Fortuyn-geschiedenis. De maatschappelijke onrust door de opkomst en gewelddadige dood van de politicus werd door de overheid dan wel zeer serieus genomen, maar over de cruciale rol van Fortuyn tijdens het cesuurscheppende politieke jaar 2002 wordt liever gezwegen.⁴³

Na de moord op Fortuyn (en Van Gogh) zijn veel initiatieven genomen om het Nederlandse volk en de Nederlandse schooljeugd op te voeden als “goede” burgers die samen met elkaar de boel bij elkaar moeten houden. In december 2005 werd de wet op burgerschapsvorming ingevoerd, waardoor scholen wettelijk verplicht zijn aandacht

te besteden aan actief burgerschap en sociale integratie. Bij leerlingen moet de bekendheid met de Nederlandse cultuur worden aangemoedigd. In het verlengde van deze wet bepleitte de commissie-Schnabel namens het platform *Ons Onderwijs 2032*, die door VVD-staatssecretaris Sander Dekker was ingesteld, recent voor de afschaffing van het vak geschiedenis waarvoor burgerschap in het toekomstige schoolcurriculum in de plaats moet komen. Daarbij ontstond na de politiek-turbulente jaren 2002-2004 het politieke momentum om uiteindelijk in 2011 te komen tot de oprichting van de Stichting *Pro Demos - Huis voor Democratie en Rechtstaat* dat is gevestigd nabij het Binnenhof.

Onder leiding van Kars Veling is daar de afgelopen jaren door 185 werknemers werk gemaakt van de promotie van de Nederlandse Staatsinrichting onder de Nederlandse jeugd en de rest van de bevolking. Met een jaarlijkse subsidie van vijf miljoen euro van het Ministerie voor Binnenlandse Zaken en de Tweede Kamer wordt het voortbestaan van deze organisatie in de toekomst gegarandeerd.⁴⁴

Een ander voorbeeld om te komen tot meer sociale cohesie in de samenleving is de invoering in 2006 van een bindende canon voor het geschiedenisonderwijs, die na de mislukking van een nieuw Nationaal Historisch Museum, uiteindelijk vanaf 2017 ook fysiek zal worden afgebeeld in het Openluchtmuseum in Arnhem.⁴⁵

De benaderingswijze van de intellectuele canon-elite van het fenomeen Fortuyn verkleint echter, net als de werkwijze van een grote groep sociale wetenschappers en schoolboeken-schrijvers, de kans dat er voor het optreden van Fortuyn een vaste plaats zal worden ingeruimd in de Nederlandse parlementaire geschiedenis.⁴⁶ In het eindrapport van de canoncommissie staat te lezen: ‘Vooraf naarmate men de eigen tijd nadert, wordt de canon zeer voorlopig. Bij Madame Tussaud in Amsterdam staat Pim Fortuyn tussen de wereldleiders; het beeld van Hennie Huisman is inmiddels hergebruikt in het horrorkabinet. (...) Zeker de eigen tijd en het verse verleden hebben voor ons als beschouwers nog onvoldoende diepte om scherp te kunnen inschatten wat blijvende invloed en betekenis zal hebben. Onze commissie heeft na rijp beraad gekozen voor de huidige vensters, maar toekomstige generaties zouden misschien voorkeur kunnen hebben voor Pim Fortuyn in plaats van vader Drees, of wie weet voor Ali B in plaats van Annie M.G. Schmidt’.⁴⁷ Fortuyn behoeft mijnentwege geen eigen eigen venster, maar het is opmerkelijk dat de moord op hem en de moord op Theo van Gogh niet worden genoemd in de begeleidende canon-tekst van bijvoorbeeld venster 48 over Veelkleurig Nederland, de multiculturele maatschappij vanaf 1945.

In reactie op de brave bindende politiek-correcte canon publiceerde historicus Chris van der

Heijden een zwarte canon met daarin belangrijke verhalen waarin de schaduwzijde van de Nederlandse geschiedenis aandacht krijgt, met als een van de voorbeelden daarvan de moord op Fortuyn.⁴⁸ Een beschrijving van de moorden in de canon zou recht doen aan het historische belang van beide moorden voor de Nederlandse (multiculturele) geschiedenis, die daarom in de tentoonstelling van de canon in het Openluchtmuseum niet onbesproken kunnen blijven.⁴⁹

De canon-commissie laat ruimte om veranderingen door te voeren. Als dit niet gebeurt dan zal de opkomst en ondergang van Pim Fortuyn snel worden vergeten. Dat zou een historische vergissing zijn, want door de revolutie van Fortuyn is de politieke agenda gewijzigd. Door Fortuyn is het discours over de islam, de multiculturele samenleving en nationalisme in de politieke arena blijvend veranderd en de economische dimensie van het vluchtelingen- en asielbeleid is veel prominenter geworden. Punten als veiligheid, criminaliteit, immigratie en integratiepolitiek werden tijdens Paars niet in alle openheid besproken.⁵⁰ Verschillende politieke ontwikkelingen zoals het aanhoudende succes van de PVV, de toenemende polarisatie in binnen- en buitenland, ondermeer rond de vluchtelingenproblematiek en zichtbaar door de Brexit in juni 2016 en de druk op Europa in het algemeen - mede omdat populistische partijen steeds meer aanhang krijgen - kunnen alleen

goed worden begrepen als de kennis bij de mensen op orde is over de opkomst en ondergang van Pim Fortuyn. Vijftien jaar na zijn dood kan zijn optreden zonder veel twijfel worden beschreven als cesuur in de Nederlandse parlementaire geschiedenis.⁵¹

Onder invloed van Fortuyn is behalve de politieke agenda ook de overheersende politieke stijl gewijzigd. Wouter Bos (PvdA) was één van de eerste politici die hun optreden deels lieten beïnvloeden door de lessen die hij uit de politieke revolutie had getrokken. Onder leiding van Bos schoof de PvdA in het integratiedebat op naar rechts. Boven een interview met vice-premier Bos (kabinet-Balkenende IV) zweefde in 2007 de geest van Fortuyn: 'Polariseren.Tak! Confronteren.Tak! Heftig debat. Tak! Het moet allemaal scherper. De PvdA moet scherper. Het debat over integratie moet scherper. Polarisation is de enige manier om zaken verder te brengen. Je moet niet met consensus het debat induiken, je moet er met consensus uitkomen. (...) Mijn stelling is: ophouden met dat gezeur over de toon van het debat! Geen emancipatie zonder polarisation'.⁵² Met zijn optreden heeft Fortuyn aan Bos en de huidige generatie politici laten zien dat politiek bedrijven minder regentesk en minder technocratisch moet worden uitgevoerd. Kamerleden dienen achter hun Haagse bureau vandaan te komen en direct contact te zoeken met de burgers. Maatschappelijke

problemen moeten voortaan in alle openheid worden besproken. Nieuwe politieke leiders zoals Jesse Klaver (Groen Links) en Ron Meyer (SP) zeggen de politiek in te zijn gegaan door Fortuyn en zijn met hun manier van politiek bedrijven schatplichtig aan de vermoorde politicus. De exuberante stijl, het paradigma-wisselende politieke optreden van de buitenstaander, die binnen een half jaar de centrale machtspositie van paars doorbrak, en hoe treurig ook zijn gewelddadige einde, vormen daarom logischerwijs de ingrediënten van een verhaal dat moet worden onderwezen als Nederland en Europa aan het begin van de 21ste eeuw op het menu staat in het klaslokaal.

De politieke revolutie van Fortuyn is vergeleken met een paradigmawisseling in de wetenschap.⁵³ Indachtig hoofdstuk 1 en bovenstaande schets van de receptie-geschiedenis van Fortuyn door de creatieve elite zal in de wetenschap het overheersende beeld van Fortuyn als handige rechtse populist - het huidige paradigma - moeten veranderen voordat een ander verhaal over hem kan worden verteld. In 2001 stond een buitenissige politicus op met een eclectische politieke agenda die een grote groep voorheen passieve kiesgerechtigden wist te mobiliseren wat door niemand voor mogelijk was gehouden. De uniciteit van Fortuyn lag in het feit dat hij aan de ene kant een rechtse agenda had met kritiek op de multiculturele samenleving en kiezers aantrok die bijvoorbeeld

het vergroten van de inkomensverschillen in de samenleving prima vonden, maar aan de andere kant ook linkse standpunten verkondigde voor meer kleinschaligheid in de samenleving en democratisering van het politieke bestel.⁵⁴ Deze nog niet eerder vertoonde samensmelting van linkse en rechtse standpunten was net zo bijzonder als Fortuyn zelf. Dat een openlijke homoseksueel met een zeer extravagante levenswijze zo veel verschillende kiezers wist te mobiliseren en als politieke buitenstaander een gevaar werd voor de bestaande machthebbers was ongekend.

Fortuyn sloot in zijn 'bipolaire' politieke media-optredens - woede en euforie konden elkaar snel afwisselen - van alles durven en willen zeggen, gestut door schaamteloos exhibitionisme nauw aan bij de emo-cultuur die vorm kreeg in Nederland na de val van de Berlijnse Muur.⁵⁵ De Nederlandse multimediale emo-samenleving in wisselwerking met verschillende andere aanjagers van de revolutie, zoals het aangekondigde vertrek van minister-president Kok kort voor de aanslagen van elf september 2001 en de val van het kabinet twee maanden voor de verkiezingen van 15 mei 2002, schiepen een klimaat dat mensen ontvankelijk maakte voor het onheilspellende en hoopvolle verhaal van de boodschapper Fortuyn, waarin behalve linkse en rechtse economische ideeën, ook progressieve en conservatieve morele denkbeelden naar voren werden gebracht.⁵⁶

Deze fascinerende samensmelting van de tijdsgeschiedenis, de boodschap en de bijzondere boodschapper, droegen bij aan het feit dat Fortuyn bij leven door een groep aanhangers kon uitgroeien tot een charismatisch leider. Misschien draagt deze studie bij aan een paradigmawisseling in de wetenschap waardoor een permanente en wezenlijke plek voor Fortuyn in de geschiedenisboeken zal worden ingeruimd. Dat is geen uitgemaakte zaak. Het onbegrip bij de Nederlandse elite voor de Fortuyn-revolte werd medio 2003 nog eens onderstreept toen de Amsterdamse Rechtbank in eerste aanleg niet wilde spreken over een politieke moord. Pas in hoger beroep werd dit oordeel door het Amsterdamse Hof ongedaan gemaakt.⁵⁷

Zoals Weber aan het begin van de twintigste eeuw bang was voor de almacht van de bureaucratistische instituties die het bovennatuurlijke potentieel uit de samenleving zou wegdrukken en in reactie daarop hoopte op de kracht van een charismatisch leider, zo waarschuwde socioloog Fortuyn voor een werkwijze die hij in de jaren negentig van de vorige eeuw bij twee alsmeer verbureaucratiseerde beroepsgroepen zag opkomen - 'Wij wetenschappers doen al gauw iets wat je ook in de politiek ziet gebeuren: wij bannen het leven uit onze geschriften' - om vervolgens niet lang daarna als publicist en politicus de hoofden en harten van veel kiezers te bereiken waardoor hij als charismatisch leider de politiek voor hen

tot leven bracht.⁵⁸

Dat er iets bijzonders aan de hand was tussen een grote groep kiezers en Pim Fortuyn signaleerde directeur Ton van Dijk van onderzoeksburo Intomart nog op 6 mei 2002, de dag van de moord. In de toelichting bij het nieuws van zijn onderzoeksburo dat Pim Fortuyn volgens nieuwe peilingen premier zou gaan worden omdat de LPF op de dag van de verkiezingen als grootste uit de bus zou komen, constateerde Van Dijk het volgende over de potentiële Fortuynstemmers waardoor hij weinig twijfels meer had over de vraag wie de verkiezingen van 15 mei 2002 zou gaan winnen: ‘Het lijkt wel of er geen factoren zijn die potentiële kiezers weg kunnen drukken. Als je een bloemlezing zou geven van de gebeurtenissen die zich bij de vorming van zijn kandidatenlijst hebben voorgedaan en van de verwickelingen nadien dan zou elke andere partij electoraal zijn gevierendeeld, gekielhaald en geradbraakt. Hoeveel incidenten er ook waren, het maakt allemaal geen klap uit. Zijn potentieel blijft scanderen: hij leve hoog, hij leve hoog’.⁵⁹

Hopelijk komt er meer kwalitatief onderzoek naar de belangrijke rollen die politieke leiders in het 21ste-eeuwse gemediatiseerde televisie- en internettijdperk in de levens van groepen kiezers kunnen vervullen, waardoor het mogelijk zal zijn dat een beroemd politicus niet alleen wordt gezien als een politieke ster, maar door

sommigen ook als een charismatisch leider kan worden beschouwd.

Noten

- ¹ Zie de beschrijving bij het persoonlijke archief van Pim Fortuyn (NL-RISA,1430) door Hans Mesdag, 4.
- ² Het actualiteiten-programma *Nova* maakte naar aanleiding van de vondst een reportage (29-9-04) en een jaar later maakte ik in mijn *Fortuyn, chaos en charisma* het materiaal voor een breed lezerspubliek bekend.
- ³ Laurence Rees, *Het charisma van Adolf Hitler* (Amsterdam 2012; 2013) en Christopher Duggan, *Fascist voices: an intimate history of Mussolini's Italy* (Londen 2013).
- ⁴ Bradley S. Greenberg en Edwin B. Parker (ed.), *The Kennedy assassination and the American public. Social communication in crisis* (Stanford 1965) en Walter (ed.), *Mourning for Diana*.
- ⁵ Er is mij geen onderzoek bekend naar het charismatisch leiderschap van een politicus dan wel een prinses met behulp van pre- en postmortemuitingen en de inzichten van Max Weber en zijn navolgers. Historicus Christopher Duggan geeft mede met behulp van ego-documenten van Italiaanse burgers tijdens en na het tijdperk-Mussolini een fascinerend beeld van de aantrekkingskracht van Mussolini op een grote groep Italianen: Duggan, *Fascist Voices*, 47-51; 83; 188-190; 216-248; 431-435: uitingen in het condoleance-boek bij Mussolini's graf in Predappio; vgl. R. Zoli en P. Moressa, *Caro Mussolini 1957-2007: cinquant'anni di missive al Duce nella cripta di Predappio* (Rimini 2007).
- ⁶ Ellen Fitzpatrick, *Letters to Jackie* en Walter (ed.), *Mourning for Diana*; dit was ook bij Mussolini het geval: Duggan, *Fascist voices*.

- ⁷ David Lane, *Berlusconi's shadow: Crime, justice and the pursuit of power* (Londen 2004) 126.
- ⁸ *Ibidem*, 148.
- ⁹ Marc Leijendekker, *De Italiaanse revolutie* (Amsterdam 1994) 189-206.
- ¹⁰ Lane, *Berlusconi's shadow*, 42-43; 125.
- ¹¹ *Ibidem*, 142.
- ¹² Op dit moment heeft de tachtigjarige oud-president grote problemen met zijn gezondheid, dus de bestudering van postmortem-uitingen zal waarschijnlijk in de nabije toekomst mogelijk zijn.
- ¹³ Kay van der Linde, 'Donald Trump is de Amerikaanse Pim Fortuyn', *de Volkskrant* dd. 8 maart 2016; vgl. Ben Tiggelaar, 'Als de charisma-knop omgaat', *NRC Handelsblad* dd. 21 mei 2016.
- ¹⁴ Jan van Herwaarden, 'Willem (Wilhelmus) Simon Petrus - Pim - Fortuyn', *Rotterdams Jaarboekje* XI.1 (2003) 55-59; 56.
- ¹⁵ Pels, *Het volk bestaat niet*, 145-153; Rick Honings, *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2016) 10-11.
- ¹⁶ De hierna volgende beschrijving van de recente literatuur over celebrities leunt sterk op Honings, *Dichter als idool*, 9-57.
- ¹⁷ Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen, 1998).
- ¹⁸ Honings, *Dichter als idool*, 30.
- ¹⁹ *Ibidem*, 21.
- ²⁰ Honings, *Dichter als idool*, 11, citeert Graeme Turner, *Understanding celebrity* (Londen 2014) 27-29.
- ²¹ Honings, *Dichter als idool*, 12, citeert Chris van der Heijden, 'De beroemderikenmaatschappij. Clooney's koffie, lekkere koffie', in: *De Groene Amsterdammer* dd. 8 augustus 2013.
- ²² Honings, *Dichter als idool*, 10.
- ²³ *Ibidem*, 55-56.
- ²⁴ Zie ook Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen*, 23.
- ²⁵ Honings, *Dichter als idool*, 386.
- ²⁶ Fortuyn, *Babyboomers*.
- ²⁷ Vgl. Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 106-107, eerder geciteerd in hfdst. 4, n. 88.
- ²⁸ Motto in Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*; Brands voerde in 1993 twee lange gesprekken met Fortuyn die na de moord op de politicus in 2002 in boekvorm werden uitgegeven.
- ²⁹ Bv. Fortuyn, *Puinhopen*, 107.
- ³⁰ Honings, *Dichter als idool*, 11; vgl. Pels, *De geest van Pim*, 37 vlg.
- ³¹ Honings, *Dichter als idool*, 11, citeert Turner, *Understanding celebrity*, 27-29; vgl. Pels, *Het volk bestaat niet*, 151.
- ³² Honings, *Dichter als idool*, 29, citeert Joli Jensen, 'Fandom as pathology. The consequences of a characterization', in: Lisa A. Lewis (red.), *The adoring audience. Fan culture and popular media* (Londen (etc.) 1992) 9-29; 16; 18-19; vgl. Frijhoff, *Heiligen, Idolen, iconen*, 44: 'Wie wat ronddooit in de wereld van tieners, ontdekt al gauw dat de eigen persoonlijkheid ook in een oceaan van voorgekookt genot haar kansen grijpt, eigenzinnige keuzes maakt, gewaagde combinaties koestert en zich een autonome, soms zelfs tegendraadse mening vormt'.
- ³³ Honings, *Dichter als idool*, 12, citeert Robert van Krieken, *Celebrity society* (Londen 2012) 10; vgl. Chris Rojek, *Celebrity* (Londen 2001) 10-11.
- ³⁴ Honings, *Dichter als idool*, 11.
- ³⁵ Het betreft een onderzoek in het eerste kwartaal van 2002 zie: <http://www.homepage-maken.nl/artikelen/internet/politici.php>.
- ³⁶ In Wikipedia wordt het trefwoord FOK! een 'Nederlands-talige website en online gemeenschap met grotendeels

- actuele inhoud' genoemd; nader googlen met trefwoorden FOK! Fortuyn levert anno 2016 vele 'hits' op.
- ³⁷ Zie voor een recent voorbeeld hiervan: Tillie c.s., *Rumoer* (2016).
- ³⁸ Martijn Kleppe, *Canonieke icoonfoto's. De rol van (pers) foto's in de Nederlandse geschiedschrijving* (Delft 2013) 85-92; Kleppe trekt in zijn onderzoek helaas te weinig politieke conclusies, maar zijn top-tien van meest gepubliceerde foto's in de geanalyseerde schoolboeken wijst op een grote voorkeur voor linkse onderwerpen bij de makers van de schoolboeken: Pieter Jelles Troelstra (1), Dolle Mina's (3), De rookbom bij het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus (5) en Provo's bij het Lieverdje (7) staan in de top tien.
- ³⁹ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 135.
- ⁴⁰ Clemens van Herwaarden, 'De tweede moord op Pim Fortuyn', *Kleio. Tijdschrift van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland* 2012, afl. 4, 48-52 en Idem, 'In het klaslokaal wordt Pim Fortuyn voor de tweede keer vermoord', *de Volkskrant* (opiniestuk dd. 2 mei 2012 op de website van *de Volkskrant*).
- ⁴¹ Clemens van Herwaarden, 'Pim Wie? Een geschiedenis van de receptie van Pim Fortuyn' (Afstudeer-werkstuk, ICLON Leiden, 2012) 1-24.
- ⁴² De jongeren zijn tussen 16 april en 23 april in 2012 ondervraagd. *Een Vandaag* presenteerde op 1 mei 2012 in de uitzending 'Pim Fortuyn weggemoffeld in geschiedenisonderwijs' aandacht aan de uitkomsten van het jongerenpanel dat werd ondervraagd naar aanleiding van Clemens van Herwaarden, 'Pim Wie?' (Afstudeer-essay, ICLON Leiden, 2012) pp.1-24 zie: www.eenvandaag.nl/binnenland/.../fortuyn_weggemoffeld_in_geschiedenisonderwijs.
- ⁴³ Zie voor meer voorbeelden Clemens van Herwaarden, 'Pim Wie?' (Ongepubliceerd, afstudeer-werkstuk, ICLON Leiden, 2012) 1-24.
- ⁴⁴ Als oud-docent, oud-rector, oud-fractievoorzitter van de christelijke fusiepartij Christenunie was Kars Veling de aangewezen opvoeder en bestuurder met politieke voelspriet om de organisatie met de politiek-gevoelige miserie in het sinds 2002 gepolariseerde politieke landschap uit te bouwen; om deze reden is er in 2016 gekozen voor een niet bekende opvolger uit de eigen gelederen, waardoor een directeur met een duidelijk politiek profiel is voorkomen (informatie van een anonieme bron).
- ⁴⁵ De politieke steun voor een Nationaal Historisch Museum wordt hier mede in het licht gezien van de turbulente politieke gebeurtenissen in 2002.
- ⁴⁶ Volgens De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 70, duiden de gebeurtenissen van 2002 niet alleen op een crisis van de politiek. De crisis heeft volgens hen ook betrekking op grote delen van de media, de ambtenarij en de sociale wetenschappen waar progressieve vooroordelen de boventoon voerden voordat de politieke revolutie uitbrak; vgl. aldaar, 125: De revolutie van Fortuyn was door de journalistiek en de sociale wetenschappen niet voorzien omdat beide sectoren te veel een onderdeel van de machtselite waren geworden, waardoor er een bestuurscentrische kijk op de maatschappelijke problemen bestond. Het draaide om beleidscategorieën en niet om de problemen van de burgers.
- ⁴⁷ Rapport van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (Den Haag 2006) 76.
- ⁴⁸ Chris van der Heijden, *Zwarte canon, over de schaduwzijde van de geschiedenis* (Amsterdam 2013).
- ⁴⁹ In Arnhem zou een replica van een tijdelijke herdenkingsplek met rouwuitingen kunnen worden nagemaakt.
- ⁵⁰ De Vries en Van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek*, 146-150.

Literatuur

- ⁵¹ Zie: www.eenvandaag.nl/binnenland/.../fortuyn_weggemoffeld_in_geschiedenisonderwijs, *Een Vandaag* dd. 1 mei 2012: de Vlaamse publicist Geert van Isten-dael beschouwt de Fortuyn-revolte als een cesuur in de Nederlandse parlementaire geschiedenis.
- ⁵² Geciteerd in: Logtenberg en Wiegman, *Job Cohen*, 204-205.
- ⁵³ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 122-130.
- ⁵⁴ Tillie c.s., *Rumoer*, 88; 130-131.
- ⁵⁵ Beunders, *Publieke tranen*, 261; vgl. Beunders, 'Klagen over Fortuyn is hypocriet', *Trouw* dd. 13 februari 2002.
- ⁵⁶ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 54-69; vgl. Beunders, 'Klagen over Fortuyn is hypocriet' in: *Trouw* dd. 3 februari 2002.
- ⁵⁷ Paul Cliteur, 'Een decadent vonnis' in: *Vrij Nederland* dd. 28 juni 2003, 47-49 vgl. Idem, *Tegen de Decadentie. De democratische rechtstaat in verval* (Amsterdam 2004) 126-133.
- ⁵⁸ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 87.
- ⁵⁹ 'Opiniepeiler: LPF grootste, Pim Premier', *de Volkskrant* dd. 6 mei 2002.

- Aalbers, Chris, *Achter de PVV. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen* (Delft 2012).
- Balkenende, Jan Peter, 'Groen over paars. Over de heroriëntatie van het CDA', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 229-260.
- Becker, F.H., 'Paars Licht. De verhouding tussen VVD en PvdA, 1982-1994', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 148-165.
- Becker, F.H., 'Paarse politiek. Kanttekeningen bij een bijzondere coalitie', in: Van Schie (red.), *Paars in perspectief*, 87-105.
- Becker, Frans, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *'Zeven jaar Paars'. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 2001).
- Becker, Marcel J. (ed.), *Charisma: de fascinatie van leiders* (Nijmegen 2006).
- Berg, J.Th.J. van den, 'Een hete zomer op het Binnenhof. De formatie van het kabinet Kok in zeven paradoxen', *Socialisme en Democratie* 51 (1994) 455-463.
- Henri Beunders, *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam-Antwerpen 2002).
- Beus, Jos de, *Een primaat van politiek* (Amsterdam 2001).
- Beus, Jos de, 'Audience Democracy: An Emerging Pattern in Postmodern Political Communication', in Brants en Voltmer (red.), *Political Communication*, 19-38.
- Bolkestein, Frits, 'Hoe liep de weg naar Paars?', in: Van Schie (red.) *Tussen polarisatie en paars*, 174-180.
- Bolkestein, Frits, *Cassandra tegen wil en dank. Memoires* (Amsterdam 2013).
- Booister, Jan, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van*

- Pim Fortuyn (Soesterberg 2009).
- Borgman, Erik, 'Presentie in een verweesde samenleving. De gebeurtenissen rond Pim Fortuyn als tekenen van de tijd', in: *Tijdschrift voor Theologie* 42 (2002) 233-243.
- Bosmans, Jac., en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Boom 2011).
- Bovens, Mark, Huib Pelikaan en Margo Trappenburg (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998).
- Boyen, Marian de, *Bloemen voor Pim: een jaar van rouw. Condoleances van het Nederlandse volk*, met een voorwoord van Simon Fortuyn (Utrecht 2004).
- Greenberg, Bradley S., en Edwin B. Parker (ed.), *The Kennedy assassination and the American public. Social communication in crisis* (Stanford 1965).
- Brands, Jan, *Onafhankelijk, ongrijpbaar alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn* (Amsterdam 2002).
- Brants, K.L.K., en K. Voltmer (red.), *Political communication in postmodern democracy: challenging the primacy of politics* (Basingstoke 2011)
- Brink, Gabriël van den, *Onbehegen in de politiek. Een verkenning van de tijdgeest tegen het einde van de eeuw* (Amsterdam 1996).
- Brink, Gabriël van den, *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers* (Den Haag 2002).
- Brink, Rinke van den, *In de greep van de angst. De Europese sociaal-democratie en het rechtspopulisme* (Antwerpen-Amsterdam 2005).
- Brug, Wouter van der, 'How the LPF fuelled discontent: empirical test of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (2003) 89-106.
- Brug, Wouter van der, en Anthony Mughan 'Charisma, leader effects and support for right-wing populist parties', in: *Party Politics* 13 (2007) 29-51.
- Bruijn, Jan de, 'Colijn als partijleider' in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (ed.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 129-154.
- Buruma, Ian, *Dood van een gezonde roker* (Amsterdam 2006).
- Canovan, M., 'Trust the People! Populism and the two faces of democracy', *Political Studies* 47 (1999) 2-16.
- Chandler, Jennifer, 'Pilgrims and Shrines', in: Tony Walter (ed.), *The mourning for Diana* (Oxford 1999) 135-155.
- Chorus, Jutta, en Menno de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (Amsterdam 2002).
- Cliteur, Paul, *Tegen de Decadentie. De democratische rechtstaat in verval* (Amsterdam 2004).
- Colombijn, Freek, 'Search for an extinct volcano in the Dutch Polder: pilgrimage to memorial sites of Pim Fortuyn', in: *Anthropos* 102 (2007) 71-90.
- Couwenberg, S.W., *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek* (Budel 2004).
- Daudt, Hans, 'Een paars intermezzo', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar Paars*, 35-52.
- Dekker, Paul (red.), *Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen* (Den Haag 2002).
- Dekker, Paul, Lonke van Nooije en Josje den Ridder, m.m.v. Thijs van Doorenmalen, 'Overvloed aan onbehagen: ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijk onbehagen in Nederland', in: [Sadik Harchaoui en Paul Dekker (ed.)], *Het onbehagen voorbij: een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. RMO-advies 22 (Den Haag 2013).
- Denters, B., en P. Geurts, 'Burgerzin: politieke oriëntaties van burgers' in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994* (Leiden 1995) 119-131.
- Deth, Jan W. van, en Jan C.P.M. Vis, *Regeren in*

- Nederland. *Het politieke en bestuurlijke bestel in vergelijkend perspectief* (Assen 2000).
- Dixhoorn, A.C. van, *De stem des volks: publieke opinie, opinieonderzoek en democratie* (Den Haag 2006)
- Dooren, Ron van, *Messengers from the promised land: an interactive theory of political charisma* (Leiden 1994).
- Duggan, Christopher, *Fascist voices: an intimate history of Mussolini's Italy* (Londen 2013)
- Eatwell, Roger, 'The concept and theory of charismatic leadership', *Totalitarian Movements and Political Religions* 7 (2006) 141-156.
- Elchardus, Mark, *De dramademocratie* (Tielt 2002).
- Ellemers, J.E., 'Pim Fortuyn. Een zuiver geval van charismatisch gezag', in: *Facta. Sociaal-Wetenschappelijk Magazine* 10.7 (2002) 2-5.
- Ellemers, J.E., 'Het fenomeen Fortuyn. De revolte verklaard', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2002* (Groningen 2004) 252-266.
- Ewijk, Casper van, 'Zondagskind of wonderkind? De economie van paars', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar Paars*, 79-100.
- Fennema, Meindert, *Geert Wilders* (Amsterdam 2011)
- Fitzpatrick, Ellen F., *Letters to Jackie, condolences from a grieving nation* (New York 2010)
- Fortuyn, Pim, *Aan het volk van Nederland. De contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets* (Amsterdam-Antwerpen 1992).
- Fortuyn, Pim, *Beklemd Nederland. De vlijmscherpe analyses en aansporing tot verandering van beklemd Nederland* (Utrecht 1995).
- Fortuyn, Pim, *De verweesde samenleving: een religieus sociologisch traktaat* (Utrecht 1995).
- Fortuyn, Pim, *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (Utrecht 1997), vgl. uitgave van 2001
- Fortuyn, Pim, *Babyboomers: autobiografie van een generatie* (Utrecht 1998).
- Fortuyn, Pim, *De verweesde samenleving in het informatietijdperk* (Rotterdam 2001), omnibus van vier boeken: *De verweesde samenleving: een religieus-sociologisch traktaat* (Utrecht 1995); *Tegen de islamisering van onze cultuur* (Utrecht 1997); *50 jaar Israël, hoe lang nog?* (Utrecht 1998) en *De derde revolutie!* (Utrecht 1999).
- Fortuyn, Pim, *De islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*, met een kritische reactie van Abdullah R.F. Haselhof (Uithoorn 2001), heruitgave van 1997.
- Fortuyn, Pim, *A hell of a job. De verzamelde columns* (Rotterdam 2002).
- Fortuyn, Pim, *De puinhopen van acht jaar Paars. De wachtlijsten in de gezondheidszorg: een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma* (Uithoorn 2002).
- Fortuyn, Pim, *Autobiografie van een babyboomer: het persoonlijke en openhartige levensverhaal van een eigenzinnige outsider, die zich, tegen de stroom in, ontwikkelde tot een politicus van groot formaat*, aangevuld met herinneringen van Marten Fortuyn, vrienden en geestverwanten (Uithoorn 2002; oorspr.: *Babyboomers: autobiografie van een generatie*, Utrecht 1998).
- Frijhoff, Willem, *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen 1998).
- Frijhoff, Willem, 'Dutchness and fiction: epilogue', in: Joyce D. Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott (red.), *Going Dutch. The Dutch presence in America 1609-2009* (Leiden 2008) 327-358.
- Fukuyama, Francis, *The end of history and the last man* (New York 1992).
- Gay, Peter, *The naked heart. The bourgeois experience. Victoria to Freud* (New York-Londen 1995).

Ginzburg, Carlo, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam 1982).

Glassman, Roland M., 'Manufactured charisma and legitimacy', in: Glassman- Swatos (ed.), *Charisma, history and social structure*, 115-128.

Glassman, Ronald, en William H. Swatos Jr (ed.), *Charisma, history and social structure* (New York 1986).

Gunsteren, Herman van, en Rudy Andeweg, *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek* (Bloemendaal 1994).

Hart, Joep de, *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes* (Den Haag 2005).

Heijne, Bas, *Hollandse toestanden. Nieuwe opmerkingen over Nederland* (Amsterdam 2005).

Herwaarden, Clemens van, *Pim Fortuyn; een charismatisch leider. Het fenomeen charisma ter discussie en een analyse van pre-mortemuitingen van aanhangers van Fortuyn*, doctoraal-scriptie VU (Amsterdam 2004).

Herwaarden, Clemens van, 'De tweede moord op Pim Fortuyn', *Kleio. Tijdschrift van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland* 2012, afl. 4, 48-52.

Herwaarden, Clemens van, *Fortuyn, chaos en charisma* (Amsterdam 2005).

Herwaarden, Jan van, 'Willem (Wilhelmus) Simon Petrus - Pim - Fortuyn', *Rotterdams Jaarboekje XI.1* (2003) 55-59.

Hoeven, P.J.A. ter, *Charisma en politieke vernieuwing* (Alphen aan de Rijn 1971).

Holsteyn, Joop van, en Cas Mudde (red.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002).

Honings, Rick, *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2016).

Hoogerwerf, A., *Elites in de democratie. De verleiding van*

de politicus (Alphen aan den Rijn 1997).

Houtman, Dick, Peter Achterberg en Roy Kemmers, 'De wedergeboorte van de fact-free politics. Pim Fortuyn en de nieuwe tegencultuur (2002-2012)', in: *Beleid en Maatschappij* 39 (2012) 179-193.

Inglehart, Ronald, *The silent revolution* (Princeton 1977).

Inglehart, Ronald, *Culture shift in advanced industrial society* (Princeton 1990).

Irwin, Galen, en Joop van Holsteyn, 'De kloof tussen burger en bestuur', in: Van Holsteyn en Mudde (red.), *Democratie in verval?*, 33-49.

Jensen, Joli, 'Fandom as pathology. The consequences of a characterization', in: Lisa. A. Lewis (red.), *The adoring audience. Fan culture and popular media* (Londen (etc.) 1992) 9-29.

Johnson, Boris, *De Churchill factor: hoe één man geschiedenis schreef* (Houten 2015)

Jones, Bethan, 'Books of Condolence', in: Walter (ed.), *Mourning for Diana*, 203-214.

Kalma, Paul, *De illusie van de democratische staat: kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip* (Deventer 1982).

Kalma, Paul, *Socialisme op sterk water: veertien stellingen* (Deventer 1988).

Kalma, Paul, 'Rood over Paars: De sociaal-democratie tussen zakelijkheid en verzaking', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar Paars*, 282-313.

Kam, Flip de, 'De belastingpolitiek van paars', in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 101-141

Kalma, Paul, *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek* (Amsterdam 2012).

Kellerman, Barbara, (red.), *Political leadership, a source book* (Pittsburgh-Londen 1986).

Kleijer, Henk, 'In de nadagen van de democratie', in: *Sociologische Gids* (2003) 357-377.

- Kitzinger, Jenny, 'The moving power of moving images: television constructions of Princess Diana', in: Walter (ed.), *Mourning for Diana*, 65-76
- Kleinnijenhuis, J., D. Oegema, J.A. de Ridder en P.C. Ruigrok, *Paarse polarisatie. De slag om de kiezer in de media* (Alphen aan den Rijn 1998).
- Kleinnijenhuis, J., D. Oegema, J.A. de Ridder e.a., *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002* (Alphen aan de Rijn 2003).
- Kleppe, Martijn, *Canonieke icoonfoto's. De rol van (pers) foto's in de Nederlandse geschiedschrijving* (Delft 2013).
- Kochuyt, Thierry, en Koen Abts, 'De politieke kruisweg van een miskend volk. Over populistische beeldvormingen en de aanmaak van een kiespubliek', in: Uitermark c.s. (red.), '*Power to the people!*', 96-119.
- Koenis, Sjaak, *Het verlangen naar cultuur. Nederland en het einde in het geloof in een moderne politiek* (Amsterdam 2008).
- Kok, Wim, *We laten niemand los*, Dr J.M. den Uyl-lezing ('s-Gravenhage 1995), in: Anil Ramdas (red.), *We laten niemand los. Den Uyl-lezingen 1993-1999* (Amsterdam 2000) 73-99.
- Koopmans, Ruud, *Onderzoeksvoorstel Pim Fortuyn: de evolutie van een mediafenomeen* (VU, Amsterdam 2004).
- Krieken, Robert van, *Celebrity society* (Londen 2012).
- Kroeger, Pieter Gerrit, en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998).
- Laermans, Rudi, 'Populisme als buitengewone politiek: naar een Weberiaanse interpretatie', in: Justus Uitermark e.a. (red.), '*Power to the people!*', 149-174.
- Lane, David, *Berlusconi's shadow: Crime, justice and the pursuit of power* (Londen 2004).
- Leijenaar, M.H., en R. Verhofstadt, 'Politiek-bestuurlijk bestel', in: Vis en Van Schuur (red.), *Politieke problemen*, 275-298.
- Leijendekker, Marc, *De Italiaanse revolutie* (Amsterdam 1994)
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 19866).
- Linden, A., en B. Klandermans, 'The Netherlands: stigmatized outsiders', in: B. Klandermans en N. Mayer (red.), *Extreme right wing activists in Europe: through the magnifying glass* (New York 2006) 172-203.
- Lindholm, Charles, *Charisma* (Oxford 1990).
- List, G.A. van der, 'Paarse zegeningen. Over oorzaken en gevolgen van het succes van het eerste zaken-kabinet Kok', in: Van Schie (red.), *Paars in perspectief*, 105-121
- Loewenstein, K., *Max Webers staatspolitische Auffassungen in der Sicht unserer Zeit* (Frankfurt am Main 1965).
- Logtenberg, Hugo, en Marcel Wiegman, *Job Cohen: burgemeester van Nederland* (Amsterdam 2010).
- Loo, Hans van der, en Willem van Reijen, *Paradoxen van modernisering* (Bussum 1990).
- Lorenz, Chr., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998).
- Lucardie, Paul, en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).
- Mair, P., 'De verkiezingen van 2002: een korte terugblik - De eigenaardigheden van de Nederlanders: de verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief', *Beleid en Maatschappij* 29 (2002) 160-163.
- Mak, Geert, *Gedoemd tot kwetsbaarheid* (Amsterdam 2005).
- Mak, Geert, *Nagekomen flessenpost* (Amsterdam 2005).
- Manin, Bernard, *The principles of representative government* (Cambridge 1997)
- Margry, Peter Jan, 'The murder of Pim Fortuyn and collective emotions. Hype, hysteria and holiness in The Netherlands', in: *Etnofoor* 16.2 (2003) 106-131.

Margry, Peter Jan, 'Memorializing' a controversial politician: the 'memorializing' of a materialized vox populi', in: Margry en Sanchez-Carretero (ed.), *Grassroots memorials*, 319-345.

Margry, Peter Jan, *Bloed kruipt! Over de culturele hemoglobine van de samenleving* (Amsterdam 2014).

Margry, Peter Jan, en Cristina Sánchez-Carretero (ed.), *Grassroots memorials: the politics of memorializing traumatic death* (New York-Oxford 2011).

[Ministerie van Binnenlandse Zaken], *Integratiebeleid etnische minderheden: contourennota* (Den Haag 1994).

[Motivaction], *Het Nationaal Vrijheidsonderzoek: Onderzoek naar de opinies van de bevolking over vrijheid, veiligheid, verantwoordelijkheid en ontwikkelingen in het sociale klimaat i.s.m. het Comité 4 en 5 mei* (2001).

Muis, Jasper, *Pim Fortuyn. The evolution of a media phenomenon* (Amsterdam 2012).

Mulder, Sibolt, *Wat leeft er in Nederland? Maatschappelijke trends in 2002 verklaard vanuit NIPO's WIN-model* (NIPO-consult; Amsterdam 2002).

Niemöller, Joost, *De verschrikkelijke Janmaat: Nederland en de Centrumpartij* (Amsterdam 2015)

Noelle-Neuman, Elisabeth, 'The spiral of silence: a theory of public opinion', in: *Journal of Communication* 24 (1974) 43-51.

Norris, Pippa, *Critical citizens: global support for democratic governance* (Oxford 1999).

Oommen, T.K., 'Charisma, Social Structure and Social Change', in: *Comparative Studies in Society and History* 100 (1967) 85-99.

Oosterbaan, Warna, *Ons erf: identiteit, erfgoed, culturele dynamiek* (Amsterdam 2014).

Oosthoek, Albert, *Pim Fortuyn en Rotterdam* (Rotterdam 2005).

Ornstein, Leonard, *De jonge Fortuyn* (Amsterdam 2012).

Oudenampsen, Merijn, 'De politiek van populisme-

onderzoek. Een kritiek op diplomademocratie en de verklaring van populisme uit kiezersgedrag', in: Justus L. Uitermark e.a. (red.), *Power to the people*, 17-48.

Palmen, Connie, *Iets wat niet bloeden kan. Over moord en roem, echt en onecht* (Amsterdam 2004).

Pellikaan, Huib, Tom van der Meer en Sarah de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', in: *Acta Politica* 38 (2003) 23-49.

Pellikaan, Huib, en Jan de Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', in: Bovens c.s. (red.), *Nieuwe tegenstellingen*, 165-186.

Pels, Dick, en Henk te Velde (ed.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000).

Pels, Dick, 'Pleidooi voor een stijlvolle politiek', in: Pels en Te Velde (ed.), *Politieke stijl*, 55-79.

Pels, Dick, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003).

Pels, Dick, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011).

Peters, Klaartje, *Een doodgevoorn kabinet. Acht jaar Paars 1994-2002* (Amsterdam 2015).

Potts, John, *A history of charisma* (Basingstoke-New York 2009).

Prins, Baukje, *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2000).

Rapport van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (Den Haag 2006)

Reekum, Rogier van, *Out of character: debating Dutchness, narrating citizenship* (z.pl. [Amsterdam] z.j. [2014]).

Rees, Laurence, *Het charisma van Adolf Hitler: hoe hij miljoenen naar de afgrond leidde* (Amsterdam 2012; Ned. vert. van: *The dark charisma of Adolf Hitler, leading millions into the abyss*, London 2012).

Reynebeau, Marc, 'Je ne sais quoi': Some reflections on the study of charisma', in: Stutje (ed.), *Charismatic*

leadership, 155-164.

Rojek, Chris, *Celebrity* (Londen 2001)

Roosmalen, Marcel van, *Op pad met Pim. Van Eindhoven tot Hilversum* (Soesterberg 2002).

Roosmalen, Marcel van, *De Pimmels: de apostelen van Pim Fortuyn* (Soesterberg 2003).

Rooy, Piet de, 'Groot gelijk: drie pleidooien Aan het volk van Nederland', in: Paul F. van der Heijden, *Publiek vertrouwen: drie pleidooien Aan het volk van Nederland* (Amsterdam 2004) 17-25.

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002)

Rooy, Piet de, en Henk te Velde, *Met Kok over veranderd Nederland* (Amsterdam 2005).

Rooy, Piet de, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).

Schie, P.G.C. van, (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995).

Schie, P.G.C. van, (red.), *Paars in perspectief. Het typerende en de toekomst van de samenwerking tussen liberalen en sociaaldemocraten* (Kampen 1997).

Schoo, H.J., 'Inleiding' in: G. van Schoonhoven, *De nieuwe kaaskop. Nederland en de Nederlanders in de jaren negentig* (Amsterdam 1999).

Sennet, Richard, *The fall of public man. The forces eroding public life and burdening the modern psyche with tole it cannot perform* (New York 1977).

Sexson, Lynda, *Gewoon heilig, de sacraliteit van het alledaagse* (Zoetermeer 1997; Nederlandse vertaling van *Ordinary sacred*; New York 1982; re-ed.: Charlottesville 1992).

Stengs, Irene, 'Ritual mediations of violent death. An ethnography of the Theo van Gogh memorial site, Amsterdam', in: Margry en Sánchez-Carretero (ed.),

Grassroots memorials, 71-96.

Stengs, Irene, *Het fenomeen Hazes: een venster op Nederland* (Amsterdam 2015).

Stutje, Jan Willem, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis: een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012).

Stutje, Jan Willem (ed.), *Charismatic leadership and social moements. The revolutionary power of ordinary men and women* (New York-Oxford 2012).

Taggart, Paul, *Populism* (Philadelphia 2000).

Taggart, Paul, 'Populism and the pathology of representative politics', in: Y. Mény en Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge* (New York 2002) 62-80.

Tijd voor Onderwijs van de Commissie Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen onder voorzitterschap van Jeroen Dijsselbloem (PvdA) (6 dln. in 7 bnd.; Den Haag 2008).

Thomassen, J.J.A., M.P.C.M. van Schendelen, M.L. Zielonka-Goei en H. den Haan, *Nederlandse kamerleden 1990: codeboek* (Leiden 1992).

Thomassen, J.J.A., C.W.A.M. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000).

Thomassen, J.J.A., 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: Thomassen c.s. (red.), *Politieke veranderingen*, 203-218.

Thomassen, Jacques, Carolien van Ham en Rudy Andeweg, *De wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* (Amsterdam 2014).

Thijn, Ed. van, 'De multiculturele samenleving convergentie of divergentie?' in: Mark Bovens c.s. (red.), *Nieuwe tegenstellingen*, 82 -97.

Tiemeijer, W.L., *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen* (Amsterdam 2008).

Tillie, Jean, Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk en

- Kees Aarts, *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016).
- Toonen, Sjaak, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijststrekkers 1963-1983* (Amsterdam 1992).
- Tucker, Robert C., 'The theory of charismatic leadership', in: *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 97 (1968) 731-756.
- Uitermark, Justus L., Merijn Oudenampsen, Bart van Heerikhuizen en Rogier van Reekum, (red.), *'Power to the people!' Een anatomie van het populisme* (Den Haag 2012).
- Veld, Roel in 't, 'De sturingsconceptie van paars' in: Becker c.s. (red.), *Zeven jaar paars*, 164-196.
- Velde, Henk te, 'Ervaring en zingeving in de politiek. Het politieke charisma in de tijd van Abraham Kuypers', *Theoretische geschiedenis* 23 (1996) 519-538.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. (Amsterdam 2002).
- Velde, Henk te, 'Passie, theater en narcisme', in: *Pluche 1* (2003) 63-69.
- Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, Henk te, 'Charismatic leaders, political religion and social movements. Western Europe at the end of the nineteenth century', in: Stutje (ed.), *Charismatic leadership*, 141-154.
- Vis, Jan C.P.M., *Gegevens over de politieke kennis van Nederlanders* (Amsterdam 1996).
- Vis, Jan C.P.M., en Wijbrandt van Schuur (red.), *Politieke problemen* (Amsterdam 1998).
- Vries, Jouke de, *Paars en de managementstaat: het eerste kabinet Kok* (1994-1998) (Leuven 2002).
- Vries, Jouke de, en Sebastiaan van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolutie van Fortuyn* (Amsterdam 2005).
- Vuijsje, Herman, *Correct weldenkend Nederland sinds de jaren zestig* (Amsterdam 1997)
- Walter, Tony, (ed.), *The mourning for Diana* (Oxford 1999).
- Wansink, Harm Alewijn [Hans], *De erfenis van Fortuyn: de Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004).
- Wansink, Hans, 'Iedereen zijn eigen Pim', in: *Socialisme en Democratie* 61.3 (2004) 48-56.
- Wansink, Hans, *Het land van Beatrix. De eerste geschiedenis van hedendaags Nederland 1980-2013* (Amsterdam 2014).
- Weber, Max, *The theory of social and economic organization*, being part 1 of *Wirtschaft und Gesellschaft*, transl. from the German by A.R. [i.e. M.] Henderson and Talcott Parsons; rev. and ed., with an introd. by Talcott Parsons (New York 1947).
- Weber, Max, *From Max Weber: Essays in sociology*, trans. and ed. H. Gerth en C.Wright Mills (New York 1958 [=1946]).
- Weber, Max, *Gesammelte politische Schriften* (Tübingen 1958).
- Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie* (Keulen-Berlijn 1964).
- Weber, Max, *Methodologische Schriften. Studienausgabe* (Frankfurt am Main 1968).
- Weber, Max, *Economy and society: an outline of interpretive sociology*, ed. Guenter Roth en Claus Wittich, trans. E. Fischhoff (New York 1968).
- Weber, Max, *Gezag en bureaucratie*, vert. J.J.M. de Blok, ingeleid door A. van Braam (Rotterdam 1972; vgl. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972)
- Weezel, Max van, en Michiel Zonneveld, *De onttovering van Paars. Een geschiedenis van de kabinetten-Kok* (Amsterdam 2002).

Welskopp, Thomas, 'Incendiary personalities. Uncommon comments on charisma in social movements', in: Stutje (ed.), *Charismatic Leadership*, 164-179.

Westerloo, Gerard van, *Prinsendrama. De val van Ad Melkert* (Amsterdam 2002)

Willner, Ann Ruth, *The spellbinders. Charismatic political leadership* (New Haven-Londen 1984).

Wilson, Bryan R., *Charismatisch leiderschap*. Aula-boeken 623 (Utrecht 1978; vertaling door J.F. van de Klashorst van *The Noble Savages. The primitive origins of charisma and its contemporary survival*, Londen 1975).

Wolffe, John, 'Royalty and public grief in Britain: an historical perspective 1817-1997', in: Walter (ed.), *Mourning for Diana*, 53-64.

Zoli, R., en P. Moressa, *Caro Mussolini 1957-2007: cinquant'anni di missive al Duce nella cripta di Predappio* (Rimini 2007).

Archivalia

Meertens Instituut, Amsterdam, Collectie Pim Fortuyn, 2002-2005 4. (60-217)

Stadsarchief van Rotterdam, Persoonlijk archief Pim Fortuyn: NL-RISA 1430

Periodieken

Algemeen Dagblad dd. 26 mei 2000 .

NRC-Handelsblad dd. 5 maart 1994; dd. 1 maart 2003; dd. 5 maart 2004, *Boeken*.

De Volkskrant dd. 4 januari 2003.

Banning, Cees, en Aertjan Grotenhuis, in *NRC Handelsblad* dd. 23 april 1998.

Beunders, Henri, 'Klagen over Fortuyn is hypocriet', *Trouw* dd. 13 februari 2002.

Beunders, Henri, 'De kern van Pim Fortuyns succes: reactionair modernisme', *NRC Handelsblad* dd. 23 maart 2002.

Buruma, Ian, 'What Pim and Diana had in common', *The Guardian*, dd. 14 mei 2002.

Camps, Hugo, 'Ik ga vanuit het Catshuis regeren', *Elsevier* dd. 1 september 2001.

Cliteur, Paul, 'Een decadent vonnis', *Vrij Nederland* dd. 28 juni 2003, 47-49

Etty, Elsbeth, 'Man naar mijn hart', *NRC Handelsblad* dd. 30 maart 2002.

Ferron, Louis, in *Trouw* dd. 23 maart 2002.

Heijden, Chris van der, 'De beroemderikenmaatschappij. Clooney's koffie, lekkere koffie', in: *De Groene Amsterdammer* dd. 8 augustus 2013.

Herwaarden, Clemens van, 'In het klaslokaal wordt Pim Fortuyn voor de tweede keer vermoord', *de Volkskrant* dd. 2 mei 2012 (website van *de Volkskrant*).

Herwaarden, Clemens van, '*Pim Wie? Een geschiedenis van de receptie van Pim Fortuyn* (Afstudeer-werkstuk, ICLON Leiden, 2012).

Herwaarden, Clemens van, Interview met Mandy Smit dd. 5 april 2016.

Komrij, Gerrit, column in *NRC-Handelsblad* dd. 8 april 2004.

Koopman, Paul, en Peet Vogels, Interview met Fortuyn in: *Rotterdams Dagblad* dd. 3 mei 2002.

Linde, Kay van der, 'Donald Trump is de Amerikaanse Pim Fortuyn', *de Volkskrant* dd. 8 maart 2016.

Marijnissen, Jan, in het TV-programma van KRO-NCRV *Oog in Oog*, 21 juli 2015

Muis, Jasper, interview in: *NRC Handelsblad* dd. 9 maart 2012.

Oerlemans, Jacques, 'Eén-partijstaat Nederland', *NRC Handelsblad* dd. 14 februari 1990. 'Opiniepeiler: LPF

Samenvatting

grootste, Pim Premier', *de Volkskrant* dd. 6 mei 2002.

Ramdas, Anil, in *De Groene Amsterdammer*

van 22 juni 2011.

Scheffer, Paul, 'Het multiculturele drama',

NRC Handelsblad dd. 29 januari 2000.

Scheffer, Paul, 'Het Multiculturele drama: een repliek,

NRC Handelsblad, Webpagina's dd. 25 maart 2000.

Schnabel, Paul, in: *Het Financieele Dagblad*

dd. 2 oktober 2004.

Tiggelaar, Ben, 'Als de charisma-knop omgaat',

NRC Handelsblad dd. 21 mei 2016.

Velde, Henk te, 'Het charismatisch leiderschap van

Fortuyn', *NRC Handelsblad* dd. 8 mei 2002.

Media - Websites

Poel, Fons de, 'De Messias, een visie op Pim Fortuyn',

door de KRO op 6 mei 2003 tussen 21.00 en 21.50

uitgezonden (Youtube Z9N5OFZ429A) TV-documentaire

<http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2007/05/>

[affig_boris_over_pim_fortuyn_1.html](http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2007/05/affig_boris_over_pim_fortuyn_1.html)

<http://www.parlement.com/id/vhteoi51yhzn/>

[cijfers_kabinet_kok_ii_1998_2002](http://www.parlement.com/id/vhteoi51yhzn/cijfers_kabinet_kok_ii_1998_2002)

<http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxi/>

[kabinetcrisis_1999_de_nacht_van_wiegel](http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxi/kabinetcrisis_1999_de_nacht_van_wiegel)

<https://www.youtube.com/watch?v=KjkvxvcWQ>:

TV-interviews Ivo Niche, compilatie dd. 16 juli 2002

[https://archieff.amsterdam/inventarissen/overzicht/](https://archieff.amsterdam/inventarissen/overzicht/30051.nl.html)

[30051.nl.html](https://archieff.amsterdam/inventarissen/overzicht/30051.nl.html)

https://nl.wikipedia.org/wiki/Volkert_van_der_Graaf

<https://www.meertens.knaw.nl/nvb/populariteit/naam/Pim>

www.eenvandaag.nl/binnenland/.../

[fortuyn_weggemoffeld_in_geschiedenisonderwijs](http://www.eenvandaag.nl/binnenland/.../fortuyn_weggemoffeld_in_geschiedenisonderwijs)

www.pimfortuyn.pagina.nl

Tijdens de gemeenteraads- en Tweede Kamer-
verkiezingen van 2002 wist de politieke buiten-
staander Pim Fortuyn in korte tijd een grote
groep kiezers aan te spreken. Onder zijn leiding
won Leefbaar Rotterdam in de havenstad de ge-
meenteraadsverkiezingen. Samen met het CDA en
VVD werd een college zonder de PvdA gevormd.
Laatstgenoemde partij was sinds de Tweede
Wereldoorlog in Rotterdam altijd aan de macht
geweest, maar door het kritische optreden van
Fortuyn verdwenen de sociaal-democraten naar
de oppositiebanken, waar ze tot dusver niet meer
zijn uitgekomen.

Fortuyn leek serieus op weg om ook tijdens de
landelijke verkiezingen met de inderhaast opge-
tuigde Lijst Pim Fortuyn de grootste partij te wor-
den. Mede omdat veel Nederlanders het gevoel
hadden dat Fortuyn daadwerkelijk kon gaan zor-
gen voor belangrijke veranderingen in de politiek,
was de schok immens toen de opvallende tegen-
stander van het bestaande politieke establishment
op zes mei om 18.06 uur werd vermoord.

Daarna werd er op diverse plekken in Nederland
op grote schaal gerouwd. Online ontstonden er ver-
schillende condoleance-sites en veel Nederlandse
gemeenten zorgden voor condoleance-registers die
op het gemeentehuis konden worden getekend.

Behalve op deze meer gestructureerde formele plekken van rouw, ontstonden er na de moord ook spontaan zes tijdelijke herdenkingsplaatsen waar duizenden mensen hun verdriet kracht bijzetten door uiteenlopend rouwmateriaal (o.a. brieven, knuffeldieren en kaarsen) achter te laten. De zes belangrijkste herdenkingsplaatsen waren:

1. voor het huis van Fortuyn aan het Burgersplein te Rotterdam;
2. voor het stadhuis van Rotterdam;
3. op de parkeerplaats van het Mediapark waar de moord had plaatsgevonden;
4. bij het standbeeld van Willem van Oranje, tegenover de ingang naar het Binnenhof in Den Haag;
5. bij het Nationale Oorlogsmonument in Amsterdam;
6. bij het Homo-monument in Amsterdam.¹

Nadat Pim Fortuyn onder grote belangstelling 10 mei 2002 op een tijdelijke rustplaats in Driehuis-Westerveld was begraven gingen de landelijke verkiezingen van 15 mei door.

De voorspelling op de dag van de moord dat de LPF met 38 zetels de grootste zou worden en Fortuyn daardoor de nieuwe premier zou worden, werd door de moord op de politicus verhinderd. Met een vermoorde lijsttrekker kreeg de LPF toch nog ruim 1,5 miljoen stemmen en werd de nieuwe partij met 26 zetels de tweede partij van

Nederland. Het mikpunt van Fortuyns kritiek, de paarse regering, werd verpulverd. Van de 97 paarse zetels in 1998 bleven er in 2002 slechts 54 zetels over. Dankzij de moord kwam het CDA plotsklaps als het redelijke alternatief voor Paars naar boven en werden de christen-democraten onder leiding van Jan Peter Balkenende met 44 zetels onverwacht de winnaar van de verkiezingen.

In verschillende wetenschappelijke studies en boeken is het turbulente verkiezingsjaar beschreven, maar tot dusver is er nog geen uitgebreide studie gemaakt naar de bijzondere gevoelens van veel kiezers voor Pim Fortuyn.

Met de vondst van 61 brieven aan Fortuyn in het Meertens Instituut kwam medio 2004 een bron naar boven die aanknopingspunten bood voor de bestudering en beschrijving van de politicus als charismatisch leider. In de brieven voor zijn dood werd Fortuyn namelijk meermaals beschreven als held, redder en messias.² De inhoud van de pre-mortembrieven bleek inhoudelijk een voorafschaduwing te zijn van het postmortem-charisma dat hem ondermeer werd toegedicht in rouwuitingen die werden neergelegd bij de zes tijdelijke herdenkingsplaatsen.³ Een enkele wetenschapper had meteen na de moord gewezen op het feit dat het optreden van Fortuyn goed kon worden verbonden aan de inzichten van de Duitse socioloog Max Weber over charismatisch leiderschap.⁴

Dat inzicht is tot nu toe niet uitgewerkt als

onderwerp in een uitgebreide studie.

In hoofdstuk 1 wordt beschreven op welke manier Pim Fortuyn op dit moment in belangrijke wetenschappelijke studies vanuit een 'essentialistische' benaderingswijze van charisma juist expliciet niet wordt bestudeerd als charismatisch leider. Na Webers ideeën over charismatisch leiderschap zijn er twee zienswijzen met betrekking tot charisma te ontdekken in wetenschappelijke studies: de 'essentialistische' en de 'constructivistische' benadering van charisma.⁵ Omdat charisma door onderzoekers uit de 'essentialistische' school wordt gezien als een persoonlijke eigenschap, wordt ze aangemerkt als een uit wetenschappelijk oogpunt onhanteerbaar begrip. De beschrijving van Pim Fortuyn als charismatisch leider is daarom volgens hen niet mogelijk. Deze studie wil met behulp van een 'constructivistische' benaderingswijze van charisma wel meer inzicht verschaffen over de bijzondere band die een groep aanhangers ervoer met de nieuwe politieke leider tijdens het verkiezingsjaar 2002.

Max Weber definieerde charismatisch gezag als 'de heerschappij over wensen, waarbij de beheerders zich voegen op grond van het geloof in de onalledaagse, buitengewone eigenschappen van een persoon.'⁶ De charismatische legitimiteit was persoonsgebonden, maar niet persoonsbepaald. Er werden aan de charismaticus bepaalde krachten toegedicht door de navolgers. Het toedichten

van deze krachten kon onafhankelijk van de charismaticus plaatsvinden. Niet het optreden van de persoon was bepalend, maar de aard van het geloof in hem en zijn zending bij zijn aanhangers. De kracht die aan charismatische personen werd toegedicht kon verschillen in de tijd. Ieder tijdperk bracht volgens Weber zijn eigensoortig charismatisch leider voort.⁷ Deze constructivistische visie op charisma gaat er van uit dat charisma van 'buiten naar binnen werkt', dus moet worden gezien als een projectie van de volgelingen die hun leider bekleden met gezag.

In hoofdstuk 2 staan belangrijke 'constructivistische' inzichten over charisma van Weber en zijn navolgers centraal. De bestuderingswijze van het charismatisch leiderschap kan grofweg in drie verschillende benaderingswijzen worden opgedeeld: onderzoek naar de samenleving, naar de leider zelf, of onderzoek naar de volgelingen die om verschillende redenen geneigd zijn om een politicus als charismatisch leider te gaan zien. Om het charismatisch leiderschap van Fortuyn te kunnen verklaren dat hem in pre- en postmortemuitingen werd toegedicht, is het zaak dat behalve naar de samenleving (macro) en de leider (meso) er ook wordt gekeken naar de gevoelens en gedachten van individuele volgelingen (micro).

In de hoofdstukken 3 en 4 wordt aandacht besteed aan de politieke cultuur, de politieke attitudes van de burgerij en de ontwikkelingen in de samen-

leving en de media. Hierdoor wordt de vinger gelegd op verschillende sociaal-culturele elementen waarbinnen de charismatische legitimiteit van de politicus Fortuyn kon functioneren en zijn de uitingen aan Fortuyn op gerichte wijze binnen de Nederlandse maatschappelijke context geplaatst.

In hoofdstuk 3 wordt aandacht gegeven aan charisma-bevorderlijke ontwikkelingen binnen het Nederlandse politieke krachtenveld. Bevorderlijke voorwaarden voor de opkomst van een charismatisch leider worden hier aangeduid als het charismatisch potentieel van de samenleving. Dat potentieel wordt blootgelegd door stil te staan bij belangrijke onderdelen die het politieke krachtenveld vormgeven.⁸ Na een algemene bespreking van paars en een overzicht van aanwezige kritiek op de kabinetten Kok wordt in dit hoofdstuk voorts een beschrijving gegeven van de wijze waarop de politiek (macro) omging met de multiculturele samenleving, de bestuurlijke vernieuwing, het dualisme in de politiek en de invoering van de nieuwe belastingwet van 2001.⁹ De manier waarop deze onderwerpen werden opgelost, dan wel werden doorgeschoven naar later, was illustratief voor de 'no-nonsense' stijl die door Ruud Lubbers was geïntroduceerd en door zijn minister van Financiën Wim Kok in daaropvolgende naar hem genoemde kabinetten (Kok I en Kok II) werd voortgezet.

Het was uiteindelijk de politieke buitenstaander Fortuyn die als voormalig publicist, columnist en

tv-commentator tijdens twee verkiezingen succesvol wees op de verschillende schaduwzijden van het vooral op de economie gerichte beleid van de twee paarse kabinetten. Met zijn eloquente kritiek op de kloof tussen de burgers en de politieke elite, zijn waarschuwingen tegen de gevaren van de islam en de nadelige gevolgen van Nederland als immigratieland, zijn strijd voor meer veiligheid en het hard aanpakken van criminaliteit, gekoppeld aan het beter laten functioneren van de publieke sector (politie, zorg, onderwijs), zorgde Fortuyn er in zijn eentje voor dat het dooftij in de paarse gedepolariseerde politieke polder uiteindelijk veranderde in springtij.

Door zijn sociaal-culturele politieke agenda en opvallende mediaoptreden gaf Fortuyn een grote groep kiezers het gevoel dat er weer iets viel te kiezen. Overal waar Fortuyn in de media optrad, schoten de kijk- en luistercijfers omhoog. De trend van dalende opkomstcijfers bij verkiezingen en de algehele afname van lidmaatschap van een politieke partij kwamen beiden in 2002 tot stilstand en werden mede door het optreden van Fortuyn omgebogen naar boven. Bij een groep Nederlanders ontstond de hoop op een bezielend verband in een samenleving, waarin verbindende ideeën naar de achtergrond waren verdwenen door het sociaal-economische beleid onder leiding van de pragmatische technocraat Wim Kok, die het brood-en botersocialisme in een liberaal jasje

had gestoken.

In hoofdstuk 4 wordt aan de hand van secundair literatuuronderzoek aandacht besteed aan ontwikkelingen binnen de burgerij, de samenleving en de media die op het breukvlak van de 20ste en 21ste eeuw in wisselwerking met de opvallende en taboedoorbrekende boodschap en het publieke optreden van Fortuyn zorgden voor de meest volatile landelijke verkiezingen in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Toen Fortuyn eind 2001 de strijd aanbond met de gevestigde orde had hij al twaalf jaar ervaring met schrijven en spreken voor grote groepen mensen. De gedachten in zijn belangrijkste politieke boek *De puinhopen van acht jaar Paars* kwamen niet zomaar uit de lucht vallen, maar waren soms zelfs letterlijk een herhaling van geschriften en in het openbaar uitgesproken woorden uit het verleden.

Bij lezing van zijn geschriften is de spreker Fortuyn om deze reden nooit ver weg en aan het einde van hoofdstuk 4 wordt daarom met behulp van een bespreking van zijn officieuze verkiezingsprogramma - waarvan er ruim 250.000 werden verkocht - getracht een brug te slaan tussen het geschreven en gesproken woord van Fortuyn en de inhoud van brieven aan de politicus die in hoofdstuk 5 worden geanalyseerd. De performatieve kracht van de taal van Fortuyn en de invloed van deze taal op zijn volgelingen wordt hierdoor zichtbaar. Door de boodschap van Fortuyn te

verbinden aan de inhoud van de brieven vóór en de postmortem-uitingen na zijn dood wordt de taaldaad van de politicus en de uitwerking van deze taaldaad in de praktijk op zijn aanhangers getoond.

De voedingsbodem voor de charismatische projecties in de gevonden brieven (hoofdstuk 5) aan Fortuyn en de grootschalige rouw waarin hij werd verheerlijkt (hoofdstuk 6) kan worden verklaard door verschillende ontwikkelingen binnen de politiek, burgerij, samenleving en de media bewust te beschrijven als charisma-bevorderlijke ontwikkelingen waardoor het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving tijdens paars in zekere zin op ideaal-typische wijze wordt ingekleurd.

Door de bestudering van primaire bronnen die zijn geschreven voordat een publiek figuur is overleden, kan het toedichtingsmechanisme van bijzondere eigenschappen aan een politicus beter worden begrepen, waardoor een element van diens aantrekkingskracht voor een deel van de kiezers wordt blootgelegd. Hierdoor wordt in deze casus-studie de vinger gelegd op de quasi-religieuze dynamiek tussen een politicus en een deel van zijn aanhangers die valt te ontdekken tijdens één van de meest bijzondere verkiezingsjaren in Nederland sinds de invoering van het algemeen kiesrecht. Een beschrijving van de bijzondere inhoud van de rouwuitingen en een daaropvolgende conclusie dat

Fortuyn een charismatisch leider was zonder een vergelijking met pre-mortemuitingen en zonder een vergelijking met soortgelijke rouwuitingen om een andere bekende Nederlander die ook op een gewelddadige wijze om het leven werd gebracht is vanuit wetenschappelijk oogpunt aanvechtbaar.

Na de moord op een publiek persoon kan vanuit het zogenaamde postmortem-charisma - *over de doden niets dan goeds* - namelijk een te rooskleurig beeld van een overledene worden gevormd. Pim Fortuyn, André Hazes en Theo van Gogh werden in een publicatie van het Sociaal Cultureel Planbureau zelfs op één rijtje gezet en beschreven als Sint Pim, Sint André en Sint Theo.¹⁰

Om de unieke inhoud van de pre- en postmortem-uitingen extra zeggingskracht te geven en het causale verband tussen de bijzondere gevoelens voor en de bijzondere gevoelens na de dood van Fortuyn te ondersteunen worden in hoofdstuk zes alle 335 geschreven en getekende rouwuitingen die in de Linnaeusstraat voor Van Gogh werden neergelegd vergeleken met 556 rouwuitingen aan Fortuyn.¹¹ Na de dood van Van Gogh is er geen sprake van de attributie van charismatisch beelden (held, redder, messias). Het postmortem-charisma dat Fortuyn werd toegedicht is dus niet vanzelfsprekend, maar kan mede worden verklaard door het feit dat een groep kiezers hem tijdens zijn leven al was gaan zien als een charismatisch leider. Behalve dat een vergelijking tussen de rouw om

Van Gogh en Fortuyn wijst op interessante verschillen, stuiten we ook op een opvallende overeenkomst in het materiaal. Een eerste vergelijking tussen twee voor Nederland unieke collecties van *grassroots memorials*¹² toont aan dat de meestal meer traditionele funeraire woorden van rouw voor Van Gogh en de bijzondere charismatische attributies voor Fortuyn zijn achtergelaten door een groep met nagenoeg dezelfde man-vrouw-verhouding bij Van Gogh 8.9 % man en 25 % vrouw en bij Fortuyn 9.5% man en 23.7% vrouw.¹³ Het grotendeels ontbreken van intense persoonlijke gevoelens van verdriet en liefde voor Van Gogh kwam waarschijnlijk mede door het feit dat er in de uitingen zeer zelden werd geschreven over een persoonlijke band die mensen hadden ervaren met de bekende uit de media.

Terwijl in deze studie wordt gewezen op het feit dat in de Nederlandse wetenschappelijke wereld de koppeling tussen het begrip charisma en Fortuyn door velen tot dusver niet is gemaakt, was het voor de moordenaar van Fortuyn, Volkert van der Graaf, duidelijk dat Fortuyn voor een groep Nederlanders niet zo maar een politicus was en vanwege de grote politieke macht die Fortuyn dreigde te krijgen moest worden gedood: 'Ik zag [Pim Fortuyn] als een gevaar voor de samenleving'.¹⁴

Voor de leden van de Biologische Bakkers Brigade (BBB) was het op 14 maart 2002 zonne-

klaar waarom zij Pim Fortuyn bij de presentatie van zijn politieke programma voor het oog van de natie drie taarten in het gezicht duwden. In hun motivatie van de actie tegen Fortuyn, een kleine twee maanden voor de dodelijke moordaanslag van Van der Graaf, klonk expliciet door dat zijn tegenstanders zich zeer bewust waren van de charismatische dynamiek rond de bestormer van het politiek-maatschappelijke establishment: 'De taarten dienen het charisma van de onaantastbare extreem-rechtse populist te doorbreken en hem van zijn voetstuk te stoten'.¹⁵

Met zijn heftige en verbeterde kritiek op de bestaande politieke orde wist Fortuyn de mythe van de impotente Haagse politiek nieuw leven in te blazen. Pim Fortuyn bleek na de gedepolariseerde paarse jaren bij uitstek de figuur waarop een gedeelte van het Nederlandse electoraat hun gevoelens van hoop op verandering van de Nederlandse politiek en het oplossen van problemen in de samenleving projecteerde. Onder veel volgelingen was sprake van een euforisch gevoel omdat ze een leider zagen opstaan die veel mensen wist te mobiliseren waardoor de fans van Fortuyn zich steeds meer verenigd voelden in het Fortuynisme als nieuwe politieke confrontatiebeweging die zich afzette tegen de consensuspolitiek van de oude paarse politiek. Dat een gedeelte van zijn volgelingen deze hoop ervoer vanwege toegedicht charismatisch leiderschap wordt zichtbaar door de

analyse van de pre- en postmortem-uitingen.

Het charismatisch potentieel van de Nederlandse samenleving dat door Pim Fortuyn is losgemaakt en dat in de uitingen tot uitdrukking komt, kan worden begrepen door de politieke constellatie van de jaren negentig te koppelen aan inzichten in de burgerij, de samenleving en de rol van de media. De hoofdstukken 2, 3 en 4 laten zien op welke wijze het optreden van Pim Fortuyn binnen een charismatisch raamwerk kan worden geplaatst waardoor het antwoord op de vraag waarom sommigen van zijn volgelingen hem als charismatisch leider zagen dichterbij komt. De kwalitatieve analyse van de politiek, de burgerij, de samenleving en de media toont tal van charismabevorderende ontwikkelingen, waardoor een groepje volgelingen charismatische beelden projecteerden op de emancipatieleider van de bedreigde burgerij, die zich voor zijn komst op landelijk niveau zelden gehoord voelde.

Bedreigde burgers zullen in een gedepolitiseerde, pragmatische, economistische, politiek correctie en niet-ideologische politieke cultuur, zoals deze gestalte kreeg tijdens de kabinetten Lubbers en Kok, steeds vaker de neiging hebben om zich meer te richten op een politicus met een populistische stijl die zich met een verlossende manier van politiek bedrijven afzet tegen de ideologisch uitgeholde technocratische politieke partijen. Onder de bedreigde burgerij was de hang naar

een sterke leider al jarenlang aanwezig en op het moment dat ervaren politici zoals Wim Kok, Frits Bolkestein en Hans van Mierlo wegvielen, ontstond er ruimte voor een politicus die dit machtsvacuüm opvulde. De roep om een sterke leider onder grote delen van de bevolking was niet zozeer gericht op een leider met dictatoriale bevoegdheden, maar vooral op politieke leiders die de grote maatschappelijke problemen zou gaan oplossen.¹⁶

Een van de belangrijkste klachten over het functioneren van de democratie in Nederland was het gebrek aan slagvaardigheid. Een krachtadig leider kon op grote steun rekenen en hij moest niet voor de voeten worden gelopen door allerlei politiek gedoe. Door een deel van het electoraat werd Fortuyn gezien als zo'n soort *Leider*. Hij luisterde naar het volk en zou namens hen strijden tegen de elite die besluiteloosheid en onwetendheid werd verweten over belangrijke maatschappelijke onderwerpen.

Zodra politieke partijen zich meer bezighouden met hun imago dan met hun ideologie, moet de politieke elite niet verbaasd zijn als een gedeelte van de kiezers zich afwendt van deze traditionele partijen en zijn heil zoekt bij een politicus die de ontwikkeling van eerst de stijl dan de inhoud het beste weet te belichamen. Politiek gaat in het huidige mediatijdperk steeds vaker om het verwoorden van problemen en het vinden van oplossingen voor deze problemen. Tijdens dit proces komt

een politieke partij, aangevoerd door een politiek leider, tegenstanders tegen die moeten worden verslagen. Het was nu juist deze functie van de politiek, namelijk het formuleren van een politiek programma waartegen politieke opponenten zich kunnen afzetten, die de door de paarse partijen in de jaren negentig werd verontachtzaamd en die door het aansprekende politieke optreden van Pim Fortuyn werd hersteld.

De afstemming van het politieke aanbod op de politieke vraag is mede door de opkomst van Fortuyn en populistische partijen in Nederland toegenomen. Politieke partijen anticiperen meer dan ooit op de opvattingen van hun potentiële kiezers en kiezers zoeken meer weloverwogen naar een partij die hun politieke opvattingen het best vertegenwoordigt.¹⁷

Het succes van Fortuyn heeft duidelijk gemaakt waarom het in de politiek en zeker tijdens de campagne moet gaan, namelijk om stijl, strijd en inhoud. Zodra een politicus deze elementen in zijn optreden op een aantrekkelijke manier weet te combineren, is de kans aanwezig dat een groep burgers hun charismahonger stilt door de politicus op te tuigen tot charismatisch leider. De kans hierop wordt mede bepaald door het karakter van de politieke cultuur, de bestaande politieke attitudes van de burgerij, de tendenties in de samenleving en de kwaliteit van de media.

Pim Fortuyn doorbrak vanaf 2001 de 'spiraal

van zwijgen' tijdens een campagne voor landelijke Tweede Kamerverkiezingen over een belangrijk onderwerp als de multiculturele samenleving, waardoor er al voor zijn dood een groep aanhangers hem charisma toedichtte omdat ze eindelijk voelden dat ze een stem kregen. Sommige volgelingen zullen de moord op Pim Fortuyn als een moord op henzelf en op het Nederlandse volk hebben ervaren. Zo is het bezien vanuit de charismatische dimensies die weerklinken in de brieven beter te begrijpen waarom een gedeelte van de Nederlandse bevolking zo heftig reageerde op de gewelddadige dood van Fortuyn. Veel burgers maakten vrijwel live mee hoe hun politieke charismatische leider overleed.

De koppeling van de theorie over charisma aan de inhoud van de brieven onderbouwt de stelling dat Fortuyn voor een groep mensen al bij leven meer is dan alleen maar een politicus met goede ideeën. De pseudo-religieuze inhoud van sommige premortem-brieven laat goed zien dat met de afbraak van het verzuilde Nederland en de snelle ontkerkelijking sinds de jaren zestig de sacrale verbeelding en de verbinding tussen politiek en religie onder de mensen nooit helemaal is verdwenen. Mede met behulp van een messianistische stijl en dito woordgebruik wist Fortuyn boze gevoelens bij volgelingen om te zetten in gevoelens van hoop en verwachtingen.

Vanuit etnologisch perspectief kan heiligheid

worden beschreven als een informeel of spontaan sociaal-cultureel proces waarin mensen bijzondere kwaliteiten aan iets of iemand toeschrijven om het persoonlijk welbevinden of de situatie van een grotere groep te verbeteren.¹⁸ De 'heiligheid' van Fortuyn kan worden verbonden aan een blijvende behoefte van een groep mensen in de geïndividualiseerde Westerse samenleving om religieuze ervaringen te hebben. Persoonlijke attributies van heiligheid, zonder de bemiddeling van de aan erosie onderhevige kerkelijke instellingen, en religieuze ervaringen met een minder transcendente natuur dan vroeger komen volgens religiewetenschapper Lynda Sexson steeds vaker voor in de profane leefwereld van mensen.¹⁹

Na de dood was sprake van verdieping en uitvergroting van de bijzondere gevoelens die al voor zijn dood door een groep kiezers werden ervaren. Door de gewelddadige dood werden deze charismatische beelden versterkt en bij meer mensen tot leven gewekt omdat het mechanisme optrad om postmortem-charisma toe te dichten aan een publiek figuur.

Post-mortem kreeg Fortuyn bijzondere eigenschappen toegedicht omdat hij voor zijn dood al door een groep Nederlanders als charismatisch leider werd gezien.

Aan het einde van deze studie wordt in hoofdstuk 7 gepleit om met behulp van de bestudering van egodocumenten meer onderzoek te doen

naar het charismatisch leiderschap van politieke buitenstaanders die zich op succesvolle wijze positioneren ten opzichte van de gevestigde politieke orde.

In de jaren negentig ontpopte de geslaagde zakenman Silvio Berlusconi zich met zijn nieuwe politieke partij *Forza Italia* als een alternatief voor de gevestigde partijen en liet hij de harten van menig Italiaan sneller kloppen. De Republikeinse presidentskandidaat Donald Trump zal waarschijnlijk de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 verliezen, maar in de aanloop naar zijn omstrepen en zeer onverwachte kandidatuur versloeg de rijke zakenman als politieke buitenstaander alle gerenommeerde kandidaten van de Republikeinse partij. Bij voor- en tegenstanders maakte Trump gevoelens los die het waard zijn om te bestuderen met behulp van inzichten over charismatisch leiderschap.

De Rotterdamse staatsrechtgeleerde Wim Couwenberg omschreef het gevoel rond Fortuyn als volgt: 'Fortuyn straalde opnieuw iets uit van de verbeelding aan de macht die zijn generatie (in de jaren zestig/zeventig, CvH) kortstondig vertolkte'.²⁰ Nu was het echter niet de verbeelding aan de macht van de mondige (studenten)jeugd uit de jaren zestig, maar waren het de gevoelens van de 'gewone man' die werden verwoord en die zich tot dan toe juist zelden gehoord had gevoeld in de politieke arena. Met de komst van hun charis-

matisch leider was daar eindelijk een einde aan gekomen.

De dominante progressieve agenda van de jaren '60 werd door de revolte van Fortuyn aangevallen. Progressief Nederland, dat op leeftijd was gekomen en machtsposities had ingenomen, begreep amper hoe verzet tegen de verworvenheden van hun jaren '60-revolte mogelijk kon zijn.²¹ Babyboomer-Fortuyn, die heel lang had geprobeerd om onder andere als PvdA-lid binnen de reguliere politiek macht te verkrijgen, was de voorman van de strijd tegen het politiek correcte denken van de progressieve elites en stelde de uitwassen van de multiculturele samenleving en het slecht functioneren van de overheid stevig aan de kaak.²²

Het laatste boek waaraan Fortuyn kort voor zijn dood werkte, betrof een herdruk van *De verweesde samenleving*, zijn lievelingsboek, dat hij liefkozend het 'grote moederboek' noemde.²³ Het eindigde met een bijbelse metafoor ter aankondiging van de charismatische leider die Fortuyn als messiaanse leider-opvoeder-politicus graag zelf wilde zijn²⁴: 'Een leider van formaat is Vader en Moeder ineen. Hij stelt de Wet en waakt over de samenhang in de kudde. De bekwame leider is de bijbelse goede herder. Hij is normsteller en bruggenbouwer. Hij is streng en barmhartig. Hij is ongenaakbaar en begripvol. Hij wijst de weg en deelt zijn aarzelingen over de juistheid daarvan met de troepen. Hij schildert ons het beeld van de toekomst (...)

Hij is voortdurend bezig het huis te bouwen waarin het goed toeven is en spoort anderen aan zijn voorbeeld te volgen en zich gereed te maken de fakkel over te nemen. Hij zal de goede herder zijn, die ons geleidt naar het vaderhuis. Laten wij ons voorbereiden op zijn komst, opdat wij hem gereed kunnen inhalen'.²⁵

Samen met veel aanhangers was Fortuyn er aan het einde van de campagne steeds meer in gaan geloven dat hij deze leidersrol als nieuwe minister-president na de verkiezingen ook inderdaad kon gaan vervullen. Daarom liet Fortuyn zich op vrijdagavond 3 mei 2002 om 20.30 bij Oger Fashion in de P.C. Hoofdstraat in Amsterdam een pak aanmeten, een overwinningspak, compleet met schoenen en stropdas. Dit zogenaamde 'premierspak' werd op 6 mei bij hem thuisbezorgd, op de dag van de moord dus en op de dag dat de Lijst Pim Fortuyn volgens opiniepeilers met 38 zetels de grootste partij zou worden wat inhield dat Pim Fortuyn kans had op het premierschap.²⁶ Hij droeg het pak bij leven nooit in het openbaar. Als charismatisch leider wilde Fortuyn het aanhebben tijdens een balkonscène die de dag na de Tweede-Kamerverkiezingen was gepland bij zijn huis aan het G.W. Burgerplein. Op het daartoe speciaal verbouwde balkon wilde hij het volk toespreken na zijn overwinning en direct zijn ambitie waarmaken om de rol van charismatisch leider vooriederen te spelen.²⁷ Het mocht niet

zo zijn. Pim Fortuyn werd wel begraven als een charismatisch leider. Hij nam het premierspak met zich mee in zijn Italiaanse graf.²⁸

Noten

- ¹ In overleg met de familie Fortuyn heeft het Meertens Instituut de rouwuitingen kunnen verzamelen van de plekken 1, 2, 4 en 5; door de wijze waarop het rouwmateriaal is aangeleverd kan moeilijk worden achterhaald van welk van de vier plekken een uiting afkomstig is: in de omschrijving van de Inventarislijst door het Meertens Instituut worden alleen de twee Rotterdamse herdenkingsplaatsen expliciet genoemd, maar navraag bij Peter Jan Margry (gesprek op 30 maart 2016) leerde dat niet kan worden uitgesloten dat het materiaal ook uit Den Haag of Amsterdam afkomstig kan zijn.
- ² Van Herwaarden, *Fortuyn, chaos en charisma*.
- ³ Margry, 'Murder'.
- ⁴ Ellemers, 'Pim Fortuyn' en Ellemers. 'Het fenomeen Fortuyn'.
- ⁵ Voor een goed overzicht van de kritiek op Weber, zie Stutje, 'Introduction' in: *Charismatic leadership*; deze bundel is een goed voorbeeld van de wijze waarop Weber ondanks deze kritiek wel kan worden gebruikt om de bijzondere band tussen politieke leiders en hun volgelingen te beschrijven.
- ⁶ Weber, *Theory*, 140 en 227; vgl. Ter Hoeven, *Charisma en politieke vernieuwing*, 6.
- ⁷ Weber, *Theory*, 359.
- ⁸ Van den Brink, *Onbehagen in de politiek*, 11: plaatst vier actoren in dit krachtenveld, nl. de politici, de ambtenarij, de massamedia en de burgers.
- ⁹ Vaak betreft het hier interne partijkritiek waarmee ik

- doel op het feit dat ook enkele vooraanstaande leden van de PvdA kritiek hadden op het paarse beleid.
- ¹⁰ De Hart, *Voorbeelden & nabeelden*, 65.
- ¹¹ Het betreft een a-selecte steekproef; nog niet al het rouwmateriaal van Fortuyn is gearchiveerd.
- ¹² Margry, 'Memorializing', 334.
- ¹³ Bij de rouw rond Diana is ook sprake geweest van een oververtegenwoordiging van vrouwen die rouwden. Jones, 'Books of Condolence', 204; van 1800 uitingen in condoleance-boeken voor Diana was 72% vrouw en 16% man; van 1017 internet-uitingen voor Diana was 44% vrouw en 24% man; van de 385 bestudeerde uitingen in het condoleance-register uit Ede voor Fortuyn was 33,2% vrouw en 19,7% man. In tegenstelling tot de andere rouwuitingen is het aantal mannen bij Fortuyn op het web oververtegenwoordigd. Van de 918 bekeken internet-uitingen was 37,9% man en 36,6% vrouw; er zijn mij geen cijfers bekend over gender-afkomst in de spontane rouwuitingen in de publieke ruimte voor prinses Diana.
- ¹⁴ https://nl.wikipedia.org/wiki/Volkert_van_der_Graaf
- ¹⁵ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 64.
- ¹⁶ Thomassen, *Wankele democratie*, 101-102 en 209-210.
- ¹⁷ *Ibidem*, 60.
- ¹⁸ Margry, 'Murder', 119.
- ¹⁹ Sexson, *Gewoon heilig*, 9.
- ²⁰ Couwenberg, *Opstand der burgers*, 39.
- ²¹ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 120.
- ²² *Ibidem*, 146.
- ²³ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 81.
- ²⁴ Pels, *De geest van Pim*, 192.
- ²⁵ Fortuyn, *Verweesde samenleving*, 194.
- ²⁶ Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 176.
- ²⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 209.
- ²⁸ Pels, *De geest van Pim*, 299.

Personenregister

- Aalberts, Chris 355
 Aboutaleb, Ahmed 502
 Agt, Dries, van 37
 Alders, Hans 258
 Andersson, Hans 164
 Andeweg, Rudy 166
 Andreotti, Giulio 546
 Asscher, Lodewijk 502
 Augusteijn, Marijke 173
- Baalen, Hans, van 162
 Balkenende, Jan Peter 187, 222-224, 381, 564, 595
 Beatrix der Nederlanden, 133
 Becker, Frans 138, 140-141, 144, 151, 185, 284
 Bell, Pietje 422
 Benschop, Dick 153
 Berlusconi, Silvio 544-547, 550, 610
 Beunders, Henri 36-37, 225-226, 229-230, 257, 260, 276, 594
 Beus, Jos, de 166, 183, 213, 230, 281
 Bhawe, Vinoba 100
 Biesheuvel, Barend 169
 Bin Laden, Osama 473
 Blair, Tony 143-144
 Bolkestein, Frits 132-133, 138-142, 154-159, 162-163, 165, 173, 175, 184-185, 188, 191, 243, 254, 280-281, 376, 396, 481, 606
 Borgman, Erik 509
 Borst, Els 145, 149, 172, 261, 473
 Bos, Wouter 564
 Bossi, Umberto 545
 Bouali, Ali 562
 Bouterse, Desi 178

Bouyeri, Mohammed 471, 481
Bovens, Mark 53
Breedveld, Willem 155
Brink, Gabriël, van den 214, 217-221, 223-225
Brinkman, Elco 133
Brug, Wouter, van der 17-19, 23
Buruma, Ian 501
Bush, George H.W 546

Cals, Jo 169
Canovan, Margaret 46-47, 91, 232, 273
Cassandra 168
Castro, Fidel 95
Chorus, Jutta 21.
Churchill, Winston 86-87, 98, 103, 512
Clinton, Bill 143-144, 153, 370, 385
Cohen, Job 164, 476-478, 482-483, 486, 502
Couwenberg, Wim 160, 401, 610
Cruijff, Johan 419

Dahl, Robert 110-111
Daudt, Hans 140, 173, 181
Deetman, Wim 169
Dekker, Sander 561
Denters, Bas 215-216, 218
Deth, Jan, van 212-213
Dijk, Ton, van 568
Dijkstal, Hans 126-127, 130, 153, 163, 166-167, 176, 186,
188-190, 275, 280, 282, 373, 375, 447
Docters van Leeuwen, Arthur 179-180
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 12, 40, 107, 395
Donner, Piet Hein 169
Dooren, Ron, van 97-99, 133, 315, 317, 319, 332, 336,
340, 508, 510
Doper, Johannes, de 165

Drees, Willem 562

Eichmann, Adolf 155
Eisner, Kurt 79
Elchardus, Mark 226-228, 230
Ellemers, Joop 12, 79-80, 315, 338, 504
Erikson, Erik 95, 98, 103-104, 113, 319, 336, 349,
386-387, 510
Etty, Elsbeth 165

Fini, Gianfranco 545
Fortuyn, Pim passim
Frank, Anne 323
Freud, Sigmund 98
Fukuyama, Francis 143

Galan, Menno, de 21
Gaulle, Charles, de 86-87
Ghandi, Mahatma 95
Ginzburg, Carlo 313
Gladstone, William 395
Glassman, Ronald 73, 88-93, 105-106
Gogh, Lieuwe, van 497
Gogh, Theo, van 42, 59, 160, 404, 418-422, 428, 470-
473, 475-485, 487-488, 490-503, 539, 541, 560, 562,
602-603
Graaf, Thom, de 145, 172, 275, 282, 323
Graaf, Volkert, van der 60, 352, 424, 471, 603-604
Grave, Frank, de 153, 384
Greenfeld, Liah 368, 513

Hart, Joep, de 419, 503-50.
Hazes, André 419, 503, 602, 635
Heijden, Chris, van der 563
Herben, Mat 18, 500

Hermans, Loek 269
Heyne, Bas 233
Hirsi Ali, Ayaan 160, 384, 421, 471, 480, 499
Hitler, Adolf 32, 95, 98, 104, 465, 540
Hofs, Henrik Willem 474
Holman, Theodor 487
Honings, Rick 551, 556
Hoogerwerf, Andries 150, 213
Huisman, Hennie 562

Inglehart, Ronald 218

Janmaat, Hans 18, 145, 157, 370, 376, 507
Jezus Christus 27
Jorritsma, Annemarie 172

Kalma, Paul 139, 152
Kalsbeek, Ella 164
Kamp, Henk 166
Keijser, Jan, de 163
Kennedy, John F. 82, 86-87, 92, 271, 365, 423-424, 444, 468, 541-543
Khomeini, Ruholla 95, 98
King, Martin Luther 424, 467-468
Klaver, Jesse 565
Kleinnijenhuis, Jan 16, 18-20, 227
Kloos, Willem 555
Koekoek, Hendrik 108
Koenis, Sjaak 152-153, 355, 594
Kohnstamm, Jacob 171

Kok, Wim 57, 126-127, 130-131, 133, 137-144, 148, 150, 152, 163, 172, 179-180, 183-184, 186-191, 245, 247-248, 281, 286, 325, 337, 356, 370, 374, 384-385, 391, 396, 447, 513, 566, 598-599, 605-606

Koning, J, de, 169-170
Koopmans, Ruud 18-20
Korthals, Benk 258-259
Kosto, Aad 156
Kuijken, Wim 186
Kuyper, Abraham 12, 40, 107

Laan, Eberhard, van der 164
Laermans, Rudi 59-60, 232-233
Lasalle, Ferdinand 395
Lenin 101, 104
Lijphart, Arend 183
Linde, Kay, van de 23
Lindh, Anna 47.
List, Gerry, van der 142
Lubbers, Ruud 37, 131, 133, 135, 140, 146, 151-152, 185, 187, 356, 396, 598, 605
Lucardie, Paul 49
Lunshof, Kees 379

Mak, Geert 481
Manin, Bernard 230, 232
Marijnissen, Jan 151
Margry, Peter Jan 12, 400-401, 427, 594
Maxima der Nederlanden, 385
Melkert, Ad 22, 35-36, 153, 186-189, 239-240, 247, 275, 282, 321, 361, 367, 374-375, 447, 480, 556
Mens, Harry 361
Meyer, Ron 565
Mierlo, Hans, van 108, 133, 142, 145, 178, 181, 185, 191, 281, 396, 606
Minke, Seline 23
Mohammed, 421
Mozes, 270, 388, 468
Muis, Jasper 18-20

Multatuli 555
Mussolini, Benito 95, 104, 54.

Nagel, Jan 378
Netelenbos, Tineke 150
Niche, Ivo 328, 347, 363, 365
Nietzsche Friedrich, 54
Nijpels, Ed 158
Nixon, Richard 92
Noelle-Neumann, Elisabeth 216
Norris, Pippa 215

Oerlemans, Jacques 168-169, 181, 186
Oommen, Tharallah Koshy 99-101, 315-316, 319, 326,
331, 333, 337-338, 346, 371-373, 504, 510
Oosterhuis, Huub 510
Oosting, Marten 258
Oostlander, Arie 157
Oudenampsen, Merijn 53, 288-289, 291
Oudkerk, Rob 173

Palme, Olof 472
Paulus, apostel 26-29
Pellikaan, Huib 163
Pels, Dick 45-46, 80-81, 84, 92-93, 109-110
Pen, Jean-Marie Le 157, 465
Prins, Baukje 154, 157-160, 165
Pronk, Jan 188

Rabin, Yitzhak 467
Randwijk, Henk, van 496
Randwijck, Rutger, van 177
Reekum, Rogier, van 223, 378
Reynebeau, Marc 40-41
Rickert, Heinrich 73

Roosevelt, Franklin Delano 95, 103, 512
Roosmalen, Marcel van 21
Rooy, Piet, de 52, 129, 159, 168, 186
Ros, Martin 276
Rosenmüller, Paul 22, 447, 480
Rushdie, Salmon 155
Rutte, Mark, 51 158, 261

Scheffer, Paul 165, 254
Schie, Patrick, van 184-185
Schippers, Edith 261
Schmidt, Annie M.G. 562
Schmitz, Elisabeth 176
Schnabel, Paul 186, 369, 419, 561
Schorske, Carl 396
Schröder, Gerhardt 143-144, 370
Schumpeter, Joseph 110-111
Sennet, Richard 229
Sexson, Lynda 400, 609
Smith, Joseph 78
Sohm, Rudolph 27
Sonneveld, Wim 48
Sorgdrager, Winnie 175-180
Spencer, D. (Lady Diana) 424, 541-543
Steenhuis, Dato 179-180
Stekelenburg, Johan 188-189
Stengs, Irene, 472 476, 478
Stutje, Jan Willem 43, 78
Sukarno, 95
Swatos, William H. 73, 88-90

Taggart, Paul 48
Thijn, Ed, van 160, 170
Thomassen, Jacques 116-117, 161, 166, 169, 291
Tjeenk Willink, Herman 147, 191

Tjoelker, Meindert 257
Toonen, Sjaak 105-107, 109-112
Traa, Maarten, van 175-176, 180
Troelstra, Pieter Jelles 12, 107
Tromp, Bart 109-110, 128
Trump, Donald 544, 547-550, 610
Tucker, Robert C. 101-104, 113, 342, 511-512

Uyl, Joop, den 21, 139, 245, 271

Vanessa, 361
Vasterman, Peter 227
Veld, Roel, in 't 185
Velde, Henk te 12, 91, 106-108, 110, 373, 594
Veling, Kars 561
Verdonk, Rita 19, 50-51, 476-477
Vermeend, Willem 148, 183
Vis, Jan 212-213
Voerman, Gerrit, 49, 594.
Vries, Jouke de 188

Wallage, Jacques 155, 158
Wansink, Hans, 15, 20-21, 23, 25, 50-51, 272-273, 313-314.
Weber, Max 12-15, 27-30, 35, 44, 49, 54, 59, 61, 70-82,
84-85, 88-89, 93-94, 100-103, 105-106, 113, 245, 311,
315, 319, 322, 346, 504, 539, 541-543, 567, 595-597
Weegen, Maartje, van 479
Westerloo, Gerard, van 275
Wiegel, Hans 21, 147, 171, 175
Wijers, Hans 136-137, 145, 178
Wilders, Geert 50-52, 56, 163, 280, 355, 481
Wille, Anchrit 53
Willem-Alexander der Nederlanden, 385
Willner, Ann Ruth 80, 84-87, 94-99, 103, 315-317, 319,
321, 323, 326-327, 333, 338, 340-342, 344-345, 348, 351,

353, 368, 505-506, 508, 510
Wilson, Bryan 81-84, 92
Wolffensperger, Gerrit Jan 145
Witt, Cornelis, de 473
Witt, Johan, de 473

Zalm, Gerrit 135, 137, 146-148, 183, 475-476, 482
Zuylen, Belle, van 388

Woord van dank

Op deze plek wil ik verschillende mensen bedanken. Ten eerste mijn promotor Henri Beunders die met zijn begeleiding altijd inspireerde en de juiste richting en vaart gaf aan het promotie-traject. Zonder zijn vertrouwen was dit boek er niet gekomen. Paul Cliteur durfde het aan om als tweede promotor op te treden en hij liet zijn originele geest over het onderwerp schijnen.

Deze studie zou er niet zijn geweest zonder Peter Jan Margry van het Meertens instituut. Hij tipte mij in 2004 over de rouwuitingen aan Fortuyn die hij had verzameld. Deze geste en de gastvrijheid van het Meertens Instituut hebben een cruciale rol gespeeld bij de totstandkoming van dit onderzoek. In de loop der jaren heb ik met de volgende mensen inspirerend contact gehad over Pim Fortuyn: Henk te Velde, Gerrit Voerman, Willem Frijhoff, Frits van Oostrom, Dick Houtman, Sjaak Koenis en Zeger van Herwaarden hebben allemaal vanuit hun eigen expertise een wezenlijke bijdrage geleverd.

Als docent geschiedenis is tijd een schaars en kostbaar goed. Het Erasmiaans gymnasium heeft zich getoond als een flexibele werkgever.

Behalve vader van dit boek ben ik de afgelopen vijf jaar ook de gelukkige vader geworden van drie lieve kinderen die door twee fantastische oma's

en een super-opa veelvuldig zijn opgevangen. Hierdoor kon papa weer wat meters achter zijn bureau of in het archief maken. Mijn lieve vrouw Suzanne vervloekte soms terecht de nadrukkelijke aanwezigheid van Fortuyn in het gezin, maar ze bleef altijd vierkant achter mijn werk staan.

Het is een mooie speling van het lot dat ik als historicus promoveer bij de faculteit waar mijn vader als wetenschapper een duidelijke stempel op heeft gedrukt. Zijn betrokkenheid en hulp tijdens dit onderzoek zijn van onschatbare waarde geweest. Tenslotte wil ik Pim Fortuyn postuum bedanken voor zijn moed. Het inzicht dat hij tijdens zijn leven en na de dood werd gezien als charismatisch leider is een schrale troost. Ik had hem liever zien slagen of falen als politicus van het volk.

Summary

In the run-up to the 2002 city council and Parliamentary elections, political outsider Pim Fortuyn managed to become an appealing alternative to a big group of voters in a very short period of time. Under his guidance *Leefbaar Rotterdam* won the elections for the Rotterdam city council. A coalition was formed with the Christian Democratic party CDA and the Liberal Democrats of the VVD, saliently excluding PvdA (Labour Party). The latter party had been the party in charge in Rotterdam since the Second World War, but through Fortuyn's criticism laden performance the Social Democrats were relegated to the opposition, from which they have, as yet, not managed to escape.

Fortuyn looked to be on his way to become the biggest party in the national elections with the fledgling *Lijst Pim Fortuyn*. Many Dutch voters felt that Fortuyn could truly make significant changes in Dutch politics and this feeling certainly contributed to the tremendous sense of shock when this most notable of opponents of the political establishment was killed on the 6th of May at 18.06 p.m.

Soon afterwards people came together in large scale mourning on several locations in the Netherlands. Several online condolence sites came into being and in many Dutch municipalities

condolence registers could be signed at the city hall. Besides these places of structured, official mourning six temporary locations of remembrance arose spontaneously. At these sites thousands of people expressed their grief by leaving mourning materials in all shapes and sizes, such as letters, stuffed animals and candles.

The six most important memorial sites were:

1. In front of Fortuyn's house at the Burgersplein in Rotterdam;
2. In front of the Rotterdam City Hall;
3. On the car park in the Mediapark where the murder had taken place;
4. Near the statue of William of Orange (Willem van Oranje) opposite the entrance to the Binnenhof in The Hague;
5. At the National War Memorial in Amsterdam;
6. At the Homomonument in Amsterdam.¹

After Pim Fortuyn was temporarily laid to rest in a cemetery in Driehuis-Westerveld, the national elections took place on the 15th of May. On the day of the murder it was predicted that the LPF would become the biggest party with 38 seats and that this would make Pim Fortuyn the new Prime Minister, but the murder precluded this from coming true. With a murdered leader, however, the LPF still got 1.5 million votes and with 26 seats the new party became the second biggest

in the Netherlands. The Purple Coalition (PvdA, VVD and D66), at the receiving end of much of Fortuyn's criticism, was crushed. Only 54 of the 97 Purple seats of 1998 were left after the elections in 2002.

Due to the murder, the CDA suddenly rose to claim the space as a reasonable alternative for the Purple Coalition and under the guidance of Jan Peter Balkenende, the Christian Democrats unexpectedly won the elections with 44 seats.

The turmoil of this electoral year has been described in several scientific studies and books, but thus far there has not been a comprehensive study of the special feelings many voters had for Pim Fortuyn.

With the discovery of 61 letters to Fortuyn in the Meertens Institute mid-2004, a rich source was struck which could form a starting point for the study and description of the politician as a charismatic leader. In these letters, written before his death, Fortuyn was repeatedly described as hero, saviour and messiah.² The content of the pre-mortem letters turned out to be the first sign of the post-mortem charisma that would be attributed to him in the mourning materials at the six temporary memorial sites.³ Immediately after the murder one single scientist pointed out that Fortuyn's performance fitted in very well with the notions of charismatic leadership of the German sociologist Max Weber.⁴ To date this insight

has not been elaborated on as the subject of an extensive study.

Chapter 1 describes the way in which Pim Fortuyn explicitly is not being studied as a charismatic leader in important scientific studies using an 'essentialist' approach of charisma. Following Weber's ideas of charismatic leadership, two views of charisma can be distinguished in scientific studies: the 'essentialist' and the 'constructivist' approach of charisma.⁵ Researchers from the 'essentialist' school view charisma as a personal characteristic and therefore consider it as unusable from a scientific standpoint. Thus, describing Pim Fortuyn as a charismatic leader is impossible, according to them. Using a 'constructivist' approach of charisma, however, this study does intend to offer more insight into the special bond with which a group of followers felt connected to the new political leader during the electoral year 2002. Max Weber defined charismatic authority as 'the dominion over wishes, to which the subjects comply on the basis of the belief in the extraordinary characteristics of one person.'⁶ The charismatic legitimacy was bound to one person but not determined by that person. Certain powers were attributed to the charismatic leader by the followers. The attribution of these powers could take place irrespective of the charismatician. It was not determined by the leader's performance but by the nature of the faith of his followers in

him and in his mission. The power attributed to charismatic people could vary through time. According to Weber every era produced its own particular charismatic leader.⁷

This constructivist view on charisma takes charisma as ‘working inwards from the outside’, and therefore must be seen as a projection of the followers, investing authority in their leader.

Chapters 2 centres around important ‘constructivist’ insights about charisma by Weber and his followers. The approach to studying charismatic leadership can be roughly divided in 3 separate approaches: research into society, into the leader himself, or research into the followers who tend to start viewing the politician as a charismatic leader for different reasons. In order to explain the charismatic leadership attributed to Fortuyn in pre- and post-mortem grief expressions, one needs not only to look at society (macro) and the leader (meso) but also consider the thoughts and feelings of individual followers (micro).

The third and fourth chapters focus on the political culture, the political attitudes of the citizens and the development in society and the media. This brings to attention several socio-cultural elements within which the charismatic legitimacy of Fortuyn as a politician could function, and allows the expressions of grief to be placed within the Dutch societal context.

In chapter 3 attention is given to favourable developments to charisma in the Dutch political force field. Favourable conditions for the rise of a charismatic leader are described here as the charismatic potential of society. This potential is uncovered by studying important parts that shape the political force field.⁸ After a general discussion of the ‘purple cabinet’ and an overview of common criticism of the cabinets led by prime minister Kok this chapter offers a description of the way politics (macro) dealt with the multicultural society, administrative innovation, dualism in politics and the introduction of the new tax legislation of 2001.⁹ The way in which these issues were resolved, or left for later, was typical for the ‘no-nonsense’ style introduced by Ruud Lubbers and continued by his Minister of Finance Wim Kok in the following eponymous cabinets Kok I and Kok II. In the end it was the political outsider Fortuyn who, as a former publicist, columnist and television commentator, successfully pointed out the drawbacks of the mainly economy focussed policies of the two purple cabinets. With his eloquent criticism of the divide between citizens and the political elite, his warnings against the dangers of Islam and the detrimental effects of the Netherlands being a nation of immigration, his struggle for improved safety and a crackdown on criminality, joined to his efforts to improve the functioning of the public sector (police, health

care, education), Fortuyn, on his own, turned the slack tide of the depolarised political polder into spring-tide.

Fortuyn's socio-cultural political agenda and remarkable media performances gave many voters the feeling they were really given options to choose from. Wherever Fortuyn appeared in the media, the number of viewers or listeners shot through the roof. Both the trends of dwindling voter turnout at elections and the general decline in membership of a political party were reversed in 2002 due partly to the demeanour of Fortuyn. For part of the Dutch electorate, Fortuyn's performance rekindled hope for an inspiring feeling of connection within society. Connecting ideas had disappeared from view in the era of the pragmatic technocrat Wim Kok, whose socio-economic policies had mixed the bread and butter socialist heritage with liberalism.

By means of research of secondary sources, chapter 4 focusses on developments within the middle classes, society and the media that, together with the remarkable, taboo shattering message and public performance of Fortuyn on the fault line of the 20th and 21st century, gave rise to the most volatile national elections in parliamentary history. When Fortuyn threw down the gauntlet at the end of 2001 to the established order, he already had 12 years of experience with writing and speaking for big groups of people. The ideas in his

most important political book *De puinhopen van acht jaar Paars* were not plucked out of thin air, but sometimes were literal reiterations of writings and public speeches from the past.

Because of this, Fortuyn as a speaker is never far away in his writings, and at the end of chapter 4 therefore, an effort is made by way of a review of his unofficial election program – which sold over 250,000 copies - to bridge the gap between the written and the spoken work of Fortuyn on the one hand, and the content of letters to the politician that will be analysed in chapter 5 on the other. The performative power of Fortuyn's language and the influence of this language on his followers thus become apparent. By linking Fortuyn's message to the content of the letters before his death, and to the post-mortem utterances after it, the speech act of the politician and the effect of the speech act on his followers in practice is demonstrated.

The fertile ground for charismatic projections to flourish both in the letters to Fortuyn that were found (chapter 5), and the large-scale mourning in which he was glorified (chapter 6) can be explained by deliberately describing various developments in politics, Dutch citizenry, society and the media as charisma promoting developments through which the charismatic potential of Dutch society under the purple coalition was fully realized.

Studying the primary sources written before a public figure has passed away allows one to better understand the mechanism of ascription of special character traits to a politician and thus expose an element of his appeal for part of the voters. This case study, thus, pinpoints the quasi-religious dynamic that can be discovered between the politician and a part of his following in one of the most special electoral years since the introduction of general suffrage in the Netherlands.

It would be disputable from a scientific point of view to follow a description of the special content of the expressions of mourning with a conclusion that Fortuyn was a charismatic leader, without making a comparison with pre-mortem expressions, and without comparing it to similar utterances of mourning for another famous Dutchman whose life has been taken in a violent way.

After the murder of a public persona his image can transform into an overly positive picture due to the so-called post-mortem charisma; *Of the dead, speak no evil*. Pim Fortuyn, André Hazes and Theo van Gogh were even aligned in a publication of the Sociaal Cultureel Planbureau and labelled Saint Pim, Saint André and Saint Theo.¹⁰

In order to give extra eloquence to the unique content of the pre- and post-mortem utterances, and underpin the causality between the special feelings before and after the death of Fortuyn, all 335 written and signed expressions of mourning

that were put in the Linnaeusstraat for Van Gogh will be compared to the 556 utterances directed at Fortuyn.¹¹

No charismatic imagery (hero, saviour, messiah) was accredited to Van Gogh after his death. The attribution of post-mortem charisma to Fortuyn was therefore not an automatic process, but can be explained in part by the fact that a group of voters had already begun viewing him as a charismatic leader during his lifetime.

A comparison between the mourning following the deaths of Van Gogh and Fortuyn will not only bring to light interesting differences, but it will also present us with a conspicuous similarity in the material. A preliminary comparison between two *grassroots memorials* collections¹² that are unique in the Netherlands demonstrates that both the more traditionally funerary words of grief for Van Gogh and the distinctly charismatic attribution for Fortuyn were left behind by a group with a distribution over the sexes that is almost exactly the same: 8.9 % male and 25 % female for Van Gogh, and 9.5 % male and 23.7% female for Fortuyn.¹³ The lack of intensely personal feelings of grief and love for Van Gogh was probably partly due to the fact that the utterances very rarely speak of a personal bond that people had felt with the media celebrity.

While this study points out that the Dutch scientific community has, as yet, not made the

connection between charisma and Fortuyn, it was clear to the murderer of Fortuyn, Volkert van der Graaf, that for a part of the Dutch people, Fortuyn was not just any politician and it was because he feared the great political power Fortuyn was about to gain, that he felt he had to kill: 'I perceived [Pim Fortuyn] as a threat to society'.¹⁴

It was crystal clear for the members of the *Biologische Bakkers Brigade* (Organic Bakers Brigade) why they pushed three cakes in the face of Pim Fortuyn for the whole nation to see, while he presented his political program on March 14th, 2002. In their motivation of the action against Fortuyn, little over two months before the assassination by Van der Graaf, they explicitly mentioned being aware of the charismatic dynamic surrounding this newcomer who attacked the political establishment: 'The cakes serve to break through the charisma of the untouchable extreme-right populist and knock him off his pedestal'.¹⁵

With his intense and dogged criticism of the established political order, Fortuyn managed to bring back to life the myth of impotent Dutch politics. After the depoliticised Purple years, Fortuyn turned out to be the figure par excellence on whom part of Dutch electorate projected their feelings of hope for change of the Dutch politics, and hope for a solution to problems in society. Many of his followers were euphoric, seeing the ascent of a leader who managed to mobi-

lise many people and made his fans feel united in Fortuynism as a new confrontational political movement that opposed the politics of consensus of the old purple coalition. It becomes apparent through analysis of the pre- and post-mortem utterances that part of his following experienced this hope because of attributed charismatic leadership.

The charismatic potential of Dutch society brought about by Pim Fortuyn, and expressed in the mourning materials can be understood by linking the political constellation in the nineties to insights into citizenry, society and role of the media. Chapters 2, 3, and 4 show the way in which Fortuyn's performance can be placed in a charismatic framework, bringing us closer to an answer to the question why some of his followers viewed him as a charismatic leader.

A qualitative analysis of politics, middle classes, society and the media shows many charisma promoting developments, through which a group of followers projected charismatic images of an emancipatory leader of the threatened citizenry, who hardly felt represented on a national level before his arrival.

In a depoliticized, pragmatic, economic, politically correct and non-ideological political culture, such as the one that had come about during the reigns of the cabinets led by Lubbers and Kok, threatened civilians will tend to focus more and more on a politician with a populist style who

opposes the ideologically empty technocratic parties with a liberating way of playing politics. Amongst the threatened citizenry the inclination towards a strong leader had been present for years and when experienced politicians such as Wim Kok, Frits Bolkestein and Hans van Mierlo withdrew, they left a vacuity to be filled by a strong politician. The call for a strong leader amongst big parts of the population was not so much a call for a leader with dictatorial privileges, but indeed for a political leader who would solve the big issues in society.¹⁶ One of the primary complaints regarding the functioning of Dutch democracy was the lack of decisiveness. A potent leader could count on great popular support and should not be hampered by political fuss. Fortuyn was viewed as that type of *Leader* by part of the electorate. He listened to the people and on their behalf would engage in battle with the elite, which was rebuked for being indecisive and ignorant of important societal subjects.

When political parties occupy themselves more with their image than with ideology, the political elite shouldn't be surprised if part of the voters turn away from the traditional parties to a politician who represents the cultivation of style over content the best. Politics in this media dominated era more and more becomes a matter of putting problems into words and finding solutions for those problems. In this process, a political party

led by a political leader is confronted with opponents that have to be beaten. It was specifically this task in politics, i.e. the championing of a political programme that political adversaries could oppose to, that was disregarded by the 'purple parties' in the nineties and that was restored by the appealing performance of Pim Fortuyn. The way in which the political demand is met by the political supply has adjusted, partly due to the rise of Fortuyn and the populist parties in the Netherlands. Political parties more than ever anticipate the views of their potential voters and voters look more deliberately for a party that represents their views the best.¹⁷

The success of Fortuyn has clarified what politics should be about, especially during the campaigning, and that is style, the battle, and the content. If a politician knows how to combine these elements attractively in his performance, there's a chance that a group of civilians will quench their thirst for charisma by dressing up the politician as a charismatic leader. Chances of this happening are determined in part by the character of the political culture, existing political attitudes among the citizenry, trends in society, and the quality of the media.

The breaking by Pim Fortuyn of the 'spiral of silence' during the 2001 campaign for the national parliamentary elections over such an important subject as the multicultural society caused a group of followers to attribute charisma to him even

before his death, because they felt they finally were given a voice. Some amongst his following will have experienced the murder of Pim Fortuyn as a murder on themselves and the Dutch people. Hearing these charismatic dimensions resound in the letters makes it easier to understand why part of the Dutch populace reacted so vehemently to the violent death of Fortuyn. Many civilians experienced almost live how their charismatic leader passed away.

Connecting the theory about charisma to the contents of the letters underpins the thesis that even during his lifetime, Fortuyn was more than just a politician with sound ideas, to the minds of a certain group of people. The pseudo-religious content of some of the pre-mortem letters shows lucidly that the quick collapse of the pillarization in the Netherlands and the fast secularization since the sixties notwithstanding, the sacral imagination and the connection between politics and religion never completely disappeared for the people. With the help of his messianic style, and the vocabulary to match, Fortuyn managed to turn the feelings of anger of his following into feelings of hope and expectation.

From an ethnological perspective sanctity can be described as an informal or spontaneous socio-cultural process in which people attribute special qualities to something or someone in order to improve their personal wellbeing or the circum-

stances of the wider community.¹⁸ The 'sanctity' of Fortuyn can be linked to a persistent desire to have religious experiences that some people feel in this individualised Western society. According to religion scientist Lynda Sexson, personal attributions of sanctity without the mediation of eroded ecclesiastical institutions, and religious experiences of a less transcendental nature than before occur more and more in the profane world people live in today.¹⁹

The special feelings experienced by part of the electorate before the death enlarged and gained in depth after his death. These charismatic images were intensified or were awoken by the violent death in more people, because of the mechanism of attributing post-mortem charisma to a public figure. Special characteristics were attributed to Fortuyn post-mortem, because a group of Dutchmen had already seen him as a charismatic leader before his death.

At the end of this study, in chapter 7, a case is made for doing more research into charismatic leadership of political outsiders who manage to position themselves successfully among the established political order, research using ego documents as its basis.

In the nineties the successful businessman Silvio Berlusconi together with his new political party *Forza Italia* developed into an alternative for the political establishment and made the heart of many

Italians beat faster. The Republican presidential candidate Donald Trump will probably lose the Presidential elections in 2016, but in the run up to his controversial and highly unexpected candidacy the wealthy businessman and political outsider beat all renowned Republican candidates. Both among his advocates and his opponents Trump stirred loose feelings that merit being studied using insights into charismatic leadership.

The state law expert Wim Couwenberg described the sentiment concerning Fortuyn like this: 'Fortuyn emanated something of the 'power to the imagination' that his generation (in the sixties and seventies, CvH) briefly voiced'.²⁰ But this time it was not the imagination of the assertive youngsters (mostly students) from the sixties, but it were the feelings of the 'common man' that were voiced and that hitherto had rarely been heard in the political arena. With the arrival of their charismatic leader this had finally come to an end.

The dominant progressive agenda of the sixties was under attack by the revolt led by Fortuyn. The progressive part of the Netherlands, having reached a certain age and having risen to positions of power, barely understood how anyone could resist the assets of their insurgence in the sixties.²¹ Baby boomer Fortuyn, who for a long time had tried to gain power in mainstream politics, among others as a member of the PvdA, was the front-man of the battle against the political correctness

of the progressive elites and he denounced the excesses of the multicultural society and the malfunctioning government.²²

The last book that Fortuyn worked on shortly before his death was a new edition of *De verweesde samenleving* (the orphaned society), his favourite book, that he lovingly called 'the big motherbook'.²³ It ended with a biblical metaphor announcing the charismatic leader that Fortuyn as a messianic leader-educator-politician hoped to be himself.²⁴ 'A leader worth his salt is a Father and Mother rolled into one. He lays down the law and keeps watch over the cohesion in his flock. The competent leader is the biblical good shepherd. He determines the norm and builds bridges. He is strict and forgiving. He is unapproachable and understanding. He leads the way and shares his doubts about the correct bearing with the troops. He paints us a picture of the future (...) He is continuously building up the house in which one can reside comfortably, and urges others to follow his lead and prepare themselves to take over the torch. He will be the good shepherd, leading us to the father-house. Let us prepare for his coming, in order that we can regale him well-prepared.'²⁵

Together with many followers Fortuyn had increasingly come to believe during the campaign, that he indeed could take the leader's role as the new prime minister after the elections. That is why he ordered a bespoke suit around 20.30 on

Friday evening, the third of May, at Oger Fashion in the P.C. Hoofdstraat in Amsterdam. It was his victory suit, complete with shoes and a tie. This so-called ‘premier’s suit’ was delivered on the 6th of May, that is to say on the day of the murder, and on the day that the Lijst Pim Fortuyn according to the polls would become the biggest party with 38 seats, which entailed that Pim Fortuyn had a serious chance of gaining the premiership.²⁶ He never wore the suit alive in public. As a charismatic leader he intended to wear the suit during a balcony scene that was planned for the day after the elections at his house at the G.W. Burgerplein. On the balcony, which had been refurbished for the occasion, he wanted to address the nation after his victory, and at the same time realize his ambition to take on the role of charismatic leader for everybody.²⁷ It was not to be. Pim Fortuyn was indeed interred as a charismatic leader. He took his prime minister’s suit with him into his Italian grave.²⁸

Notes

¹ The Meertens Institute agreed with the Fortuyn family to collect the mourning materials from places 1,2,4 and 5; it is difficult to establish what came from which of the four places because of the way it was delivered: the Meertens Institute only explicitly mentions the two memorial sites in Rotterdam in the inventory, but it was learned of a conversation with Peter Jan Margry

(30 March 2016) that the possibility cannot be ruled out that materials from The Hague or Amsterdam were labelled as coming from Rotterdam.

² van Herwaarden, *Fortuyn, chaos en charisma*.

³ Margry, ‘Murder’.

⁴ Ellemers, ‘Pim Fortuyn’ en Ellemers, ‘Het fenomeen Fortuyn’.

⁵ For a good overview of the criticism of Weber, see Stutje, ‘Introduction’ in: *Charismatic leadership*; this volume is a good example of the way in which Weber can be used, in spite of this criticism, to describe the special relationship between political leaders and their following.

⁶ Weber, *Theory*, 140 and 227; compare Ter Hoeven, *Charisma en politieke vernieuwing*, 6.

⁷ Weber, *Theory*, 359

⁸ Van den Brink, *Onbehagen in de politiek*, 11; he places four actors in this force field, i.e. politicians, civil servants, mass media and civilians.

⁹ This often concerns criticism from within the party, with which I mean that some prominent PvdA members criticised purple policies too.

¹⁰ De Hart, *Voorbeelden & nabeelden*, 65

¹¹ This is a sample taken at random; not all mourning materials for Fortuyn have been archived yet.

¹² Margry, ‘Memorializing’, 334.

¹³ Amongst the mourners surrounding the death of Diana, women were also over-represented. Jones, ‘Books of Condolence’; 72% of the 1800 utterances in condolence registers for Diana were written by woman and 16% were written by men. 44% of the 1017 online expressions were by women and 24% by men; from the 385 expressions that have been studied in the condolence register for Fortuyn in Ede, 33.2 % was by women and 19.7 % was by men. In contrast to the other expressions of mourning, men are over-represented on

Over de auteur

the web. Of the 918 internet mourners reviewed, 37.9 % was male and 36.6 % was female; no exact numbers concerning the gender distribution of the spontaneous mourning expressions for princess Diana in the public space are known to me.

¹⁴ https://nl.wikipedia.org/wiki/Volkert_van_der_Graaf

¹⁵ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 64.

¹⁶ Thomassen, *Wankele democratie*, 101-102 and 209-210.

¹⁷ *Ibidem*, 60.

¹⁸ Margry, 'Murder', 119.

¹⁹ Sexson, *Gewoon heilig*, 9.

²⁰ Couwenberg, *Opstand der burgers*, 39

²¹ De Vries en Van der Lubben, *Onderbroken evenwicht*, 120.

²² *Ibidem*, 146.

²³ Van Roosmalen, *Op pad met Pim*, 81.

²⁴ Pels, *De geest van Pim*, 192.

²⁵ Fortuyn, *Verweesde samenleving*, 194.

²⁶ Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam*, 176.

²⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 209.

²⁸ Pels, *De geest van Pim*, 299.

Clemens van Herwaarden (1975) is docent geschiedenis op het Erasmiaans Gymnasium.

Na zijn middelbare school volgde hij de opleiding tot leraar in het basisonderwijs. Vervolgens voltooide hij in 2004 zijn studie Geschiedenis aan de Vrije Universiteit met een scriptie over het charismatisch leiderschap van Pim Fortuyn dat voor een breder publiek werd uitgegeven als Fortuyn, chaos en charisma (Bert Bakker, 2005).

Tijdens de publicatie van dit boek deed hij de Postdoctorale Opleiding Journalistiek waarna Van Herwaarden vijf jaar als journalist werkte voor de FD Mediagroep (BNR Nieuwsradio/Het Financiële Dagblad).

Samen met collega's van het FD publiceerde hij over succesvolle ondernemers het boek Mannen die het maken (Business Contact, 2010 derde druk). De onderwijsgenen speelde echter op en in 2011-2012 werd in Leiden een eerstegraads opleiding tot docent geschiedenis afgerond.

Als historicus en voormalig journalist geeft Van Herwaarden regelmatig commentaar in de media over de Nederlandse politiek en Pim Fortuyn in het bijzonder.

